

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TARİXİ

ZİYA BÜNYADOV

AZƏRBAYCAN

A T A B Ə Y L Ə R İ D Ö V L Ə T İ

1136-1225-Cİ İLLƏR

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ2007

Bu kitab "Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)" (Bakı, Elm, 1984) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Rus dilindən tərcümə edəni: **Cahangir Qəhrəmanov**

ISBN 978-9952-34-066-2

947.54/02-dc22

1. Azərbaycan - Tarix. 2. Feodalizm - Azərbaycan.

Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)

Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 312 səh.

Kitabda Azərbaycan Atabəyləri dövlətində idarəetmə üsulu məsələləri ilk dəfə olaraq nəzərdən keçirilir. Bu dövlətin mədəni həyatı, vergi sistemi, şəhər və saray iyerarxiyası, əkinçilik və torpaqdan istifadə edilməsi qaydası yeni səpkidə təhlil olunur.

Tədqiqat prosesində Azərbaycan tarixi üçün yeni olan bir sıra orta əsr yazılı mənbələrindən də istifadə edilmişdir.

© "Şərq-Qərb", 2007

GİRİŞ

Mənbə və ədəbiyyatın qısa xülasəsi

VII əsr Ərəb dövləti və VIII-IX əsrlər xilafət zamanından başlayaraq Qərbi Asiyada ən geniş ərazini birləşdirən bir dövlətin - Səlcuq imperiyasının yaranma, çiçəklənmə və parçalanması dövrü Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin gələcək tarixi müqəddəratında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səlcuq sülaləsindən olan sərkərdələrin başçılığı altında oğuz və başqa türk tayfalarının işğalçılıq yürüşləri bu dövlət birliyinin başlanğıcını qoymuşdur. 1040-cı il may ayının 24-də, Sərxasla Mərv arasında, Dəndənəkəndə, Qəznəvi sultanı Məsudun orduları üzərindəki qələbə səlcuqilər üçün İran, sonra da İraqa yol açmış oldu. Deyləm sülaləsi Buveyhilər və Kakuveylərin hakimiyyəti altında olan əyalətlər bir-birinin dalmca yeni dövlətə tabe edildi. 1055-ci ildə Bağdad rutulandan sonra, təəssübkeş müsəlmanların dini rəhbəri - Abbasi xəlifəsi tərəfindən Səlcuq sərkərdəsi Toğrul bəyin hakimiyyəti təsdiq edildi. Səlcuq sülalə başçısı sultan rütbəsi alaraq,urulmuş və tabe edilmiş ölkələrin baş dünyəvi hakimi oldu.

Toğrul bəyin varisləri - Sultan Alp Arslan və Məlik şahın "cihad" müharibələri adı altında apardıqları sonrakı yürüşlər Zaqafqaziya, Kiçik Asiya və Suriyaya yönəldilmişdi. Səlcuq dövlətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri 1071-ci ildə Malazgirt yaxınlığında Bizans ordularını üzərindəki qələbələri oldu. Böyük fəthlər nəticəsində Səlcuq dövlətinin torpaqları şərqi Qaşqardan tutmuş qərbdə Arahq dənizində, şimalda Qafqaz dağlarından cənubda Yəmənədək böyük bir ərazini əhatə edirdi. Ayrı-ayrı əyalətlərdə öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış yerli hakimlər - canişinlər, o cümlədən keçmişdə müstəqil olan sülalələrin xələfləri səlcuqilərin vassallarına çevrildilər.

Beləliklə, Böyük Səlcuqilər dövləti yarandı. İnzibati idarəçilik bütövlüklə yerli məmurların üzərinə qoyuldu. Səlcuq dövlətinin çiçəklənməsi dövründə məşhur vəzir Nizam əl-Mülk öz inzibati fəaliyyətini genişləndirib, şərti pay torpaqlarını - *iqtam* müxtəlif adamlara paylamaqla, vergitoplama sistemini geniş miqyasda dövlətin hərbi təşkilatları ilə bağlamağa cəhd göstərdi.

Bu dövrdə Səlcuq dövləti bir o qədər də möhkəm və qüvvətli birləşmə deyildi: ona daxil edilən ölkə və əyalətlərin iqtisadi və etnik əlaqələr baxımından ümumiliyi çox az idi. Ali hakimiyyətin nüfuzu yüksəkdə dururdu, ancaq səlcuqilərin tabeliyində olan yerlər onların nəslinin şəxsi mülkiyyəti sayılırdı və sultanın yaxın qohumlarının taxt-tacı yiyələnmək uğrunda qaldırıldığı qiyamlar həm Alp Arslanın, həm

də Məlik şahın dövründə dönə-dönə baş qaldırıldı. Məlik şahın ölümündən (1092) sonra belə ara müharibələri yeddi il davam etdi.

Son "Böyük" Səlcuq sultanlarının hakimiyyəti dövrü (1092-1157) get-gedə mahiyyətcə bir-birindən asılı olmayan Ayrı-ayrı sultanlıqlara parçalanan Səlcuq dövlətinin tənəzzül dövrü idi. Bu müstəqil sultanlıqlar da, öz növbəsində, tamamilə yeni tip dövlətlərin yaran-masına gətirib çıxarmışdı ki, bu yeniliklərin də yaradıcıları Səlcuq sultanlarının keçmiş kölələri (məmlük) idilər. Həmin dövlətlərin hakimləri adətən səlcuqilərin vəliəhd şahzadələrinin (məliklərin) tərbiyəçilərindən olurdu ki, onlara da "atabəy" ("ata-hakim") deyirdilər. Zaman keçdikcə atabəylər qüvvətlənir, qəyyumluğunda olan və yalnız adda başçısı sayılan sultanların dövlətinin taleyinin əsil həlledicilərinə çevrildilər. Sultanlar isə hakimiyyətlərinin yalnız xarici əlamətlərini özlərində saxlamışdılar. Belə ki, onların adları sikkələr üzərində döyülür, cümə xütbələrində çəkilirdi. XII əsrdə bir neçə belə dövlət var idi: Azərbaycan atabəyləri (Eldənizlər), Mosul atabəyləri (Zəngilər), Fars atabəyləri (Salqarilər), Kirman atabəyləri (Qutluqxanlar), Luristan atabəyləri (Xəzərəsbilər) dövləti və s. Atabəy dövlətlərindən başqa, XII əsrdə Rum səlcuqiləri, Xəzəmsəhlar, Ərtuqilər, Buveyhilər və b. qüvvətlənib müstəqil dövlətlərə çevrilmişdilər.

Səlcuq hakimiyyəti dövründə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin iqtisadi və ictimai həyatında, xüsusən feodal topaq mülkiyyəti formasının yeni növlərinin inkişafında bir sıra yeni münasibətlər yaranmışdı. Bu dövr həm də həmin ərazinin bir sıra ölkələrində etnogenetik dəyişmənin ən mühüm mərhələlərindən birini təşkil edir və buna görə də tarixçilərin marağını özünə cəlb edir. Ancaq qeyd edilən dövrün ictimai-iqtisadi və siyasi tarixinin öyrənilməsi bir sıra çətinliklərlə, birinci növbədə mənbələrin yarımqıç və qeyri-kafi araşdırılması ilə bağlıdır.

Səlcuq dövlətinin yaranmasınadək Yaxın və Orta Şərqdə ərəb və fars dillərində tarixşünaslığın inkişafı özünü göstərir, ölkələrin və sülalələrin tarixinə aid əsərlər yazılırdı.¹

Ancaq təkcə Səlcuq sultanlarına aid olan hər hansı bir tarix əsərlərinin yazılıb-yazılmadığını dəqiq söyləyə bilmərik. Səlcuq dövlətinin ilkin tarixini yenidən dəqiq bərpa etmək üçün tarixçilərin istifadə etdiyi təsviri xarakterli qaynaqların böyük bir hissəsi XII əsrin ikinci yarısına və XIII əsrin başlanğıcına aiddir.² Onlar haqqında məlumat aşağıda veriləcəkdir.

Bu əsərin mövzusu olan Azərbaycan atabəyləri dövlətinin tarixinə gəldikdə isə, deyə bilərik ki, ona ayrıca həsr edilmiş heç bir toplu qaynağa rast gəlməmişik³. Buna görə də biz ara məlumatları əsasən İraq Səlcuqilərinin və ona qonşu

¹ H.A.R.Kibb. Müsəlman tarixşünaslığı, səh. 133-140. Burada və sonralar müəlliflərin və göstərilən əsərlərinin adı qıscaca yazılacaqdır (başqa məlumat üçün ədəbiyyat siyahısına bax).

² Səlcuq dövrünə aid tarixi əsərlər haqqında bax: C.L.Cahen. The Historiography.

³ Mənbələrdə Fəxrəddin Əbül Fəzl ibn əl-Müsənnə at-Təbrizinin (1185-ci ildə ölmüşdür) bizi gəlib çatmayan "Azərbaycan tarixi" əsərinin adı göstərilir, ancaq onun məzmunu haqqında heç bir məlumat yoxdur.

dövlətlərin tarixinin əsas yönləri yazılmış mənbə və ədəbiyyatdan toplamaı olduq¹.

XII əsrin ikinci yarısında baş verən siyasi hadisələr haqqındakı məlumatların bizə gərəklı olan əsas qaynağı İzzəddin Əbül Həsən Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Əsirin (1160-1233) məşhur çoxcildli əsəri - *Əl-Kamal fi-t-tarix* ("Mükəmməl tarix") olmuşdur.

İbn əl-Əsir tarixi hadisələri ətraflı verməkdə və onları qərəzsiz düzgün qiymətləndirməkdə orta əsr ərəbdilli tarixçilər, o cümlədən öz müasirləri arasında başqalandan daha çox tanınır. Elə buna görə də, onun əsəri orta əsr tədqiqatçıları - şərqşünasları arasında diqqət mərkəzindədir. Bizim mövzu üçün ibn əl-Əsirin Mosul atabəyləri tarixinə həsr edilmiş ikinci əsəri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Görkəmli müsəlman alimi - ənənələri yaxşı bilən, tarixçi, hanbaliliyin təbliğatçısı Əbül Fərəc Əbdürrəhman ibn əl-Cövizinin (1114-1200) *Əl-Muntəzəm fi tarix əl-muluk və-l-umam* ("Hökmdarların və millətlərin tənzimləşdirilmiş tarixi") əsərində maraqlandıığımız dövrün hadisələrinin həddən artıq yığcam verilməsində baxmayaraq, bizim üçün heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu əsər xilafətin 1179-cu ilə qədərki tarixini illər üzrə ardıcıl təqdim edir. Hər ildə baş verən hadisələr ardıcıl göstərilməklə yanaşı, həmin ildə vəfat etmiş tanınmış adamların haqqında da yığcam məlumat verilir.

Araşdırdığımız dövrün tarixşünaslığında ibn əl-Cövizinin nəvəsi, Sibət ibn əl-Cövzi adı ilə daha çox tanınan Şəmsəddin Əbül Müzəffər Yusuf ibn Qız oğlu (1185-1256) xüsusi yer tutur. Onun öz babasının əsərinin nümunəsində tərtib etdiyi məşhur *Mirat əz-zaman fi tarix əl-əyan* ("Görkəmli adamların tarixinə aid zamanın güzgüsü") əsəri "dünyanın yaranmasından" 1256-cı ilədək hərtərəfli salnamədir. Sibət ibn əl-Cövizinin bu salnaməsində hər ilin mühüm hadisələri nəzərə çatdırılır və həmin ildə vəfat edən tanınmış şəxslərin adları əlifba sırası ilə düzülərək, hər biri haqqında bibliografik məlumat verilir.

Məlumatlar adətən başqa müəlliflərin əsərlərindən toplanmış materiallarla sübüt edilir. İbn Xəllikan (1211-1282) yazır ki, o, "Dəməşqdə Sibət ibn əl-Cövizinin əsəri "Mirat əz-zaman"ın hər biri müəllifin öz əli ilə yazılmış qırxdan ibarət əlyazmasını görmüşdür"². Çox təəssüf ki, bu qiymətli əsərin cildlərinin çoxu itmiş, ancaq qalan və çap edilmiş 8-ci cild 1101-1256-cı illərin hadisələrini özündə əks etdirir və tədqiqatçılara böyük əməli kömək göstərir.

Salnamə tipli ümumtarix mənbələrindən başqa, Səlcuq sultanlarından Mahmud ilə Məsudun və Xəlifə əl-Müstəşid-Billahın vəziri Ənuşirvan ibn Xəlid ibn Məhəmməd əl-Kəşaninin (1138-ci ildə ölmüşdür) xatirələri XI-XII əsr Azərbaycan tarixini tədqiq edənlərin marağını özünə cəlb edir. Bu əsər farsca yazılmış və müəllif tərəfindən *Futur zaman əl-sudur və sudur zaman əl-futur* ("Vəzirlər dövrünün

¹ Bu və hər hansı bir mənbənin çapdan buraxılma məlumatları üçün ədəbiyyat siyahısına bax.

² İbn Xəllikan, IV, səh.122-123.

tənəzzülü və tənəzzül dövrünün vəzirləri") adlandırılmışdır. O, Sultan Məlik şahın hakimiyyəti (1072-1092) illərindən Sultan II Toğrulun ölümünə (1134) qədərki dövrü əhatə edir və əsərin orijinalı bizə gəlib çatmamışdır. İmadəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Katib əl-İsfahani (1201-ci ildə ölmüşdür) bu xatirələri ərəbcəyə çevirmiş, onları ilk Səlcuqilərə aid giriş fəsilləri ilə təkmilləşdirmiş, dolğunlaşdırmış və onu iki dəfə ardıcıl davam etdirmişdir: birinci dəfə, əsərin özünün yazılmasından tərcüməsinə (1183) qədərki hadisələri, ikinci dəfə isə İraq səlcuqilərinin son sultanı III Toğrulun ölümünə (1194) qədərki dövrə aid hadisələri qələmə almışdır.

İmadəddin İsfahani bu əsərini *Nüsrat əl-fatra və usrat əl-fitra* ("Yorğunluqda yardım və məxlugun sığmacağı") adlandırmışdır. Bu əsər Paris Milli kitabxanasında saxlanan yeganə əlyazma nüsxəsi ilə məşhurdur və indiyədək çap edilməmişdir. Ancaq oxucular bu əsərlə Qavaməddin Əbu İbrahim əl-Fəth ibn Əli əl-Bundari əl-İsfahani Münşinin (sentyabr, 1190-sentyabr, 1245)¹ ixtisar etdiyi variantdan tanış ola bilərlər. Fəth əl-Bundari bu əsəri *Zubdat ən-Nusra və nuhbət əl-Ustra* ("Yardımanın qaymağı" və "Sığmacaq"dan seçmə) adlandırmışdır.

Əl-Bundari "Zubdat"ın girişində yazır ki, o, "bütün tarixi cizgiləri, bütün dəlilləri və hətta İmadəddinin dil gözəlliyinin ən yaxşı incəliklərini" saxlamışdır. Onun bu dediklərinə necə əməl etdiyini V.R.Rozen Bizans imperatoru Roman Diogenin Malazgirt döyüşündəki məğlubiyyətinə aid fraqmentləri tutuşdurmaq əsasında yoxlamış və belə nəticəyə gəlmişdir ki, "Əl-Bundari, doğrudan da, gərəkli olan heç bir şeyi ötürməmiş, yalnız bir sıra deyimləri (ifadələri) azacıq dəyişdirməklə kifayətlənmişdir"².

Sonuncu İraq - səlcuq sultanlarından Arslan şah və III Toğrulun hakimiyyəti dövründə sultanların yanında xidmət edən bir sıra şəxslərin Səlcuqilər və Azərbaycan atabəylərinin xronoloji tarixinə aid fars dilində yazdıqları əsərlər meydana gəlmişdir. Bu cür əsərlərdən birinin - "Səlcuqnamə"nin müəllifi, Arslan şahın tərbiyəçi müəllimi Zahirəddin Nişapuri (1186-cı ildə ölmüşdür) olmuşdur. Bu əsərdə sultan III Toğrulun hakimiyyət başına gəlməsinə (1177) qədərki illərdə baş verən tarixi hadisələrdən bəhs edilir.

Bu sultanın yanında isə İraq Səlcuqilərinin tarixinə aid başqa bir farsdilli əsərin müəllifi Əbu Bəkr Nəcməddin Məhəmməd ibn Əli Ravəndi xidmət etmişdir. Onun *Rahət əs-südur və ayət əs-sürur* ("Könüllər toxmaqığı və sevinclər nəğməsi") əsəri 1199-cu ilə qədərki hadisələri nəzərə çatdırır. Həmin əsərin əsas hissəsi (Səlcuqilərin yüksəlməsindən III Toğrulun hakimiyyəti dövrünə qədər) Zahirəddin Nişapurinin material və məlumatlarına əsasən yazılmış, III Toğrulun hakimiyyəti və onun ölümündən sonrakı dövrə aid bölmələr isə müəllif tərəfindən

¹ İbn əl-Fuʿatı, IV/4, səh.817-818.

² В.Р.Розен. Арабские сказания о поражении Романа Диогена Адп-Арсланом, стр. 120.

müstəqil yaradılmışdır. Ravəndi bu əsərində Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti altında olan İraq səlcuq sultanlığının daxili vəziyyətini ətraflı təsvir etmişdir.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tarixini araşdırmaq üçün Sədrəddin Əbul Həsən Əli ibn Əbul Fəvaris Nasir ibn Əli əl-Hüseyninin *Zubdat ət-tavarix [fi] əxbar əl-umara və-l-muluk əs-Səlcuqiyyə* ("Səlcuq əmir və hökmdarlarından xəbərələr [verən] tarixlərin qaymağı") adlı ərəbcə yazılmış əsəri olduqca maraqlı və əhəmiyyətlidir.

Atabəy Özbəkin ölümü (1225) əl-Hüseyninin əsərində xatırlanan son tarixi hadisədir. Ancaq, ümumi götürüldükdə, əsasən 1194-cü ilə qədərki tarixi hadisələr əks etdirilmişdir. Çox güman ki, müəllif bu əsərini XIII yüzilliyin birinci rübündə yazmışdır. "Zubdat ət-tavarix" bütün bölmələri üzrə orijinal olmasa da, bununla yanaşı Səlcuq dövlətinin tarixinə aid başqa qaynaqlarda olmayan çoxlu əhəmiyyətli və maraqlı məlumatları özündə toplamışdır. V.V.Bartoldun "müsəlman tarixində ən qaranlıq səhifələr" dövrü adlandırdığı XII əsrin ikinci yarısında baş verən hadisələri müəyyənləşdirmək üçün "Zubdat ət-tavarix" in xəbərləri xüsusilə qiymətlidir. "Zubdat ət-tavarix"də biz Azərbaycan Atabəyləri və onların Səlcuq sultanları ilə qarşılıqlı münasibətləri haqqında qiymətli nadir xəbərlərə, Atabəylərin və Səlcuqlərin hərbi qüvələrinə qarşı gürcülərlə Şirvanşahların ittifaqına dair məlumatlara rast gəlirik. Sədrəddin əl-Hüseyninin bu əsəri Qafqaz və Şimali İrannın tarixinə, həmçinin Abbasilər xilafətinin XII əsrin sonundakı tarixinə aid əsas mənbələrdən biridir.

Bu sahədə onun məlumatları əvəzsizdir və ilk qaynaqdan verilən xəbərlərdir.

İbn İsfəndiyarın *Tarix-i Təbəristan* ("Təbəristan tarixi") əsərində sonuncu İraq - səlcuq sultanı III Toğrul və 1216-cı ilə qədər Azərbaycan Atabəyləri haqqında da məlumatlar toplanmışdı. Bu əsərin II cildinin son üç fəslə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tarixini araşdıranlar üçün xüsusilə zəruridir. Burada Atabəylərin Xarəzmşahlarla münasibətlərinə dair elə materiallar vardır ki, onlar başqa qaynaqlarda yoxdur. İbn İsfəndiyarın öz hamisinin və onun qardaşı Qızıl Arslanın ölümündən sonra Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin həyatında fəal rol oynayaraq, bu dövlətin tarixində "Məmlük" dövrü adlanan bir dövrün başlanğıcını qoyan atabəy Cahan Pəhləvanın məmlüklərinə aid məlumatları xüsusilə maraqlıdır.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tarixinin son illərini öyrənmək üçün Xarəzmşahların son nümayəndəsi Cəlaləddin Manqburnunun katibi Şihabəddin Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Münşi ən-Nəsəvinin (1249-cu ildə ölmüşdür) "Sultan Cəlaləddin Manqburnunun tərcümeyi-halı" əsəri birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Ən-Nəsəvinin əsəri xatirə ədəbiyyatı növündə olub, yaxın keçmişin hadisələri haqqında onların iştirakçısı olan müəllifin verdiyi məlumatların toplusudur. Onun xatirələri, əsasən, on beş ildən bir az artıq dövrü (1214-1231) əhatə edir və böyük bir hissəsi sonuncu Xarəzmşahın Zaqafqaziyada və onunla qonşu ölkələrdəki fəaliyyət dövrünə (1225-1231) həsr edilmişdir.

Monqolların ilk dağıdıcı yürüşündən sonra Şimali İranın və Azərbaycanın əhalisi Cəlaləddin Manqburnunu monqolların rəqibi sayaraq, müəyyən qədər öz ümidlərini ona bağlamağa başladılar. Xarəzmşahın özü isə hər vasitə ilə göstərirdi ki, onun siyasətinin əsası monqollarla mübarizədedir. Ancaq monqol dəstələri müvəqqəti olaraq çəkilib getmişdi, Cəlaləddin isə hərbi əməliyyatları əsasən onlara qarşı deyil, Qafqaz və Kiçik Asiya ölkələrindəki feodal hakimlərin qonşularına qarşı aparırdı. Bunun da nəticəsində feodallar ona qarşı ittifaq düzəltmişdilər. Qafqaz ölkələrini tutmaq siyasətinə bəraət qazandırmaq üçün Xarəzmşah çox asanlıqla belə bir bəhanə tapmışdı: belə ki, atabəy Özbək özünü Xarəzmşah Məhəmmədin vassalı sayırdı və bundan istifadə edib, Azərbaycanda möhkəmlənən Cəlaləddin 11-12 monqol yürüşlərində zəifləyən Gürcüstana qarşı dağıdıcı müharibəyə başladı¹.

Sonuncu Azərbaycan Atabəyləri - Özbək və onun oğlu Xamuş, Xamuşun nəvəsi Nüsrətəddin Əbu Bəkr haqqında və onların fəaliyyəti, ismaililər, xarəzmşahlar və monqollarla qarşılıqlı münasibətləri haqqında məlumatlar bizə Ata Malik Cüveyninin (1226-1283) *Tarix-i Cahanquş* ("Cahangirin tarixi") əsərində və Rəşidəddin Fəzlullahın (1247-1318) *Cəmi ət-tavrix* ("Tarixlər toplusu") adlı geniş əhatəli əsərində gəlib çatmışdır. Bu sonuncu əsərə monqolların Qafqaz müdaxiləsinə dair daha qədim müəlliflərin əsərlərindən materiallar daxil edilmişdir.

Minhacəddin Cüzcaninin (1193-cü ilə yaxın anadan olmuşdur) *Tabaqati Nasiri* ("Nasir təbəqələri") əsərində Azərbaycan Atabəyləri sülaləsinin bir neçə nümayəndələri haqqında ümumi, hərdən bir isə doğru olmayan məlumatlar verilir, ancaq bu məlumatlarda elə səciyyəvi cəhətlərə rast gəlinir ki, onlar başqa müəlliflərin əsərlərində yoxdur və bu baxımdan, şübhəsiz, maraq doğurur.

Tədqiqat zamanı Yaqut Həməvinin (1179-1229) *Mucəmm əl-buldan* ("Ölkələrin əlifba ilə sıralanması"), Zəkəriyyə Qəzvininin (1203-1283) *Asar əl-bilad və əxbar əl-ibad* ("Ölkələrin abidələri və məbudların xəbərləri"), XIII əsrin naməlum müəllifinin *Əcaib əd-dünya* ("Dünyanın möcüzələri") və Həmdullah Qəzvininin (1281-ci ilə yaxın doğulmuşdur) *Tarixi qozide* ("Seçilmiş tarix") əsərinin üçüncü bölməsi kimi coğrafi əsərlərdən də istifadə edilmişdir.

Bu yazılı abidələrdəki materiallar araşdırılan dövrdəki şəhərlərin ictimai quruluşu, Azərbaycan Atabəyləri dövlətində şəhər həyatı, sənətkarlıq və ticarət haqqında təsvir yaratmağa imkan vermişdir.

Rəsmi sənəd və yazışma topluları istifadə etdiyimiz mənbələrin ayrıca bir bölümünü təşkil edir. Bu mənbələr üzrə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin inzibati idarə quruluşunu az-çox dərəcədə müəyyənləşdirmək, idarə orqanlarının səlahiyyətləri,

¹ Ən-Nəsəvinin əsəri rus dilinə tərcümə edilmişdir. Ədəbiyyat siyahısına bax.

xəzinə vergilərinə aid və sairə terminlər haqqında təsəvvür əldə etmək mümkündür. Sözlün yığcam mənasında desək, bizim mövzu üçün bu toplular geniş materiallar vermir, ancaq Ayrı-ayrı sənədlərdən araşdırıb üzə çıxarılan məlumatlar Atabəylər dövlətindəki inzibati idarənin işi haqqında mühakimə yürütməyə imkan yaradır. Bu cür sənədlər H.Hortsun Böyük Səlcuqlər və Xarəzmşahların dövlət idarəçiliyinə aid əsərində¹, O.Turanın² "Türkiyə Səlcuqlarına aid rəsmi sənədlər" kitabında vardır. Xarəzmşah Təkişin atabəy Cahan Pəhləvana göndərdiyi bir neçə məktubun mətni, Təkişin sarayında yazışma divanının ağası Bəhaəddin Məhəmməd əl-Bağdadinin (1192-ci ilə yaxın ölmüşdür) tərtib etdiyi məcmuədə toplanmışdır³.

Biz tədqiqat əsərimizə həmçinin ədəbi əsərlərdən materiallar da cəlb etmişik. Bunlar əsas etibarilə yaradıcılıqları tədqiq edilən dövrə təsadüf edən şairlərin qəsidə və şeir parçalarıdır. Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani və başqa şairlərin əsərlərində tarixçi üçün mühüm olan hadisələrin xatırlanması, hökmdarların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi özünə məxsus yer tutur, müxtəlif vəzifə titulları göstərilir, Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin xidməti və saraydakı mövqeyi qeyd edilir. Ancaq təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın bizi maraqlandıran dövrdəki ədəbiyyat tarixinin tədqiqatçıları şairlərin, xüsusən Xaqani, Fələki, Mücirəddin Beyləqani kimi dahilərin yaradıcılığını tarixi şəraitlə bağlı şəkildə hələlək lazımı dərəcədə öyrənməmişlər.

Biz XII əsr Azərbaycan tarixini araşdırarkən, erməni dilində yazan yerli müəlliflərin, o cümlədən gəncəli Mxitar Qoş, gəncəli Kirakos, Vardan və zəngəzurlu Stepannos Orbelianın əsərlərindən, eləcə də gürcü salnamələrinin məlumatlarından geniş istifadə etmişik.

Hələ indiyə kimi, Azərbaycanın XI əsrin ikinci yansı və XII əsr tarixinin zamanəmizə qədər gəlib çatan mənbələr toplusunun araşdırılması əsasında təqdim edilməsinə təşəbbüs göstərilməmişdir. Orta əsrləri öyrənən Azərbaycan tarixçilərinin, xüsusən Ə.Ə.Əlizadə və R.A.Hüseynovun⁴ Səlcuq hakimiyyəti dövründə ictimai-iqtisadi inkişafa və bu dövrün bütünlükdə Cənubi Qafqaz tarixi üçün əhəmiyyətinə dair məsələlərin qoyuluşunda xidmətləri qeyd edilməlidir. R.A.Hüseynov Səlcuq dövlətinin tarixinə aid ayrı-ayrı məsələlər üzrə bir sıra məqalələr çap etdirmiş, Səlcuqlərin tarixindən bəhs edən Suriya mənbələrini üzə çıxarıb, onları tədqiqata cəlb etmişdir. Ancaq adlan çəkilən alimlərin əsərləri, eləcə də başqa mütəxəssislərin XI-XII əsr Azərbaycan tarixinə həsr edilmiş əsərlərinin tək-tək səhifələri üzrə ölkələrin maraqlandığımız dövrdəki ictimai-iqtisadi və siyasi inkişafının əsas cəhətləri haqqında vahid və müəyyən

¹ H.Horst. Die Staatverwaltung der Grosselguyen und Horazmasahs (1038-1231). Wiesbaden, 1964.

² O.Turan. Türkiye Selcuklulari hakkında resmi vesikalar. Ankara, 1958.

³ Ал-Багдади. Ат-Тавассул ила-т-тарассул. Изд. Ахмада Бахманийра.Тегеран, 1315.

⁴ Ədəbiyyat siyahısına bax.

dərəcədə tam təsəvvür yaratmaq olmaz. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, haqqında danışdığımız tədqiqatlar daha çox farsdilli mənbələrə əsaslandırılmış, tarix mənbələrinin əsasını təşkil edən ərəbdilli abidələrin isə tərcümələrindən istifadə edilmişdir ki, bunların da bəziləri ya dəqiq deyil, ya da yamıçıqdır.

Bu mövzu ilə əlaqədar məsələlərə açıq-aydın qeyri-elmi münasibət bəslənməsi hallarına ötəri yanaşmaq olmaz. Belə ki, Ermənistanın XIII-XIV əsr tarixinə aid əsərinin¹ çox hissəsini Ermənistanla qonşu ölkələrin ictimai-iqtisadi tarixi üzrə tədqiqatçıların, xüsusən İ.P.Petruşevski və Ə.Əlizadənin əsərlərindəki nəticələri götürmək əsasında yazan L.O.Babayan mənbələrin məlumatlarını özbaşına dəyişdirməyə can atır.

Müasir ərəb tarixçilərindən misirli Abd əl-Munim Həsənaeyin İran və İraq Səlcuqləri haqqında, İraq alimləri Hüseyin Əminin ("Səlcuqlər dövründə İraq tarixi"), Rəşid əl-Cəmilinin ("Mosul Atabəyləri dövləti İmadəddin Zəngidən sonra"), Suadi Abd Məhəmməd ər-Ruveysdinin ("Mosul əmirliyi Bədrəddin Lülünün hakimiyyəti dövründə")² əsərləri Səlcuq dövlətinin və Mosul Atabəyləri dövlətinin tarixinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu əsərlərdə xilafətin Səlcuq hakimiyyəti dövründəki siyasi tarixi nəzərdən keçirilir, inzibati idarəçiliyə, təhsil sistemində, şəhər həyatına və başqa məsələlərə diqqət verilir. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, ərəb ölkələrinin orta əsrlər üzrə tədqiqatçıları Səlcuqlərin hakimiyyəti dövründəki məsələlərlə yaxından maraqlanmışlar.

Biz tədqiqatımızda Qərbi Avropa şərqşünasların qeyd edilən məsələlərə aid əlimizə gələn bütün əsərlərini nəzərə almışıq. Bu tədqiqatlar içərisində Klod Kaenin həmin dövrün sosial münasibətlərinə və Səlcuqlərin tarixşünaslığına, E.Lembtonun inzibati quruluşa və müxtəlif təbəqələrin mövqeyinə, H.Horstun Səlcuqlər və Xarəzmşahlar dövründə idarəçiliyin və kargüzarlığın təşkilinə, V.F.Minorskinin mənbəşünaslığa aid əsərləri, o cümlədən kollektiv yazılmış əsərlər, birinci növbədə İranın "Kembric tarixi" (V cild) daha mühüm və əhəmiyyətli tədqiqatlardır.

Bir sıra orta əsr tarix əsərlərini türk dilinə çevirən, Səlcuq dövlətinin tarixi ilə bağlı müxtəlif məsələlərə aid çoxlu monoqrafiya və məqalələr çap etdirən türk alimləri Səlcuq dövrü tarixinin hərtərəfli öyrənilməsinə kömək göstərən böyük işlər görmüşlər. Xüsusən, O.Turanın Rum səlcuqlərinin tarixinə, M.A.Keymenin "Böyük" Səlcuq sultanlarının hakimiyyəti haqqında, İ.Kafəsoğlunun Xarəzmşahlar tarixinə aid əsərlərində və başqa yazılarda zəngin tarixi məlumatlar verilmişdir.

Monoqrafiyanın müəllifi belə hesab edir ki, əsərdə çatışmazlıq nəzərə çarpmır və o, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tarixi ilə bağlı olan bütün sorğulara cavab verə bilər. Başqa məsələlərlə müqayisədə siyasi hadisələr tarixinin

¹ Л.О.Бабаян. Социально-экономическая и политическая истории Армении в XIII-XIV вв. М., 1969.

² Ədəbiyyat siyahısına bax.

əsərdə daha geniş işıqlandırılması həm də onunla bağlıdır ki, Azərbaycan Atabəyləri hakimiyyət uğrunda gedən kəskin mübarizə şəraitində fəaliyyət göstərmiş, onların qonşu dövlətlər və vassal hakimlərlə münasibətləri hadisələrin mürəkkəbliyi və siyasi şəraitin tez-tez dəyişməsi ilə fərqlənmişdir. Həm də nəzərə alınmalıdır ki, araşdırdığımız bu mövzuya dair hələlik bu və ya başqa bir şəkildə tədqiqat işlənilməmişdir.

Müəllif, orta əsr xilafət tarixinin müxtəlif sahələri və bəndləri üzrə iş prosesində, ərəbdilli mənbələrin rus dilinə tərcüməsində, Azərbaycan və onunla qonşu ölkələrin orta əsr tarixində yeni cəhətlərin tədqiqi zamanı meydana çıxan çoxlu mürəkkəb problemlərin aradan birgə qaldırılmasında ona müntəzəm kömək göstərmiş həmkarı V.M.Beylisə, öyrənilən dövrdəki pul dövriyyəsinə aid faydalı materiallar təqdim edən Əli Rəcəbliyə, əsərə lazım olan xəritələrin hazırlanmasına kömək edən V.A.Vandrovskiyə və məsləhətlərinə görə Məmməd Abdullahiyə təşəkkürünü bildirmişdir.

I FƏSİL AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ DÖVLƏTİNİN YARANMASI ƏRƏFƏSİNDƏ SƏLCUQ İMPERİYASINDA SİYASİ ŞƏRAİT

Sultan Məlik şahın ölümündən sonra (1092) qızışan ara müharibələrinin on ildən artıq sürən dövrü Səlcuq dövlətinin tənəzzülünün başlanğıc anı sayılır. Bu nəhəng dövlət birliyinin tənəzzülünü təkcə siyasi hadisələr deyil, həmçinin sosial xarakterli səbəblər şərtləndirirdi. Tədqiqatçılar Səlcuq hərbi qüvələrinin özəyini təşkil edən türkmənlər arasında qayda və intizamların olmamasını, böyük işğalları qurtarmasını, ismaililər hərəkətinin törətdiyi təhlükəni, sultan tacı uğrunda hakim sülalənin nümayəndələri arasında gedən qızğın mübarizə ilə bağlı ara müharibələrini siyasi səbəblər kimi qeyd edirlər¹. İkinciyə - sosial səbəblərə isə *iqta* sahibləri tərəfindən kəndli kütlələrinin istismarının güclənməsini və vergilərin artırılması ilə

¹ C.L.Cahen. Pre-Ottoman Turkey, p.48.

əlaqədar şəhər sənətkarlarının vəziyyətinin pisləşməsinə aid edirlər¹. Bunlardan əlavə, hakim sinfin müxtəlif təbəqələri, xüsusən türk hərbi əyanları ilə yerli məmur əyanları, əsasən İrən mənşəli əyanlar arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi də tənəzzülün gedişinə təsir göstərmişdi².

Məlik şah və imperiyanın inzibati idarəsinə otuz il başçılıq etmiş görkəmli vəzir Nizam əl-Mülkün ölümündən sonra vahid Səlcuq dövləti parçalanmağa başladı. Suriya səlcuqları (1078-1117), Kirman səlcuqları (1041-1187) və Anadolu səlcuqları (1077-1307) Böyük Sultanın mərkəzi hakimiyyətindən asılı olmayaraq davranmağa başlamış, imperiyanın əsas əraziləri olan İraq, Xorasan və Cənubi Qafqazda isə ali Sultanın taxtı uğrunda mübarizə gərdirdi. Məlik şahın kiçik oğlu, Azərbaycan və Arranın hakimi Məhəmməd Təpər böyük qardaşı Sultan Bərkiyarığa (1094-1104) qarşı çıxdı. Məhəmməd əpəri Xorasana yiyələnmiş doğma qardaşı Səncər və bir sıra görkəmli əmirlər müdafiə edirdilər. Buna baxmayaraq, Bərkiyanq 1101-ci ilin noyabrında Həmədan yanındakı döyüşdə ona qalib gəldi. Bu hadisələrdən sonra imperiya xəlifə əl-Müstəzhirin (1094-1118) iştirakı ilə rəsmi surətdə bölündü. Məhəmməd Təpər Azərbaycan, Cəzirə və Diyarbəkryn hakimi yerində qaldı, Səncər Xorasan məliki, Bərkiyanq isə sultan elan edildi.

Bir müddətdən sonra Məhəmməd Təpər yenidən ordu toplayıb Bərkiyanğa qarşı çıxdı, ancaq Xoy ətrafında məğlub oldu. Buna bax-mayaraq, Bərkiyarıq, Məhəmməd Təpəri Azərbaycanın (Səfidrud çayına qədər), Qafqaz və Suriyanın sultanı kimi tanımağa məcbur oldu. 1104-cü ildən bu ölkələrdə yalnız Təpərin adına xütbə oxunmağa başlandı³.

1104-cü ilin dekabrında Bərkiyanq öldü və Məhəmməd Təpər bütün Səlcuq imperiyasının sultanı kimi tanındı⁴. Qərbi İrən, Azərbaycan və İraq onun bilavasitə hakimiyyəti altında idi. Xorasanı isə Səncər canişin kimi idarə edirdi. Məhəmməd Təpərin ölümündən (1118) sonra taxt-tac uğrunda mübarizə yenidən qızışdı.

Məhəmməd Təpər ölümündən bir az əvvəl oğlu Mahmudu öz vəliəhdi təyin etmişdi. Əmirələr on dörd yaşlı yeni sultana and içdilər, xəlifə Müstəzhir Mahmudun sultanlıq hüququnu tanıdı və Bağdadda onun adına xütbə oxunmağa başlandı⁵. Ancaq yeni sultanın qardaşları, onun seçilməsindən narazı qalan əmirlərin təhriki ilə dövlətdə ali hakimiyyətə iddiada olduqlarını bildirdilər. Şahzadə Məsudun atabəyi Ay-Apa Cuyuş bəy Sultana heyət göndərib tələb etdi ki,

¹ Н.Н.Шенгиля. Сельджуки и Грузия в в XI в., СТР.330-332, 397-398.

² Л.В.Строева. Движение исмаилитов в Исфahanе в в 1100-1107 гг., СТР.73

³ Bu hadisələr haqqında geniş məlumat üçün bax: İbn əl-Cövzi, IX, səh. 104 və b.; əl-Bundari, səh.83-88; əl-Hüseyni, vər.43a və s.; Ravəndi, səh.139-151; İbn əl-Kalanisi, səh.151; İbn əl-Əsir, VIII, səh.485-494-cü hicri illərinin hadisələri; Bəp Əpde'i, XI, səh.334 və s.; II, səh.340-343.

⁴ Əl-Bundari, səh. 89-90; İbn əl-Cövzi, IX, səh.138, 141-143; Mucməl ə-t-tavarix, səh.140.

⁵ İbn əl-Əsir, VIII, səh.280; İbn əl-Cövzi, IX, səh.196; əl-Hüseyni, vər.54a; İbn Xaldun, V, səh.95.

şahzadənin vərəsəlik payını müəyyənləşdirsin, Sultan da Azərbaycanı Məsuda *iqta* payı verdi¹.

Zəncan əyalətinin, Savə və Avənin vaxtilə atası tərəfindən varisi təyin edilən Toğrul da 1119-cu ilin avqustunda qardaşı Sultan Mahmuda qarşı çıxdı. Mahmud yeni *iqta* torpağı, pul və hədiyyələrlə Toğrulu və onun atabəyi Şirgiri ələ almağa çalışdı. On yaşlı Toğrul Şirginin təsiri altında öz böyük qardaşının təklifindən imtina edib, ona qarşı hücumə başladı, ancaq döyüşdə tezliklə uduzaraq Gəncəyə qaçdı².

Mahmud, demək olar ki, bürün hakimiyyəti boyu dövətdə birinciliyi qazanmaq iddiasında olan qardaşlarına qarşı mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdı. Ancaq Mahmud üçün əsas qorxunu Məhəmməd Təpərin ölümündən sonra Səlcuq nəslinin böyüyü sayılan, səkkizinci və həm də sonuncu "böyük" Səlcuq sultanı əmisi Səncər törədirdi. Səncər Məhəmməd Təpərin vəsiyyətinə baxmayaraq, Şərqi İraq torpaqlarına yiyələnmiş və öz üzərində yeni sultanın hakimiyyətini tanımırdı. Mahmud öz elçiləri Şərəfəddin Ənuşirvan ibn Xəlid və Fəxrəddin Toğan Yürəki belə bir tələblə göndərdi ki, Səncər Mazandaran əyalətindən qoşunlarını çıxartsın və hər il sultan xəzinəsinə 200 min dinar xərac versin. Ancaq Səncər elçilərə bildirdi: "Mənim qardaşım oğlu uşaqdır və ona vəzir və hacib rəhbərlik edir!" Bu cavabdan sonra o, qoşunlarını Mahmuda qarşı göndərdi.

Hicri 513-cü il cumad əl-əvvəl ayının 2-də (11 avqust 1119) Savə şəhəri yaxınlığında əmi ilə qardaşoğlu arasında ağır döyüş baş verdi. Səncərin 20 min Xorasan döyüşçüsü və 40 fili olduğu halda, Mahmudun yalnız 10 min atlısı var idi. Döyüşdən əvvəl Mahmud Məhəmməd Təpərin vəsiyyətini Səncərin yadına salmaqla, onu itaətə gətirməyə çalışdı. Vəsiyyətnamədə tam qətiyyətlə qeyd edilirdi ki, Səncər dövətin möhkəmlənməsinə və sarsılmazlığına yardım göstərəcək və Sultan Mahmuda tabe olacaqdır. Ancaq Səncər bu tələbi rədd edərək, döyüşə girdi və qələbə çaldı³. Səncərin qələbəsi Xəlifə əl-Müstəşid (1118-1135) üçün bir işarə oldu, o, həmin andan Mahmudun adının xütbələrdə çəkilməsini dayandırdı.

Hicri 513-cü ilin şəban ayında (noyabr, 1119) danışıqlar nəticəsində Mahmud, Səncərin ali hakimiyyətini tanıdı. Səncər də öz növbəsində Mahmudu bütün Səlcuqlər taxt-tacının vəliəhdi təyin edib, hakimiyyəti altında olan torpaqlarda özündən sonra Mahmudun adının xütbələrdə çəkilməsini əmr etdi. Səncər bu göstərişini xəlifəyə də çatdırdı. Hicri 514-cü ilin məhərrəm ayından (aprel, 1120) Bağdadda "ən böyük sultan və sultanlar sultanı" Səncərin ("sultan-əl-əzəm və sultan əs-salatin"), "böyük sultan və sultanlar ağası" Mahmudun ("sultan əl-müəzzəm və seyyid əs-salatin") adına xütbə oxunmağa başlandı. Hər iki sultan

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh.283; İbn Xəldun, V, səh.98-99.

² İbn əl-Əsir, VIII, səh. 285-286; İbn Xəldun, V, səh.98-99.

³ İbn əl-Əsir, VIII, səh. 286-287; İbn əl-Cövzi, IX, səh. 205; Ravəndi, səh.164-165, 197.

şahənşah adlandırıldı¹. Xorasan dan Anadolu və Suriyaya dək uzanan torpaqlar, o cümlədən Həmədan, İsfahan, Cibəl, Kırman, Fars, Xuzistan, İraq, A zərbaycan, Cəzirə, Diyar-Mudar, Diyar-Rəbiu, Şam və R um Sultan Mahmudun *iqtası* oldu².

Səncərlə Mahmud arasındakı ixtilafın sonu və vəliəhd də düşən *iqta* haqqında əmrin verilməsi Səncərə tabeliyini bild irən Mahmudun hakimiyyəti altında İraq Səlcuq sultanlığının yaran masının başlanğıcı sayılmalıdır.

Ancaq Səncər gələcəkdə Mahmud tərəfindən gözlənilən hər hansı bir hücumdan qorunmaq üçün Mahmudun qardaşları Toğrul və Səlcuq şaha da *iqta* torpaqları verdi; Cibəl vilayətinin şər q hissəsi, Qəzvin, Zəncan, Deyləm və Cilan Toğrula, Fars, İsfahanın və Xuzistanın bəzi hissələri Səlcuq şaha verildi. Bununla da Səncər özü ilə Mahmud arasında bir növ sərhəd mənəələri yaratmış oldu³.

Mahmudun üçüncü qardaşı Məsudun da idarəsinə müəyyən əyalətlər ayrılmışdı.

Qeyd etməliyə ki, bu hadisələrin bilavasitə şahidi olan, müxtəlif vaxtlarda Sultan Mahmudun və xəlifə Müstəşidin vəziri işləyən görkəmli siyasi xadim Ənuşirvan ibn Xəlid öz xatirələrində İraq Səlcuq sultanlığının yaranmasına səbəb olan bu dolaşq siyasi şəraitə hərtərəfli təsvir etmişdir. Əlbəttə, onu da deməliyə ki, o, vaxtilə təkcə sultan Məhəmməd Təpərin hakimiyyəti altında olan ərazidən indi - Mahmud dövründə bir hissəsinin Səncərin əlinə keçdiyi, bir hissəsinin Səlcuq şahzadələrinə (məliklərinə) verildiyi, ya da bir qisminin Səlcuqlərdən aralanan hakimlərin əlinə keçdiyi şəraitin səbəblərini aydınlaşdırmamışdır. Ənuşirvan ibn Xəlid yalnız kədərli heyfslənir: "Sultan Məhəmməd [Təpərin] idarəsi dövründə vahid olan və kimsənin göz dikmədiyi bir dövlət, indi, onun oğlu Mahmuda çatanda, parçalandı və viran oldu"⁴.

Yeni sultanlığın başında duran Mahmud ibn Məhəmməd sahibi sayıldığı ölkələri belə, istədiyi kimi idarə edə bilmirdi. Belə ki, Səncər Mahmudun gəncliyindən və eyni zamanda ondan asılılığından istifadə edərək, öz əmri ilə Kəmal əl-Mülk əs-Sümeyrəmini ona vəzir, əmir Əli Ban onun ordularına baş komandan, Əbül Qasim Dər-kazini *tuğra* və *inşa* divanına başçı təyin etdi⁵. Səncər hicri 513-cü ildə (14.04.1119-01.04.1120) Mahmudun 1117-ci ildə vəzifədən çıxardığı Mücəhidəddin Bəhruzu öz yerinə qaytarıb, Bağdadın şihnəsi təyin etdi və Mahmudun qabaqlar vəzifədən götürdüyü başqa iri məmurları da öz vəzifələrinə qaytardı. Səncərin Mahmuda qalib gəlib, onu özünə tabe etdirməsi göstərdi ki, real hərbi və siyasi güc, keçmişlərdə olduğu

¹ İbn əl-Əsir, VII, səh.286-287; İbn əl-Cövzi, IX, səh.205; Ravəndi, səh.164-165; İbn Xəldun, V, səh.101.

² İbn əl-Əsir, VIII, səh. 288; İbn əl-Cövzi, IX, səh.216; əl-Bundari, səh.128-129; İbn əl-Əsir, Atabəylər, səh.21; İbn əl-Əsir burada qeyd edilir ki, sultan Səncərin bu haqda olan əmrini (məşhur) o, özü görmüşdür.

³ Əl-Bundari, səh.134; əl-Hüseyni, vər.50b; Nişapuri, səh.90.

⁴ Əl-Bundari, səh.134.

⁵ İbn əl-Əsir, VIII, səh.291; əl-Bundari, səh.129.

kimi, ali hakimiyyətin atadan oğula keçməsində əsas rol oynayan vərəsəlik qaydalarına nisbətən daha hakim qüvvəyə malik idi.

Məhəmməd Təpərin vəsiyyətinə görə Səncər qardaşı oğlu Sultan Mahmuda tabe olmalı idisə, əslində o, İraq sultanlığının hamisi oldu. Mahmud isə ondan asılı vəziyyətə düşdü.

Səncərlə Mahmudun birlikdə kəsdirdiyi metal pullardan bir neçəsi zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Onların üzərində birinci Səncərin adı həkk olunmuş, Mahmud isə vəliəhdi adlandırılmışdır. Bu pullarda hicri tarixlə 513 və 514-cü illər yazılmışdır. Onların üz tərəfində xəlifə əl-Müstəşidin adı və ləqəbi basılmış, arxasında isə "Muizz əd-Dünya vəd-Din Səncər və onun vəliəhdi Muğis əd-Dünya vəd-Din Mahmud" həkk edilmişdir. Bu, Səncərin ali sultanlığını bir daha təsdiqləyir¹.

Bu dövrdə Azərbaycan və Mosula *iqta* pay torpağı kimi yiyələnən Məsud hicri 514-cü ilin rəbi üləvvəl ayında (iyun, 1120) qardaşı Mahmuda qarşı çıxdı. Məsudun atabəyi Cuyuş bəy Hillə əyalətinin

¹ St. Lane Poole, pp.40-42. Hər iki qızıl dinar Səncərin hərbi zərfxanasında kəsilmişdir. 519(1125)-cu ildən sonra Mahmudun kəsdirdiyi pullarda biz bu cür tabeçiliyi görmürük.

hakimi Seyfəddin Dübeysin fitnəsinə uyaraq Məsudu tabe olmamağa və İraq sultanlığının tacı uğrunda mübarizəyə başlamağa sövq etdi. Mahmud azyaşlı kiçik qardaşı Məsudu itaətə çağırırsa da, Məsud bundan imtina etdi. Dübeyslə Cuyuş bəy isə Mahmudun adının xü-bələrdə çəkilməsini qadağan etdilər.

Əsədabad ətrafındakı döyüşdə Məsudun orduları darmadağın edildi, özü isə atabəyinin istəyinə zidd gedərək, qardaşı Mahmudun tərəfinə keçdi. Mahmud qardaşının bir neçə məsləhətçisini, o cümlədən onun vəziri, tanınmış şair Tuğrayını edam etdirdi, ancaq Məsudun *iqta* torpaqlarına toxunmayıb, onun adına Mosul, Cəzirə və Azərbaycanda xütbələr oxunmasına əmr verdi¹. Bundan başqa, iki il sonra - hicri 515-ci il şəban ayının 24-də (7 noyabr 1121-ci il) Sultan Mahmudun şərafinə xəlifənin düzəltdiyi qəbulda şahzadə Məsud da iştirak etmişdi. Belə görünür ki, Sultan Mahmud qardaşının yeni qiyamından təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onu yanmda saxlayırdı². Xəlifə bu qəbulda Mahmudu fəxri geyimlər, qılınc, pul və s. ilə təltif etdi, Məsuda isə heç nə vermədi, çünki Xəlifə onu müstəqil hakim deyil, sultanın təbəəsi hesab etmişdi³.

Məsudun qiyamı ilə bağlı hadisələr təzəcə qurtarmışdı ki, Sultan Mahmud yeni bir təhlükəni aradan götürmək məcburiyyətində qaldı. Hicri 514 (02.04.1120-21.03.1121)-cü ildə gürcü qoşunları çar IV Davidin (1089-1125) başçılığı altında Mahmuda tabe torpaqlara soxuldular. Gürcülərlə qonşu tayfalar və o cümlədən qıpçaqlar Davidin müttəfiqləri idi. Müsəlman hakimləri Arran və Naxçıvan hakimi şahzadə Toğrulun başçılığı altında 30 minlik ordu ilə gürcülərə qarşı çıxdılar⁴. Tiflis yaxınlığındakı döyüşdə müsəlman qoşunları əzildi və onlardan dörd min döyüşçü əsir alındı. Gürcülər Tiflisi mühasirəyə aldılar və bir ildən sonra onu işğal etdilər⁵. "Bu zaman Georginin oğlu İveri çarı David qüvvətləndi. O, parsarlardan Təpxisi qopartdı, müsəlmanlara, Kandtsak (Gəncə) sultanına ağır zərbə endirdi və tərksilah edilmiş beş yüz adamı Təpxis şəhərində dar ağacından asdı"⁶.

Məğlubüyyətə uğramış Toğrul əsir düşməkdən qurtularaq, Gənəyə sığındı. Toğrulun məğlubüyyət xəbəri Həmədanda sultan Mahmuda çatdı. O, hicri 515-ci ilin ramazan ayında (13.11.-12.12.1121) öz ordusu ilə gürcülərə qarşı çıxdı və Təbrizə çatıb ordusunu Gəncəyə göndərdi. Orada yerləşən Toğrul isə Mahmudun sultanlıq hüququnu tanıyırdı. Ancaq indi o, öz vəziyyətinin çıxılmaz, iddiasının ümitsiz olduğunu görüb hicri 516-cı il məhərrəm ayının 6-da (27.03.1122) Sultan Mahmuda bəyət etdi.

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh.291-293; Yenə də onun: "Atabəylər" əsəri, səh.22-23; İbn əl-Cövzi; IX, səh.225; əl-Bundari, səh.133-134; əl-Hüseyni, vər.54b.

² Əl-Bundari, səh.132; İbn əl-Cövzi, IX, səh.225.

³ İbn-əl Əsir, VIII, səh.405.

⁴ Yenə orada.

⁵ Əl-Uməri, səh.93; İbn Xaldun, V, səh.104-105; Histoire de la Georgie, I, səh.366.

⁶ Vardan, səh.146; həmçinin bax: İbn əl-Kalanisi (əl-Fariqi), səh.205.

Mahmud qardaşları Toğrul və Məsudla münasibətləri yoluna qoymaqda ikən, hicri 617 (01.03.1123-18.02.1124)-ci ildə gürcülər Şirvana hücum edib, onu başdan-başa dağıtdılar. Şirvanın bir neçə əmiri Sultan Mahmudun yanına gəlib, Şirvanşah III Mənuçöhrün (1120-ci ildən 1160-cı ilədək) fəaliyyətsizliyindən, gürcülərin təzyiqindən ona şikayət etdilər və sultana "özlərinin zəifliyini, öz ölkələrini qorumağa imkanları olmadığını" bildirdilər. Əmirilər yazırdılar: "Şirvanda yaşayanlar sultan bayrağını gözləyirlər. Məlik Şirvanşah (yəni Mənuçöhr - Z.B.) mühasirədədir və onun çıxış yolu yoxdur. Əgər siz xəzinələrə yiyələnmək, dəfinələr əldə etmək və ölkələr idarə etmək istəyirsinizsə, onda [atlarınızın] yedəklərini Şirvana tərəf çevirin"¹. Bu, Sultan Mahmudun Şirvana yürüşə başlamaq qərarını bir daha möhkəmləndirdi.

Bu zaman 30 minlik gürcü qoşunu Şirvana talançılıq hücumunu başa çatdırıb Şamaxıya yaxınlaşdı və Mahmudun ordusu ilə üzləşdi. İbn əl-Əsir yazır ki, sultanın əsgərləri qorxuya düşmüşdü və onun vəziri Şəms əl-Mülk Osman sultana məsləhət gördü ki, Şirvandan geri çəkilsin. Ancaq gürcülərlə Sultan Mahmudun ordusu arasında həlledici döyüş baş vermədi, çünki gürcülərlə müttəfiqləri qıpçaqlar arasında yaranan itxلاف silahlı toqquşmaya gətirib çıxardı. Bu, müharibənin nəticəsini Sultan Mahmudun xeyrinə həll etdi. Şirvanşah sultanın yanına gəldi. Əl-Bundarinin sözüənə inansaq, o, heç bir itaətsizlik əlaməti göstərmədi, ancaq 40 min dinar xərəcə ödəmədiyinə görə, sultan tərəfindən dustaq edildi². Gürcü qoşunlarının talan etdiyi Şirvandan isə vergi yığmaq mümkün deyildi. Sultan Mahmud Şirvanda öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışaraq, uzun müddət Şamaxıda qaldı və yalnız hicri 517-ci il cüməd əs-sənədə (27.07.-4.08.1123) İsfahana qayıtdı³. Aydın oldu ki, pul gəlirinin bir hissəsi vəzir Şəms əl-Mülk Osman tərəfindən mənimşənilmişdir. Bunun üstündə sultan onun Beyləqanda edamı haqqında əmr verdi⁴.

Mahmudun Şirvanda olmasından istifadə edən şahzadə Toğrul yenidən ona qarşı çıxdı. Böyük Sultan Səncər özünün təyin etdiyi vəzir Şəms əl-Mülkün edamına görə Mahmuddan narazı idi. Buna görə də Toğrul Səncərin ona yardım edəcəyinə ümid bəsləyirdi, ancaq istədiyinə çata bilməyib, ordusunu İraqdan çıxarmalı oldu.

Hicri 520-ci ilin rəcəbində (avqust, 1126) xəlifə əl-Müstəşid Sultan Mahmudun canişini Yürün Quş Zəkəvinə Bağdaddan qovdu. Əgər bu vaxta kimi Xəlifə sultanın canişinə heç bir şeydə etiraz edə bilmirdisə də, indi o, Mahmudun öz qardaşları ilə mübarizəyə başının qarışmasından istifadə edərək, vəziri İbn

¹ Əl-Bundari, səh.139-140; İbn əl-Əsir, VIII, səh.313.

² Yəni orada.

³ Əl-Bundari, səh.140; İbn əl-Əsir, VIII, səh.313.

⁴ Əl-Bundari, səh.141; İbnəl-Kalanisi.

(Əl-Fariqi), səh.205; İbn Xaldun, V, səh.110-111.

Sadak və başqa yaxın adamların məsləhətilə müstəqillik göstərmək qərarına gəldi¹. Sultan Mahmud xəlifənin bu sərbəstliyinə yubanmadan tədbir gördü. O, ordu ilə hücumla keçdi və xəlifənin müqavimətinə rast gəlmədən tezliklə Bağdada girdi. Sultan Mahmud Bağdadda olarkən Böyük Sultan Səncərə qarşı xəlifə ilə ittifaq bağladı. Bundan xəbər tutan Səncər Mahmuda belə bir məktub göndərdi: "Sən mənim sağ əlimsən, Xəlifəyə gəlincə, o mənə və sənə qarşı fitnə düzəltməyi kəsdirmişdi. Əgər siz onunla birlikdə mənə qarşı çıxsanız, o, məndən qurtular və sonra isə sənə qarşı çıxar. Sən ona fikir vermə! Axı, sən bilirsən ki, mənim vəliəhdim yoxdur. Sən mənimlə döyüsdün, mən sənə üstün gəlsəm də, sənə yamanlıq etmədim. Mən o adamları edam etdim ki, onlar bizim aramızda müharibə törətmişdilər. Mən səni yenidən sultanlıq taxtına qaytardım. Mən səni taxt-tacın vəliəhdi etdim, mənim qızım sənin birinci xatının Allahın dərğahına qayıdandan sonra, mən o biri qızımı sənə ərə verdim. Mənim sənə münasibətdə niyyətim, atanın [oğula] [niyyəti - red.] kimidir. Sən qoşun götürüb, Bağdada yola düşməli, xəlifənin vəziri İbn Sadakı tutmalı, orda olan bütün kürdləri qırmalı, bütün [yol] azuqələrinə və hərəkət vasitələrinə müsadirə etməli və xəlifəyə deməlisən: "Mən sənə qılıncın və xidmətçinəm! Sən, atalarımızın etdiyi kimi, öz evinə qayıt və mən səni sıxışdırmağa bir kimsəni qoymaram"².

Göründüyü kimi, bu məktubda bir növ qəti tələb vardır. Səncər tələb edir ki, Mahmud xəlifə əl-Müstərşidə münasibətində Səncərin özünə məxsus sərt siyasət yürütməlidir. Səncər Mahmudu xəlifə ilə yaxınlaşmaqdan saqındıraraq, ona verilmiş bütün nemət və xoşbəxtlikləri sadalayır və üstüörtülü də olsa, xatırladır ki, əgər Mahmud xəlifə ilə sazişə girərsə, bütün bunları həmin anda itirə bilər. Eyni zamanda Səncər Mahmuda anladır ki, İraq sultanlığının daxili işləri yalnız Mahmudun ixtiyarındadır. Sultan Səncərin sözüə görə, xəlifə hələ Böyük Səlcuq sultanı Toğrulun (1040-1063) dövründə statusları müəyyənləşdirilmiş öz sələflərinin siyasətini davam etdirməlidir.

Mahmudun xəlifə ilə barışığından narazı qalan Səncər hicri 521-ci ilin zilhicce ayında (dekabr, 1127) qoşunla Reyə gəldi və Mahmudu oraya çağırdı. O, Mahmuda xəlifə ilə özünü necə aparması haqqında göstəriş verib, əyalət canişinləri arasında yerdəyişmə aparılmasını tələb etdi. Ancaq mənbələrin məlumatlarından görünür ki, Mahmud Səncərin göstərişlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçırmışdı. Buna görə də Səncər İraq sultanlığının taxtı uğrunda Mahmuda qarşı qardaşlarının apardığı ara çəkişmələrinə mane olmaqdan əl çəkdi. Bundan xəbər tutan Mahmud Səncərin iradəsinin ziddinə olaraq, əmirlərin və yaxın adamlarının müdafiəsinə arxalanıb, oğlu Davudu vəliəhd elan etdi. O, xəlifədən tələb etdi ki, Davudun adı xütbələrdə

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh.321; İbn əl-Cövzi, IX, səh.253-254; İbn Xaldun, V, səh.109.

² Məktubun məzmunu İbn əl-Cözzinin əsərində (IX,səh.254-255) verilmişdir. Həmçinin bax: əl-Hüseyni, vər.55a.

çəkilsin, ancaq xəlifə bu tələbi yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı və bildirdi ki, belə əmləri Səlcuqlar nəslinin böyüyü, həm də Böyük Sultan olduğu üçün yalnız və yalnız Səncər verə bilər¹.

Hicri 524-cü ilin zül-hiccə ayında (noyabr, 1130) Məsud qardaşı Mahmuda qarşı yenidən qiyam qaldırdı. Ancaq qardaşlar Kirmanşahda görüşüb, dinc barışıqla ayrıldılar. Məsud Gəncəni nahiyyələri ilə birlikdə *iqta* götürüb, 150 min dinarlıq hədiyyə aldı və qoşunları ilə Gəncəyə qayıtdı². Hələ hicri 521-ci ildən Arıanı öz idarəsi altına keçirən Qara Sunqur bu vaxt şahzadələrdən Məsudla Toğrulun atabəyi idi³.

Məsud tərəfdən öz təhlükəsizliyini təmin edən Sultan Mahmud Sultan Səncərə qarşı münasibətində özünü daha müstəqil aparmağa başladı. O, Sultan Səncərin ekilərini Həmədanda düşməncəsinə qarşılayıb, onlara demişdi: "Mən sultanam, bəs Səncər kimdir?" Bundan sonra Mahmud vəzir İbülqasım əl-Ənəşabadinin məsləhəti ilə bir sıra əmir və canişinləri işdən götürüb edam etdirdi və oğlu Davudun adına Azərbaycanda və Cibəldə xütbə oxunması üçün əmr verdi⁴.

Daha sonra Sultan Mahmud xəlifə əl-Müstəşidi hakimiyyətdən salmaq qərarına gəldi. Sultan Bağdada hücumu hazırlamaq haqqında əmr verdi, ancaq hicri 525-ci il şəvvəl ayının 11-də (6 sentyabr 1131) o öldü⁵. Vəzir əl-Ənəşabadi və şahzadə Davudun atabəyi Marağa hakimi Ağ Sunqur əl-Əhmədili həmin an Davudu İraq sultanlığının taxtına çıxartdılar. Ancaq Mahmudun hər üç qardaşı - Məsud, Toğrul və Səlcuq şah bununla razılaşmadılar⁶.

Sultanlıq taxtına birinci olaraq öz iddiasını Məsud irəli sürdü. Hicri 525-ci ilin zülqədə ayında (oktyabr, 1131) o, Gəncədən hücum edib, tezliklə Təbrizi tutdu. Davudun qoşunu şəhəri mühasirəyə aldı. Buna baxmayaraq, hicri 526-cı il məhərrəm ayının sonunda (22 dekabr 1131) Məsudla Davud arasında barışıq bağlandı. Bu barışığın şərtləri haqqında mənbələr heç bir məlumat vermir⁷. Bundan sonra Davud öz adının xütbələrdə oxunmasını xəlifədən tələb etdi, ancaq rədd cavabını alıb, taxt-tac uğrunda mübarizəni müvəqqəti olaraq dayandırdı⁸.

Məsud isə Mosul hakimi atabəy İmadəddin Zəngiyə yardım üçün müraciət etdi və onun vədinə arxalanıb, taxt-tacı daha real iddiasına çevrildi. O, əlavə olaraq, Şəhrəzur hakimi əmir Qıpçaq ibn Arslan-Daşdan da hərbi kömək alıb, xəlifə əl-Müstəşidin ona yardım göstərəcəyini də yaqın edib 10 min atlı ilə Bağdada yürüşə başladı⁹.

¹ İbn əl-Cövzi, X, səh.20; Sibti ibn əl-Cövzi, XII, səh.169.

² İbn əl-Əsir, VIII, səh.332; İbn əl-Cövzi, X, səh.21.

³ Əl-Hüseyni, vər.55a-b.

⁴ İbn əl-Əsir, VIII, səh.333; Sibti ibn əl-Cövzi, XII, səh.169.

⁵ İbn əl-Cövzi, X, səh.24; Ravəndi, səh.196; Sibti bin əl-Cövzi, XII, səh.170.

⁶ İbn əl-Əsir, VIII, səh.333; İbn əl-Cövzi, X, səh.29; əl-Hüseyni, vər.56a.

⁷ İbn əl-Əsir, VIII, səh.335; İbn əl-Cövzi, X, səh.24; əl-Bundari, səh.160.

⁸ İbn əl-Əsir, VIII, səh.335; İbn əl-Kalanisi (əl-Fəriqi), səh.256.

⁹ İbn əl-Əsir. "Atabəylər", səh.43.

Ancaq hamisi atabəy Qaraca əs-Saki olan və sultan taxtının üçüncü iddiaçısı şahzadə Səlcuq şah Məsudu qabaqladı. Səlcuq şah böyük bir ordu ilə Bağdada hücumla keçdi və Xəlifə onu xeyrixahlıqla qarşıladı. Çünki xəlifə başqa iddiaçılardan özünün müdafiəçisini Səlcuq şahda gördü¹. Xəlifə Səlcuq şahın adını xütbələrə saldırması da, hər halda Məsuda qarşı müttəfiqini tapmışdı.

Məsud ordu ilə Bağdada yaxınlaşanda, atabəy İmadəddin Zəngi öz qoşunu ilə Mosuldan onun köməyinə gəldi². Ancaq onun qoşunu Səlcuq şahın atabəyi Qaraca əs-Sakinin ordusu tərəfindən Bağdadın girəcəyində məğlubiyyətə uğradıldı³. Kəməksiz qalan Məsud hicri I 526-cı il cumad əl-əvvəl ayında (20 mart 1132) Səlcuq şahla danışığa girərək, Böyük Sultan Səncərin təhlükəsini dəf etmək üçün onunla itifaq bağladı. Eyni zamanda qərara alındı ki, Məsud sultan olmalı, Səlcuq şah isə vəliəhd elan edilməlidir⁴. Hicri 526-cı il rəbi əs-sani ayında (fevral, 1132) xəlifə yeni Sultan Məsudun adına xütbə oxunması üçün əmr verdi. Bundan sonra Sultan Məsud öz atabəyi Ağ Sunqur əl-Əhmədilin və çoxlu türk əmirinin müşayiəti ilə Azərbaycana yola düşdü.

1132-ci ilin fevral ayında Böyük Sultan Səncər İraq sultanlığında baş verən hadisələrə qarışmaq qərarına gəldi. O, böyük bir ordu ilə Reyə gəldi. Beş ay idi ki, orada onu mərhum Sultan Mahmudun vəziri əl-Ənəsbadi "İraq qoşunları ilə" gözləyirdi. Mahmudun ölümündən sonra Səncərin vəliəhd təyin etdiyi şahzadə Toğrul da buraya gəldi⁵.

Səncərin İraq sultanlığının mərkəzi Həmədana yürüşü xəbəri Bağdada çatdıqda, əvvəllər Məsudu və Səlcuq şahı müdafiə edən və hadisələrin belə inkişafını gözləməyən xəlifə əl-Müstəşid tələsik Bağdadı möhkəmləndirməyə başladı və İraqın bütün şəhərlərinə öz vəkillərini təyin etdi. Xəlifə bu dəfə də Səlcuqilərin hakimiyyətindən qurtulmaq üçün ciddi cəhd göstərdi. Bu məqsədlə o, Səlcuqilərin heç olmazsa zəifləyəcəyinə ümid bəsləyərək səlcuq şahzadələrini bir-birinə qarşı ara vuruşmalarına təhrik edirdi. Xəlifə Məsudun və Səlcuq şahın müttəfiqi kimi Bağdaddan hərəkət etdi, ancaq Xulvan keçidindən o tərəfə addımlayıb, hadisələrin gedişini gözləməyə başladı⁶.

Hicri 526-cı il cumad əs-sani ayının 7-də (27 mart 1132) Xəlifə Bağdaddan çıxarkən, bu gündən etibarən Səncərin adının xütbələrdə çəkilməməsi haqqında göstəriş verdi. Elə bu gündən də Xəlifə ilə Səncər arasındakı bütün qarşılıqlı münasibətlər kəsildi. Bununla yanaşı, indi Səlcuqilərin hər hansı başqa bir

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh.335-336.

² İbn əl-Cövzi, X, səh.25.

³ İbn əl-Cövzi, X, səh.25; İbn əl-Əsir, VIII, səh.335; Sibt ibn əl-Cövzi, XII, səh. 170.1

⁴ İbn əl-Əsir, VIII, səh.336; yəni də onun: "Atabəylər", səh.44; İbn əl-Kalanisi (əl-Fariqi), səh.328.

⁵ Ravəndi, səh.251; əl-Bundari, səh.158; əl-Hüseyni, vər.56b.

⁶ İbn əl-Cövzi, X, səh.26; Sibt ibn əl-Cövzi, XII, səh.170.

nümayəndəsinin də adı xütbələrdə çəkilmirdi. Buradan belə bir nəticə çıxırdı ki, xəlifə əl-Müstərşid özünü bütün İraqın yeganə müstəqil hakimi elan etmişdir.

Hicri 526-cı il rəcəbin 8-də (26 may 1132) Həmədan yaxınlığındakı Dey-Mərc adlı yerdə şahzadələr - Məsud və Səlcuq şahın birləşmiş qüvvələri ilə Səncərin qoşunları arasında döyüş baş verdi. Səncər ordusunun sağ qanadında şahzadə Toğrul və əmir Kumaç, sol qanadında Xarəzmşah Atsız, mərkəzində isə 20 minlik seçmə alayla Səncər özü yerləşmişdi. Ümumilikdə isə Səncərin 100 min döyüşçüsü var idi.¹

Məsudun 30 minlik ordusunun sağ qanadında əmir Qaraca əs-Saki ilə əmir Qızıl, sol qanadında əmirlərdən Yürün Quş Bazdar, Yusif Çavuş və başqaları, mərkəzdə Məsud və çox güman ki, Səlcuq şah durmuşdular². Qaraca ilə Yusif Çavuşun qəhrəmanlığına baxmayaraq, bu kəskin döyüş Səncərin qələbəsi ilə qurtardı. Məsud qaçdı. Səlcuq şahın taleyinin nə ilə qurtardığı haqqında qaynaqlar heç bir məlumat vermir. Səncər döyüşdən sonra Qaraca ilə Yusif Çavuşu edam etdirdi və Məsudun dalınca çapar göndərdi. Səncər yenə də Məsudu bağışladı və Azərbaycanı ona *iqta* payı ayırdı. Məsud Gəncəyə qayıtdı³. II Toğrul hicri 526-cı ilin cüməd əs-sani ayında İraqın sultanı elan edildi və Həmədan, İsfahan və Reydə, eləcə də Cibəi əyalətlərində onun adına xütbə oxunmağa başlandı⁴.

Səncər Xorasana yenidən çatmışdı ki, hicri 526-cı ilin ramazan ayında (16.07.-14.08.1132) Mahmudun oğlu şahzadə Davud yeni sultan II Toğrula qarşı çıxdı. Məsud Davudun atabəyi Ağ Sunqur əl-Əhmədiliyə Gəncədən məktub göndərərək bildirirdi ki, o, özünə görə deyil, Davudun xeyri üçün II Toğrula qarşı mübarizə aparır. Çünki gürcülərdən alacağı torpaqlar ona kifayətdir. Ağ Sunqur cavabında bildirdi ki, o və onun qəyyumluğunda olan Məlik Davud sultan II Toğrula qarşı hərəkətə başlayırlar, həm də ki Sultan Səncər Xorasanda - uzaqdadır⁵.

Davudla Ağ Sunqur Azərbaycan və Arranın qoşunlarını toplayıb Həmədana doğru hərəkət etdilər. Davudla II Toğrulun qoşunları arasında döyüş Vahan kəndi yanında baş verdi. Davudun türk döyüşçülərinin bir hissəsi Toğrulun tərəfinə keçdi və bu, döyüşün taleyini həll etdi. Davudla atabəyi Bağdadı qaçdı, orada xəlifə onları rəğbətlə qarşıladı. Məsud da tezliklə Gəncədən oraya gəldi⁶. Xəlifə 1133-cü ilin yanvarında Məsud və Davudun adına xütbə oxutdurdu və onlara fəxri geyimlər verdi⁷. II Toğrulun tutduğu Azərbaycana Məsudla Davudun

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh. 336-337; əl-Bundari, səh.159; İbn əl-Əsir. "Atabəylər", səh.44-45.

² İbn əl-Cövzi, X, səh.26.

³ İbn əl-Əsir, VIII, səh.337; əl-Hüseyni, vər. 56b-57a.

⁴ İbn əl-Əsir, VIII, səh.337; əl-Bundari, səh.159-160; əl-Hüseyni, vər.57a.

⁵ Əl-Hüseyni, vər.57a.

⁶ İbn əl-Əsir, VIII, səh.338; əl-Bundari, səh.160-162; Sibt ibn əl-Cövzi, XII, səh.170.

⁷ İbn əl-Cövzi, X, səh.29; əl-Hüseyni, vər.58a.

birgə hücumu haqqında saziş imzalandı. Xəlifə öz qoşununu da onlarla yola saldı. Məsud tezliklə Azərbaycana yiyələndi, onun şəhərlərindən II Toğrulun alaylarını qovdu. Bundan sonra, Məsud hicri 527-ci ilin şabanında (iyun, 1133) öz qoşununu Həmədan üzərinə göndərdi. II Toğrul məğlubiyyətə uğradı və Reyə qaçdı. Məsud Toğrulu izləy-izləyə İsfahan, Rey və bütün Farsı ələ keçirdi. Toğrulun əmirləri bundan sonra Məsudun tərəfinə keçdilər¹.

Buna baxmayaraq, Məsud Toğrulun üzərində çaldığı qələbədən sonra, təcili Azərbaycana qayıtmalı oldu. Orada, Ruin-Dej qalasına sığınan şahzadə Davud ona qarşı qiyam qaldırmışdı. Bundan istifadə edən II Toğrul Həmədanı və başqa şəhərləri yenidən geri ala bildi. Toğrul Qəzvinə çatanda, Məsud ona qarşı hücumə keçdi. Ramazan ayında (iyul, 1133) Qəzvin yanındakı döyüşdə Məsud məğlub oldu və Bağdada qaçdı. Xəlifə əl-Müstərşid yenidən ona sığınacaq verdi².

Xəlifə Toğrula qarşı mübarizə üçün Məsudu yeni ordu ilə təchiz edərkən, Bağdada xəbər gəldi ki, hicri 528-ci ilin məhərrəm ayında (noyabr, 1133) Toğrul Həmədanda öldü³. Məsud həmin an Bağdada yollandı, orada ordu ona and içdi. O, sultan elan edildi, traqın və Qərbi İrannın yeganə hakimi oldu.

Xəlifə əl-Müstərşid üçün çətin günlər başlandı. Səlcuq şahzadələri başçılar başçısı olmaq uğrunda öz aralarında mübarizə apardığı zaman, xəlifə əl-Müstərşid onların şöhrətpərəstliyini qızıqsıdırıb taxt-tacın bir iddiaçısını başqa birisinin üzərinə qaldırırdı. Xəlifənin yeganə məqsədi bu idi ki, Səlcuqilər bir-birilə mübarizədə zəifləsənlər, o isə yenidən müsəlman dünyasının yalnız dini başçısı deyil, həm də dünyəvi başçısı mövqeyini tutsun!

Xəlifəyə şöhrətpərəstlik fikrini həyata keçirmək nəsbilə olmadı. Əgər II Toğrulun ölümünədək Xəlifə ilə Məsud bir-birinə qarşı gizli mübarizə aparırdılarsa, Məsud sultan olan kimi, onların arasındakı gizli mübarizə böyüyüb, açaq silahlı toqquşmaya çevrildi.

Xəlifə əl-Müstərşid hələ Məsud hakimiyyətə gəlməmişdən qabaq, bir sıra türk qoşun başçılarını öz tərəfinə çəkməyə səy göstərmişdi. Yürün Quş əl-Bazdar, Qızıl, Əbdürrəhman Toğan Yürək, Həmədan valisi Xumar-Təkin və başqaları onun tərəfinə keçmişdilər. Xəlifə onların hamısına öz yanında xidmət vermiş, fəxri geyimlərlə qiymətləndirmişdi. Məsud da Xəlifənin tərəfinə keçmiş əmirlərə yeni *iqta* mülkləri vəd edərək, onların başına ağıl qoymağa çalışmış, ancaq bundan bir şey hasil olmamışdı. Xəlifənin xidmətçiləri Məsudun əmirlərə məktubunu ələ

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh.339-340; əl-Bundari, səh.164-165, 168-171; İbn əl-Cövzi, X, səh.29; İbn əl-Kalanisi, səh.238; Sibn ibn əl-Cövzi, XII, səh.172.

² İbn əl-Əsir, VIII, səh.342-343; İbn əl-Cövzi, X, səh.35-36.

³ Ravəndi, səh.217; əl-Bundari, səh.172; əl-Hüseyni, vər.59a; əl-Marizi, əs-Suluk, 1/1, səh.36; İbn Xaldun, V, səh.127.

keçirdilər. Məsudun niyyətini bilən Xəlifə onun adının xütbədə çəkilməsini qadağan etdi¹.

Hicri 529-cu il şaban ayının 8-də (24.05.1135) xəlifə əl-Müstərşid adları çəkilən əmirlərlə birlikdə Sultan Məsuda qarşı müharibəyə başladı². Xəlifə ilə tərəfdarlarının 8000 atlısı, Məsudun isə cəmi 3000 atlısı olmasına baxmayaraq, sultanın üzərinə yenidən hücumu keçdi. Hicri 529-cu il ramazan ayının 10-da (24.06.1135) Bisitun dağları ətrafında xəlifənin qoşunları Məsud tərəfindən bir daha darmadağın edildi. Xəlifənin adamları ona qaçıb qurtarmağı təklif edəndə, o dedi: "Mənim kimisi qaçmır! Kim mənim yerimdə olsa, qaçmaz!" O, əsir düşənədək müqavimət göstərdi³. Məsudun əlinə çoxlu qənimət: 400 min dinar yüklənmiş 70 qatır keçdi.

Əsir düşmüş Xəlifəni Bağdada aparacağına söz verən Məsud qələbədən sonra Həmədana yola düşdü. Yol boyu Xəlifə Məsudla bir yerdə oldu, onun özünə xüsusi qadın ayrılmış, gözətçilər təyin edilmişdi. Xəlifə ilə Sultan Məsud arasında Həmədanda aparılan danışıqlar nəticəsində belə qərara alındı ki, Xəlifə təzminat ödəyəcək, bundan sonra heç zaman ordu toplamayacaq və Bağdaddakı qəsri tərk etməyəcəkdir. Beləliklə, xəlifə dünyəvi hakimin bütün səlahiyyətlərindən məhrum oldu və müsəlmanların yalnız dini başçısı kimi qaldı. Bundan başqa, Sultan Məsud Bağdadda gözlənilə biləcək toqquşmanın qarşısını almağı qəti edib, əmir Bəy-Apa Mahmudini şəhərin şihəsi təyin etdi. O da Bağdada gələn kimi, Xəlifənin bütün əmlakını müsadirə etdi. Şəhərdə çaxnaşma başladı, ancaq Bəy-Apa həyəcanı tezliklə yatırdı. Narazı olanlardan çoxunu qırdı və şəhər divarlarını uçurtdu. Bununla o, Bağdadın bundan sonra İraq sultanlığının adı bir şəhəri olduğunu nümayiş etdirirdi⁴.

Hicri 529-cu ilin şəvvalında (15.07-12.08.1135) Sultan Məsud Xəlifə ilə birlikdə Marağaya yollandı⁵ və ordan Böyük Sultan Səncərə xahişlə müraciət etdi ki, o, Xəlifənin gələcək taleyini həll etsin⁶. Səncər öz elçisini məktubla Məsudun yanına göndərdi. Məktubda deyilirdi ki, verilən iztirablardan ötrü Əmir əl-mömindən üzr istəməli, sonra ona ən böyük ehtiram göstərilib Bağdada qaytarılmalıdır⁷. Sultan Məsud xəlifə əl-Müstərşiddən üzr diləyib, onun Bağdada yollanması üçün hazırlıq görməyə başladı. Ancaq hicri 529-cu il zülqədə ayının 7-də (29.08.1135) Səncərin ikinci elçisi Əmir Qır Xan gizli tapşırıqla Məsudun yanına gəldi⁸. Məsud, özünün bütün qoşun başçıları və ordusu ilə Qır Xanı qarşılamağa çıxdılar. Düşərgədə yalnız Xəlifə və

¹ İbn əl-Cövzi, X, səh.41-44; Sibte əl-Cövzi, XII, səh.77; əl-Bundari (səh.125-126) bu əmirlərdən başqa, Sunqur, Çavlı və İbn Şirginin də adını çəkir.

² İbn əl-Əsir, VIII, səh.347; yəne də onun: "Atabəylər", səh.49.

³ Ətraflı məlumat üçün bax: İbn əl-Əsir, VIII, səh.348; əl-Bundari, səh.177; İbn əl-Kalanisi, səh.250; İbn əl-Cövzi, X, səh.45; Ravəndi, səh.218; əs-Suyuti, səh.432.

⁴ İbn əl-Əsir, VIII, səh.348; İbn əl-Cövzi, X, səh.46.

⁵ İbn əl-Əsir, VIII, səh.348; İbn əl-Cövzi, X, səh.49.

⁶ İbn əl-Kalanisi, səh.249.

⁷ İbn əl-Cövzi, X, səh.47-48.

⁸ İbn əl-Əsir, VIII, səh.348; əl-Bundari, səh.177; əl-Hüseyni, vər.60a.

onun bir neçə mühafizəçisi qaldı. İsmaililər bundan istifadə etdilər. Onlardan 17 nəfər Xəlifənin çadırına basqın edib, gözətçiləri qırdı, sonra da xəlifə əl-Müstəşidə 20 bıçaq yarası vurub öldürdülər. Onlar meyitin qulaqlarını və burnunu kəsib, çadırın dirəklərini doğrayıb qaçdılar. Göründüyü kimi, ismaililər tədbirli tərpənmiş və lazımı vaxtı planlaşdırmışlar.

Xəlifə əl-Müstəşidin öldürülməsi xəbəri qoşuna çatdı, qatillərdən yalnız yeddisini tutmaq mümkün olmuş, qalanları qaça bilməmişdi. Xəlifəni Marağada - Ağ Sunqur əl-Əhmədinin məqbərəsində basdırdılar¹.

İsmaili qatillər Məsudun düşərgəsinə Səncərin elçisi Qır Xanla birlikdə gəldiklərindən, bu, o dövrün müasirlərində (xüsusilə İmadəddin əl-İsfahanidə) şübhə oyatmışdır ki, xəlifə əl-Müstəşidin ölümünün² əsil müqəssiri Səncər özüdür.

Hicri 529-cu il zülqədə ayının 27-də (07.09.1135) Bağdadda xəlifə əl-Rəşidin seçilmə mərasimi keçirildi. Sultan Məsud Bağdadın şihəsi əmir Bəy-Apaya yeni xəlifəyə and içməyi təlqin edən məktub göndərmişdi. Əl-Müstəşidin oğlu ər-Rəşidin xəlifə seçilməsinə Sultan Məsud razı olmuşdu, ancaq başa düşürdü ki, ər-Rəşid xəlifəliyə keçən kimi öz atasının siyasətini yeridəcək və Səlcuq sultanlarının əleyhinə fəaliyyət göstərəcəkdir. Sultan Məsud xəlifə divanının görkəmli ayanlarından olan Sədidəddin ibn əl-Ənbəri³ ilə söhbətində demişdir: "Ər-Rəşidin atası əl-Müstəşid xəlifə seçilən gündən həmişə ordu ilə bizə qarşı çıxmışdı. O, iki dəfə qardaşım Mahmuda qarşı, bir dəfə mənim əleyhimə baş qaldırmış və bizim sülaləni məhv etməyə çalışmışdı. O ölmüşdür, ancaq onun ölümü bizim üstümüzdə böyük bir ləkə kimi qalmaqdadır və bizi yüz illərlə bunda təqsirləndirib, deyəcəklər ki, xəlifəni səlcuqilər öldürdülər. Əslində isə, xəlifətin Abbasilərə qaytarılması Səlcuqilərin xidmətidir! Mən istəyirəm ki, ruhani işlərdən başqa, heç bir işlə məşğul olmayan bir adam xəlifə olsun. Mən istəyirəm ki, o adamın ord işi olmasın, qoşun toplamasın, mənə və bizim sülaləyə qarşı çıxmasın. Mən Harun ibn əl-Müqtədinə xəlifə görmək istərdim və əl-Səncər də mənə göstəriş vermişdir ki, onu xəlifə edəm"⁴.

¹ Nişapuri (səh.56) əl-Müstəşidin hicri 527-ci ildə öldürüldüyünü göstərir. Əl-Hüseyni (v.60a) yazır ki, xəlifənin öldürülməsi hicri 529-cu ildə zilliccə ayının 4-də (15.09.1135) olmuşdur. Bu hadisələrə aid geniş məlumat üçün bax: İbn əl-Əsir, VIII, səh. 348-349; İbn əl-Cövzi, X, səh.47-48; İbn əl-Kalanisi, səh.249-250; Ravəndi, səh.218; Sibti ibn əl-Cövzi, 2/1, səh.156-158; İbn Xaldun, V, səh.128-130.

Əl-Bundari, səh. 178; Ravəndi (səh.218) xəlifə əl-Müstəşidin öldürülməsində Səlcuq sultanlarının təqsirini inkar edir və göstərir ki, bu işdə yalnız ismaililər günahkardır.

³Sədidəddin ibn əl-Ənbəri (1163-cü il iyunun 14-də ölmüşdür) hicri 503-cü ildən uzun müddət xəlifələrin yazışmasına başçılıq etmişdir. Onun haqqında bax: İbn əl-Cövzi, X, səh.206.

⁴ İbn əl-Kalanisi, səh.251; Sibti ibn əl-Cövzi, XII, səh.182.

Ancaq bundan asılı olmayaraq, ər-Rəşid hələ əl-Müstəşidin sağlığında vəliəhd elan edilmişdi. Buna görə də Məsud onun namizədliyi ilə razılaşmağa məcbur olmuş və yeni xəlifəyə beyət etmək üçün Bağdaddakı şihnəsinə əmr göndərmişdi¹.

Ər-Rəşid taxta çıxar-cıxmaz, atasının Səlcuq ağalığından narazı xidmətçilərini öz ətrafına topladı və İraq torpaqlarını onlara *iqta* kimi paylamaqla İraqın daxili məsələlərinin həllində özünün müstəqil olduğunu açıq şəkildə büruzə verdi. Hieri 530-cu il məhərrəm ayının 18-də (29.10.1135) sultanın qoşunu əmir Yürün Quşun başçılığı altında Bağdada gəldi. O, əl-Müstəşidin ölümündən qabaq verdiyi sənədi əsasında yeni xəlifədən 400 min dinar tələb etdi. Müstəşid əsir düşdüyündən bu sənəd özündən ötrü ödənc kimi mişdi. Xəlifə ər-Rəşid şura çağırdı. Ona hücumla hazırlıq görməyi məsləhət bildilər. Xəlifə, Yürün Quşun tələbini rədd etdi². Y Quş tələb olunan məbləği zorla almağa cəhd göstərəndə, Xəlifə belə cavab verdi: "Biz sənin gəlişinin məqsədini bilirdik. Biz şəhəri şihnə və amidin ixtiyarına buraxmışıq və onlarla mübahisə etmək istəmirik. Sən isə buraya belə mübahisəli işdən ötrü gəlmişən və bizim aramızda yalnız münafişə ola bilər". Xəlifə hələ bundan qabaq sultan Məsuda qarşı birgə hərbi hücum haqqında şahzadə Davudla sövdələşmişdi. Həmin il səfər ayının 14-də (noyabrın 24-də) xəlifə sultan Məsudun adını xütbələrdən çıxartdırıb, Davudun adına xütbə oxunmasını əmr etdi³.

Bu müharibə elan etmək idi və Bağdadı təcili möhkəmlətməyə başladılar. Tezliklə şəhərin ətrafında döyüşlər başlandı⁴. Xəlifə sultan ordusunu Bağdaddan çıxmağa məcbur etdi və göstəriş verdi ki, şəhər divarlarını bərpa etsinlər. Sonra Xəlifə Səlcuqilərin bütün mülk və görkəmli əmirlərinə məktub göndərib kömək dilədi. İbn əl-Əsirə görə⁵, Sultan Məsuda qarşı ittifaqın təşkilatçısı xəlifə ər-Rəşid deyil, sultandan narazı olan bir sıra əmirlər - əyalət hakimləri idilər. Bütün müttəfiqlər Bağdada toplaşmağı qərara aldılar. Mosul hakimi atabəy Zəngi də buraya gəldi⁶. Şahzadə Davud Azərbaycan qoşunları ilə, Qəzvin hakimi Yürün Quş əl-Bazdar, Fars hakimi Boz Apa, İsfahan hakimi Alp Quş əl-Kəbir, əmirlərdən İbn Borsuk və Şirin ibn əl-Əhmədili də onlara qoşuldular. Nəticədə, Bağdada 30 minlik qoşun toplandı. Ancaq şahzadə Davud, adına xütbə oxunmadığını, daha doğrusu, Bağdadda oxunan xütbələrdə adının çəkilmədiyini görüb, hayıf almaq üçün öz adamlarına Bağdadın yenidən qaldırılmış divarlarını uçurtmaq əmrini verdi. Xəlifə isə özünün belə bir müttəfiqini itirmək istəmədiyindən, Davudun adına sultan kimi xütbə oxunmasına göstəriş verdi. Davudun özünü paytaxtda belə aparması Xəlifənin Mosul atabəyi Zənginin tam təsiri altına düşməsinə gətirib çıxartdı və

¹ İbn əl-Cövzi, X, səh.50; İbn əl-İbri, səh.356-357.

² İbn əl-Cövzi, X, səh.54.

³ İbn əl-Əsir, VIII, səh.352; İbn əl-Cövzi, X, səh.54 (burada söhbət 700 min dinar haqqında gedir).

⁴ İbn əl-Cövzi, X, səh.54-55.

⁵ İbn əl-Əsir, VIII, səh.352.

⁶ İbn əl-Əsir. "Atabəylər", səh.52; Sibte ibn əl-Cövzi, XII, səh.182.

Xəlifə özünün bütün planlarının yerinə yetirilməsini Zəngiyə həvalə etdi. Beləliklə, Bağdadda üçlər - Xəlifə, Davud, Zəngi - birliyi yarandı. Məsuda qarşı yönəldilmiş¹ bu birlik əslində İraq sultanlığının mərkəzi hakimiyyətinə qarşı çevrilmişdi.

Birliyin bütün qüvvələri bir yerə toplandıqdan sonra Xəlifə sultan Məsuda qarşı hərbi hücumun başlanması haqqında əmr verdi. Sultan da öz qoşunları ilə hücumə keçdi, ancaq döyüşə başlamazdan qabaq birliyin bütün əmirlərinə məktub göndərdi və onun tərəfinə keçməyi təklif etdi. Ancaq Xəlifənin müttəfiqləri arasında atabəy Zənginin iştirakı və nüfuzu nəinki müttəfiq əmirlərin belə addım atmasına yol vermədi, hətta Sultan Məsudun qoşunu içərisində tərəddüd yaratdı və əmirlərin bir neçəsi Xəlifənin tərəfinə keçdi. Məsud Xəlifəyə də təklif etdi ki, onun tərəfinə keçsin, ancaq rədd cavabı aldı.

Bütün bu hərbi və siyasi itkilərə baxmayaraq, Məsudun Bağdada hücumunu davam etdirməsi müttəfiqləri qorxuya saldı. Onların arasından birinci şahzadə Davud çıxdı və öz qoşunları ilə Azərbaycana qayıtdı. Atabəy Zəngiyə gəldikdə isə, Sultan Məsud bütün Suriya üzərində hakimiyyəti ona boyun olub, öz tərəfinə keçməyi təklif etdi. Başqa bir tərəfdən isə Suriya torpaqları Zəngini öldürə biləcək əmirə təklif edilmişdi. Buna görə də Zəngi ya ölümünün qorxusundanmı, ya da Məsuda qarşı müqavimətin faydasız olduğunu anladığındanmı, öz qoşunu ilə Bağdadı tərk etdi. Xəlifənin yanında yalnız 3000 atlı qaldı.

Zəngi Bağdadı tərk edərək, xəlifə ər-Rəşidə paytaxtdan çıxmağı məsləhət gördü, çünki bu sayda qoşunla Məsudla mübarizədə qalib çıxmağı fikirləşməyə dəyməzdi. Sabahısı gün - 1136-cı il avqustun 14-də, Xəlifə Bağdadı tərk etdi və bir gün sonra sultan Məsud şəhər girdi². O, Xəlifəyə geri qayıtmağı təklif etdi, ancaq ər-Rəşid bundan imtina etdi. Belə vəziyyət Sultanın həll etmək istədiyi məsələləri asanlaşdırdı. Belə ki, sultan Xəlifəni taxtdan salmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Çox zaman belə hadisələr əhali arasında yaxşı qarşılanmırdı. İndi isə Xəlifənin özü çıxıb getdiyindən, onu taxtdan salmaq üçün tədbirlər görülməyəcəkdə. Ancaq indi məsələ belə izah edilir ki, guya Xəlifə özü taxt-tacdan əl çəkib, paytaxtdan çıxmışdır³.

Sultan hər məhəlləyə bir şeynə təyin edib, paytaxtda əmin-amanlığı bərpa etdi. O, öz döyüşçülərinə şəhər sakinlərinin evlərinə gözət durmağı qadağan etdi. Hər hansı bir təkən ölümə təsbit edilirdi. Sultə bir sıra belə tədbirlərdən sonra yeni xəlifənin seçilməsi işinə girişdi. O, qaçmış xəlifə ər-Rəşidin keçmiş əyanları ilə məsləhətləşərək, Əbu Abdulla Məhəmməd ibn əl-Müstəzhirin yeni xəlifə seçilməsinə razı oldu. Sultan Məsud Bağdadın qazı və ülamələrini çağırıb, xəlifə ər-Rəşidin öz əli ilə yazdığı məktubu onlara təqdim etdi. Məktubda deyilirdi: "Mən qoşun topladığım, hücumə keçdiyim,

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh.354; İbn əl-Cövzi, X, səh.57.

² İbn əl-Cövzi, X, səh.59; Sibt ibn əl-Cövzi, XII, səh.83.

³ İbn əl-Cövzi, X, səh.60.

sultanın hər hansı bir adamı ilə döyüşə başladığını təqdirdə, xəlifə adını öz üzərindən götürəcəyəm".

Hicri 530-cu il zülqədə ayının 16-da (1136-cı il avqustun 8-də şahidlər Xəlifənin məktubu öz əli ilə yazdığını təsdiqlədilər və müfti ər-Rəşidin taxtdan düşməsi haqqında aktı imzaladı. Avqustun 18-d Əbu Abdulla Məhəmməd xəlifə seçildi və əl-Müqtəfi adını aldı. Avqustun 20-də o, xütbələrdə xəlifə, Səncər və Məsud isə sultan kimi yad edildi. 1136-cı il sentyabrın 8-də Məsud xəlifənin demək olar ki, bütün daşınar və daşınmaz əmlakını qabaqcadan müsadirə etməklə yanaşı, özü də ona bəyət etdi.¹

Sultan Səncər atabəy Zəngiyə məktub göndərərək taxtdan düşmüş xəlifə ər-Rəşidin Mosuldan qovulmasını təklif etdi. ər-Rəşid əvvəlcə Azərbaycana, oradan da Həmədana yola düşdü. Şahzadə Davud, Fars hakimi Məngübars və Xuzistan hakimi Boz Apa öz qoşunları ilə ona qoşuldular. Sultan Məsud onları haqladı. Döyüşdə Məngübars həlak oldu, ər-Rəşid İsfahana qaçdı, hicri 532-ci il ramazan ayının 25-də (1138-ci il iyunun 6-da) orada ismaililər tərəfindən öldürüldü. Əhalinin əksəriyyəti xəlifənin ölümündə yenə də Səlcuqləri müqəssir sayırdı və bu fikir öz əksini istifadə etdiyimiz mənbələrdə də tapmışdır².

Xəlifə ər-Rəşidin öldürülməsindən sonra İraq sultanlığında siyasi vəziyyət

Yuxarıda təsvir etdiyimiz hadisələrdən sonra Sultan Məsud tədbirli və uzaqgörən vəziri Kəmaləddin Məhəmməd əl-Həzinin məsləhəti ilə əmirlərin həm bir vilayət hakimi, həm də qoşun başçısı kimi hüquq və müstəqilliklərini məhdudlaşdırmaq üçün tədbirlər gördü. Bu tədbirlərin müəyyən hissəsi həyata keçirildisə də, əmirlər tezliklə baş qaldıraraq sultanın qərarlarına müqavimət göstərdilər və bir az sonra mərkəzi hakimiyyətlə açıq mübarizəyə girişdilər.

Sultanın və vəzirin siyasətindən narazı olanların başında Azərbaycan hakimi atabəy Qara Sunqur dururdu. Sultanlıq taxtı uğrunda çarpışan şahzadələrdən Səlcuq şah və Davud da onunla bir yerdə idilər. Atabəy Qara Sunqurun İraq sultanlığı əmirləri arasında çox böyük nüfuzu var idi və vəzir əl-Həzin atabəyin gücünü bilərək Sultan Məsuda dedi: "Qara Sunqurun varlığı sultana öz gücünü və nüfuzunu göstərməyə imkan verməyəcəkdir"³.

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh.354-355; Yenə də onun: "Atabəylər", səh.53-54; İbn əl-Cövzi, X, səh.60; əl-Fəxri, səh.227; Sibte ibn əl-Cövzi, XII, səh.183; əs-Suyuti, səh.436; İbn əl-İbri, səh.205; İbn Xaldun, V, səh.132-133.

İbn əl-Əsir, VIII, səh.361-362; Yenə də onun, Atabəylər, səh.54-55; İbn əl-Kalanisi, səh.261; İbn əl-Cövzi, X, səh.72; Sibte ibn əl-Cövzi, 2/1, səh.168-169; İbn Xəllikan (III, səh.355) bilavasitə Məsudu xəlifə ər-Rəşidin qatili adlandırır.

³ Əl-Hüseyni, v.ər. 62a.

Doğrudan da, böyük ordusu olan atabəy Qara Sunqur sultan üçün təhlükə törədirdi.

Atabəy Qara Sunqur öz müstəqil mövqeyindən istifadə edərək, 20 minlik qoşunun başında Həmədana doğru hərəkət etdi. Hicri 533 (iyun, 1139)-cü ilin əvvəlində atabəy Həmədana yaxınlaşdı və sultana vəziri əl-Həzinini edam etdirmək üçün belə bir qəti tələbnamə göndərdi: "Ya vəzirin başını bizə göndər, ya da biz başqa sultana xidmət edəcəyik". Bu tələbnamənin mətni dövlətin bütün görkəmli əmirlərinə göndərildi¹.

Heç bir vaxt belə bir əks-hücuma məruz qalmayan Sultan Məsud özünü itirdi və Qara Sunqurla mübarizə aparmaq üçün kifayət dərəcədə hərbi qüvvəsi olmadığından, bu qəti tələbi qəbul etməyə məcbur oldu. Vəzir edam edildi, onun başı Qara Sunqura göndərildi².

Qara Sunqurun şəxsi vəziri İzz əl-Mülk Tahir sultanın vəziri oldu. O, uzun müddət sultanın müstəqilliyini əlindən aldı. Bundan istifadə edən əmirlər dövlət torpaqlarının böyük hissəsinə özbaşına yiyələndilər. Onların qarşısını almağa sultanın gücü çatmırdı³.

Azərbaycan hakimi atabəy Qara Sunqur sultandan narazı əmirlərin başçısı oldu. Sultana müxalif qüvvələrin mərkəzi Azərbaycanda yerləşdi və Məsud da qüdrətli atabəyin hücumunun qorxusundan fəaliyyət sərbəstliyini itirdi⁴. Qara Sunqurun təkidi ilə Sultan Məsud şahzadə Davudu özünə vəliəhd təyin etdi. Ancaq bir az keçmiş ismaililər Davudu öldürdülər və bununla da sultanın daha bir rəqibi aradan qaldırıldı⁵.

553 (08.09.1138-27.08.1139)-cü ildə atabəy Qara Sunqur sultan Məsudun nüfuzunun tamamilə aşağı düşdüyündən istifadə edərək, böyük bir ordu ilə Farsa doğru yürüşə başladı. O, bu əyaləti tutub şahzadə Səlcuq şahın hakimiyyətinə tapşırırdı. Buna baxmayaraq, Qara Sunqur Azərbaycana qayıtdıqdan sonra, Farsın keçmiş hakimi Bəz Apa öz yerinə döndü, Səlcuq şahın qüvvələrini dağıtdı, özünü əsir alıb İsfid-Dəc qalasına saldı. Sultanlıq taxtı uğrunda çarpışan bu şahzadənin taleyi qaranlıq qaldı. Çox güman ki, o, həmin qalanın məhbəsində öldürülmüşdür⁶.

Atabəy Qara Sunqur Səlcuq şahın köməyinə gəlmək istəyirdi ki, Azərbaycanda, xüsusən Gəncədə güclü zəlzələ olduğunu eşidib, öz paytaxtına - Gəncəyə qayıtdı. Onun bütün ailəsi Gəncədə zəlzələdən həlak olmuşdu. Qara Sunqurun özü də şəhəri bərpa edərkən xəstələndi və ağ ciyər iltihabından 535

¹ Əl-Hüseyni, vər.62a.

² İbn əl-Əsir, VIII, səh.363; İbn əl-Cövzi, X, səh.79; Əl-Bundari, səh.187; Ravəndi, səh.222.

³ İbn əl-Əsir, VIII, səh.363.

⁴ Yəne orada, səh.369.

⁵ İbn Teğribərdir, V, səh.271; Həmdullah Qəzvini, Tarix-i qozidə, səh.364.

⁶ İbn əl-Əsir, VIII, səh.365; əl-Bundari, səh.188-189; Ravəndi, səh.222.

(17.08.1140-05.08.1141)-ci ildə öldü. O, ölümündən qabaq əmir Çavlı ət-Toğrulunu öz yerinə A zərbaycan və Arranın hakimi təyin etmişdi¹.

Sultan Məsud atabəy Qara Sunqurun ölümündən istifadə edərək, əmir Çavlını özünə yaxınlaşdırmaq, bununla da çoxlu hərbi qüvvələrin toplaşdığı Azərbaycanın əmirləri tərəfindən gələcəkdə törənə biləcək təhlükədən özünü qorumaq qərarına gəldi. Sultan Çavlıya fəxri geyimlər hədiyyə verdi, ona Azərbaycanın və Arranın canişini hüququnu təsdiqləyən barat göndərdi. Bir ildən sonra Çavlı sultanın qərarına gəldi, orada Rey hakimi əmir Abbasla görüşərək, birgə fəaliyyət haqqında onunla gizli saziş bağladı.

Bu zaman Qara Sunqurun Gəncədəki əmiri Qutluq sultana qarşı qiyam qaldırdı. "O, erməni ili 591 (14.02.1142-13.02.1143)-ci ildə Gəncədən böyük bir ordu ilə baş qaldırıb, Xudagəray dağlıq əyalətinə getdi, Katolikos Sığıncağı adlanan qalaya, sonra da Karapetin Sığıncağı adlanan başqa bir qalaya yaxınlaşdı. O, hər iki qalanı uzun müddət mühasirədə saxlayıb, böyük çətinliklə onları ələ keçirib dağıtdı, uçurtdu və yandırdı. O, qiyamını dayandırmayaraq, bir neçə gün ağalıq etdi. Sonra İrandan Çavlı adlı sipəhsalar gəldi. O, Qutluğun qiyam etdiyi Gəncə qapılarına qədər ordulara başçılıq edirdi. Çavlı şəhəri bir ay mühasirədə saxlayan sonra ələ keçirdi, kilsələri uçurtdu, monastırları tamamilə yandırdı, əyanları qırdı, çoxlu döyüşçünü əsir aldı"².

O biri il, əmir Çavlı Arrana hücum etdi, Tovuz qalasını və bir sıra başqa qalaları tutub, Azərbaycana qayıtdı³.

1146-cı ilin başlanğıcında Fars və Xuzistan hakimi Boz Apa, Sultan Məsuda qarşı baş qaldırdı. O, Sultanın qardaşı oğlanları şahzadə Məhəmməd və şahzadə Məlik şahla birlikdə ordu ilə Şirazdan yola çıxdı. Sultanın qardaşı şahzadə Süleyman şahı yanında saxlayan Rey hakimi Abbas da öz ordusu ilə ona qoşuldu.

Bütün bunlardan narahat olan sultan "özünün ən sədiq xadimi atabəy İldənizi (Eldəniz) "Azərbaycandan təcili köməyə çağırırdı. [Eldəniz] sultanın uşaqları ilə birlikdə böyük ordu ilə onun yanına -Kırmanşaha gəldi. Sultan onunla birlikdə Bağdada yollandı və bütün qışı orada qışladı"⁴.

Boz Apa və Abbas sultanlığının mərkəzi Həmədanı tutdular, orada bir neçə əmir öz ordusu ilə onlara qoşuldu. Müttəfiqlər buradan əmir Çavlıya məktub yazıb, ona söz verdilər ki, əgər Məsud üzərində qələbə çalınsa, dövlətin əmirləri arasında birincilik ona çatacaqdır. Çavlı əvvəlcə razılıqla cavab verdi, sonra isə fikrindən daşınıb Məsudun tərəfini saxladı və bu haqda da Bağdada - Sultana məlumat çatdırdı. Hər yerdən əli üzülmüş Sultan Çavlının təklifini razılıqla qəbul edib, Marağaya gəldi və Çavlının ordusunun böyüklüyünü görüb sevindi. Görünür ki, Sultan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün müəyyən ümidini Çavlıya və

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh.369; əl-Bundari, səh.190; Ravəndi, səh.223.

² Мхитар Гош стр. 13; Самуил Анеци, стр.132.

³ Мхитар Гош стр. 13-14.

⁴ Ravəndi, səh.224; əl-Bundarinin əsərində İldəniz yerinə Çavlı gedir (səh.199).

onun ordusuna bəsləmişdi, ancaq onun necə hərəkət etmək haqqındakı fikirləri bizə məlum deyil¹.

Sultan Məsudun vəziri Xass-bəy Pələng-Ari başqa əmirlərlə birlikdə Çavlıya qarşı sui-qəsd düzəldi. Bundan xəbərdar olan Çavlı da, öz növbəsində, 540 (24.06.1145-12.06.1146)-cı ildə Sultandan gizli, əmirlərdən Boz Apa və Abbasla müxəlifətə girdi. Əslində dövlətə başçılıq edən və Sultanın fəaliyyətini nəzarəti altında saxlayan, sultanın hacibi əmir Fəxrəddin Toğan Yürək də onlara qoşuldu².

Əmir Çavlı Arran və Urmiyanın 12 minlik ordusu ilə Boz Apanın Məyanicə gəlişini gözlədi, sonra Həmədana tərəf yeridi, ancaq Zəncan yaxınlığında hicri 541 -ci il cumad əl-əvvəl ayında (09.10-07.09.1146) vərəm xəstəliyindən öldü³. Xalxala və Azərbaycanın bir hissəsinə *iqta* kimi yiyələnən əmir Fəxrəddin Toğan Yürək Çavlının ordusuna başçılığı öz əlinə aldı. Belə bir ordu "qazanan" Toğan Yürək daha da möhkəmləndi və qüvvətləndi. Rey hakimi Abbas və Fars hakimi Boz Apa öz qoşunları ilə ona qoşularından sonra isə sultanlıqla əsil hakimiyyət bütünlüklə onun əlinə keçdi⁴.

Toğan Yürək, Boz Apa və Abbas Sultanın bütün vəzirlərini qovub, İraq sultanlığını istədikləri kimi idarə etməyə başladılar. Vəzir Xass-bəy ibn Pələng-Ari də Sultanın yanından qovuldu⁵.

Sultan Məsud Toğan Yürəkdən qurtulmaq üçün fürsət axtarmağa başladı. Toğan Yürək Sultanın əmri ilə gürcülərə qarşı hücumla hazırlaşarkən, belə bir fürsət ələ düşdü. Toğan Yürək əmirlərin hamısını Gəncədən Şamaxorda toplanmış qoşunların yanına göndərərək, özü tək qaldı. Vəzir Xass-bəy ibn Pələng-Ari bundan istifadə edərək, gözlənilmədən arxadan Toğan Yürəyi öldürdü⁶. Bu hadisə 541-cil ilin zülqədə (aprel, 1147) ayında olmuşdu⁷, bir neçə gün bundan sonra sultan Rey hakimi əmir Abbası edam etdirdi⁸.

Fəxrəddin Toğan Yürəyin öldürülməsindən sonra vəzir Xass-bəy Azərbaycana və Arrana yiyələndi.

¹ Əl-Bundari, səh. 200; Ravəndi, səh. 224; əl-Hüseyni, vər. 64a

² İbn əl-Əsir, IX, səh.10-11; Əl-Bundari, səh.199-200, 203; Ravəndi, səh.224; əl-Hüseyni, vər.64b; İbn əl-Fuvati, IV/3, səh.206.

³ İbn əl-Əsir, XI, səh.15; əl-Bundari, səh.203-204; Ravəndi, səh.227. Mxitar Qoş (səh.15) göstərir ki, "Çavlı sultana qarşı çıxdı və Zanqan şəhəri yaxınlığında, 595-ci erməni ilində işgəncələrə öldürüldü".

⁴ Ravəndi, səh.227

⁵ Əl-Bundari, səh.214-215; Мхитар Гош, стр, 14.

⁶ Ravəndi, səh.228; əl-Hüseyni, vər.65b; İbn Xaldun, V, səh.143-144.

⁷ İbn əl-Əsir, IX, səh.15; əl-Bundari, səh.216-217; Мхитар Гош, стр, 14. İbnəl-Fuvatiyə (IV/3, səh.602) görə, hadisə 542-ci ilin şəvvalında olmuşdur. Həmdullah Qəzvini (Qozida, səh.467) göstərir ki, Toğan Yürəyin öldürülməsində əmir İl-Dəniz də iştirak etmişdi.

⁸ Ravəndi, səh.229; əl-Hüseyni, vər.66a; Əl-Bundari, səh.217.

Əmir Boz Apa Toğan Yürəyin öldürüldüyünü və sultanın əmri ilə Abbasın edam edildiyini biləndə, öz qoşununu İsfahana yönəltdi, oranı tutdu və şahzadə Məhəmmədi sultan elan etdi. Boz Apa bundan sonra Həmədana yollandı, oraya çatmamış, əmir Abbasın tərəfdarları ona qoşuldular. Sultan Xass-bəyi ordu ilə təcili çağırırdı. 542 (iyul, 1147)-ci ilin başlanğıcında Sultan Məsud ilə Boz Apanın qoşunları arasında döyüş baş verdi. Bu döyüş az qala Sultanın məğlubiyyəti ilə qurtaracaqdı, ancaq vuruşda Boz Apanın atı büdrədi, o, atdan yıxıldı, oradaca qılıncdan keçirildi¹. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, "bu qızğın bir döyüş idi, ordular bir-birini qırırdı və bu, əcəmlər (ərəb olmayanlar) arasında baş vermiş döyüşlərin ən böyüyü idi"².

543-cü rəbiəlvəldə (20.07-18.08.1148) İraq sultanlığının bir sıra görkəmli əmirləri - Gəncə və Arranın hakimi İl-Dəniz, əmir Bəhaəddin Qeysər, əmir Alp Quş Gün-Xur, hacib Tatar, Vasitin şihnəsi Tarıntay əl-Məhəmmədi, əmir İl-Təkin, əmir Kərquub və edam edilmiş Toğan Yürəyin oğlu öz qoşunları ilə Bağdada doğru hərəkət etdilər. Onlann Sultan Məsuda qarşı qalxmasının əsas səbəbi onun siyasətindən, xüsusilə dövlətin bütün hakimiyyətini Abbas, Boz Apa və Fəxrəddin Toğan Yürəyə qarşı tətbiq etdiyi tədbirlərlə də təhlükə altına alan vəzir Xass-bəy Pələng-Ariyə verməsindən narazı olmaları idi³.

Bağdada 3 fərsəx qalanda, bu əmirlər xəlifə Müqtəfidən şahzadə Məlik şahın adına xütbə oxutdurmağı tələb etdilər. Ancaq xəlifə cavab verməkdən yayınıb, Sultan Məsuda yazdı ki, rəqibləri onun adının xütbədən çıxarılmasını tələb edirlər, guya xəlifə isə bunu istəmir. İşin əslində isə xəlifə Səlcuqilər arasında münasibətlərin gərginləşməsi üçün əlindən gələni edirdi⁴.

Bağdad əhalisi əmirlərin hücumunu eşidib, xəlifənin göstərişi ilə şəhəri möhkəmləndirməyə başladı. Həmin ilin rəbiüs-sani ayında (19.08-16.09.1148) əmirlərin qoşunu şəhərə yaxınlaşdı. Şahzadə Məhəmmədi də oraya gətirtmişdilər. Bağdadda yaşayanlarla əmirlərin qoşunları arasında bir neçə toqquşma baş verdi. Nəhayət, əmirlər üstün gəldilər və onların qoşunu Bağdada daxil olub şəhər əhalisindən çoxlu adam qırdı və şəhəri darmadağın etdi. Sultan Məsud və xəlifə Bağdaddan qaçdılar. Xəlifə paytaxtdan qaçdığı üçün əmirlər ondan 30 min dinar ödənc tələb etdilər. Ancaq xəlifə öz vəziri ibn Hübeyrənin məsləhəti ilə bu pulu qoşun toplamağa xərclədi və əmirləri öz paytaxtdan vurub çıxartdı⁵.

¹ Əl-Hüseyniyə görə (vər.66a) Boz Apa əsir düşmüş və Sultanın yanına aparılmış, yalnız Xass-bəyin qəti təkidindən sonra edam edilmişdir.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.16; həmçinin bax: Мхитар Гош, стр, 14.15; İbn əl-Kalanisi, səh.294-295; Ravəndi, səh.232-233; İbn Xaldun, V, səh.145.

³ İbn Xəllikan, IV, səh.116; İbn Xaldun, V, səh.145.

⁴ İbn əl-Cövzi, X, səh.137-138.

⁵ Əl-Hüseyni, vər.65b-67a.

Sultan Səncər də bu hadisələrə qarışdı və Məsuddan vəzir Xass-bəyi istefaya çıxarmağı tələb etdi. Yalnız sultan Məsud Səncərin göstərişini yerinə yetirəndən sonra əmirilər öz qoşunlarını Bağdaddan çəkib apardılar¹.

544 (noyabr, 1149)-cü ilin rəcəbində əmirilərdən Alp Quş Gün-Xur, Tarıntay və İbn Dubeys yenidən Məsuda qarşı çıxdılar. Bu dəfə onlar şahzadə Məlik şah ibn Mahmudu öz ordularının başçısı təyin etdilər. Onlar İraqa daxil olub, xəlifə Müqtəfiyə çaparla tələbnamə göndərdilər ki, o, Məsudun adının xütbələrdə oxunmasını dayandırır, onun yerinə Məlik şahın adını saldırmalıdır. Xəlifə bu tələbi yerinə yetirməkdən boyun qaçıraraq, Bağdadı möhkəmləndirməyə başladı. Xəlifə bu xəbəri Sultan Məsuda göndərdi və onun gəlişini gözlədi. Məsud 544-cü il şəvvalin ortalarında (fevralın ortaları, 1150) Bağdada çatdı. Qiyamçı əmirilər sultanla barışdılar və qoşunlarını xilafətin paytaxtından uzaqlaşdırdılar.² Bununla belə bu hadisələr nəticəsində xəlifə əl-Müqtəfi sələfini itirdiyi bütün hüquq və imtiyazları özünə qaytara bildi. Məsud isə xəlifəyə vəzir, müdərriislər, qazılar və dövlətin başqa məmurlarını təyin etmək hüququnu itirdi.

547-ci il rəcəbin 1-də (02.10.1152) Sultan Məsud Həmədanda vəfat etdi³. Onun qardaşı oğlu Məlik şah ibn Mahmud sultanlıq taxtına oturuldu. Bir neçə müddət işdən kənarda qalan Xass-bəy ibn Pələng-Ari qoşun və əmiriləri yeni sultana and içməyə (beyətə) gətirdi. Bununla belə, mənbələr göstərir ki, "Sultan Məsudun ölümü ilə Səlcuqilər evinin səadəti də öldü"⁴. Səlcuq şahzadələri arasında yenidən taxt-tac uğrunda mübarizə başlandı. Taxt-tac uğrunda gah bu, gah da başqa iddiaçını müdafiə edən əmirilər sultanları və Səlcuq şahzadələrini işdə deyil, yalnız sözdə hakim hesab edirdilər.

Yeni Sultan Məlik şah müstəqillik göstərməyə çalışanda, hakimiyyəti yenidən öz əlində toplamış vəzir Xass-bəy 547-ci ilin şəvvalində (yanvar, 1153) onu həbs edib, Sultanın qardaşı şahzadə Məhəmmədin yanına elçi göndərdi və bildirdi ki, sultan taxtı boşdur, onu gözləyir⁵.

Hicri 548-ci il səfər ayının başlanğıcında (may, 1153) Məhəmməd sultan elan edildi və ordu ona and içdi. Xass-bəy ibn Pələng-Arinin hakimiyyət üçün necə qorxulu olduğunu anlayan yeni sultan hakimiyyətə keçəndən üç gün sonra onu

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.21-22; əl-Bundari, səh.222-225; İbn əl-Kalanisi, səh.301-392; əl-Hüseyni, vər.67b.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.25.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.31; Ravəndi, səh.236; əl-Bundariyə görə (səh.227), Məsud 547-ci hicri ilində, cumad əssaninin sonunda (sentyabr, 1152) ölmüşdür.

⁴ Əl-Məqrizi, əs-Suluk, 1/1, səh.38. Burada eyniköklü sözlərin oyunu veriləndir, Məsud - "səadətə çatmış", sədə - "səadət", "bəxt".

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.32; əl-Bundari, səh.228-229; Ravəndi, səh.242, 245, 249; İbn əl-Fuvati, IV/2, səh.884.

edam etdirdi¹. Vəzirin bütün yaxın tərəfdarları da edam etdirildi. Yalnız bir türkmən əmiri -Şimlə ləqəbli Aydoğdu qurtula bildi².

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz və Marağa hakimi Nüsrətəddin ibn Ağ Sunqur kimi görkəmli və nüfuzlu əmirləri öz tərəfinə cəlb etmək istəyən Sultan Məhəmməd Xass-bəyin başını onlara göndərdi. Ancaq əmirlər bu hərəkəti özləri üçün də bir hədə hesab edib, yeni sultanın tərəfinə keçməyə cəhd göstərmədilər. Nüsrətəddin sultana belə bir məktub yazdı: "Sən düşünürsən ki, düzgün hərəkət etmişən, ancaq səhv ələyirsən! Bundan sonra, əgər sən söz versən də, sənə ürək qızdırmaq olmaz. Ona görə ki, sən o andı içəcəksən ki, elə andı [Xass-bəy ibn Pələng-Ariyə də] içmişdin, onunla elədiyin kimi, [bizə də aid olan] sözlərini o cür pozacaqsan. Buna görə də, biz səninlə yaxınlıq edə bilməyəcəyik və sənə sözü müəyxətdir"³.

Atabəy Eldəniz Arranda qaldı. O, sultanın işlərinə qarışmaqdan əl çəkdi və hadisələrin sonrakı gedişini gözləyərək, yalnız öz mülklərinin qayğısına qalmağa başladı. Bu zaman Naxçıvan onun iqlamətqahı idi. Buradan o, sultan Məhəmmədə belə bir məktub yazdı: "Mən sənin əmrlərinə tabe qulun və məmlükünəm, sənin ittiham etdiyin və pislədiyin nə varsa, mən hamısının düşməniyəm. Əgər sultan istəsə ki, onun qulluğuna gəlmişəm, mən hazırım! Əgər o, lazım bilsə ki, mən islamın düşmənlərinə qarşı yola düşüm - mən gedərəm! Mən türkmənlərdən onun üçün nəhəng bir kütlə və sayısız bir ordu toplayaram".

Sultan Məhəmməd belə cavab verdi: "İndiki zamanda sənin qulluğuna gəlməyinə bizim elə bir ehtiyacımız yoxdur. Sən orada şəərəfsiz bütperəsləri dəf etmək üçün müsəlmanların dayağı və istinadqahı ol"⁴.

Sultanın müəyyən bir vaxt ərzində qüvvətli əmirlərin nəzarəti altından çıxması ilə yaranan şərait eyni zamanda ara çəkişmələrinin yeni yığılmasını hazırladı. Taxt uğrunda mübarizə rəqabəti xəlifə əl-Müqtəfi tərəfindən qızışdırılırdı. Bu zaman o, İraqda bir zaman Səlcuqilərə məxsus olan bütün *iqta* mülklərinə nəzarət edirdi. Əmirlər Xəlifənin özbaşmalığından şikayətlənərək, bu haqda sultana xəbər verdilər. Ancaq Məhəmməd hər hansı bir tədbir görməkdə gücsüz idi, həm də ki Xəlifə onun adına xütbə oxunmasından imtina etmişdi⁵.

Xəlifə doğrudan-dogruya Səlcuq hökmdarları ilə, belə vaxtda şəxsən Sultan Məhəmmədlə hesablaşmırdı. Sultanlıq taxt-tacı uğrunda mübarizə aparın Süleyman şah da Xəlifənin müttəfiqi idi. Süleyman şah uzun müddət Böyük Sultan Səncərin sarayında yaşamış və onun adı xütbələrdə sultanın adı ilə yanaşı çəkilirdi. Oğuzlar Səncəri məğlub edib əsir alanda, Süleyman şah Xarəzmə, oradan da İsfahana yollanmışdı. Burada Sultan Məhəmməd onun əleyhinə çıxdı. Onda

¹ Nişapuri, səh.67; Ravəndi, səh.249; İbn əl-Fuvati, IV/1, səh.384.

² Əl-Bundari, səh.229-231; Ravəndi, səh.250; əl-Hüseyni, vər.71 a.

³ Əl-Bundari, səh.231.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.71 a.

⁵ İbn əl-Cövzi, X, səh.168.

Süleyman şah Xuzistana getdi və oradan şahzadə Məlik şah tərəfindən qovuldu. Süleyman şah xəlifə əl-Müqtəfiyə məktub yazdı və Bağdada gəlmək üçün icazə istədi. Xəlifə icazə verdi və Süleyman şah Bağdadda təntənə ilə qəbul edildi və ona nəvaziş göstərildi. Bu, 551-ci ilin məhərrəmində (mart, 1156) baş vermişdi. Xəlifə Süleyman şahın adına xütbə oxunmasına əmr verdi və atası Məhəmməd Təpərin "*şahənşah əl-müəzzəm qiyaş əd-dünya vəddin*" ləqəbini ona da verdi.

Xəlifə 3 minlik atlı dəstəsinin komandanlığını Süleyman şaha tapşırırdı, o da həmin ilin rəbiüləvvəl ayında (aprel, 1156) Zibəl əyalətinə yola düşdü. Xəlifə isə öz ordusu ilə Xulvan keçidində doğru hərəkət etdi¹.

Süleyman şah şahzadə Məlik şaha çapar göndərmiş, yanına gəlməsini xahiş etdi və onu özünə varis təyin etdi. Sultan Məhəmməddən narazı əmirilər, o cümlədən Şəmsəddin Eldəniz, Nüsrətəddin Arslan Apa, Alp Quş Gün-Xur, Fəxrəddin Zəngi və başqaları tez bir zamanda Süleyman şaha qoşuldular². Müttəfiqlər Məhəmmədə qarşı çıxış etdilər, o da Həmədanı verib, kiçik bir qüvvə ilə İsfahana çəkildi. Süleyman şah Həmədanda sultanlıq taxtını tutdu, ancaq tezliklə dövlət işini bir yana buraxıb, əyyaşlığa qurşandı³.

Süleyman şahın müttəfiqi olan əmirilər başa düşdülər ki, o, onların ümidini doğrultmadı, ona görə də bir-bir sultanlığı tərk etməyə başladılar. Nüsrətəddin Arslan Apa ibn Ağ Sunqur Marağaya qayıtdı, atabəy Eldəniz isə Azərbaycana döndü, çünki onun burada olmaması nəticəsində ayrı-ayrı hakimlər arasında toqquşmalar başlanmışdı. Xəss-bəy ibn Pələng-Arinin əmisi oğlu əmir Rəvvadi Eldənizin ən qorxulu düşməni idi.

Rəvvadi hələ Sultan Məsud tərəfindən Arran və Gəncənin hakimi təyin edilmişdi. Eldəniz də öz işlərinə başı qarşdığından, müəyyən vaxta kimi ona dəymirdi. Rəvvadi Eldənizin olmamasından istifadə edib, soyğunçuluq və quldurluqla məşğul olmağa başladı. Gəncə əhalisi Eldənizin yanına çapar göndərmiş, Rəvvadinin zülmündən onları qurtarmasını ondan xahiş etdilər. Eldəniz öz qoşunları ilə Gəncəyə gəldi və tezliklə Rəvvadi ölkədən qovuldu⁴.

Sultan Məhəmməd müttəfiqlərin Süleyman şahı tərk etdiklərini eşidəndə, Mosul atabəyi Qütbəddin ibn Məduddən kömək istədi, o da köməyə öz canişini Zeynəddin Əli Kiçiyin başçılığını altında qoşun göndərdi.

Sultan Məhəmmədin qoşunları 551-ci ilin cumad əl-əvvəlində (iyul, 1156) Süleyman şahın qoşununu dağıtdı. Süleyman şah qaçdısa da, Zeynəddin Əli onu yaxalayaraq tutdu. O, Mosul qalasına salındı və 554 (1159)-cü ilə kimi orada qaldı⁵.

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.48-49; əl-Bundari, səh.140-142; İbn əl-Fuvati, IV/2, səh.1191-1192.

² İbn-əl-Əsir, IX, səh. 49; Əl-Bundari, səh. 242; Ravəndi, səh. 252, 255.

³ Əl-Bundari, səh.252; Мухтар Говш стр.15-17.

⁴ Мухтар Говш стр.15-17.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh., 48-49; əl-Bundari, səh. 233 ,240-242; İbn əl-Kalansi, səh. 338; Ravəndi, səh. 256.

Süleyman şah kömək göstərmiş atabəy Şəmsəddin Eldəniz, Sultan Məhəmməd tərəfindən bağışlandı, ancaq Sultanın yanında girov saxlanmaq üçün öz oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanı göndərməyə məcbur oldu¹.

Süleyman şah məğlub olandan sonra Sultan Məhəmməd 551-ci il zülqədə ayında (16.12.1156-14.01.1157) xəlifə əl-Müqtəfiyə öz adının Bağdadda və İraqda xütbələrdə çəkilməsini tələb edən bir məktub göndərdi. Ancaq Xəlifə bu tələbə cavab vermədi. Onda Sultan Bağdadı mühasirəyə almaq üçün onun köməyinə qoşun göndərməyi söz verən Mosul atabəyinin vədinə arxalanıb, İraqa doğru hərəkət etdi.

Hicri 552 (04.03.1157)-ci il məhərrəm ayının 20-də sultan Məhəmmədin ordusu Bağdadı mühasirəyə aldı. Səfər ayının 3-də (1157-ci il martın 17-də) ağır döyüş baş verdi. Xəlifənin döyüşə cəlb etdiyi gəmilər Sultan ordusunu ağır tələfata uğratdı. Bağdadlıların müqavimətinə baxmayaraq, Sultan qalib gəlməli idi. Bağdad az qalırdı ki, təslim olsun. Çünki mühasirədə olanların sursatı tükənirdi. Ancaq belə olmadı².

Xəlifənin vəziri Avnəddin ibn Hübeyrə Bağdadın ilk mühasirəsi gündündən atabəy Şəmsəddin Eldənizlə möhkəm məktublaşmağa başlayaraq onun Həmədana hücumu, bununla da Sultan Məhəmmədi Bağdaddan yayındırmağa çağırırdı. Bunun əvəzində isə atabəyə oğulluğu şahzadə Arslan şahın Sultan taxtına çıxarılmasında kömək edəcəklərini vəd edirdilər. Belə bir məktub Veyin hakimi Əmir İnanca da yazılmışdı. Onu da Sultana qarşı çıxdığı təqdirdə, İraqda *iqta* pay torpağı ilə şimikləndirirdilər³.

Sultan Məhəmmədin rəqibləri - əmisi oğlu şahzadə Məlik şah, atabəy Şəmsəddin Eldəniz, oğulluğu şahzadə Arslan şah ibn Toğrul tezliklə Həmədana yiyələndilər⁴.

Bundan xəbər tutan Sultan tələsik Bağdadın mühasirəsini buraxıb bütün qüvvələrini Həmədana tərəf döndərdi. Bu vaxt atabəy Eldəniz və Məlik şah öz qüvvələrini Reyə yönəldilər. Sultan Məhəmməd də təcili oraya gəldi. Rey divarları yanındakı döyüşdə Eldəniz məğlub oldu və Azərbaycana çəkildi. Məhəmməd Həmədana girdi və Eldənizə qarşı müharibəyə hazırlaşdı.

Sultan Məhəmməd və Rey hakimi Əmir İnanın qoşunları atabəy Eldənizə və Bağdaddan onun yanına gəlmiş Süleyman şahın qoşunlarına qarşı hücum etdi. Naxçıvan yaxınlığında Araz vadisində döyüş başlandı. Nəticədə Eldəniz yenə də məğlubiyətə uğradı. Sultan Naxçıvanı və bütün Arranı tutdu. Bir müddətdən sonra atabəy Eldəniz Sultan Məhəmmədə belə bir məktub yazdı: "Mən sənin qulun və [hökmdarlar] evinin məmlüküyəm! Sənin əmin Süleyman şah, sənin qabiliyyətli bayraqların gəlməmişdən qabaq, mənə qoşulmuşdu. Onu köməksiz qoymaqla,

¹ Ravəndi, səh.256.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.51-52; əl-Bundari, səh.246-247.

³ Əl-Hüseyni, vər.78a; Naməlum müəllif. D-173, vər.672a.

⁴ Əbül-Fida, III, səh.544; İbn Xəldun, V, səh.156.

özümə həqarət gətirəcəyimdən qorxub [mən belə hərəkət etdim]. Yo xsa adamlar deyirdilər ki, əlahəzrət sultan Məsudun, Allah ona rəhmət eləsin, qardaşı Süleyman şah talenin hökmünə buraxılıb! [Ancaq] indi artıq aydındır ki, Sultan birdir və buna görə də mən ölkənin [idarə] yüyənini ona verirəm. Mən sənə tabe olanlardan birincisi olacaq və sənin [başçılıq etdiyin] cəmiyyətə daxil olacağam".

Sultan onun üzrxahlığını qəbul etdi və bir daha itaətdən çıxmayacağı haqqında Atabəydən iltizam alıb, onu Arrana hakim təyin etdi. Marağa hakimi Arslan Apa ibn Ağ Sunqur əl-Əhmədili Azərbaycanca hakim təyin edildi¹.

Sultan Məhəmməd yenidən Bağdada hücumə hazırlaşmağa başladı, ancaq çox keçmədi ki, xəstələndi və 554-cü il zilqədənin sonunda (dekabr, 1159) öldü².

Məhəmmədin ölümündən sonra, Sultan taxtına namizəd seçmək ətrafında əmirlər arasında fikir ayrılığı yarandı. Əmirlərin bir hissəsi Məhəmmədin qardaşı şahzadə Məlik şahə meyil göstərir, başqa bir qismi anası Eldəninin arvadı olan şahzadə Arslan şahı sultan görmək istəyir, üçüncü tərəf isə Süleyman şahı sultan seçmək istəyirdi. Süleyman şahın tərəfdarları üstünlük qazandı. Belə ki, bu hissənin başında böyük bir ordusu olan Rey hakimi İncanc dururdu. Süleyman şah sultan oldu. Bir yandan da, xəlifə əl-Müqtəfi onun sultan mənəsbini artıq təsdiqləmiş və adına xütbə oxutdurmuşdu³.

Yeni sultan Süleyman şah atabəy Eldəninin qüdrət və nüfuzunu, onun necə təhlükə yarada biləcəyini görüb, atabəyə oğulluğu şahzadə Arslan şahın vəliəhd təyin edilməsi haqqında əmr göndərdi. Arslan şahın adı xütbələrdə çəkilməyə, sikkələrdə basılmağa başlandı⁴.

İsfahanda oturan Məlik şah əmisi Süleyman şahə itaət etməkdən boyun qaçırdı. O, bir qədər qoşun topladı, Süleyman şahın adını xütbədən çıxarmaq tələbilə xəlifəyə məktub göndərdi və onu Bağdada hücumu ilə hədələdi. Xəlifənin vəziri ibn Hübeyrə Məlik şahə bir kənz bağışladı və 555-ci il rəbiülvəldə (mart, 1160) Məlik şah zəhərləndi. İsfahan əhalisi bu hadisədən sonra Məlik şahın adamlarını şəhərdən qovdu və Süleyman şahə and içdi⁵.

555-ci il rəbiülvəlin 2-də (10.03.1160) xəlifə əl-Müqtəfi vəfat etdi. Səlcuqilər dövründə o, birinci xəlifə idi ki, Səlcuq nəslinin ayrı-ayrı nümayəndələri arasında gedən ara müharibələrindən istifadə edərək, müstəqil hakim olmuşdu.

Müqtəfinin oğlu əl-Müstəncid yeni xəlifə seçildi⁶. O, Süleyman şahə göndərdiyi məktubda itaətdə olmağı və atası xəlifə əl-Müqtəfinin dövründə olduğu kimi, indi də Sultanın hakim olduğu bütün yerlərdə oxunan xütbələrə xəlifənin

¹ Əl-Hüseyni, vər.79b-80a.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.52; yənə də onun: "Atabəylər", səh. 114; əl-Bundari, səh. 255,285-288; Ravəndi, səh. 257-259; İbn əl-Cövzi, X, səh.181; Rəşidəddin, 2/1, səh.80.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.67; Əbül-Fida, III, səh.564; Naməlum müəllif, D-173, vər.672b.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh. 68; əl-Bundari, səh.289-290; Yəzdi, səh.144; Ravəndi, səh.264, 272.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.71; əl-Bundari, səh.295-296; Ravəndi, səh.264; İbn əl-Cövzi, X, səh.198.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.68-69; yənə də onun: "Atabəylər", səh.114; əl-Bundari, səh.289-292.

adının salınmasını tələb edirdi. Süleyman şah bütün şərtləri qəbul etdi və eyni zamanda özünün gizli fikrinə görə, Bağdadda sultanın canişini olacaq iki qazını oraya göndərdi. Ancaq xəlifə əl-Müstəncid sultanın elçilərini qəbul etmədi, bununla Bağdadın Səlcuqilərdən asılı olmadığını bir daha təsdiq etdi¹.

Sultan Süleyman şah əyyaşlığı üstün tutub (o hətta ramazan ayında da çaxır içirdi), dövlət işləri ilə məşğul olmurdu. Çox çəkmədi ki, əmirilər və ruhanilər ona qəsd düzəldilər. 555-ci il şəvvalda (oktyabr, 1160) əmirilər Süleyman şahı həbs etdilər, vəzirini və yaxın adamlarını edam etdilər, özünü Həmədan qalasına saldılar. 556-cı ilin rəbiü ləvvəl ayının 12-də (11.04.1161) onu orada ya boğmuş, ya da zəhərləmişdilər².

II FƏSİL AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ ÇİÇƏKLƏNMƏSİ

Dövlətin banisi Şəmsəddin Eldəniz

Orta əsr mənbələrinin çoxu Şəmsəddin Eldənizin gənclik illərinə aid yalnız cüzi məlumatlar verir³, həm də bu məlumatlar bir-birinin eynidir. Yalnız daha sonrakı müəlliflər- Mirxond (1433-1498) "Rövzət əs-səfa" və onun nəvəsi Xondəmir (1475-1536) "Həbib əs-siyar" əsərində Eldənizin gəncliyi haqqında bir qədər ətraflı məlumat vermişlər⁴.

Mirxond yazır: Məlumatlı tarixçilər xəbər verirlər ki, qırçaqların ölkəsində qədim çağlarda belə bir adət var idi: əgər hər hansı bir tacir birdəfəyə 40 qul alsaydı, onları satan ondan yalnız otuz doqquzunun pulunu alır, qırxıncını pulsuz verirdi.

Belə olmuşdu ki, Sultan Mahmudun hakimiyyəti dövründə (1118-1131) bir qul alverçisi 39 qulu satıb, qırxıncı qul üçün pul götürməmişdi. Həmin qul da

¹ Əl-Bundari, səh.293-294.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.72; əl-Bundari, səh. 296; Nişapuri, səh.74; Ravəndi, səh.266; Əbül-Fida, III, səh.564; İbn Xaldun, V, səh.166; əl-Hüseyniyə görə (v.81a), Süleyman şahı əmir Şərəfəddin Qord-Boz öldürmüşdü. "O, gecə [Süleyman şahın]yanına gəldi, onu tutub boğazına kəməni kərişi [keçirib] dartdı və boğdu. Səhərişi Süleyman şahın meyitini tapdılar".

³ Eldəniz adının mənsəyinə aid bir neçə fikir vardır. Mən belə hesab edirəm ki, bu ad iki türk sözündən düzəlibdir: "il" ("el") və "dəngiz" ("təngiz"). Bəlli olduğu kimi, rus dilində "burun sonoru"nun (nuni-səğir) üçün qarşılıq eynilik yoxdur. Ona görə də "dəngiz" yerinə mən həmişə "dəniz" yazıram. Təngiz sözü isim (ad) kimi "Oğuz xaqandastanı"nda (bax: DTS, səh.525) göstərilir. O, təngiz (dəniz) sözünə uyğundur. Müasir Azərbaycan və türk dillərində bu söz "dəniz" kimi tələffüz edilir. Məncə, bu şəxsi ismin oxşar verilməsi də yersiz deyil. Qabaqkı yazılarda (ən-Nəsəvi və əl-Hüseyninin əsərlərinin tərcüməsində) mən bu sözün ənənəvi olaraq İİ-Dəgiz oxunduğunun tərəfdarı idim, ancaq indi bu cür oxunuş, etimologiya variantı mənə çox da dürüst gəlmir (bax: M.Şərifli, Eldəgəz [adına] dair).

⁴ Mirxond, VI, səh.10-12; Xondəmir, II, səh.557.

yöndənsiz və çirkin Eldəniz olmuşdur. Tacir qulları arabalara dolduraraq, İraqa gətirmişdi. İlin isti vaxtları idi, buna görə də karvan yalnız gecələr yol gedirdi.

Eldəniz satılınma qullardan ən kiçiyi idi. Yolda o, üç dəfə yuxulu halda arabadan düşmüşdü. İki dəfə onu qaldırıb arabaya qoymuşlar, üçüncü dəfə isə tacir, onsuz da onu pulsuz aldığından, əmr edir ki, onu yolda qoysunlar. Eldəniz səhər ayılında, karvanın izi də qalmamışdı. Axsamçağı o, karvanı haqlayanda, taciri heyrət bürümüşdü.

Mirxəndun rəvayətinə görə, İraqda bu qulları sultanın vəziri Əbu Hamid Əli ibn Əhməd əs-Sümeyrəmi tacirdən satın alır. Ancaq Eldənizi almaqdan imtina edir. Eldəniz ağlayır və vəzirdən xahiş edir ki, onu da götürsün. Vəzir razılaşıır, Eldəniz diribaşlığı və fərasəti ilə tezliklə ağasının rəğbətini qazanır.

Hicri 516-cı ilin səfər ayında (may, 1122) ismaililər vəzir Sümeyrəmini Həmədanda öldürürlər. Onun bütün var-dövlətini sultan müsadirə etdirir¹. Eldəniz də sultanın xidmətinə keçir. Sultan onun bacarığını görüb, tərbiyəsini Əmir Nəsrə tapşırır. Bir müddətdən sonra Eldəniz heç bir sahədə öz tay-tuşlarından geridə qalmırdı, əksinə, at çarpmada, ox atmaqda onları arxada qoyurdu. Tezliklə onu sultan mətbəxinə başçı (*əlhivan salar*) qoydular². Burada Eldəniz öz səhmənçiliğini və iş aparmaq bacarığını göstərdi. O, bu vəzifəsində ikən Sultan Mahmudu ölüm yaxaladı.

Sultan II Toğrulun hakimiyyəti dövründə (1132-1135) Eldəniz sultanın şəxsi məmlükləri sırasına keçirildi və o, vəzifə pillələrində sürətlə irəli getdi. Sultanın bütün ömrü boyu məsləhətçisinə çevrilən qadını Məmmünə xatın ona xüsusi iltifat göstərirdi. Eldəniz onun göstərişlərinə əməl edərək heç bir vaxt saray münafişlərinə qarışmır və bir-birilə kəskin ədavət aparan əmirlərin hər hansı bir dəstəsinin tərəfini saxlamırdı. Sultan Eldənizin sadıqlığını qiymətləndirdi və onu əmir rütbəsinədək qaldırdı. Bir qədər keçməmiş sultan II Toğrul Eldənizi azyaşlı oğlu Arslan şaha atabəy təyin etdi.

Sultan II Toğrul öləndə isə yeni Sultan Məsud (1135-1152) Şəmsəddin Eldənizi II Toğrulun dul qadına evləndirdi. Həmin qadıdan (Məmmünə xatından - C.Q.) onun iki oğlu - Nüsrətəddin Məhəmməd Cahən Pəhləvan və Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan və bir qızı oldu, qızın adını biz bilmirik³.

1136-cı ildə Sultan Məsud Arranı atabəy Eldənizə *iqta* torpağı verdi və o, Bərdəyə öz iqamətgahına yola düşdü⁴. Eldəniz burada yerli əmirləri tezliklə öz tərəfinə çəkdi, sultan xidmətinə asılılıqdan çıxdı, saraya nadir hallarda gəlirdi. Yavaş-yavaş o, bütün Azərbaycana ziyələndi və xırda əmirlikləri özünə tabe etdirdi⁵.

¹ İbn əl-Cövzi, VIII, səh.308-309; Sibti ibn əl-Cövzi, 2/1, səh.107-108.

² Əl-Qəlpəşəndi, V, səh.471.

³ Nişapuri, səh.75.

⁴ Yəne orada.

⁵ Şərəfəddin Bitlisiyə görə (I, səh.409), atabəy Eldəniz Azərbaycan və Ermənistanı canişinlik vəzifəsini hələ Sultan Mahmudun hakimiyyəti dövründə almış və Eldəniz" ləyaqətə işə başlamış,

Cüzcaninin (açıq-aydın yanlı) dediyinə görə, guya Şəmsəddin Eldəniz "öz imperiyasının öz qulları arasında bölüşdürən" Böyük Sultan Səncərin məmlüku idi. "Bu qullar "atabəy" adı daşıyırdılar. Azərbaycanın və İraqın taxt-tacını Səncər atabəy Eldəniz əs-Səncəriyə verdi. O, Azərbaycan ərazini öz hakimiyyəti altına alıb, çoxlu işlər gördü və bu ölkədə onun fəaliyyətinin izləri hələ də qalmaqdadır"¹.

Şəmsəddin Eldəniz İraq sultanlığı taxtı uğrunda gedən mübarizə nəticəsində baş verən çoxlu ara müharibələrində iştirak edirdi. Azərbaycana göndəriləndən sonra isə o, taxt-tacın hər hansı bir iddiaçısının fəal tərəfdarı olmamışdır. "O gücləndi, bütün böyük hökmdarları əzdi və çoxlarını özünə tabe etdi, türkmənlərin qiyamçı başçılarını tamamilə darmadağın dağıtdı. O, Arran ölkəsindəki çaxnaşmalara son qoydu"². Bu mürəkkəb dövrü qələmə alan naməlum erməni müəllifi qeyd edir ki, tarixin bu dövrü "qorxunc və müharibələrdə qələbə çalan, çox dolaşmış qəsdlərin mahir bilicisi, onların rəhmsiz peyğəmbəri böyük xəlifə Eldənizin" hakimiyyəti ilə əlamətdardır. "[Bu xüsusyyətlərinə görə], o öz xalqı arasında tam ehtiram sahibidir və məşhurdur. O, çox ölkələri fəth etmişdir, [bununla yanaşı] o, xoş xasiyyəti və sülhsevərliyi ilə məziyyətlənir. Onun hakimiyyəti illərində ölkələrin çoxunda asayiş hökm sürürdü"³.

Mənbələrdən görünür ki, Şəmsəddin Eldəniz bu həyəcanlı dövrdə irəli getməsinə kömək edən döyüşçü və siyasətçi keyfiyyətlərinə malik idi. Sultan sarayının bu sadıq xidmətçisi təmkinliliyi və şərait qiyətləndirmək bacarığı ilə fərqlənir, öz vaxtını sakit gözləyirdi. Mənbələr onun fəaliyyətinin birinci dövründən danışarkən sultana və onun ailəsinə sədaqətliyini qeyd edirlər. Eldəniz müstəqil hakim və atabəy olanda, onun əmirlərlə işləri yoluna qoymaq bacarığı ön sıraya çıxır; bu mənada Mxitar Qoşun Arrandakı çaxnaşmalara son qoyulmasına aid məlumatı bizim üçün xüsusilə qiymətlidir.

Əmirlərin çıxışları nəticəsində Süleyman şah taxtdan salınıb öldürülən zaman, qəsdin təşkilatçıları Eldənizə müraciətlə xahiş etdilər ki, öz oğulluğu Arslan şahı İraq sultanlığı taxtına çıxarmaq üçün Həmədana gətirsin.

Bu barədə məktubla müraciət edən əmirlərin ittifaqının başında qüdrətli və nüfuzlu Şərafəddin Müvəffəq Qord-Boz dururdu. O və Eldəniz hələ sultan Məsudun məmlüku olduğu vaxtlardan yaxın dost idilər və hər ikisinin nisbəsi əl-Məsudi idi⁴.

Hicri 555-ci ilin zülqədə ayında (noyabr, 1160) atabəy Eldəniz 20 minlik ordunun başında Arslan şahla Həmədana gəldi⁵. Burada onları dövlətin bütün əyan

ona [etibar edilən] əyalətlərin mühafizəsi və müdafiəsində, himayə və mübarizəsində lazımi qətiyyət və cəhdlik göstərmişdi".

¹ Cüzcani, I, səh.165, 170-171. Çox güman ki, Cüzcani Səlcüqilərin hakimiyyəti altında olan ərazilərdəki bütün hakimləri Ali sultanın vassalları kimi təsvir edirdi.

² Мхитар Гош, стр. 17

³ Erməni aqioqrafiya abidələri, səh.254.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.80b; Ravəndi, səh.264-266; Yəzidi, səh.146.

⁵ Nişapurü, səh.74; Əbül-Fida, III, səh.36.

və əmirləri (Rey in hakimi İnançdan başqa)¹ qarşıladılar və təntənəli mərasimdən sonra Arslan şaha tac qoydular. Sultan hakimiyyəti altında olan bütün yerlərdə onun adına xütbə oxundu. Bu gündən Şəmsəddin Eldəniz "Böyük atabəy" (*atabəy əl-əzəm*) adlanmağa başladı, onun böyük oğlu və sultanın ana tərəfdən qardaşı Nüsrətəddin Cahan Pəhləvan sultanın əmir-hacibi oldu², ikinci oğlu Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan isə sultan ordularının ali baş komandanı (*əmir-sipəhsalar əl-kəbir*)³ təyin edildi. Eldəniz özünün bürün əmirlərini dövlətdə yüksək vəzifələrə təyin etdi⁴.

Bu dövrdən başlayaraq, atabəy Eldənizin bütün fəaliyyəti yeni dövlət hakimiyyətinin nüfuzunun möhkəmləndirilməsinə yönəldildi. İraq sultanlığının tərkibinə daxil olan vilayətlərin və ölkələrin bütün hakimləri, o cümlədən onun bütün vassalları Sultan Arslan şaha və Böyük atabəyə sədaqət andı içdilər. Ara müharibələri bir müddət dayandı və mənbələrin göstərdiyinə görə, xalq "haqq-ədələt və sakitlik içərisində yaşamağa başladı"⁵.

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz dövlətin müqəddəratının həlledicisi və əsil hakimi idi⁶. Sultan Arslan şah Atabəyin iradəsinin müti icraçısı idi. Onun sultanlıq şərfi ancaq bununla qurtarırdı ki, adına pul kəsilir və xütbə oxunurdu⁷. Bununla belə əvvəllər ona tabe bütün ərazilərə tam nəzarət etməsə də, güclü dövlət hakimiyyətinin varlığı ilk növbədə iri əyalətlərin hakimlərini və Səlcuqilərin rəqibi Bağdad xəlifəsini qane etmirdi.

Elə ki Arslan şah sultan taxtına çıxarıldı, bundan sonra Eldəniz Bağdada elçi heyəti göndərmiş, xəlifə Müstənciddən orada yeni sultanın adına xütbə oxunmasını tələb etdi. Ancaq Xəlifə Arslan şahı sultan kimi tanımaqdan imtina edib⁸, yeni mübarizənin qızışdırılması üçün əlverişli vaxtı gözləməyə başladı. Belə ki, Səlcuqilər arasında Sultan taxtına Reyin nüfuzlu əmiri İnanç başçılığı altında bir qrup əmirin müdafiə etdiyi başqa iddiaçılar da var idi.

Xəlifənin vəziri İbn Hübeyr⁹ narazı hakimlərə müraciət edib, onları Sultan Arslan şaha və Böyük atabəy Eldənizə qarşı çıxmağa təhrik edirdi. O, Rey hakimi İnanca, Marağa hakimi Nüsrətəddin Arslan-Aba ibn Ağ-Sunqur Əhmədiliyə (1133-1174), Fars hakimi atabəy Sunqur ibn Mədud Salquriyə (1148-1161), Qum hakimi Sökmən ibn Qaymaz, Ərdəbil hakimi Ağ Quşa, Qəzvin hakimi Alp Arquna bu cür çağırışla məktub göndərdi.

¹ Арабский аноним, D-173, vər. 672 a.

² Bu təyinat haqqındakı sultan əmri 14 məhərrəm hicri 561-ci ildə yazılmışdır. Əmirdə o, "Nurəddin və Nüsrət əd-Dünya və d-Din Cahan Pəhləvan" adlandırılır. Bax: Ravəndi, səh.269, 278.

³ Ravəndi, səh.272; əl-Bundari, səh.297; İbn əl-Əsir, IX, səh.72-73.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.81 a.

⁵ Ravəndi, səh.272-273; Həmdullah Qəzvini, Qozida, səh. 470

⁶ Həmdullah Qəzvini. Qozida, səh.473.

⁷ İbn əl-Əsir, IX, səh.119, 134, 167.

⁸ İbn əl-Əsir, IX, səh.73.

⁹ Vəzir İbn Hübeyrənin fəaliyyəti haqqında bax: H.Масон стр.13-56.

Sultan taxtına iddiaçılardan biri - Mahmud şah, Məhəmməd ibn Mahmudun oğlu¹, Marağada, oranın hakiminin yanında olurdı, başqa bir iddiaçı isə - o da, Mahmud şah adlanırdı, ancaq Məlik şah ibn Mahmudun oğlu idi², Fars hakiminin yanında İstəhrdə yaşayırdı. İbn Hübeyrə hər iki əmirə təklif etdi ki, xütbəni öz qəyyumluqlarında olan iddiaçıların adına oxutdursunlar və Eldənizin üzərində qələbə çaldıqdan sonra Bağdadda da yeni sultanın adına xütbə oxutduracağına söz verdi.

Nüsrətəddin Arslan-Aba və Sunqur da qəyyumluqlarında olan iddiaçıların şərəfinə beş dəfə sultan növbəsi çaldırıb, onlann adına xütbə oxutdurmağa başladılar.

Əmirlər birləşənə kimi Eldəniz onların hiylələrini bildi. İlk növbədə hicri 556-cı il şaban ayının 9-da (3.08.1161) şahzadə Mahmud şah ibn Məhəmmədin tərəfdarları Həmədan yaxınlığında darmadağın edildi. Eldəniz Reyi tutdu və oranı Cahan Pəhləvana *iqta* kimi verdi. Rey hakimi İncə, Sultan Arslan şahdan vassal asılılığını qəbul etməyə və öz qızı İncə xatını Cahan Pəhləvana əvə verməyə məcbur oldu³. Bunun ardınca Qum və Ərdəbil hakimləri sultanın tərəfinə keçdilər. "Sultan və atabəy onları üzrxahlığını qəbul edib, bağışlanmaları haqqında təliqənamə yazdılar. Onlar Həmədanda sultan xidmətinə girdilər, onlann əyalətlərindən yığılan gəlir və xərac sultan xəzinəsinə gəlirdi"⁴.

Bundan sonra Qəzvin hakimi Alp Arqun məğlub edildi və Qəzvin sultanın mülklərinə qatıldı⁵. Daha sonra Eldəniz Marağa hakimi Nüsrətəddin Arslan-Abaya elçi göndərüb, şahzadə Mahmud şah ibn Məhəmmədin verilməsini və özünün də sultan xidmətinə gəlməsini tələb etdi. Ancaq Nüsrətəddin bu tələbi yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı və bildirdi: "Sultan mənim yanımda yaşayır!" Onda atabəy Eldəniz Cahan Pəhləvanın başçılığı altında ordu toplayıb, Marağa hakimi Nüsrətəddinə qarşı göndərdi. Nüsrətəddin yardım üçün Xilat hakimi şah-ərmən Seyfəddin Bək-Teymur ibn II Sökmənə (1128-1183) müraciət etdi və o da ordusunu köməyə göndərdi.

Səfidrud çayındakı döyüşdə Cahan Pəhləvan uduzdu və Həmədana qaçdı⁶. Eldəniz və onun xələflərinin Marağa hakimi ilə münasibətləri uzun illər gərgin qalmış, yalnız Qızıl Arslan Marağa hakimini özünə tabe etdirə bilmişdi. Burası da qeyd edilməlidir ki, Marağa hakimi yalnız və yalnız vassal asılılığını qəbul etməklə öz borcunu bitmiş hesab edirdi.

Eldənizin bir düşməni də - Fars hakimi Sunqur ibn Mədud qalırdı. Eldəniz İraq sultanlarının bir vassalı kimi ondan tələb etdi ki, Sultan Arslan şahın adına pul kəsilin və xütbə oxunsun. Sunqur bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina etdi və

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.67.

² Əl-Bundari, səh.297-298.

³ Əl-Hüseyni, vər.82b; İbn əl-Əsir, IX, səh.73-74; Ravəndi, səh.276; Yəzidi, səh.159-160; əl-Bundari, səh.297-300; İbn Xaldun, V, səh.167-169.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.83a; əl-Bundari, səh.300.

⁵ Əl-Bundari, səh.300.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.73; İbn Xaldun, V, səh.167.

bildirdi: "Arslan şahın torpaqlarını (mülklərini) xəlifə mənə *iqta* pay torpağı veribdir və mən də onlara yiyələnmək üçün oraya yollanacağam"¹.

Eldəniz Farsın üzərinə yürümək üçün artıq qoşuna əmr vermişdi, ancaq 1161-ci ildə Sunqur ibn Mədud vəfat etdi və qardaşı Zəngi ibn Mədud (1162-1175) onun yerinə Farsın hakimi oldu. Müəlliflərdən birində Zəngi ibn Mədudun sultandan və atabəy Eldənizdən vassal asılılığı qəbul etməsinin ətraflı təsviri qalmışdır: "Sultan və Atabəy əmir Zəngiyə çağırış vərəqəsi göndərdilər. Onun ürəyini qorxu götürdü və onlara cavab verdi: "Mən sultanın məmlükü və onun quluyam! Mən onun əmrinə qarşı çıxanlardan və ona tabelikdən boyun qaçıranlardan deyiləm. Bəli! Mənim qardaşım səhv hərəkətə yol vermişdi, Allah da sultana görə ondan elə intiqam aldı ki, onun həyatı üzüldü və o, ölümün dadını anladı. Mən qorxuram ki, bundan ötrü sultanın və atabəy Eldənizin ürəyində mənə qarşı kin qalmış olsun və mən istəyirəm ki, özüm üçün təhlükəsizlik əldə edim və bundan arxayın olum ki, sultanın qulluğuna gəlim".

"O öz elçisi ilə onların hər ikisinə hədiyyələr və bəxşislər, nadir şeylər, bütün növlərdən olan müxtəlif geyimlər, həbəs qulamlarından olan xacələr, Qatif və başqa ərəb ölkələrindən alınmış ərəb atları göndərdi və çalışdı ki, onlar onun xahişinin yerinə yetirildiyi haqqında elçi vasitəsi ilə ona iltizam versinlər..."

"Elçi atabəy Zənginin yanına gələndən sonra, o, səliqə-sahmanla hazırlıq gördü və qoşunu ilə birlikdə sultanın qulluğuna yollandı. [Bı vaxt] sultan İsfahanda idi. Atabəy Eldəniz isə Zənginin qərargaha yaxınlaşdığını bilib, bütün ordunun təcili və tam silahlanması əmr verdi. Əmr yerinə yetirildi və qoşun yol boyunca düzləndi. Zənginin gələcəyi yerdə sultanla birlikdə qalan atabəy Eldənizdən başqa, bütün əmirlər onu qarşılaşmağa çıxmışdı.

Zəngi sultanın yerləşdiyi yerə yaxınlaşıb təntənənin möhtəşəmliyini və əzəmətini gördü. Bu, onu qorxutdu və ağlını sarsıtdı. Onlar sultana yaxınlaşanda əmirlər və haciblər atlardan endilər, ona tələməyi əmr etdilər. O tələsdi, onun ruhunu dəhşət və itaət bürüdü, ürəyi isə dondu. Atabəy Eldəniz bunu sezən kimi, öz atını ona sarı tərptədi və haciblər [Zəngiyə] işarə ilə bildirdilər ki, bu Atabəydir. O istədi ki, [atabəyin] atının dirnaqları altındakı torpağı öpsün, ancaq atabəy buna imkan vermədi. O, atını Zənginin yanına sürüb, atın üstündə onu qucaqladı. Bu zaman Zəngi onun əllərindən öpdü və dedi: "Mənim ağam! Mən bağlaşmaya əsasən sənin yanına qulluğa gəlmişəm!" Sultan Zəngini Farsa və onun nahiyələrinə hakim təyin etdi, ona əmr etdi ki, ədalətli və insafli olsun, rəiyyəyə edilən zülmün qarşısını alsın"².

Farsın hakimi əvvəllərdə olduğu kimi, vergini ödəməyi davam etdirdi, Sultan Arslan şahın və atabəy Eldənizin adı ilə pul kəsdirməyə başladı³.

¹ İbn Xəldun, V, səh. 168.

² Əl-Hüseyni, vəq. 86b-88a; həmçinin bax: Ravəndi, səh.276-277; Müq. et: Эрдэган Мерчил, стр. 43-45.

³ Ст. Лэн-Пуль, III, стр.244.

Çox çəkmədi ki, Ərdəbil hakimi Nüsrətəddin Ağ Quş öldü. Eldəniz onun oğlu Məhəmməddən Ərdəbili və onun ətraf əyalətlərini aldı, onları öz vəliəhdi Cahan Pəhləvanın mülklərinə qatdı, Məhəmməd ibn Ağ Quşa onun əvəzində Həmədanın Bərucird əyaləti verildi¹. Bu addım, şübhəsiz, Atabəylər sülaləsinin Azərbaycanda yerləşən mülklərinin əsas ərazisini genişləndirməyə yönəldilmişdir. Azərbaycanda torpaq əldə etmək üçün Eldəniz sultanlığın paytaxtı sayılan Həmədanın çox mühüm əyalətini vassala vermişdi.

1167-ci ildə atabəy Eldəniz "Mosula elçi göndərüb, sultanın adına xütbə oxutdurmağı, pul kəsdirməyi, əvvəllər Səlcuq sultanlarına nə göndərilirdisə, onları sultana göndərməyi tələb etdi. Onlar tabeçilik və itaətlə cavab verdilər: Sultan Arslan şah ibn Toğrulun adına Mosulda və onunla qonşu vilayətlər Diyarbəkr və əl-Cəzirədə xütbə oxumağa başladılar, ona hədiyyələr göndərdilər. [bunların arasında] məxmər, cins atlar, Bizans qatırları və Misirdə, Dəməşqdə hazırlanmış müxtəlif geyimlər var idi. Qütbəddin Məduud ibn Zəngi ilə atabəy Şəmsəddin Eldəniz arasındakı dostluq möhkəmləndi və onlar əl-ələ verib, Sultan Arslan şah ibn Toğrulun qulluğunda durdular"².

Bu gətirilən sitatdan görünür ki, Eldəniz belə bir halda öz dövlətinin mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Mosul hakimlərinin Səlcuqilərə münasibətdə formal vassallıq münasibətlərindən necə də istifadə etmişdir. Axı məhz Mosul atabəyi Sultan Məsudun Abbasi xəlifələrinə qarşı mübarizəsində əsas qüvvələrdən biri olmuşdur. Mosul atabəyi ilə sülh münasibətləri Eldənizin hakimiyyəti altında olan şərq və cənub-şərq ərazilərində hərəkəti üçün əl-qolunu açdı.

Hicri 563 (17.10.1167-4.10.1168)-cü ildə Kirmanın hakimi Toğrul şah öldü və onun oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Toğrul şahın ortancıl oğlu II Arslan şah qaçıb Həmədana -Sultan Arslan şah və atabəy Eldənizin qulluğuna gəldi. Onlar onun xahişini qəbul etdilər. Bu haqda əl-Hüseyni belə yazır: "Atabəy onu ucaldı, ona hörmət və ehtiram göstərdi, onu təmin etdi. O, onu öz evinə qaytarmaq üçün hazırlığa başladı. O, onun üçün lazımi miqdarda qoşun müəyyənləşdirdi və onlara mızd verdi. O, bu qoşunlara Həmədan valisi əmir Cəmaləddin Məhəmməd ibn Ağ Quşu başçı təyin etdi. Atabəy onun bayrağı altında ən cəsarətli qəhrəmanları və təcrübəli süvariləri göndərdi. Əmir hicri 564-cü ildə Həmədandan yola düşdü. O, paytaxtın yerləşdiyi Cüvaşirə çatanda oranın hakimi qaçdı və əmir Cəmaləddin Məhəmməd təntənə ilə şəhərə girdi. Qala ona təslim edildi, o da Sultanın və atabəy Eldənizin göstərişinə görə oranı Kirmanın hakiminə təhvil verdi..." II Arslan şah əmirə dedi: "Mən sultanın bu ölkədə canişiniyəm (*naiib*), buna görə də qoşunun muzdu veriləndən sonra nə qalsa, mən

¹ Əl-Hüseyni, vər.88b.

² Əl-Hüseyni, vər.92b

sultana göndərəcəyəm. Özü mənə heç nə saxlamayacağam". Bu barədə o, özü sultana və atabəy Eldənizə yazdı"¹.

Xuzistan hakimi Şimlə də atabəy Eldənizin vassalı idi². Bağdadda Sultan Arslan şahın adına xütbə oxunmasına xəlifənin etirazından sonra Şimlə Eldənizin göstərişi ilə hərəkət edib Bağdadın hüduqlarına hücum etdi və xəlifə Müstənciddən Bəsra ilə Vasit arasındakı bir sıra torpaqları ona güzəştə getməsinə tələb etdi. O bildirdi ki, bu torpaqlar *iqta* kimi Sultan Arslan şahdan və atabəy Eldənizdən almışdır. Xəlifədən bu torpaqlara yiyələnmək üçün fərman istədi. Yalnız bir neçə aydan sonra xəlifə qoşunları Şimləni tutduğu torpaqlardan çıxartmağa müyəssər oldu³.

Beləliklə, atabəy Şəmsəddin Eldəniz Qafqaz dağlarından İran körfəzinə qədər uzanan nəhəng bir ərazini öz hakimiyyətinə tabe etdirdi. Eldənizin hakimiyyətində olan ərazi "Tiflis qapılarından Məkranadək uzanırdı. O, Azərbaycan, Arran, Şirvan, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandarən, İsfahan və Reyə yiyələnmışdi"⁴. Mosul, Kirman və Fars atabəyləri, Şirvan, Xuzistan, Xilat, Ərzən ər-Rum və Marağa hakimləri Eldənizin adına (xəlifə və sultanın adına sonra) pul kəsdirib, xütbə oxutduran vassallar idilər. Əl-Hüseyni belə yazır: "Atabəy Eldəniz əsil hökmdar idi. Əmrləri o verir, *iqta* torpaqlarını paylayır, dövlət xəzinəsinə nəzarət edirdi, Sultan Arslan şah ibn Toğrulun isə ancaq adı hökmdar idi"⁵.

Şəmsəddin Eldənizin adları çəkilən nüfuzlu şəxslərdən, o cümlədən atabəylərin üzərində sultandan sonra ikinci siyasi hakimiyyət mövqeyi onun fəxri "Böyük atabəy" (*atabəy əl-əzəm*) adında da öz əksini tapmışdı.

Beləliklə, öyrənilən dövrün ən böyük dövlət xadimi atabəy Eldənizin fəaliyyəti, birliyi, nisbi də olsa, ara mübarizələrinin zəiflədilməsi yalnız atabəyin sərəncamındakı hərbi qüdrətə, ehtiyat mənbələrinə və onun nüfuzuna görə əldə edilə bilən dövlətin - İraq sultanlığının mərkəzi hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə imkan yaratdı. Eldəniz bir növ ikili hakimiyyətin yaradıcısı oldu: hicri 555 (1160)-ci ildə o, İraq sultanlığında hakimiyyəti öz əlinə aldığı vaxtdan etibarən Sultan dövlət başçısı rolunu formal ifa etməklə səlahiyyəti bitmiş bir şəxsə çevrildi. Qoşunların başçısı, vəsaitlərin sərəncamçısı, nəhayət, vassalların əsil süzerini Atabəy idi.

Belə bir vəziyyət, şübhəsiz ki, hakim sinfin çox hissəsinin mənafeyinə, hər şeydən əvvəl çox da iri olmayan *iqta* sahiblərinin və varlı şəhərilərin mənafeyinə uyğun gəlirdi. İri hərbi qüvvələrin cəlb olunduğu daimi ara mübarizələri, güman ki, mülklərdən gəlirlərin müntəzəm alınmasını çətinləşdirir və yalnız iri əyalətlərə

¹ Əl-Hüseyni, vər.93a-94a; həmçinin bax: İbn əl-Əsir, IX, səh.108; Məhəmməd ibn İbrahim, səh. 52, 66.

² Əl-Hüseyni, vər.95b-96a; İbn əl-Əsir, IX, səh.96-97, 134.

³ Yənə orada.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.119, 367; İbn Xaldun, V, səh.178-179.

⁵ Əl-Hüseyni, vər.94b.

sahib olan, varlanmağa, öz mülklərini genişləndirməyə ümid edən əmirələr üçün əlverişli idi. Ali hakimiyyətin - sultanın adından fəaliyyət göstərmək imkanı qazanmış Eldəniz öz mövqeyindən sülalə mülkiyyətlərini genişləndirmək üçün istifadə edirdi. Ancaq güclü rəqiblərə - Mosul və Fars atabəylərinə münasibətdə Atabəy onların vassal asılılığını tanıması ilə kifayətlənirdi. Mənbələr (müsəlman olmayanlar içərisindən çıxmış abidələr xüsusilə əhəmiyyətlidir) Eldənizin hakimiyyəti dövründə ara didişmələrinin zəiflədiyi haqqında məlumat verirlər ki, buna da onun siyasətinin nəticəsi kimi baxmaq lazımdır.

Əgər biz Böyük atabəy Şəmsəddin Eldənizin daha güclü rəqiblərinin onun yaratdığı dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərini işıqlandırmasaq, onun fəaliyyət mənzərəsi yarımçıq olar. Bu rəqib, çarları ta monqol hücumlarına qədər Azərbaycan hakimləri Eldənizlərlə daimi münasibətdə olan Gürcüstan idi.

Hicri 556-cı ilin şaban ayında (avqust, 1161) gürcü qoşunları çar III Georginin (1156-1184) başçılığı altında Azərbaycana hücum edib, "Arran ölkəsindəki Ani şəhərini¹ tutaraq, burada çoxlu əhali qırdılar. Sultanın vassalı - Xilatın hakimi şah-ərman Seyfəddin Bəy-Teymur mühasirəyə alınmış şəhərə kömək göstərmək istədi, ancaq gürcülər tərəfindən məğlub edildi və güc-bəla ilə əsir düşməkdən yaxasını qurtardı². Gürcülər "o qədər düşmən qoşununu qılıncdan keçirdilər ki, onun sayını kimsə müəyyənləşdirə bilmədi, əsir alınanlar isə 41 min idi"³.

Şaban ayında 30 minlik gürcü qoşunu "yenidən islam ölkəsinə soxuldu və Dvini tutdu, bu, Azərbaycan ölkəsinin ucqarında, Rum ölkəsi yaxınlığında bir şəhərdir. Onlar 10 minə yaxın sakini qarət edib öldürdülər, çoxlu qadın və uşağı soyundurub, çılpaq və ayaq-yalın qovub əsir apardılar. Ancaq öz ölkələrinə qayıdanda, gürcü qadınları onların müsəlman qadınları ilə davranışlarına qarşı çıxdılar və öz döyüşçülərinə dedilər: "Siz müsəlmanları məcbur edirsiniz ki, sizin onların qadınları ilə etdiyiniz rəftarı onlar da bizimlə etsinlər. Yalnız bundan sonra qadınların paltarlarını özlərinə qaytardılar"⁴.

Bir müddətdən sonra gürcü qoşunları yenidən Azərbaycana soxuldu, Gəncə şəhərini tutdular, onu talan etdilər, əhalidən çoxlu əsir ahd, çoxlu hərbi qənimətlə birlikdə apardılar⁵.

Bundan xəbər tutan atabəy Eldəniz öz qoşunlarını gürcü feodallarına qarşı yürüşə hazırladı. Xilatın hakimi Seyfəddin Bəy-Teymur, İmarağa hakimi Nüsrətəddin Arıslan-

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.77; İbn Xaldun, V, səh.171; Арабский ономим, D-173, vər.673a.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.77; İbn əl-Kalanisi (İbn əl-Əzraq), səh.361; Stepannos Orbelian, səh.271; Vardan, səh.155.

³ Vardan, səh.155.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.79-80; İbn əl-Kalanisi, səh.361; Vardan, səh.155; Əbu Şəmə, I/2, 329; Yaqut, IV, səh.112; Əbül-Fida, III, səh.39.

⁵ İbn əl-Kalanisi, səh.361.

Aba, Ərzən ər-Rum hakimi Fəxrəddin, əmir Səltuq və başqa əmirlər də öz qoşunları ilə ona qoşuldular. Eldənizin qoşununun sayı 50 minə çatdı və 558-ci ilin səfər ayında (yanvar, 1163) əmirlərin birləşmiş qüvələri Gürcüstana hücum etdi. Eldənizin qoşunları ilə gürcü orduları arasında hərbi əməliyyat bir ay uzandı.

Hicri 558-ci ilin şabanında (iyul, 1163) müsəlman əmirlərinin birləşmiş qüvvələri Eldənizin başçılığı altında yenidən gürcülərə qarşı yürüşə başladı. Eldəniz yandırılmış (kül edilmiş) Dvini gürcülərdən geri aldı və III Georgini ağır məğlubiyətə uğrattı¹.

Bu yürüşdə iştirak edən ibn əl-Əzraq əl-Fariqi yazır: "Gürcülər ən həqarətli məğlubiyətə uğradılar. Onların varidatından o qədər çox qənimət götürülmüşdü ki, onu təsvir etmək və ya saymaq mümkün deyildi. Çarın axuru gümüşdən qaynalmış ilxı tövləsi ələ keçirilmişdi. Çarın anbarı və onda nə varsa, böyük gümüş çəlləklər də daxil olmaqla, hamısı zəbt edilmişdi. Bu gümüş çəlləklərdən biri sultana göndərildi. Onu və o cür başqa birisini daşımaq üçün bütöv bir araba lazım idi. Sultan onu və o dövrdə dövrüyədə olan dinar hesabı ilə iki min dinarlıq qəniməti öz sarayına göndərdi. O, qızıl və gümüş və qablarını göndərdi, adamların su içməsi üçün onlar Həmədan cümə məscidinə verildi. İkinci çəlləyi türkmənlər götürdü və onu tikə-tikə doğradılar. Müsəlmanlar çox böyük sayda qənimət əldə etdilər və çoxlu adam qırdılar, Abxaziya çarı qaçmağa üz qoydu və qalın meşədə gizləndi.

Şah-ərmən üç tay yük ələ keçirdi; birində qızıl və gümüş qablar var idi, ikincisində tayı-bərabəri tapılmayan, müxtəlif qiymətli daş-qaşla örtülmüş, ölçülməz dəyerdə qızıl və cavahiratla bəzədilmiş qızıl və gümüş xaçları olan çar sovməəsi, üçüncü yükdə qızıl, gümüş və cavahirat olan çar xəzinəsi var idi ki, onların bəzilərinə qiymət vermək mümkün deyildi". Əl-Fariqi yazır: "Mən 549-cu ildə abxaz çarının xidmətinə gələndə həmin meşədə [gələcəkdəki] döyüş yerini görmüşdüm"².

Demək olar ki, bütün mənbələr gürcü qoşunlarının məğlubiyətini Eldənizin yanına qaçıb, gürcü qoşunlarının mövqeləri haqqında ona xəbər verən hansı bir gürcününsə xəyanəti ilə izah edirlər. Bu gürcü guya ki, Eldənizə dehişdi: "Əgər sən mənə qoşun versən, onda mən onu tanıdığım yolla aparar və gürcülərə arxadan elə yaxımla-şaram ki, onlar bunu sezə bilməzlər"³. Eldəniz onun doğruluğuna inandı və onunla qoşun göndərdi. Onlar birgə hücum günü haqqında [qabaqcadan] şərtləşdilər. Həmin gün gəlib çatanda, hər iki yandan sıxışdırılan gürcü qoşunu darmadağın edildi. Geriyə qaçan gürcüləri üç gün təqib etdilər⁴.

Alban tarixçisi Mxitar Qoş qeyd edir ki, gürcü qoşunlarının mövqeləri haqqında məlumatı atabəy Eldənizə gürcü çarı İvanenin sipəhsaları Smbat oğlu Orbeli vermişdi. O, "[bu xəbəri] atabəyə və sultana gizləncə çatdırılmışdı, belə ki, onlar ilə ittifaqda idi və

¹ Vardan, 156, Stepanos Orbelian, səh.219; Müq. et: Histoire de la Georgie, 1/2, p.255.

² İbn əl-Kalanisi (İbn əl-Əzraq), səh.361-362. Müq. et: V.Minorsky, Studies, pp.93-94.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.80; İbn Xaldun, V, səh.171.

⁴ Мхитар Гош стр. 19.

rüsvət onun gözünü tutmuşdu"¹. Orbeli çar III Georgiyə qarşı qəsd düzəldən iri gürcü aznaurlarının dəstəsinə başçılıq edirdi. Qəsdçilər "çar taxt-tacını mənimsəmiş" III Georgini devirmək, taxta Georginin qardaşı oğlu, İvane Orbelinin kürəkəni və yetişdirməsi (İvane Demnənin atası sayılırdı) Demnəni çıxarmaq istəyirdilər.

Tarixçi Stepannos Orbelian əmir-sipəhsalar İvane Orbelinin xəyanətini məhz belə bir planda təsvir etmişdir: "İvanenin ona qarşı münaqişələrinə çar Georgi son qoymaq istədikdə İvane Lori qalasında gizləndi və oradan öz qardaşı Liparit atası Eldənizin yanına göndərilib xahiş etdi ki, öz qoşunları ilə Gürcüstana gəlsin"².

Çar III Georgi Lorini bir neçə aylığa mühasirədə saxladı, İvanenin tərəfdarları tədricən qalanı tərk etməyə və Georgiyə təslim olmağa başladılar. Georginin düşərgəsindən İvaneyə təslim olmağı təklif etdilər, "belə ki, onlar atası Eldənizin gəlməsindən qorxurdular". Şahzadə Demnə də qaladan qaçdı. Bundan sonra İvane Georginin onun həyatına toxunmayacağı andına inanıb təslim oldu, ancaq çar öz sözü ilə xilaf çıxıb İvaneni, onun oğlanlarını və qohumlarını tutmağa əmr etdi. O, İvanenin gözlərini çıxartdırdı, şahzadə Demnənin gözlərini kor etdi, onu axtaladı, başqa qohumlarını isə öldürməyi əmr etdi³.

İvanenin göndərdiyi və "öz oğulları Elikum və İvane ilə atası Eldənizin yanına gələn" Liparit "60 minlik fars ordusunu çoxlu süvari ilə gətirib qardaşının köməyinə gəldi"⁴.

Gürcüstanın məğlubiyyətindən sonra Liparit atası Eldənizin yanında qulluqda qaldı. Onun oğullarından biri - Elikum Eldənizə xidmət etməyə başladı, başqa oğlu İvane isə Atasının Gəncədəki canişininin yanında qulluğa girdi.

Stepannos Orbelianın dediyinə görə, Elikum Eldənizin və onun oğulları Pəhləvanla Qızıl Arslanın sarayında yaşadı, "onlardan farsların ölkəsindəki bütün kübar əyanlardan daha artıq mənəb aldı. Atasını böyük Hamian (Miyane - ?) şəhərini ona verdi, onu öz oğlu adlandırdı, ona *tuğra* mülkiyyəti təhkim etdi və həmçinin onu 12 illiyə Rey, İsfahan və Qəzvin kimi böyük şəhərlərə vali və əmir təyin etdi"⁵. Daha sonra tarixçi göstərir ki, sultan Elikumu məcbur edirdi ki, o, islamı qəbul etsin və qızını ona əvə versin. Ancaq Elikum müxtəlif bəhanələrlə bundan boyun qaçırır və xahiş edir ki, onu Naxçıvan vilayətinə qulluğa

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.80; İbn Xaldun, V, səh.171-172; S.Anetsi (səh.138) satqınların adlarını sadalayır və Eldənizin qoşunlarının eməni təqvimini ilə 613 (09.02.1163)-cü ildə hücum etdiyini göstərir; Matevos Urfetsi, səh.362-365; İbn əl-İbri, səh.286-287. Gürcü salnaməsinin (1/1, səh.390-395) bu hadisələrə və ümumiyyətlə, Georginin hakimiyyət dövrünə aid məlumatları olduqca qanşırıq və anlaşılmazdır.

² Stepannos Orbelian, səh.217-219; Tacidarların tarixi və mədhi, səh.29.

³ Stepannos Orbelian, səh. 220; Tacidarların tarixi və mədhi, səh.29. Müq. et: Gürcüstan tarixi, I, səh.193-194.

⁴ Stepannos Orbelian, səh.220.

⁵ Yenə orada, səh.221.

keçirtsinlər, çünki "bu ölkə Gürcüstana yaxındır və oradan öz əcdadları və qardaşlarının qanına görə intiqam almaq daha asan və əlverişlidir"¹.

Artıq Eldənizin ölümündən sonra onun oğlu Cahan Pəhləvan Elikumu Əlincə qalasına, Culfa şəhərciyinə və Naxçıvan yaxınlığındakı daha bir qalaya əmir təyin edir. Bundan sonra axır ki, Elikumu islamı qəbul etməyə məcbur etdilər və bu hadisə şəərəfinə Cahan Pəhləvan Culfanı və qalanı, Naxçıvanın əsas küçəsindəki 30 dükanı Elikuma bağışladı, "ona ömürlük və nəsilən-nəslə keçəcək bütün bunlar üçün *tamğa* verdi"².

Yuxarıda qeyd edilən hadisə Sədrəddin əl-Hüseyninin əsərində başqa cür təsvir olunur. Eldəniz Dvin gürcülər tərəfindən dağılıqdan sonra öz qoşunlarını Gürcüstan üzərinə göndərəndə, gürcülərdən belə bir tələblə məktub aldı: "Hər il [bizim] çarın xəzinəsinə daxil olan Gəncə və Beyləqanın xəracı bizə çatır. Ancaq bir neçə ildir ki, xəzinəyə gələn gəlir kəsilmiş və biz arzu edirik ki, sən həmin pulu verəsən".

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz gürcülərə belə cavab verdi: "Mən İraqda qalmayıb, bu ölkəyə ona görə gəldim ki, qoşun toplayam, Tiflisə yürüyəm, onu tutanadək aramsız mühasirədə saxlayam. Əgər sizdə qüvvə varsa, onu meydana çıxarın, onsuz da mən sizin ölkənizə hücum edəcəyəm. Mən sizin üzərinizə [elə] qoşunla gəlmişəm ki, ondan sizi qılnc vurmaqdan və [nizə] uclarından başqa bir şey qutara bilməz". Bundan sonra Atabəy Həmədandan Sultan Arslan şahı qoşunla çağırırdı və hər iki qoşun Naxçıvanda birləşən kimi, ordu hərəkətə gəldi və Gəncəyə çatdı.

Gürcüstan çarı III Georgi Eldənizin və Sultanın nəhəng qoşunla gəldiyini bilib, Azərbaycana hücum etmək qəsdindən əl çəkdi və Atabəyə belə yazdı: "Mən səndən nəyi tələb edirdimsə, ondan imtina edirəm. Mən bir də sənə bədlük gətirən heç nə etməyəcəm. Mən sənə nə yararlıdırsa, onunla razıyam və nə istəyirsənsə, onu yerinə yetirməyə hazırım!"³

Gürcü elçisi çar III Georginin məktubunu gətirəndən sonra atabəy Eldəniz bütün əmirləri topladı və gələcək əməliyyatlar barəsində məsləhətləşməyə başladı. Hərbi şuradan sonra Eldəniz və Sultan, həmçinin bütün əmirlər Gürcüstan üzərinə yürüməyi qərara aldılar. Türkmənlərin iri birləşmələri də Sultan qoşununa qoşuldular.

"Gürcüstan çarı onun ölkəsinə hücumu bildikdə, onlann qarşı-sını almağa tələsdı. O hazırlaşdı, silahlandı, dağılmış və səpələnmiş [qüvələri] topladı, böyük bir qoşun və döyüş arabaları ilə hücumə keçdi. Kafirlərin heç bir ordusu bu ordu kimi belə çoxlu döyüşçü və insan [yığnağı], silah, üçdişli nizə, cins atlar və çox yaxşı qatırlar yığa bilməmişdi.

¹ Yenə orada, səh.222.

² Yenə orada, səh.223.

³ Əl-Hüseyni, vər.89a.

Hər iki tərəf bir-birinə yaxınlaşdı. Atabəy Eldəniz qoşunu üç dəstəyə ayırdı. Bir dəstə çar və onun ordusu ilə qarşılaşmağa hazır idi. İkinci dəstədə İraq qoşunu yerləşirdi. Atabəy onlara əmr verdi ki, hələ süvarilərlə süvarilər, piyadalarla piyadalar qarışmayınca, [pusquda] gözləsinlər və elə ki onların arasına döyüşçülər qılınclarla və nizələrlə soxuldular, bunu gören kimi müsəlmanların ürəyinə təpər vermək və allahsızların ürəyini sustaltmaq üçün onların köməyinə gəlsinlər. Onun özü isə məmlükləri və yaxın adamları ilə, müharibədə sınıanmış, dəfələrlə döyüşlərdə iştirak etmiş adamlarla və döyüşçülərlə üçüncü hissədə qaldı. Bu [adamlar] müxtəlif vəziyyətlərə düşmüş, müharibənin açıq və gizli işlərini bilirdilər. Çar gəlib çatdı, öz ordusunu sağ və sol cinahlarda, mərkəzdə və iki qanadda düzdü. Müsəlmanların qoşunu onlara qarşı dayanmışdı. Gürcülər müsəlmanların üzərinə hücumu keçdilər, ancaq onlar çox bərk dayanmışdılar və onların arasında müharibə dəyirmanının daşı hərlənməyə başladı - şimşək kimi parıldayan qılınclarla başlar bədənlərdən ayrılır, çiyinlər xəncər zərbələrindən şaqqalanırdı.

Döyüşçüləri müharibə alovu bürüyəndə və ölüm döyüşçülər arasında dolaşanda, gürcü yığvası özünü müsəlmanların üzərinə atdı. Müsəlmanların İraq əmirlərindən ibarət ikinci dəstəsi onları qorxuya sala bildi. Onlar öz atlarını ilə gürcüləri gecə qaranlığı, ya sürətli axın kimi bürüdülər, mətanət və cəsarətlə birləşərək, "Allahu-əkbər" deyib [irəli atıldılar].

Onlar öz müsəlman qardaşlarına qovuşub, Allahın düşmənləri üzərinə yürüdülər, onların sıralarını dağıtdılar, qoçaqlarını qaçmağa məcbur etdilər, onları müdafiə mövqelərindən vurub çıxartdılar. Bütün bunlara baxmayaraq, onlar öz çarlarının önündə yer tutub, dözümlə müdafiə olunurdular. Günortayadək belə davam etdi. Bu vaxt atabəy Eldəniz özü öz türkləri ilə onlara qarşı çıxdı, öz adamları və silahı ilə onların qarşısındakı bütün ərazini gecə zülməti kimi örtüdü.

[Gürcü] çarı qoşunun çoxluğunu və bir-birinin ardınca köməyə gələn dəstələri görəndə, o və onun qoşunu öz mövqelərini buraxdılar və onları qabaqdan və arxadan qılınclar yaxaladı. Allahın sadıq bəndələrinin - müsəlmanların sayı kafir allahsızların yığnağının [sayını] keçdi, onları od-alova yaxdı, atılıb-düşməyə və dingildəməyə məcbur etdi. Günortadan sonra müsəlmanlar Allahın darmadağın olunmuş düşmənlərinə qalib gəldilər, onların 10 minə yaxın qəhrəman və igidini qılınclardan keçirib, vəhşi heyvanlara və quşlara yem olaraq düzə tökdülər.

Allahsızların əyan dəstəsi mühasirəyə alınb əsir götürüldü. Onları yandırılmağa məhkum edilmiş cinayətkarlar kimi sultan və atabəy Eldəniz olan yerə güclə aparıldılar... Gürcüstan çarı isə öz canını qaçmaqla qurtardı, qənimətsiz boş əllə, qələbə əvəzinə məğlubiyyətlə qayıtmasından razı idi.

Müsəlmanlar hələ bu vaxtadək onlardan hər hansı birisinin və qoşunlarının ala bilməyəcəyi qənimətə yiyələndilər. Döyüşçülər atlar, çoxlu əşya, gözəl çadırlar, inci kimi təzə qulamlar və qənimətlərə qərq olmuşdular. Çarın ələ keçirilmiş varidatı içərisində çar atlarının suvarıldığı gümüş vedrələr, yemək hazırlanan qablar, kürsülər, boşqablar, məcməyilər, kuzələr var idi və bunların

hamısı qızıldandı. Onun xəzinəsində böyük miqdarda qiymətli qaş-daş, inci və mərcan tapdılar"¹.

Belə bir məğlubiyyətə baxmayaraq, gürcü qoşunu hicri 559-cu il cumadi əl-əla ayında (aprel, 1164) yenidən Ani şəhərinə basqın etdilər və onu taladılar. Özünü yetirən atabəy Eldəniz onları şəhərdən qovdu və düşməni izləməyi Sürməri hakimi İbrahimə həvalə etdi. Eldəniz özü isə şəhərin bərpası haqqında göstəriş verdi və hicri 559 I (1164)-cu ilin sonunda Anini əmirlərdən Şəddad və Fəzlunun qardaşı Əmir Şahənşaha (1164-1174) verdi².

561 (1166)-ci ildə böyük bir gürcü qoşunu Azərbaycana soxuldu. Gəncəyədək gəlib çatdı, orada qətlə və talanlara başladı³.

Hicri 569-cu ilədək nə gürcülər, nə də atabəy Eldəniz heç bir fəal fəaliyyət göstərmədi. 569-cu il qışın ortalarında (yanvar, 1174) Atabəyin qadını Məhmünə xatın Naxçıvandan Həmədana gəlib, gürcü qoşununun yeni hücumu haqqında xəbər gətirdi.

Baharın gəlişi ərəfəsində, Atabəy və onun oğulları başda olmaqla ordu Naxçıvana yollandı, Qurban bayramı günü (yanvar, 1174) yürüş üçün hər şey hazır idi. Bir neçə gündən sonra ordu "torpaqları Naxçıvandan üç mənzil məsafədə olan"⁴ gürcülərə qarşı hücumu keçdi. Ancaq baş qaldıran taun xəstəliyi Atabəyin ordusuna böyük tələfat verdi: "Hər yüz döyüşçüdən, demək olar, hamısı ölürdü. Taun çox insan həyatı apardı. Buna baxmayaraq, Böyük atabəy və şah-ərmən (Nəsirəddin Sökmən) azsaylı qoşunla abxaz çarına qarşı yürüşü davam etdirdilər. Gürcülər əlçatmaz dağlarda və qalm meşələrdə gizləndilər". Atabəyin qoşunu Ağşəhər qalasını tutdu⁵ və ətraf nahiyələri talayıb Naxçıvana qayıtdı⁶.

Hicri tarixi ilə 570-ci il rəbiüləvvəl ayında (oktyabr, 1174) gürcü qoşunları bir neçə gün içində Anini mühasirəyə aldılar, şəhəri ələ keçirib taladılar və oraya öz canişinlərini təyin etdilər⁷. Atabəy Eldəniz öz qoşunlarını Aninin hakimi Şahənşahın köməyinə göndərdi, ancaq "böyük döyüşdən" sonra gürcülər tərəfindən məğlub oldu⁸.

Bir müddətdən sonra Eldəniz yeni qüvvə toplayaraq bir daha gürcülərə qarşı çıxdı. Düşmən tərəflər Dvin yaxınlığındakı düzdə qarşılaşdılar, ancaq döyüş baş vermədi, Eldəniz qoşunlarını Naxçıvana qaytardı⁹.

Hicri 571-ci il məhərrəm ayında (avqust, 1175) atabəy Eldəniz, Sultan Arslan şah, Xilat hakimi Şahərman və Diyarbəkr hakiminin qoşunu Cahan

¹ Əl-Hüseyni, vər.90a-91b; Müq. et: Ravəndi, səh.274-275; Yəzidi, səh.160-161.

² İbn əl-Kalanisi, səh.364; Vardan, səh.156.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.94.

⁴ Ravəndi, səh.284; Müəllifi naməlum "Səlcuqnamə", səh.71.

⁵ Bu, Çaldır gölünün yaxınlığında, Kars-Axalkalakı yolundakı Tetris-Tsixe qalasıdır.

⁶ Ravəndi, səh.284-285; Müəllifi naməlum "Səlcuqnamə", səh.71.

⁷ İbn əl-Kalanisi, səh.364-365; Vardan, səh.158-159; Tacıdarların tarixi və mədhi, səh.23.

⁸ İbn əl-Kalanisi, səh.365; Tacıdarların tarixi və mədhi, səh.24.

⁹ İbn əl-Kalanisi, səh.365.

Pəhləvanın başçılığı altında gürcülərə qarşı daha bir yürüş düzəldilər. "Onlar Lori Dmanisi düzənliyinə çatdılar, vilayəti yağmaladılar, Axalkalaki ilə Trialeti arasında yerləşən Ağşəhər mahalına girdilər və buranı elə dağıtdılar ki, sanki burada qabaqlar bir kimsə yaşamamışdır. Gürcülərin çarı keçilməz sıx meşədə gizləndi. Eldəniz burada bir neçə gün qaldıqdan sonra Naxçıvana qayıtdı"¹.

Gürcü salnaməsi Eldənizin bu yürüşünü təsvir edərək yazır ki, çar III Georgi bu vaxt "kiçik bir dəstə ilə Lori və Dmanisi dağları arasında kef çəkir, ov ovlayırdı. Qoşunların yerini öyrənmək üçün onun yanına sultanın göndərdiyi bic, hiyləgər və öz işini yaxşı bilən bir adam gəldi. O, hər şeyi öyrənib, sultanın və atabəyin qarşısında gəlib durdu və dedi: "Budur bizim intiqam almaq anımız, əgər biz ondan yararlanmasaq, belə bir an ələ düşməyəcək". "Onlar çarın kiçik bir dəstə ilə qaldığını görüb, bütün gecəni yol getdilər, dan yeri söküləndə yatanların üstünü [gözlənilmədən elə] kəsdilər ki, çar birtəhər yaraqlanıb, ata minməyə macal tapdı"².

Çarın əshabələri ona geriyyə qayıtmağı təklif etdilər, ancaq o, döyüşə girməyi qərara aldı. Gürcülər "elə bir igidlik göstərdilər ki, bircə (?) faydasız aznaurdan və xaç aparandan başqa, döyüşdə nə bir əyan, nə bir aznaur, nə də çara tabe, nəyə isə yararlı və tanınmış bir adam itirmədilər"³, buna baxmayaraq, çar III Georgi güc-bəla ilə əsir düşməkdən qurtardı, "abxazlar darmadağın edildi, müsəl-manlar elə bir qələbə çaldı ki, beləsinə kimsə xatırlaya bilmirdi"⁴.

Bu məğlubiyyətdən sonra çar III Georgi "Anisini onun keçmiş hakimlərinin qohumlarına qaytarmalı oldu"⁵, bununla da çar III Georginin "Aniyə bir daha qayıtması nəsbil olmayan"⁶ Əmir Şahənşahı özü ilə aparması haqqında Vardanın verdiyi məlumat həqiqətə uyğun deyildir. Bunu Əmir Şahənşah tərəfindən yazılmış hicri 595 (03.11.1198-22.10.1199)-ci il tarixli yazı da təsdiq edir.

Yazıda deyilir: "Mən - adım Sultan⁷ ibn Mahmud ibn Şavur ibn Mənuçöhr əş-Şəddadi, babalarının və nəsilələrinin ömrünü uzatmaq (*can-darazi*) üçün buyurdum: Əbül-Məməran məscidi yerləşən yerdən xeyirxah ehtiyaclar üçün tikilmiş dükanadək (*dükkan ku sabuləst*) bu ərazidən olan pambıq parçaları (*pəndə-furuşi və kəttani*) satışı, biz əmr etdik ki, alğı və satqı məhz bu yerin özündə aparılsın. Əgər bir kimsə bu göstərişin varlığına pozuqluq gətirsə, qoy o, Allahın

¹ Yenə orada.

² Tacıdarların tarixi və mədhi, səh.25.

³ Tacıdarların tarixi və mədhi, səh.26.

⁴ Ravəndi, səh.285.

⁵ Tacıdarların tarixi və mədhi, səh.26.

⁶ Vardan, səh.159.

⁷ Özünü Mahmudun oğlu adlandıran Ani hakimi Şəddadın və IV Fəzlunun qardaşı idi, ola bilsin ki, farsca Şahənşah adını ərəb dilindəki "sultan" sözü ilə eyniləşdirmişdir. L.T.Gözəlyan ("Akademik N.Y.Marra" məcmuəsi, səh.629-641) "ki" - yəni "hansı ki" sözünü yanlış olaraq "Key-Sultan" oxumuşdur. Beləliklə, bu kitabəyə görə Şəddadilərin Anidəki hakimiyyətlərinin son tarixi hicri 595-ci il götürülməlidir.

(Ona həmd və sanalar olsun! - *ərəbcə*) qəzəbinə gəlsin. Tarix 595 (*ermənicə*). Kim [şərtə] əzm ilə əməl etsə, Allah onu bəxtiyar etsin. Amin!"¹

Atabəy Eldəniz və onun xəlifələri Gürcüstan ilə arasıkəsilməz mübarizədə Azərbaycan və qonşu vilayətlərin xristian əhalisini öz tərəflərinə çəkməyə ümid bəsləyirdilər. Azərbaycan Atabəyləri bu məqsədlə yerli ruhaniləri himayə edirdilər. Erməni salnaməçisinin məlumatına görə, atabəy Eldəniz "xristianları sevir və ölkənin abadlığına qayğı göstərirdi"² və "xeyirxah xasiyyəti və sülhsevərliyi ilə fərqlənirdi. Onun hakimiyyəti illərində çox ölkələrdə əmin-amanlıq hökm sürürdü"³.

Eldənizin oğulluğunun sultan taxtına çıxması ilə, demək olar ki, eyni vaxtda III Stepannos (1168-1214) Sünikin baş keşişi seçildi. "Atabəy Eltukuz, onun oğulları - atabəy Pəhləvan, Qızıl Arslan və Əbu Bəkr ona hörmət göstərir, onu nəvazişlə "fəxr əl-Məsih" ("Məsihin - İsanın fəxri") adlandırırdılar. Onun şərafinə bizim siqəl (sicill) adlandırdığımız mənşur (fərman) və tuğra, yaxud möhürlü tərifnamə vermişdilər. Baş keşiş III Stepannos "öz eparxiyasına nəslin və rəşadətlik etməsi üçün atabəydən fərman və siqəl aldı. Noravank kilsəsinə məxsus bütün ərazi üçün də o, atabəydən yazılı mənşur (fərman) almışdı. [Sonra] atabəydən Ağaraki-Dzor kəndini də istədi. [Atabəy] oranı iltifatla, sabit və ədalətli mənşurla kilsəyə bağışladı. Monastırın yanında nə varsa hamısını - torpağı, suyu, bağlan, üzüm-lükləri, həmçinin yaşayış yerlərini və hətta Anapat qalasını da bütün vergilərdən azad etdi"⁴.

* * *

Biz, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin qərb sərhədlərindəki siyasi şəraiti, atabəy Şəmsəddin Eldənizlə Gürcüstanın qarşılıqlı münasibətlərini gözdən keçirdik. İndi də dövlətin şərq hüdudlarındakı vəziyyətə nəzər salaıq.

Sultan Arslan şahın və atabəy Eldənizin torpaqlarının uzaq şərqində Nişapur hakimi Müəyyid Ay-Aba onların vassalı idi. Böyük Sultan Səncərin ölümündən sonra, 1157-ci ildə Ay-Aba güclənməkdə olan Xarəzmşah İl-Arslan (1156-1172) tərəfindən gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq məqsədilə sultanın yardımına, daha doğrusu, Atabəy Eldənizin yardımına ümid bəsləyərək, Sultan Arslan şahın adına xütbə oxutdurdu.

Atabəyin köməyinə arxalanan Ay-Aba hicri 558 (1163)-ci ildə Kumis vilayətinə hücum etdi, Bistam və Dəmçan şəhərlərini tutdu, vilayətə öz canişini Tengizi təyin etdi, o isə Mazandaran şahı Rüstəmlə münaqişəyə girdi. 1163-cü ilin

Л.Т. Гюзальян.Персидская надпись.ю стр, 629-241; V.Minorsky, Studies , səh. 100. M. Borsset, Les Ruines d' Ani, I, pp, 31-32.

² Vardan, səh. 151-152. Müq. et: Y.A.Manandyan, səh.275.

³ Памятники армянской агнографии, стр, 254.

⁴ Stepannos Orbelian, səh.195, 200.

oktyabrında Rüstəm şahın ordusu əzildi və onun torpaqları Ay-Aba torpaqlarına birləşdirildi. Sultan Arslan şah və atabəy Eldəniz Ay-Abaya fəxri geyim, bayraq və hədiyyələr göndərdilər və onun İraq sultanlığının şərqudə canişinlik rütbəsinə təsdiqlədilər¹. Atabəyin təklifi ilə Ay-Aba hakimiyyəti altında olan bütün torpaqlarda Sultan Arslan şahın adına xütbə oxutdurmağa başladı².

Hicri 562 (28.10.1166-16.10.1167)-ci ildə Ay-Aba Həmədana gəldi və atabəy Eldənizə bildirdi ki, Xarəzmşah İl-Arslan öz qoşunlarını Nişapuru tutmağa yönəlmişdir. O, Atabəyi qabaqcadan xəbərdar etdi: "Əgər siz ona qarşı çıxıb qabağını almasanız və qəsdlərinin yolunu kəsməsəniz, onda sizin qəşşərinizdə [yerin altından] elə bir bulaq fəvvarə vuracaq ki, onun gözünü tıxaclaya bilməyəcək və elə dəniz yaranacaqdır ki, axınını dayandıra bilməyəcəksiniz"³.

Atabəy Eldəniz Həmədandan Reyə yollandı və oradan Xarəzmşah İl-Arslanın yanına aşağıdakı məzmununda bir məktubla eçi göndərdi: "Doğrudan-doğruya bu Müəyyid Ay-Aba sultanın məmlükdür, Xorasan isə sultanın ölkəsidir, onun atalarının və babalarının yeridir. Eləcə də sənin qaldığın Xarəzm də onun mülküdür! Əgər sən Nişapura hərəkət etsən, onda mənim cavabım sənə qarşı hücum və bizim aramızda müharibə olacaqdır. Sən özün haqqında düşünmürsənmi!"⁴

Atabəy Eldənizin məktubu Xarəzmşahı qəzəbləndirdi və o öz qoşununu Nişapurun mühasirəsinə yönəltdi. Şəhərin mühasirəsi iki ay sürdü, ancaq Nişapur dayanıb tab gətirdi. Xarəzmşah Eldənizin qoşunlarının Bistama hücumunu eşidəndə, öz qoşununu Nişapurdan geri çəkdi və Bistamanın divarları önündə Atabəylə üz-üzə gəldi. Onların arasındakı döyüş bir nəticə vermədi, ancaq yaxın bir vaxtda Müəyyid Ay-Aba özü Xarəzmşahın tərəfinə keçdiyindən, Nişapur İraq səlcuqləri üçün itirilmiş oldu⁵.

Hicri 563 (17.10.1167-04.10.1168)-cü ildə Marağahakimi Nüsrətəddin Arslan-Aba əl-Əhmədili xəlifə Müstəncidə məktub göndərüb ondan xəhiş etdi ki, Bağdadda xütbəni Sultan Mahmudun adına oxutdursun. Atabəy Eldəniz qiyam qaldırmış vassal itaətə gətirmək üçün oğlu Cahan Pəhləvanın başçılığı altında qoşunu silahlandırdı. Marağanın divarları önündə Nüsrətəddin Arslan-Aba məğlub edildi. Cahan Pəhləvan Marağanı mühasirəyə aldı, ancaq sonra banşıq bağladı⁶.

564 (05.10.1168-24.09.1169)-cü ildə atabəy Eldəniz Rey şəhərini və nahiyəsini yenidən ələ keçirdi. Buna səbəb Rey hakimi Əmir İncənin dövlət xəzinəsinə illik vergini ödəməkdən boyun qaçırması idi. Eldəniz vergini almağa öz adamlarını göndərəndə, İncə rəsmən imtina etdi. Bu zaman Atabəy İraqdan bir məktub aldı. Ona sadıq adamlar bildirirdilər ki, Əmir İncə İl-Arslanla sazişə gəlib, Atabəydən imtina etmək və Reyi ətrafı ilə birlikdə Xarəzmşahın hakimiyyəti

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.92.

² Yəne orada, vər.93a.

³ Əl-Hüseyni, vər.91b-92a.

⁴ Yəne orada, vər.92a.

⁵ Yəne orada, vər.92b.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.97-98; İbn Xaldun, V, səh.175.

yətinə vermək qərarına gəlmişdir. Xarəzmşah da Reyi öz torpaqlarına birləşdirdikdən sonra, daha qərbə doğru hərəkət etməyə ümid bəsləyərək, İnançın köməyinə böyük bir ordu ayırdı. Xarəzmşah qoşunları ilə Eldəniz arasındakı döyüş Xarəzmilərin və Rey qalasında gizlənən İnançın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. İnanç yenidən Eldənizlə sülh bağlamağa çalışdı və vəziri Sədəddin Aşallanı Atabəylə danışığa göndərdi.

Danışqlar zamanı Atabəy Sədəddinə aşağıdakıları bildirdi: "Mən ömrümdə heç zaman İnancla barışıq bağlamayacağam!" Vəzirin özünə isə dedi: "Sən elə düşünürsən ki, İnanç mənimlə barışıq bağlayacaq və sən də onunla birlikdə Reydə oturacaqsan. Bu, heç bir vaxt olmayacaqdır! Sən iki yoldan birini seçə bilərsən: ya sən öz ağanla qütbətdə qalacaqsan, onda o da, sən də sağ-salamat qalarsız, ancaq belə halda sən zərər çəkəcəksən, mərhumiyyətlərə və yoxsulluğa düşər olacaqsan, ya da sən mənimlə birlikdə onun məhvini tədbirlər tökməli, Rey, İsfahan və Azərbaycan üzərində hökm sürən oğlum Pəhləvanın yanında hakim olub onunla birlikdə qalmalısan. Bunun üçün mən sənə and içməklə söz verirəm"¹.

Vəzir qərara gəldi ki, ən yaxşısı Eldənizin təklifini qəbul etməkdir. Onun hiyləsi ilə üç qulam İnançı öldürdü və atabəy Eldəniz bunun müqabilində Sədəddini "şəhərin hakimi və Pəhləvanın demək olar ki, bütün işləri üzrə müvəkkil"² qoymaqla mükafatlandırdı.

565-ci ilin şəvvalında (18.06.-16.07.1170) Mosulun hakimi, Sultan Arslan şahın və atabəy Eldənizin vassalı atabəy Qütbəddin Mədud öldü. Onun oğlu Seyfəddin Qazi Mosula yiyələndi. Ancaq onun əmisi Nurəddin Mahmud taxt-tac iddiasına düşüb, qoşunla qardaşı oğluna qarşı çıxdı. Belə olduqda, Seyfəddin Qazi öz qardaşı İzzəddin Məsudu Nurəddin Mahmuda qarşı yardım üçün atabəy Eldənizin yanına göndərdi.

Eldəniz Nurəddin Mahmuda məktub göndərib, Mosula hücum etməyi ona qadağan etdi. O yazmışdı: "Bu torpaq sultanındır və sən ona toxuna bilməzsən". Ancaq Nurəddin bu məktubu nəzərə almadı və Eldənizin elçisinə belə cavab verdi: "Öz ağana de ki, mən özüm öz qardaşım oğlu ilə mübahisəni həll etmək üçün ondan yaxşı yol taparam. Qoy o, bizim işimizə qarşmasın. Mən öz işimi nə vaxt qurtarsam, onda Həmədan darvazaları yanında bizim Eldənizlə söhbətimiz olacaqdır. O, islam ölkələrinin yarısına yiyələndi, ancaq sərhədyanı ucqarlara saymamazlıq göstərdi, gürcülər də bundan istifadə edib, oralan ələ keçirdilər! Mən isə dünyanın ən cəsur adamlarına-firənglərə [xaçlılara] qarşı təkbaşma dururam və onların torpaqlarının böyük hissəsini onlardan aldım, çarlarını əsir tutdum"³. Mən indi mənə qarşı hər hansı bir fəaliyyəti cəzasız qoya bilmərəm, ona görə də ki, biz saymamazlıqla yanaşdıığımızı,

¹ Əl-Hüseyni, vər.83b-86a.

² Əl-Hüseyni, vər.86a; İbn əl-Əsir, IX, səh.104; əl-Bundari, səh.303; Ravəndi, səh.282; müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.71; Əbül-Fida, III, səh.48.

³ Nurəddin Mahmud xaçlıların düşməni, onlara qarşı döyüşən görkəmli sərkərdələrdən biri idi. O, 1148-ci ildə Trablis qrafı Bertranı, 1151-ci ildə Odessa hakimi qraf Joslen de Kurtneyi əsir almışdı.

daha doğrusu, islam torpaqlarını qorumaq üçün hamılıqla ayağa durmalı və müsəlmanlardan bəlanı uzaqlaşdırmalıyıq". Elçi də belə cavabla Eldənizin yanına qayıtdı¹.

Sultanla Azərbaycan atabəyi arasındakı münasibətlərin qaydaya salınmasında böyük köməyi olan və bununla da ara müharibələrinin alovlanmasının qabağını alan, böyük atabəy Şəmsəddin Eldənizin qadını Mömünə xatın 571-ci il rəbiüləvvəl ayının ortalarında (19.09.-18.10.1175) Naxçıvanda vəfat etdi².

Yu xarıda göstərdiyimiz kimi, Sultan Arslan şahın dövlət işlərində heç bir çəkisi yox idi, onun adı, bir sultan kimi, yalnız xütbələrdə çəkilir, pullarda həkk olunurdu.

Salnaməçi Sədrəddin əl-Hüseyni dövlətdə sultanın asılı vəziyyətini, atabəy Eldənizin tam hökmlərini və sultanın anası Mömünə xatının mövqeyini aydın təsvir etmişdir. O yazır ki, "Sultan Arslan yalnız formada, Eldəniz isə həqiqətdə hakim idi. [Atabəy] əmrlər verir, torpaqları *iqta* kimi paylayır, xəzinələri özü istədiyi kimi ölkənin hər hansı bir yerinə köçürərək, onları ixtiyarına əlində saxlayırdı. Sultan isə bu barədə onunla ixtilafa girə bilmirdi və bəzən onun sinəsi atabəy Eldənizin idarə işlərindəki mütləqiyyətindən, əmrlər [verməsindən], istədiyi adama *iqta* paylamasından sıxılırdı. Sultan bu barədə danışanda, onun anası Mömünə xatın (o, Eldənizin qadını, həm də onun iki oğlu - Nüsrətəddin Pəhləvanla Müzəffərəddin Qızıl Arslanın anası idi) belə cavab verdi: "Özünü o yerə qoyma! Bu adam öz həyatını təhlükə altına qoymuş və dönə-dönə ağır döyüşlərə atılmışdı. [Bundan başqa] o, özünün ən qiymətli xeyirxahlığını əsirgəməmiş, səni sultan [taxtına] çıxaranadək özünün çoxlu qulam və silahdaşlarını ölümə göndərmişdi. Səlcuqilərin içərisində səndən böyükləri nə qədər var, ancaq həbslərdə yatırlar və həyatları sıxıntılı keçir. Onlar öz yerlərindən tərپənə bilsəydilər, qəsdləri yüksək olardı. Ancaq onlar bacarmırlar! Sən isə sultan taxtıdasan, o da, onun iki oğlu da sənə qulluq edir, sənin qabağında durur, sənin düşmənlərlə vuruşur, rəqiblərinə üstün gəlirlər, sən və sənin könlün isə bütün bunlardan azaddır! Atabəy hər nə edirsə - bağışlayır və ya geri alır - bunların hamısı sənin qüdrətli dövlətinin möhkəmləndirilməsi, sənin hakimiyyətinin daha da bərkiməsi üçün edilir. Qoy onun hərəkətləri səni kədərləndirməsin, onun cəhdləri səni qayğılandırmasın. O ki sənin məmlüküdür!

O, öz anasından bunları eşitdikcə susurdu"³.

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh. 109-110; yenədə onun, "Atabəylər", səh.153; Əbu Şəmə, 1/2, səh.476-477; Rəşid əl-Cəmil, səh.95-96.

² Ravəndi, səh.285; İbn əl-Əzraq əl-Fəriqi (vər. 200a) Mömünə xatının ölümü tarixini daha dəqiq, 9 rəbiüləvvəl 571 (30.09.1175)-ci il göstərir.

³ Əl-Hüseyni, vər. 94b-95a.

Atabəy Eldəniz ölümündən bir az əvvəl öz qadını Mömünə xatın¹ qəbri üzərində məqbərə tikdirməyə başladı, ancaq onun tikintisi yalnız atabəy Cahan Pəhləvanın vaxtında, 582-ci ilin məhərrəmində (aprel, 1186) başa çatdı. Məqbərəni o zaman məşhur memar Əcəmi ibn Əbu Bəkr inşa etmişdi. O həmçinin 557-ci ilin şəvvalında (13.09.-11.10.1162) şeyx Yusif ibn Qasirin (yerli əhali "İbn Qüseyyir" deyir) məqbərəsini də tikmişdir².

Böyük atabəy Şəmsəddin Eldəniz öz arvadından bir ay sonra -571-ci ilin rəbiəssani ayında (19.10.-16.11.1175) öldü³. Bu, onun ölümünün daha dəqiq tarixidir və rəsmi saray dairələrinə daxil olan Ravəndinin məlumatlarına əsaslanır. Ravəndi yazır ki, Sultan Arslan şah 571-ci il cumad əssani ayının ortalarında (17.12.1175-14.01.1176) öldü və əl-Hüseyni də bunu təsdiq edir. O yazır ki, sultan "Atabəy Eldənizin ölümündən iki ay sonra"⁴ öldü.

571-ci il Nişapuri, əl-Bundari, Yəzidi və Rəşidəddinin əsərlərində də atabəy Eldənizin ölüm ili kimi qeyd edilmişdir⁵. Vardan isə atabəyin ölüm tarixi kimi 1174-cü ili göstərir⁶. İbn Xəllikan yazır ki, atabəy 570-ci il rəbiəssani ayının sonunda (noyabr, 1174) öldü, Sultan Arslan şah isə "Eldənizin ölümündən təxminən bir ay sonra"⁷ vəfat etdi.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin yaradıcısı Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyətinə yekun vurarkən, qeyd etmək lazımdır ki, o, ona tabe ərazini genişləndirməyə çalışır və öz müasirləri vilayət hakimlərinin üsulları ilə - əmirlərlə vaxtaşın ittifaqdan istifadə edərək, həmin anda da həmçinin dönükcəsinə və saymazıyana hərəkət edirdi. Buna baxmayaraq, Böyük atabəyin hər şeydən əvvəl mərkəzi hakimiyyətin hərbi qüvvələrinin və maddi ehtiyatlarının möhkəmləndirilməsinə yönəldilən fəaliyyətindəki yaradıcı anlar bizə daha əhəmiyyətli görünür. Bütün dövlət quruluşu sisteminin nizama salınması, hər şeydən əvvəl, vassalların mərkəzi hakimiyyətlə bağlılığının möhkəmləndirilməsi, sözsüz ki, hərbi qüdrətin gücləndirilməsi ilə bağlı idi. Bir daha yada salaq ki, Sultan Məsudun bütün hakimiyyət dövrü əmirlər ittifaqı ilə ara müharibələrində keçmiş və Sultan hökuməti məhz hərbi gücsüzlüyü ucundan bu mübarizədə sərt və müstəqil mövqe tuta bilmədi. Mərkəzdən qaçan qüvvələrin öz fəaliyyətlərini davam etdirmələrinə, xarici siyasətin mürəkkəbləşdiyi dövrdə əmirlərin mərkəzi hakimiyyətdən müstəqilliyə can atmalarının güclənməsinə baxmayaraq, adi sərkərdələrdən olmayan atabəy Eldənizin hərbi qüdrəti ilə sultan suverenliyinin

¹ Atabəy Eldənizin arvadının adı məhz belə idi. Cahan Pəhləvanın arvadları Zahidə xatın, İnanç xatın və Qüteybə xatın idi (onlar haqqında sonra danışılacaqdır).

² Naxçıvanın bu və başqa tikintiləri haqqında bax: B. M. Сысов, стр. 87-215; A. A. Ələsgərzadə. Məqbərə yazıları, səh.79-91; yenə də onun: "Abidə yazıları", səh.151-168.

³ Ravəndi, səh.286.

⁴ Əl-Hüseyni, v.ər.95b.

⁵ Nişapuri, səh.82; əl-Bundari, səh.301; Yəzidi, səh.162; Rəşidəddin, 2/V, səh.175.

⁶ Vardan, səh.159.

⁷ İbn Xəllikan, III, səh.361.

birləşməsi, feodal iyerarxiyasında Böyük Atabəyin birinciliyinin rəsmi tanınması sultanlıq ərazisində siyasi vəziyyətin sabitləşməsinə səbəb olmuşdu. Eldəniz əsas qüvvələrini Gürcüstan ilə mübarizəyə təsadüfən toplamamışdı və öz hakimiyyətini bərqərar etdikdən sonra, adətən, güclü qonşuları ilə, xüsusən Xarəzmşahlar dövləti ilə uzun münaqişələrdən qaçırdı.

Eldənizin ardıcılığı və fəal gücü, sultan hakimiyyətinin nüfuzundan bacarıqla istifadə etməsi və bununla hakimiyyətin müdafiəçisi və feodal təşkilatının başçısı kimi yüksəlməsi, tədbirli xarici siyasəti -bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin yaradıcısı öz dövrünün nəhəng siyasi xadimi olmuş və sultanın qəyyumu kimi mövqeyindən müvəqqəti nailiyyətlər üçün deyil, bir tərəfdən özlünü qoyduğu sülalənin torpaqlarının genişləndirilməsi, başqa bir tərəfdən isə mərkəzi hakimiyyətin qüvvətləndirilməsi üçün istifadə etdiyinə görə həqiqətən uzaqqörənlik etmişdir. Təsvir etdiyimiz bu vəziyyət mənbələrdə, o cümlədən Eldənizin müasirlərinin əsərlərində qeyd edilir. Əl-Hüseyni yazır ki, "Bağdad və onun ətrafından başqa, bütün ölkələr Eldənizin hakimiyyəti altına düşdürlər"¹. İbn əl-Əsir atabəy Eldənizin "Tiflis qapılarından Məkrana qədər uzanan" torpaqlarını daha ətraflı sadalayır. Tarixçi yazır: "O, Azərbaycan, Arran və Şirvana, Cibəl ölkəsinə, İraq, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Reyə yiyələnmişdi. Xilat, Fars, Xuzistan, Mosul və Kirmanın hakimləri ona tabe idilər"².

Cahan Pəhləvan və Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin möhkəmlənməsi

Böyük atabəy Eldənizin ölüm xəbəri Cahan Pəhləvana yetişən kimi o, dərhal Həmədandan Naxçıvana yola düşdü, dövlət xəzinəsini və taxt-tacın əmlakını öz nəzarəti altına aldı. Bütün qonşuları bir yerə toplayaraq, atabəy hadisələrin sonrakı gedişini, Sultan Arslan şahın ona qarşı münasibətinin məqsədini gözləməyə başladı.

Eldənizin siyasətindən narazı qalan İraq əmirləri Cahan Pəhləvanın sultanlığın paytaxtından getməsindən istifadə edərək, Sultanı Azərbaycana hücumla keçməyə təhrik edirlər. Onlar Sultana məsləhət görürlər ki, "əgər sən Azərbaycana azad etsən, oraya etibarlı adamlardan birini hakim təyin edib Həmədana qayıdarsan, [oradan] Bağdada

gedib onu tutarsan. Çünki sənin məmlükün - Mosul hakimi Qütbəddin Mədudd ibn Zəngi sənə tabedir və sənə qulluq etməyə gələr. Sonra əgər sən

¹ Əl-Hüseyni, vər. 111b.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.119, 367; əl-Hüseyni, vər.96a; İbn Xəldun, V, səh.178-179.

Bağdadı tutarsansa və xilafətin minbərlərindən sənin adınla xütbə oxunarsa, ölkənin səması sənin üçün hər hansı rəqib və düşməndən təmizlənmiş olar"¹.

Sultan Arslan şah da Eldənizin əleyhdarları olan əmirlərlə birlikdə böyük ordunun başında Azərbaycana yürüş təşkil etdi. Lakin Zəncanda Sultan xəstələnir, azarının gücləndiyini [şiddətləndiyini] və "həyatının sona çatdığını hiss edən Sultan Həmədana aparılması əmrini verir"².

Həmədana qayıtdıqdan sonra Sultan şəhərin rəisi Əmir Seyyid Fəxrəddin Ələad-Dövlə Ərəb şahın qızına evlənir. Eyni zamanda o, atabəy Cahan Pəhləvanı öz yanına dəvət edir və onunla barışır. Dövlətin idarə olunmasını ona tapşırıqdan az sonra Sultan ölür. Arslan şahın ölümü ilə əlaqədar İmadəddin əl-İsfahani yazır: "Deyirlər ki, Pəhləvan onu zəhərləyib, belə hesab edib ki, onun bundan sonra yaşaması [dövlət üçün] əhəmiyyətli olmayacaqdır"³. Bəzi tədqiqatçılar Sultan Arslan şahın Atabəy tərəfindən zəhərləndiyinə şübhə ilə yanaşırlar⁴. Lakin bu məsəl bir neçə il keçdikdən sonra, sultan III Toğrul qarşı hazırlanmış sui-qəsd baş tutmadıqda təsdiq olundu. İstintaq zamanı sui-qəsdçilərdən biri təştdar Kutluq (Qutluq) belə ifadə verir: "Ələ ad-Dövlə atabəy Məhəmmədin razılığı ilə mənə 10 min dinar verdi, mən də [sultanın yuyunduğu] hamama zəhərlənmiş şərbət gətirdim və sənə atana verdim"⁵.

Rəqibini aradan götürdükdən sonra atabəy Cahan Pəhləvan sultan taxtına Arslan şahın yeddi yaşlı oğlu III Toğrulu çıxarır, eyni zamanda onun atabəyi olur⁶.

Bütün bunlardan sonra, Atabəy vaxtilə xilafətin hücum niyyətləri qarşısını almağa qadir qüvvəyə mülk, atabəy Şəmsəddin Eldənizin daima qoşunla yardım göstərdiyi, indi isə ayrılıb müstəqilləşmiş vassal - Xuzistan hakimi Ay-Doğdu Şimlanı sakitləşdirməli oldu.

Sultan Arslan şah və hələ də Azərbaycanda olan Cahan Pəhləvan arasındakı münasibətlərin qeyri-müəyyənliyindən istifadə edən Şimla xilafətin ərazisinə soxulur və qoşunla Nihavəndə yaşayır. O, çoxdan bu şəhəri və vilayəti öz torpaqlarına qatmaq arzusunda idi. Lakin ata-bəy Eldəniz'fəu işdə ona maneçilik törədirdi. Şəhər sakinləri atabəy Cahan Pəhləvanın yanına qasid göndərüb, Şimlanın hücumunun qarşısını almaq üçün ondan yardım istəyirlər. Atabəyin qüvvələri ləngiyir və Şimlanın qoşunu Nihavəndə tamamilə yaxımlaşır. Şəhər möhkəm müdafiə olunurdu, onu birdən-birə ələ keçirmək çətin idi. Bu zaman Şimlanın qardaşı oğlu hiylə işlətməli olur (hiyləyə əl atır). O öz qoşunlarını nihavəndililərin köməyinə gələn Cahan Pəhləvanın qoşun dəstəsi kimi qələmə verir. Şəhərin sakinləri hiyləni başa düşməyib, şəhər darvazasını açırlar, Şimlanın

¹ Əl-Hüseyni, vər.95a-b. Bu vaxt Mosulun hakimi II Seyfəddin Qazi idi.

² Əl-Hüseyni, vər.95a.

³ Əl-Bundari, səh.301.

⁴ F.Sumer, Pəhlivan, Ia, IX, səh.545-598.

⁵ Ravəndi, səh.324; Yezidi, səh.169.

⁶ Əl-Hüseyni, vər.95b; Mirxond, IV, səh.15.

qoşunu şəhərə soxulur. Nihavəndin qazı və rəisini həbs və edam edir, şəhəri qarət edib gedirlər¹.

Bir müddətdən sonra "Xuzistanda 20 illik hakimliyi dövründə Eldənizin himayəçiliyindən istifadə edərək öz torpaqlarını xeyli genişləndirən və bir neçə qala tikdirən" Şimla qoşunla yenidən xəlifə əl-Müstədinin (1170-1180) hakimiyyəti altında olan ərəziyə soxulur. O, Azərbaycan atabəylərindən vassal asılılığı olan türkmən-əfşarların məskənlərinə hücum edir. Cahan Pəhləvan onların köməyinə qoşun göndərir, döyüş zamanı Şimla yaralanır, oğlu və qardaşı oğlu ilə birlikdə əsir düşür. İki gündən sonra Şimla ölür və ondan sonra oğlu Şərafəddin Əmiran Xuzistan hakimi təyin olunur².

Sibt ibn əl-Cövzi qeyd edir ki, Şimlanın oğlu Xuzistan qalalarına xəlifə ən-Nasirin (1180-1225) dövrünə qədər sahib olmuşdur. Həmin xəlifə vəzir İbn Qəssabın başçılığı ilə onun üzərinə qoşun göndərir, Şimlanın nəslini Xuzistandan qovdurur, 30 qalanı ələ keçirir, uşaqlarını Bağdada göndərir və onlar öləndə qədər orada qalırlar³.

O zaman Xuzistanda yaşayan və sultanlığın taxt-tacı iddiasında olan Sultan III Toğrulun əmisi şahzadə Məhəmməd dövlətin əmin-amanlığı üçün təhlükə törədirdi. Arslan şahm ölüm xəbərini eşidən kimi şahzadə Məhəmməd Şərafəddin Əmirandan İsfahan üzərinə hücumla keçməyi tələb edir. Lakin lap bu yaxınlarda Cahan Pəhləvanın qoşunları tərəfindən məğlubiyətə uğramış Şərafəddin Əmiran Məhəmmədə belə cavab verir: "Mən sənsiz, təkbəşmə Cahan Pəhləvanla döyüşə girib səni müdafiə edə bilmərəm. Bu yaxınlarda mənim atam onunla Karmasində vuruşub, o atama qalib gəlib, onu öldürdü. İndi isə onun sərəncamında İraq, Azərbaycan və Arran qoşunları var, onların sayı 50 min süvaridən (atlıdan) artıqdır. İsfahana tək get, bəlkə orada olan sultan qoşununun bir hissəsi sənin tərəfinə keçdi. Əgər bu baş tutarsa, mən qoşunumla birgə sənin qulluğuna gələm"⁴.

Şahzadə Məhəmməd öz dəstəsi ilə yürüş edib İsfahana girir və orada minə yaxın atlı ona qoşulur.

Hadisələrin gedişindən narahat olan atabəy Cahan Pəhləvan Həmədanla İsfahan arasındakı məsafəni beş günə qət edir və Məhəmmədin dəstəsinə hücum çəkir. Əl-Hüseyninin dediyinə görə, "bu, qeyrəti özünə dost və məsləkdaş seçən, uğursuzluq fikrini kənara atan, mətinlik və qətiyyəti sayəsində [müvəffəqiyyət] qazanan bir adamın hərəkəti idi"⁵.

Şahzadə Məhəmmədin dəstəsi məğlub (darmadağın) edilir, özü isə Xuzistana qaçır. Lakin atabəy Cahan Pəhləvandan qorxan Şərafəddin Əmiran ibn Şimla şahzadənin orada qalmasına maneə törədir. Atabəy tərəfindən təqib edilən Məhəmməd

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.120.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.134; İbn əl-Cövzi, X, səh.255; Sibt ibn əl-Cövzi, VIII/1, səh.330.

³ Sibt ibn əl-Cövzi, VIII/1, 330.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.95b-96a.

⁵ Yəni orada.

Vasitə gedir, üç gün hakimin qonağı olur. Lakin Cahan Pəhləvan Vasitə yanaşdıqda, hakim şahzadəyə deyir: "Qonaqpərvərlik üç gün çəkər, biz də öz borcumuzu yerinə yetirdik. İndi hər şey sənin özündən asılıdır - hara istəsən ora gedə bilərsən"¹.

Məhəmməd Bağdada getmək qərarına gəlir, lakin ona himayədarlıq etməkdən boyun qaçırırlar. Bu zaman o, Şiraza, Cahan Pəhləvanın vassalı olan Fars atabəyi Zənginin yanına gəlir. Cahan Pəhləvan Zəngiyə məktub göndərərək tələb edir: "Əgər sən şahzadə Məhəmmədi keşikçi dəstəsi ilə səltənətin sərəncamına göndərməsən, mən sənin üzərinə hücum çəkəcəyəm. Bilirsən ki, mənimlə vuruşsan, [özün] məhv olacaqsan! Yox, əgər sən məndən qaçırınsa, bu həm sənin, həm də ölkən üçün ölüm deməkdir"².

Zəngi şahzadə Məhəmmədi həbsə alıb, Cahan Pəhləvanın yanına göndərir, o isə şahzadəni Sərcahan qalasına salır³.

Şahzadə Məhəmməd İraq sultanının taxt-tacına sahib olmaq istəyən yeganə ciddi düşməni idi. Onun iddiasına son qoyduqdan sonra, "İslamın padşahı, böyük hökmdar, böyük atabəy, Əcəmin xaqanı Şəms əd-Dünya-vəd-Din Nüsrət əl-İslam vəl-müslimin Əbu Cəfər Məhəmməd Cahan Pəhləvan ibn Eldəniz"⁴ artıq inamla (qətiyyətlə, çəkinmədən) İraq Səlcuqiləri sülaləsinin (xanədanının) sonuncu nümayəndəsi, kiçikyaşlı (azyaşlı) Sultan III Toğrul ibn Arslan şahın admından çıxış edə bilərdi (hərəkət edə bilərdi).

Bu hadisələr haqqında danışan Sibt ibn əl-Cövzi yazır: "Toğrul azyaşlı idi və dövlət işlərini Pəhləvan ləqəbi daşıyan Məhəmməd ibn Eldəniz Elş-ah⁵ idarə edirdi. O, Həmədanda oturub bütün işləri idarə edirdi"⁶. Əl-Hüseyninin qeyd etdiyi kimi, "Ölkə atabəy Pəhləvan üçün [rəqiblərdən] azad idi və o, dövlətin taxt-tacına sahib olmuşdu"⁷.

Hicri 573-cü ilin məhərrəm ayında (iyul, 1117) sultanhəgim tabeliyində və vassal asılılığı olan bütün ərazilərdə yeddi yaşlı III Toğrulun adına xütbə oxunmuşdu⁸. Ölkədə əsil hakimiyyət Cahan Pəhləvanın əlinə keçir. Ətraf torpaqların sahibləri (*əshab əl-ətraf*) və vassallardan heç biri buna müqavimət göstərmirdi, çünki Pəhləvandan "bütün hakimlər qorxurdular"⁹.

Qardaşı Qızıl Arslanı Azərbaycan və Arranın canişini təyin edib, atabəy Cahan Pəhləvan Həmədana yola düşür, oradan tabeliyində olan bütün torpaqların hakimlərinə məktub göndərüb Sultan Rükən əd-Din III Toğrulun adına xütbə

¹ Yəne orada, vər.96a.

² Yəne orada.

³ Əl-Hüseyni, vər. 96b; Арабский аноним, D-173, vər.673b.

⁴ Ravəndi, səh.306.

⁵ Cahan Pəhləvanın "İl-şah" titulu ilə adlandırılması tarixi məxəzlərdə bir dəfə yalnız Sibt ibn əl-Cözvidə rast gəlinir.

⁶ Sibt ibn əl-Cövzi, VIII/1, səh.330.

⁷ Əl-Hüseyni, vər.96b.

⁸ İbn əl-Əsir, IX, səh.143; Xaldun, V, səh.179; İbn Taqriberdi, VI, səh.74.

⁹ Əl-Hüseyni, vər. 97a; İbn əl-Əsir, IX, səh.119; əl-Bundari, səh.301, Əbül-Fida, IV, səh.2.

oxunmasını tələb edir. "Hakimlərin hamısı razılıq verdi və sultanın adı ilə xütbələr Mosul və onun mahallarında, Ermənistanda, Xilatda, Farsda və onun mahallarında və bütün Xuzistanda oxunmağa başlandı"¹. Bütün orta əsr müəllifləri belə bir cəhətdən eyni fikirdə idilər ki, mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə yalnız Cahən Pəhləvan böyük qüvvə sərf edirdi. O, itaət etməyən əmirləri, xüsusilə İran İraqın əmirlərini sakitləşdirir, fərsiz qoşun başçılarını və məmurları vəzifədən çıxarır. onları özünə sadıq adamlarla əvəz edirdi. Ən vacib dövlət vəzifələrinə 70-ə yaxın şəxsi məmurlarını təyin edir və onların özünə daha da yaxınlaşdırmaq üçün hər birinə *iqta* payı kimi hər hansı bir əyaləti və şəhəri ayırırdı².

Cahən Pəhləvanın fəaliyyəti sayəsində Sultan III Toğrul qayğısız həyat keçirirdi. Lakin sultanın ətrafındakı "səmimi dostluq və bağlılıq yoluna düşən" İraq əmirləri tam mənasında atabəyin tərəfini saxlamır və Azərbaycan hakimlərinin ağılığından qurtarmaq üçün fürsət gözləyirdilər³.

Atabəy Cahən Pəhləvanın inzibati bacarığı və sərt tələbkarlığı sayəsində dövlət idarəsinin bütün sahələrində qayda-qanun möhkəmləndirilmişdi⁴. Atabəyin hakimiyyətinin hakimiyyətinin on ili ərzində dövlət heç bir xarici basqına məruz qalmamışdı. Məhz onun hakimiyyəti dövründə "gürcülər onunla sülh bağlamış, onun tələblərini qəbul etmişlər"⁵. Atabəyin hakimiyyətinin möhkəmlənməsindən az sonra Atabəylə Xarəzmşah Təkiş (1172-1200) arasında dostluq münasibəti yarandı⁶.

Xarəzmşah Təkişin əl-inşa divanının başçısı Bəhaəddin Məhəmməd əl-Bağdadinin XIII əsrin əvvəllərində tərtib etdiyi rəsmi saray sənədləri məcmuəsində (toplusunda) Xarəzmşahın "böyük atabəy Şəms əd-Dövlə vəd-Din, İraqın Pəhləvanına" yazdığı dörd məktubu qalır. Məktublarnın dördü də dostluq ruhunda yazılmış, onlarda Xarəzmşahın Atabəylə sülh münasibətləri yaratmaq arzusu ifadə olunur.

Hicri 577-ci ilin məhərrəm (may, 1181) ayında yazılmış məktubda hər iki dövlət arasında qarşılıqlı səfirlik yaratmaq arzusunun əhəmiyyəti və Xarəzmşah qoşunlarının Xorasana hücumu barəsində üzrxahlığı qeyd olunur. "Bundan sonra itxilafa səbəb olan bu cür hadisələr həmişəlik oradan qaldırılacaqdır"⁷.

Hicri 577-ci il rəbiə-sani ayında (avqust, 1181) Xarəzmşahın səfiri əmir Rəşidəddinlə atabəyə göndərdiyi ikinci məktubunda qeyd olunur ki, atabəyə bağışlanmış şunqar çaparlar göndərilib, "əlahəzrət padşahın" (cənabi-Humayun) səfirliyinin azalması təəssüf doğurur, "böyük məktublar mübadiləsinin" (*muhatabat-e*

¹ Əl-Hüseyni, v.97a; Ravəndi, səh.309; Nişapuri, səh.83.

² Ravəndi, səh. 309-310; Cüzcani, I, səh. 171.

³ Ravəndi, səh.307; Nişapuri, səh.83; Rəşidəddin, 2/V, səh.177.

⁴ Sibt ibn əl-Cözvi, VIII/1, səh.391; Nişapuri, səh.83; Cüzcani, I, səh.171.

⁵ Əl-Hüseyni, v.97a.

⁶ Yəne orada.

⁷ Ət-Təvəssül ilə-t-tərəssül, səh.165-168.

buzurqvari) arasının kəsildiyi narahatçılıq törədir və heç olmazsa bir dəfə görüşmək arzusu ifadə olunur¹.

Cumadi sani ayında (oktyabr, 1181) yazılmış üçüncü məktubunda Xarəzmşah gileyənir ki, Xarəzmin atabəyin paytaxtından uzaqlığı müntəzəm məktublaşmağa imkan vermir. Lakin Xarəzmşah bildirir ki, o, atabəyin yüksək məclisində (məclisi-səmi) baş verən bütün hadisələrdən daima xəbərdardır, dövlətlər arasındakı sərəhəldərdə sakitlikdir və atabəyin dövlətində olan çətinliklər yavaş-yavaş aradan qaldırılır. Xarəzmşah iki dövlət arasında yaradılmış birliyə görə atabəyə öz minnətdarlığını bildirir və Əmir Səlahəddinlə göndərdiyi məktuba görə təşəkkür edir. Xarəzmşah atabəyin səfirini öz yanında ona görə çox saxlayır ki, onun gözəl və müdrik söhbətləri şahı sevindirir, çünki səfirin şəxsiyyəti bir daha onu sübut edir ki, onu göndərən atabəy həqiqi mənada dostdur².

Hicri 578-ci ilin rəcəb ayında (noyabr, 1182) Atabəyə yazdığı dördüncü məktubunda Xarəzmşah az-az məktublaşdıqları və səfirlərin gec-gec göndərilməsi üçün üzr istəyir və yazır ki, bu, heç də onların arasındakı dostluğun azalmasına səbəb ola bilməz, əksinə, dostluq daha da möhkəmlənir. Xarəzmşah atabəydən göndərdiyi hədiyyələrin qəbul olunmasını xahiş edir, çünki bu hədiyyələr səmimi-qəlbədən göndərilmişdir və ümidvardır ki, onların arasında şadlıq yolu həmişə açıq olacaq, etibarsızlıq yolu isə bağlanacaqdır³.

Cahan Pəhləvan xəlifə əl-Müstədi, eləcə də onun vərəsəsi Abbasi xəlifələrinin ən qüvvətli hakimlərindən olan xəlifə ən-Nasir ilə elə münasibət saxlayırdı ki, bu da ona müsəlman ruhanilərinə ehtiram pərdəsi altında Bağdaddan asılı olmadan öz müstəqil siyasətini yeritməyə imkan verirdi. Atabəy "Ali məskənə" [xəlifəyə] özünün möminlik (dindarlıq), tabelik və lazımi itaətkarlığını bildirmək üçün daima səfirlər göndərirdi. [Beləliklə] o, dövlətin [əzəmətinə] və ölkədəki hakimliyini bütünlüklə Ali məskənə itaəti və [onun] alicənab buyurduğuna tabeliyi sayəsində əldə etmiş olduğunu göstərirdi"⁴.

Bununla Cahan Pəhləvan dövlətinin daxili işlərinə xəlifənin qarışmamasına nail olurdu. Aşağıdakı sözlər məhz atabəy Cahan Pəhləvana aiddir: "Əgər xəlifə imamdırsa, onun daimi məşğuliyəti namaz qılmaq olmalıdır, çünki namaz dinin əsası və işlərin ən gözəlidir. Bu sahədə üstünlüyü və xalq üçün nümunə olması ona kifayətdir. Bu, həqiqi padşahlıqdır. Xəlifənin müvəqqəti padşahlığın işinə qarışmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur, bunu sultana tapşırmaq lazımdır"⁵.

Mənbələrdən məlum olduğu kimi, hər iki xəlifə "daima ona fəxri xələt (paltar) və xeyir-dua göndərirdi". Bütün ömrü boyu Cahan Pəhləvan arasıkəsilmədən Bağdaddan "ali

¹ Ət-Təvəssül ilə-t-tərəssül, səh. 168-171.

² Yənə orada, səh.172-176.

³ Yənə orada, səh.176-182.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.97a-b.

⁵ Ravəndi, səh.309.

peyğəmbərlik xeyir-duası¹ alırdı. Ola bilsin ki, bu diqqət və güzəşt onun nəticəsi idi ki, atabəy bir dəfə də olsun III Toğrulun sultanlığını tanımaq üçün Bağdada nə xahiş, nə də tələblə müraciət etmiş, yəni sultanın adına Bağdada xütbə oxumasını istəmişdir.

Atabəy Cahan Pəhləvanın ən görkəmli müvəffəqiyyətlərindən biri Təbrizin onun hakimiyyətinə birləşdirilməsi olmuşdur. Təbriz Ağ-Sunqur əl-Əhmədilin nəslinə mənsub idi. 1175-ci ilin yayında Təbrizin və qonşu torpaqların hakimi Nüsətəddin Arıslan-Aba ibn Ağ-Sunqur öldükdən və onun yerinə varisi Fələkəddin Əhməd keçdikdən sonra Cahan Pəhləvan Ruin-Dej qalasını mühasirəyə alır. Qalanı ala bilməyib, mühasirəni Marağaya keçirir. Bu vaxt atabəyin qardaşı Qızıl Arıslan Təbrizi mühasirə edir. Marağa qazısı Sədrəddin əl-Maraği əhalini xilas etmək xətinə şəhəri təslim verdiyindən Cahan Pəhləvan oranı, demək olar ki, döyüzsüz ələ keçirir. Burada bağlanmış sülh müqaviləsinə əsasən Cahan Pəhləvan Təbrizə sahib olur, Marağa isə monqolların basqınına qədər öz sahiblərinin əlində (ixtiyarında) qalır. Cahan Pəhləvan Təbrizi *iqta* sifətilə qardaşına verir².

Atabəy Cahan Pəhləvanın xarici siyasətində ən çətin problemlərdən biri dövlətin qərb sərhədlərində asayışı təmin etmək idi. Məsələnin mürəkkəbliyi ondan ibarət idi ki, həmin vilayətlərdə (əl-Cəzirə və Şərqi Anatoliya) Misir və Suriyanın məşhur hakimi - Əyyubilər sülaləsinin banisi Səlahəddin Yusif (1169-1193) böyük fəaliyyət göstərirdi. Ona görə də Cahan Pəhləvan qonşu hakimlərə daima təzyiq göstərir, mübahisəli məsələlərdə əksər hallarda barışdınıcı və vasitəçi rolunda çıxış edir, hamiliyində olanlara hərbi yardım göstərirdi.

578-ci hicri ilinin rəcəb ayında (noyabr, 1182) Səlahəddin Mosul və Əşrəf vilayətlərini tutmaq üçün yürüşə başlayır. Zəmanəsinin ən mötəbər hakim və əmirləri bu işdən çəkinməyi ona məsləhət görmələrinə baxmayaraq, o, Mosulu mühasirəyə alır. Səlahəddinin gözləmədiyində, Mosulun hakimi atabəy İzzəddin I Məsud (1180-1193) və onun naibi Mücahidəddin Qaymaz müdafiəyə çox gözəl hazırlaşmışdılar. İzzəddin I Məsud qızı Bəhadəddin ibn Şəddadı Bağdada göndərərək xəlifədən xahiş edir ki, Səlahəddini Mosuldan çıxması üçün razı salsın. Xəlifə öz səfiri vasitəsilə Səlahəddinə sülh müqaviləsi bağlamaq əmrini verir. Səlahəddin sülhə bir şərtlə razılaşırsa ki, Hələb şəhərini ona versinlər. İzzəddin Məsud isə bu şərti qəbul etmir. Bundan sonra Mosula atabəy Cahan Pəhləvan və Xilatın hakimi Şah-ərman Məhəmməd ibn İbrahim Sökmənin səfirləri gəlir və Səlahəddinə sülh bağlamaq əmrini çatdırırlar. Xəlifə və Cahan Pəhləvanın adından Səlahəddinə bildirirlər ki, onun Fərat çayından o taya keçməyə haqqı yoxdur, çünki bu torpaqlar İzzəddin Məsuda mənsubdur, əks təqdirdə İzzəddinə həm Cahan Pəhləvan, həm də bütün müsəlman hakimləri lazımı yardım göstərəcəklər. Səlahəddin qəzəblənərək

¹ Əl-Hüseyni, vər.97b.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.134; İbn əl-İbri, səh.216.

yerli hakimlərə bildirir: "Mən sizə göstərərəm! Sizinlə işimi bitirən kimi Cahan Pəhləvana qarşı çıxacağam!"

Hicri 579-cu il cumad əvvəl ayında (20.08.-20.11.1183) İzzəddin I Məsud Öz naibi - ölkənin həqiqi hakimi Mücahidəddin Qaymazı həbs etdirir, ancaq bu, səhv hərəkət idi. Çünki vassal hakimlər Mücahidəddindən qorxur və Mosul atabəylərinin xəzinəsinə vergini müntəzəm verirdilər. Mücahidəddin həbs olunandan sonra isə verginin arası kəsilir. Ölkədə iğtişaş baş verir. Bundan istifadə edən xəlifə ən-Nasir Dakuku işğal edir. Səlahəddin isə İzzəddin I Məsudun keçmiş vassalları arasında özünə müttəfiqlər tapır.

Mücahidəddin Qaymaz hicri 580-ci ilin məhərrəm ayında (14.04.-13.05.1184) Cahan Pəhləvanın havadarlığı sayəsində həbsdən azad olunur. Bundan sonra o, Səlahəddinə qarşı yardım üçün Cahan Pəhləvan, eləcə də Qızıl Arslanın yanına gedir. Əvvəlcə, onu Azərbaycanın hakimi Qızıl Arslan qəbul edir və qardaşının yanına buraxmayaraq deyir: "Onun verəcəyi hər şeyi sən məndən ala bilərsən!" Qızıl Arslan ona 3000 atlı qoşur və Mücahidəddin hakimi Mosul atabəyindən üz döndərmiş İrbili mühasirəyə alır. İrbilə gedən yol boyu Qızıl Arslanın atlıları yaşayış məntəqələrini viran qoyur, əhalini qarət edir, qadınları zorlayır. Mücahidəddin isə bunun qarşısını ala bilmirdi. İrbilin hakimi Zeynəddin Yusif qoşun dəstəsinin üzərinə hücum çəkib, onu darmadağın edir¹.

581-ci il rəbiə-sani ayının 9-da (08.07.1185) Cahan Pəhləvanın vassalı, Xilatın hakimi Şah-ərman Nəsirəddin Məhəmməd ibn İbrahim II Sökmən ölür. Bunu eşidən Səlahəddin Yusif rəbiə-sani ayının 20-də (19.07.1185) Xilatı tutmaq üçün qoşun göndərir. Mərhum Şah-ərmanın varisi olmadığı üçün Xilatı onun məmlükü Seyfəddin Bəy-Teymur əlinə keçirir. Mərhum Şah-ərmanın vəziri Məcdəddin ibn əl-Müvəffəq başda olmaqla Xilatın əyanları - məmlükün rəqibləri Səlahəddinə müraciətlə Xilatı Bəy-Teymurdan geri almasını xahiş edirlər. Bir qədər sonra Səlahəddinin qoşun dəstəsi Xilata yaxınlaşır və ət-Tavana kəndi yaxınlığında məskən salır. Buradan kəşfiyyat məqsədi ilə fəqih İsa Xilata göndərilir. Vəzir ona bildirir: "Seyfəddin Bəy-Teymur və Pəhləvanın qızı - [mərhum] Şah-ərmanın arvadı Xilat qalasında durlar, bəlkə Pəhləvan da buraya gəldi". Fəqih heç bir nəticə əldə etmədən geri qayıdır.

Tezliklə atabəy Cahan Pəhləvan "Azərbaycan, Həmədan və Şərq" qoşunları ilə Xilata gəlir. Xilatın şərq cinahında məskən salaraq, Səlahəddin Yusifin yanına elçi göndərərək bildirir: "Bu ölkə mənim qızımə mənsubdur və o, hazırda qaladadır. Mənim məsləhətim budur: qoy aramızda olan dostluq münasibəti əvvəlki kimi qalsın və davam etdirilsin". Bundan sonra Səlahəddin əl-Cəzirəyə, Pəhləvan isə öz

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.163-165; yenə də onun: "Atabəylər", səh.183-184; İbn Xəldun, V, səh.581.

ölkəsinə qayıdılar. Seyfəddin Bəy-Teymur ona pul və hədiyyə gətirir və Xilətdə Cahan Pəhləvanın adı ilə xütbə oxunmağa başlanılır"¹.

Sələhəddin Yusif və Cahan Pəhləvan hələ Xilət hasarlarının yaxınlığında yerləşdiyi vaxt Sələhəddin Atabəyə müraciətlə xahiş edir ki, "Qəzvin, Bistam və Dəmçan vilayətlərində olan ismaililərin qalalarını mühasirəyə alıb tutmaq üçün" onun qoşunlarının Atabəylər dövləti ərazisindən keçməsinə icazə versin. "Atabəy bir qədər fikirləşdikdən sonra ona rədd cavabı verir və ehtiyatla tərpənərək Sələhəddinlə müharibəyə hazırlaşır. Lakin iş bu yerə gəlib çatmır"².

Bu hadisələr zamanı atabəy Cahan Pəhləvanın "qamından ağrı" tutur. Atabəy əmr edir ki, onu tikdirdiyi Təbərək qalasına, ailəsinin yanına aparsınlar. İraq təbiblərinin bütün söylərinə baxmayaraq, onlar Atabəyi ölüm yatağından qaldıra bilmədilər. Hicri 581-ci il zilhiccə ayının sonunda (23.02.-23.03.1186-cı il) "İslamın padşahı, qüdrətli hökmdar, dahi atabəy, Əcəmin xaqanı Şəms əd-Dünya vəd-Din Nüs-rət əl-İslam və-1-müslimin Əbu Cəfər Məhəmməd Cahan Pəhləvan ibn İldəniz İl-şah vəfat etdi"³.

Atabəyin müasiri İbn əl-Əsir Cahan Pəhləvan haqqında bir qayda olaraq (ənənəyə müvafiq) müsbət xasiyyətnamə verir:

"O İraqın, Azərbaycanın, Arranın, əl-Cibəlin, Reyin, İsfahanın Həmədanın və başqa vilayətlərin hakimi idi. O, xoş xasiyyətli insan, ədalətli, müdrik və səbirli hakim idi. Onun hakimiyyəti illərində [tabeliyində olan] ölkələr əmin-amanlıq, təbələri isə dinclik şəraitində yaşayırdılar"⁴. Başqa bir mənbə Atabəyin hədsiz qəddarlığını qeyd edir⁵. Eyni zamanda məlumdur ki, o, misilsiz miras qoymuşdur: onun 5000-dən artıq şəxsi məmlükü və 70 min atı, qatırı və dəvəsi var idi"⁶.

Cahan Pəhləvan mütləq hakim idi: o, zahirdə də olsa, azyaşlı sultan III Toğrul ilə hesablaşmır, Səlcuq sülaləsinin sonuncu nümayəndəsinin nüfuzunun qayğısına belə qalmırdı. Görünür, Atabəy atasının başladığı siyasətdən - tənəzzülə uğrayan sülalənin müdafiəsi siyasətindən istifadə etmək tərəfdarı olmamış, ancaq onu devirmək üçün də heç bir şey göstərməmişdir. Cahan Pəhləvanın hakimiyyətinin əsas yekunu Eldənizlər dövlətinin xarici siyasət mövqeyinin gələcəkdə daha da möhkəmləndirilməsindən ibarət olmuşdur. Lakin Atabəyin hakimiyyətinin son dövrlərində vilayətlərin daxili vəziyyəti müəkkəb idi. Sonralar

¹ Sibte ibn əl-Cözvi, VIII/1, səh.384; İbn əl-Əsir, IX, səh. 168-169; İbn əl-İbri, səh.220; Bar Ebrei, II, səh.436; İbn Xəllikan, III, səh.359-360; Vardan, səh.163; İbn əl-Vardi, II, səh.134; Rəşid əl-Cəmili, səh.157; V.Minorsky, Studies, p.48.

² Ravəndi, səh.312; müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.73.

³ İbn Xəllikan, III, səh.361; Bütün başqa müəlliflər Atabəyin ölüm tarixini hicri 582-ci ilin əvvəli hesab edir. Bu, 1186-cı ilin mart-aprel aylarına müvafiq gəlir.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.173; İbn əl-İbri, səh.220. Арабский аноним . D-173, v.673b; Əbül-Fida, IV, səh.72; İbn Xəldun, V, səh.160.

⁵ Sibte ibn əl-Cözvi, VIII/1, səh.391.

⁶ Yəne orada, səh.391-392; İbn əl-Hənbəli, IV, səh.296.

məlum oldu ki, Cahan Pəhləvanın həyata keçirdiyi tədbirlərin çoxu mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsinə eyni dərəcədə kömək edə bilməmişdir.

**Qızıl Arslan.
Azərbaycan Atabəyləri dövləti
tarixində "məmlük dövrünün" başlanğıcı**

Eldənizlər dövləti tarixinin tədqiqinin ən çətin dövrü XII əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illər - atabəy Qızıl Arslan və İraqın sonuncu Səlcuq sultanı III Toğrulun hakimiyyəti dövrüdür. Ərəb və fars mənbələrinin, o cümlədən bu dövrdə baş verən hadisələrin şahidlərinin məlumatları çox məhduddur. Lakin əlimizdə olan qısa məlumatlardan belə təsəvvür etmək olar ki, bu dövr siyasi hadisələrlə dolğun dövrdür və Azərbaycan Atabəyləri bu zaman ciddi sarsıntılara məruz qalmışdır.

Taxt-tacın varisliyi məsələsində sabit qaydaların olmaması ilə əlaqədar baş verən iğtişaş və daxili müharibələr hələ Səlcuqilərin hökmranlığı dövründə belə mərkəzi hökumətin qüdrətini dəfələrlə zəif salmışdı. Təcrübəli siyasətçi olan Cahan Pəhləvan, şübhəsizdir ki, gələcəkdə baş verə biləcək daxili çəxnaşmanı nəzərə almış, hələ sağlığında varislik məsələsində qayda yaratmaq təşəbbüsündə olmuşdu. Cahan Pəhləvanın müasiri Ravəndi Atabəyin öz ailəsinə bağlılığını xüsusi qeyd edir. Cahan Pəhləvanın dörd oğlu və bir neçə qızı var idi. Qızlarını qonşu hakim və əmirlərə əvə vermişdi. Uşaqlarından ən çox Rey hakimi İnançın qızı İnanç xatından doğulmuş oğlanlarını - Qutluq-İnanç Mahmudu və Əmir Əmiran Öməri sevirdi. Türk qızı Kütəybə xatından Əbu Bəkr adlı oğlu, Özbəkin anası kənz Zahidə xatından isə sonralar Naxçıvan və vilayətin hakimi Cəlalyyə adlı qızı olmuşdu¹. Cahan Pəhləvan öz oğlanlarından hər birini hakim şəxs etmək istəyirdi və ona görə də öz sağlığında o, "Azərbaycan və Arranın idarə olunmasını öz oğlu Əbu Bəkrə tapşırır və onun tərbiyəsini əmisi Müzəffərəddin Qızıl Arslana həvalə edir. Reyi, İsfahanı və İraqın qalan hissəsini öz oğlanları İnanç Mahmuda və Əmir Əmiran Ömərə, Həmədanı isə Özbəkə ayırır"². Ölümqabağı Cahan Pəhləvan öz uşaqlarına əmiləri Qızıl Arslana tabe olmağı, eləcə də "sultan Toğrulun qulluğunda durmağı, ona qarşı kin bəslə-məməyi, [onun] itaətindən boyun qaçırmağa, onu müdafiə etməyi, yardımsız qoymamağı, [hər sahədə] onun tərəfdarı olmağı, onunla münasibətləri kəs-məməyi, ona qarşı çıxmağa, [

¹ Əl-Hüseyni, vər. 97 b; Ravəndi, səh.312; müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.76.

² Əl-Hüseyni vər.79b. Müq. et: T acidarların tarixi və mədhi, səh.56. "Böyük Xutlu İnanca - İraqdan Xvarasana və Babilə, o birisinə, Əmir-Bubkara (Əbu Bəkrə) -Azərbaycandan Eranistana, kiçiyi Əmir-Mirmanə (Əmir Əmirana) isə - Kurqan (Kaspi)dənizindən Kəlakun (Köğcə gölü) dənizinə qədər". Burada Özbəkin adı çəkilmir.

bütün işlərində ona kömək göstərməyi vəsiyyəət edir. O, uşaqlarına [xəlifənin] itaətindən çıxmaqdan çəkinməyi və [onun] nəcib peyğəmbərlik əmrlərini həyata keçirməkdən boyun qaçırmağa vəsiyyəət edir [və deyirdi] ki, möminlərin əmiri onlar üçün dayaq olmalı, bütün sınaqlarda, çətinliklərdə ona arxalanmalıdır, [o] elə bir qala və istinadgahdır ki, üzərinizə inadkar düşmən hücum edərsə, onun yanında sığınacaq tapa bilərsiniz"¹.

Vəsiyyətnamədən görüldüyü kimi, atabəy Cahan Pəhləvan öz uşaqlarına gələcək hərəkətləri üçün elə bir xüsusi proqram (məramnamə) tərtib etmişdir ki, atalarının başladığı işi davam etdirməyə imkan versin və dövləti onun kimi əzəmətlə idarə edə bilsinlər. Lakin görünür ki, Cahan Pəhləvan vəsiyyətnaməsində nəzərdə tutduğu vilayətlərin oğlanlarının ixtiyarına verilməsini rəsmiləşdirməyə imkan tapa bilməmişdir.

Mənbələr Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələri bütün təfərrüatı ilə açıb göstərə bilmir. Lakin əl-Carbazağani və naməlum əsərin müəllifinin verdiyi qısa məlumatlardan aydın olur ki, Atabəyin ölümü onun yaratdığı idarə qayda-qanununu pozdu. Onun varisi Qızıl Arslan yalnız Sultan III Toğrulun deyil, eyni zamanda qardaşı arvadı İncə xatın və onun tərəfdarları olan İraq əmirlərinin müqaviməti ilə rastlaşmalı olur².

Cahan Pəhləvanın himayəsi altında olan sultan III Toğrulun hakimiyyəti dövrünü təsvir edən Ravəndi yazır ki, sultan 10 il ərzində bütün qayğılardan azad yaşamışdır. Çünki Atabəy onun bütün arzularını yerinə yetirir, Məlik şah və Səncər kimi böyük sultanlarını belə əldə edə bilmədiklərini ona çatdırırdı. Bu cür nemət içərisində yaşadığına baxmayaraq, Sultan III Toğrul "bütün insanlara həsəd aparır, gününü əyləncə və kef məclislərində, atabəy isə vuruşlarda və ağır zəhmətdə keçirirdi"³. Ravəndi yazır ki, Atabəy itaət etməyən əmirləri aradan götürür, onların yerinə öz adamlarını təyin edirdi. O, özünün 60, ya 70 şəxsi məmlükünü yüksək dövlət vəzifələrinə irəli çəkir, "uşaqlarını düşmənlərdən qoruyacaqları ümidi ilə [ona borclu] qulların hər birini şəhər və ya vilayətə təyin edirdi". Lakin sonrakı hadisələr sübut etdi ki, həmin məmlüklər tezliklə "dövləti onun övladları və sultan üçün bədbəxtliyə çevirdilər və onlar vilayətlər və şəhərlər üzərindəki hakimiyyət hüquqlarından məhrum oldular, çünki bu qullar *iqta* sahibi olduqlarından hər biri ayrılıqda müstəqil hakimə çevrildi"⁴.

Padşahlarının sağlığında belə özlərini müstəqil aparan və cah-cəlalı həyat sürən məmlüklərin yüksək mövqeləri barəsində İbn İsfəndiyar məlumat verir.

Ölümündən bir az əvvəl atabəy Cahan Pəhləvan Reyə gəlir və ayanlardan biri ilə söhbət etdiyi zaman birdən çavuşların səs-küyünü eşidir. Atabəy kimin gəldiyi ilə maraqlanır və ona deyirlər ki, gələn atabəyin Reydəki canişini və

¹ Əl-Hüseyni, vər.97b-98a.

² Əl-Carbazağani, səh.422; Tarix əl-vüzara, səh.52-53 (bax: K.Luther,səh. 117-128).

³ Ravəndi, səh.309-310.

⁴ Yenə orada. səh.310.

məmlükü Siracəddin Qaymazdır. Onda Cahan Pəhləvan deyir: "Qaymaz da öz həyatında elə mərtəbəyə çatır ki, şəxsi çavuş saxlamaq ixtiyarındadır". Söhbət etdiyi əyana müraciətlə soruşur: "Mənim qullarım və onlara verdiyim mövqə haqqında nə deyə bilərsiniz?" Əyan cavab verir: "Qoy böyük atabəyin həyatı əbədi olsun: sən öz qullarını elə yüksəkliklərə qaldırmısan ki, səndən sonra onlar sənə övladlarının heç birinə itaət etməyəcək və heç biri o birisinə baş əyməyəcək. Həmin qulların ömürləri nə qədər davam edərsə, bir o qədər də İraq nə sülh, nə də sakitlik görəcekdir". Atabəyin gözləri yaşarır və o deyir: "Sən haqlısan! Artıq nə etmək olar?" Müsahibi deyir: "İndi artıq, görünür, yalnız Allahın iradəsinə ümid bəsləmək lazımdır!"¹

Atabəyin ölümündən sonra Xarəzmşah və xəlifə ən-Nasir sultanlığın torpaqlarını ələ keçirməyə can atırlar. Halbuki Cahan Pəhləvanın sağlığında onlar bu barədə fikirləşmək belə istəməzdilər. Bu sahədə Xarəzmşah daha fəallıq göstərirdi, Azərbaycan atabəylərinə tabe olan əraziyə onun qoşunları tez-tez həmləyə keçirdi. Bu çətinliklərə atabəy Qızıl Arslanın hakimiyyəti dövründə yenidən başlayan çəkişmə və daxili mübarizələr də əlavə olunurdu.

Böyük bir dövlətin idarə olunmasına təkbəşinə nəzarət edən atabəy Cahan Pəhləvanın ölümü sultanlığın hakim dairəsində çəşqinliyə səbəb oldu. Dövlət əyanları və atabəyin yaxın adamları (İnanc xatın və onun tərəfdarları) iki və ya üç ay² ərzində Cahan Pəhləvanın ölümünü onun təbəələrindən gizlədir, xəstəliyi haqqında xəbər yayırdılar. Bütün bu müddətdə onlar Cahan Pəhləvanın yerini kimin tuta biləcəyi haqqında məşvərlər keçirirdilər³. Nəhayət, onlar Sultan III Toğrulun yanına gedib, Qızıl Arslanın *iqta* torpaqları sayılan Azərbaycanı və Arranı onun hakimiyyəti altında saxlamağa və qoşunun baş komandanı vəzifəsini də ona tapşırmağa razı salmaq qərarına gəlirlər⁴.

Cahan Pəhləvanın sabiq məmlüklərinin əksəriyyəti Qızıl Arslanın tərəfində idilər. Mənbələr Atabəylər dövlətinin ən görkəmli xadimlərinin adlarını mühafizə edərək bizə çatdırmışdı. Onların arasında rəsmi qəbul əmiri (*əmir-bar*) Mahmud Anas oğlu, Qəzvinin hakimi Nurəddin Qara, Nətənz vilayətinin hakimi Nurəddin Qıran Xuvan, yuxarıda adını çəkdiyimiz Reyin canişini Siracəddin Qaymaz, Qarac hakimi Əbu Dulaf və Fərrazinin hakimi, atabəy Cahan Pəhləvanın sabiq *məlik əl-ümərəsi* Cəmaləddin Uluq Barbəy Ay-Aba əl-Fərrazinin adları vardır⁵.

Cahan Pəhləvanın məmlüklərindən üç görkəmli əmir - Cəmaləddin Ay-Aba, Seyfəddin Rus və Cəmaləddin Öz-Aba III Toğrulun və İnanc xatının tərəfini

¹ İbn İsfəndiyar, səh.151-152; Müq. et: əl-Hüseyni, vər. 104b.

² Müəllifi naməlum "Oğuznamə" (səh.73): "üç-dörd ay".

³ Ravəndi. səh.312

⁴ Müəllifi naməlum "Oğuznamə". səh.73.

⁵ Ravəndi, səh.312, 388, 345, 379; əl-Hüseyni. vər. 103a; əl-Carbağani, səh.428.

saxlayırdı. Məmlüklərdən İzzəddin Miyak əl-Atabəyi, Qaragöz əl-Atabəyi, Bəşir və Sevinc-Aba da sultanın tərəfdarı idilər¹.

Mənbələr Cahan Pəhləvanın həm Azərbaycan Atabəyləri dövlətində, həm də İraq sultanlığında göstərdiyi fəaliyyət nəticəsində məşhurlaşmış 60-70 qularının adını çəkir. Biz "*pəhləvaniyyə*" qulamlarından bir neçəsinin adını sadalayacağıq. Bu ona görə vacibdir ki, onlar Eldənizlər dövlətinin taleyində mühüm rol oynamışlar. Onlardan bəziləri artıq Cahan Pəhləvanın dövründə məşhur idilər, bəziləri isə atabəy Qızıl Arslamın və Sultan III Toğrulun ölümündən sonra siyasət meydanına atılmışdılar. Onların arasında Nurəddin Gögcə, Şəmsəddin Aydoğmuş, Adamiş, Nəsirəddin Menqli, Qay-Aba, Seyfəddin Oğlamış, Bədrəddin Dizməri, Nəsirəddin Ağ Quş, Qaş-Qara, Seyfəddin Sunqurca, Seyfəddin, Bəklük əs-Sədid, Buqday, İzzəddin Balban və b. məşhur idi. Bu məmlüklərin bəziləri atabəy Cahan Pəhləvan oğlanları Əbu Bəkr və Özbəkə, qızı Cəlalyyəyə xidmət edirdi².

Göründüyü kimi Cahan Pəhləvan məmlüklər vasitəsi ilə dövləti idarə etmək üçün xüsusi sistem yaratmaqda öz şəxsi qullarının yardımına arxalanmış, eyni zamanda məmlük yuxarı təbəqəsinin əsasını qoymuşdur. Onlar da atabəy Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra 30 il ərzində baş vermiş bütün tarixi hadisələrdə həlledici rol oynamışlar. Bu məmlüklər "böyük mənəb və qüdrət sahibi olmuş və onun [atabəyin] ölümündən sonra İraq ərazisini zəbt etmişlər"³.

Məmlüklər öz *iqta* torpaq paylarını istədikləri kimi özbaşına idarə edir, sikkə kəsir, hakimlik etdikləri vilayətdə öz adlarına xütbə oxutdururdular. Tarixçi Ravəndi məmlüklərin törətdikləri qarətçiliyin, talançılığın və dağıdıcı hərəkətlərin şahidi olmuşdur. Məmlüklər dövlət siyahılarını (*reyestr*) və qərarlarını saxtalaşdırır, öz adlarını və ləqəblərini, uydurduqları nəsil şəcərələrini vəqflərdən, mədrəsələrdən oğurladıqları kitablara daxil edir, vəqf qeydlərini saxtalaşdıraraq bir-birinə hədiyyə göndərirdilər. "İraqda azgıncasına baş verən satqınlığın səbəbi ondan ibarət idi ki, türklər arasında vilayəti zəbt edən heç bir məmlük irsi olaraq nəsilən-nəslə keçən dövləti idarəetmə qanunlarına bələd olmamış, bu qanunlara müvafiq hərəkət etməyi bacarmamışlar. Məmlüklər özbaşnalığa yol verir, vəziyyətin acınacaqlı şəkli düşdüyü dövrə qədər öz bildikləri kimi hərəkət edirdilər. O, xoşbəxt atabəy [Cahan Pəhləvan] isə ölkəni tərəqqidə, çətinliklərdən azad görmək arzusunda olmuş, təsəwürünə belə gətirməmişdir ki, işlər belə bir səviyyəyə gəlib çıxma bilər. O öz səltənətinə zəmanəsində daimi sülh arzulayıb və deyirdi: "Qoy gələcəkdə də belə olsun"⁴.

Başqa bir tarixçi qeyd edir ki, atabəy Cahan Pəhləvanın məmlüklərinin hər biri "ifritə və ifritə nəslindən idi. Onlar [bu məmlüklər], ədalət yolundan

¹ Ravəndi, səh.314-315; İbn İsfəndiyar, səh.152; Məhəmməd ibn İbrahim, səh.89-92; əl-Carbazəgani, səh.427, 431.

² Həmin məmlüklərin bəziləri haqqında M.Defremərinin məqaləsinə bax.

³ Cüzcani, I, səh.171.

⁴ Ravəndi, səh.310-311.

sapmışdılar, onların hamısının İraqda başlıca məqsədləri tamahkarlıq olmuşdur. Onlar qalaları zəbt edir, talançı və satqın adamlar üçün qapıları açırdılar. 20 il ərzində bu ixtilafların sayı və bu bədbəxtliyin mahiyyəti gündən-günə artırdı"¹.

İnanc xatının inadkarlığına baxmayaraq, əmirlərin əksəriyyəti bu qərara gəlirlər ki, Cahan Pəhləvanın varisi onun qardaşı Qızıl Arslan Osman olmalıdır. Əmirlər öz sədaqətlərini Qızıl Arslana bildirdilər və ondan xahiş etdilər ki, Həmədana gəlib dövlətin idarəsini öz öhdəsinə götürsün.

Sultan III Toğrul anlayırdı ki, əmirlərin əksəriyyətinin sədaqətinə əmin olmadan Qızıl Arslana qarşı heç bir əks tədbir görə bilməyəcəkdir. Eyni zamanda o qorxurdu ki, Qızıl Arslan onun üzünə qoşun çəkərsə, asanlıqla sultanı taxtdan sala bilər. Sərcahan qalasında həbsdə olan şahzadə Məhəmməd ibn II Toğrulu, ya da adı sultan kimi iki dəfə xütbələrdə oxunmuş və sikkələrdə həkk olunmuş şahzadə Səncər ibn Süleymanı sultan elan edər². Ona görə də Sultan III Toğrul öz tərəfdarlarına bildirdi ki, o, Qızıl Arslanı atabəy təyin etmək məcburiyyətindədir və bu vəzifəyə təyin olunması barəsində ona fərman göndərir³. Onlar Həmədanda görüşüb, zahiri də olsa, bir-birinə ehtiram göstərdilər. Görüş zamanı Sultanın məmlükü Qara-gözün Qızıl Arslanı öldürməyə imkanı olur, lakin III Toğrul işarə ilə buna imkan vermir. Sonralar isə buna pəşman olur, çünki Ravəndinin dediyinə görə, bu qətl "vacib və yerində oldı"⁴. Qızıl Arslan bu işdən xəbər tutur və öz adamlarına Qaraqözün gözlərini tökməyi əmr edir.

Qızıl Arslanın mövqeyi möhkəmlənir, ordu onun tərəfinə keçir və hakimiyyəti az qala əlindən çıxacaq Atabəy o dərəcədə qüvvətlənir ki, artıq ciddi rəqib görmürdü. III Toğrulun vəziyyəti isə daha da səbatsızlaşır.

Oğlanların Qutluq-İnanc Mahmud və Əmir Əmiran Ömərin yüksəlməsini arzulayan Cahan Pəhləvanın dul arvadı İnanc xatına gəldikdə isə, təbiidir ki, o, Qızıl Arslanın mövqeyinin möhkəmlənməsindən, qardaşı oğlu Əbu Bəkrin əmisinin səviyyəsinə qalxmasından və onun iki oğlundan yüksək rütbəyə çatmasından çox narazı idi. O, ərinin sabiq məmlükləri Əmir Cəmaləddin Ay-Aba və Cahan Pəhləvanın ordu sərkərdəsi Əmir Seyfəddin Rusla gizli danışığa girir. İnanc xatın onlara yazır: "Siz necə rəva bilirsiniz ki, kəninizin oğlu rütbəcə mənim oğlumdan [Qutluq-İnancdan] yüksək vəzifə [tutur]? Məndə o qədər pul, xəzinə, dinar və dirhəm var ki, sizi [illər] boyu təmin edə bilərəm. Mən istəyirəm ki, siz oğlanların atlara mindirib mənə çatdırasınız. Mən sizin hamınızı və sizinlə gələnləri yerləşdirər və lazımınca o qədər pul xərcləyəyəm ki, siz ağanız atabəy Pəhləvanın qoşunlarını birləşdirə bilərsiniz."⁵

¹ Əl-Carbazağani, səh.4-5.

² Ravəndi, səh.313; əl-Hüseyni, vər. 95 b. Şahzadə Səncər haqqında İbn əl-Fuvati (IV/1, səh.164) "divan qanunlarının və hakimlərə xidmətin bilicisi" kimi xəbər verir.

³ Ravəndi, səh.313; müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.73.

⁴ Ravəndi, səh.313.

⁵ Əl-Hüseyni, vər.98b-99a, Арабский аноним, D-173, vər.674a.

Əmir Ay-Aba və Əmir Rus sultanın III Toğrulun tərəfinə keçir və vəziyyət tezliklə sultanın xeyrinə dəyişir. Əbhər hakimi Bəhaəddin əd-Dövlə, Zəncan hakimi İl-Kəfşut və Marağa hakimi Körpə Arslan da sultana qoşulur¹. Ay-Aba və Rus III Toğruldən vədə alırlar ki. İncanc xatının oğlu Qutluq-İncanc sultanın yanında atabəy rütbəsinə tutacaqdır².

Əmirlərlə bilavasitə əlaqə yaratdıqdan [atabəydən savayı] sonra Sultan qərara gəlir ki, əl-qolunu tamamilə açmaq və atabəy Qızıl Arslanın hakimiyyətindən azad olmaq vaxtı çatmışdır. Öz qoşunlarını və onun tərəfinə keçmiş əmirlərin qoşunlarını toplayaraq o, hicri 583 (13.03.1187-01.03.1188)-cü ildə Həmədana yürüşədir³. Şəhər yaxınlığında III Toğrulun qoşunları Qızıl Arslanın qoşunları ilə toqquşur və bir neçə günlük vuruşdan sonra Atabəyin qoşunu geri çəkilir.

Bir müddətdən sonra qoşuna başçılıq etmək üstündə əmir Ay-Aba ilə əmir Rus arasında ixtilaf baş verir. Ay-Aba Sultan qarşısında rəqibini ləkələyir, az sonra Rus öldürülür. Lakin III Toğrul öz əmirlərini yaxşı tanıdığı üçün bilirdi ki, əvvəlcə onlar Qızıl Arslana qarşı törətdikləri xəyanəti sultana qarşı da eləyəcəklər. III Toğrul Ay-Abaya Qızıl Arslanın üzərinə qoşun çəkmək əmrini verir, əmir isə əmiri yerinə yetirməkdən imtina etdiyi üçün öldürülür⁴.

Bu hadisədən sonra Sultanın əmiri ilə onun tərəfdarları Qızıl Arslanla əlaqədar olanlara divan tutmağa başlayırlar. Belə ki, III Toğrulun vəziri İzzəddin, Həmədanın rəisi Fəxrəddin, Qızıl Arslanın əmirləri Sıracəddin Qaymaz, Bədrəddin Qaragöz və başqaları öldürülür. Belə divantutmanı Ravəndi "çirkin acizlik və dövlət üçün bəd əlamət" adlandırır. Bundan sonra yerli hakimlər, xüsusən ətraf ərazinin hakimləri Sultanla əlaqəni kəsməyə başlayırlar⁵.

Atabəy Qızıl Arslan intiqam almaq üçün III Toğrulu dövlətin daxili işlərinə qarışmaq imkanından məhrum edir, bütün şəhərlərdə sultan tərəfdarlarını həbsə almaq əmrini verir⁶. Eyni zamanda Qızıl Arslan yardım üçün xəlifə ən-Nasirə müraciət edir. Atabəy xəlifəyə yazırdı ki, "O [atabəy], bu yüksək sülalənin məmlüküdür və məmlük oğludur və onun daimi qayğısı zamanəmiz üçün həqiqi nümunə olan, möminlərin Əmirinin xeyirxah rəğbətini qazanmaqdan ibarət olmuşdur". Bunun ardınca xəlifədən kömək arzusunu bildirir. "Qoşunun əksəriyyəti xaincəsinə bizdən üz döndərdi və Rükəddin Toğrulun ardınca getdi. Əgər bu bələnin qarşısı alınmazsa, o [elə bir] vəziyyətə gətirib çıxara bilər ki, onun nəticəsi barədə müəyyən söz demək mümkün olmaz və dövlətin tərəfdarları və onun qulları [bir şey etməkdə] aciz qalacaqlar. Əgər möminlərin Əmiri Bağdaddan

¹ Əl-Hüseyni, vər.99b.

² Арабский аноним D-173, vər.674a.

³ İbn əl-Əsir IX, səh.174; əl-Bundari, səh.301.

⁴ Ravəndi, səh.317, 318; müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.77.

⁵ Nişapuri, səh.86.

⁶ Əl-Hüseyni, vər.99b-100a; İbn əl-Vardi, II, səh.141.

qoşun yollamaq arzusunda olarsa, [onun] məmlükü Azərbaycan tərəfindən ona qoşular. Bu, düşməni zəif salar və İraqın bütün torpaqları [xəlifə] dövlətinin tərəfdarlarına qaytarılar, Bağdadda və başqa yerlərdə olduğu kimi, burada da [xəlifənin] xeyrxah əmrləri həyata keçər"¹.

Eyni zamanda Qızıl Arslan Bağdada gəlib Səlcuq sultanlarının sarayını bərpa edəcəyi haqqında xəlifəyə söz verir. Xəlifə ən-Nasir atabəyin müraciətindən İraq sultanlığını bircəfəlik zəiflətmək, öz hakimiyyətini və nüfuzunu qüvvələndirmək imkanın yarandığını hiss edir. Qızıl Arslanın elçisini iltifatla qəbul edən Xəlifə Atabəyə qoşun göndərməklə yardım edəcəyinə söz verir, ona xələt (fəxri geyim) göndərir və öz sarayının darvazaları qarşısında beş dəfə sultan nöübəsi, "Novruz nöübəsi" oxunmasına icazə verir, Bağdadda, adətən Səlcuq sultanlarının şərəfinə ilk xütbə oxunan sarayın yerlə yeksan edilməsi haqqında əmr verir ki, Bağdadda Səlcuqlərin hakimiyyətindən heç bir əsər qalmasın².

Hicri 584 (1188-ci il martın əvvəli)-cü ilin əvvəlində xəlifə ən-Nasir vəzir İbni Cəlaləddin Übeydullah ibn Yunisin başçılığı ilə böyük ordu toplayır və sultan III Toğrul qarşı atabəy Qızıl Arslanın sərəncamına göndərir. Qoşunun təchizatı üçün xəlifə vəzirə 600 min dinar ayırır³. Xəlifənin qoşunu Qızıl Arslanın ordusu ilə vədələşdiyi vaxtda (səfər ayının 3-də - 03.04.1188) görüşmək üçün Həmədan istiqamətinə yola düşür. Lakin Qızıl Arslan yolda ləngiyir⁴, vəzir isə III Toğrulu zəif düşmənin hesab edərək, hücum keçib Həmədanı almaq qərarına gəlir. III Toğrul cəld tərənir və rəbiülevvəl ayının 8-də (07.05.1188) Day-Mərc (Həmədanın yaxınlığında) ətrafında düşmənin hücum çəkərək onu darmadağın edir. Bu işdə III Toğrul türkmen və kürd dəstələri ilə birlikdə onun tərəfinə keçən Əmir Mahmud ibn Parçam əl-Yivayi kömək edir⁵. Vəzir Cəlaləddin əsir düşür, III Toğrul onu azad edir. Sultan qoşunları xeyli qənimət, xəzinə, silah, mal-qara və s. ələ keçirir⁶.

İbn əl-Əsir bu zaman Suriyada Səlahəddinin qoşun düşərgəsində idi. O yazır ki, xəlifə qoşunun məğlubiyyəti xəbəri Səlahəddinə yetişdikdə o, döyüş meydanından qaçan xəlifə əmirlərindən birindən soruşur: "Bu, necə oldu?" O cavab verdi: "Mənim döyüşçülərim vuruş qaydalarını qoşun rəhbərliyindən başı çıxmayan vəzirdən yaxşı bilirlər, Sultan Toğrul isə cəsərlidir, öz qoşunlarını qələbəyə doğru aparıb zəfər çaldı!"⁷

III Toğrulun xəlifə qoşunları üzərindəki qələbəsindən sonra, oğlu Borkiyarığın tərbiyəçisi, Marağa hakimi Körpə Arslan Həmədana gəlir⁸.

¹ İbn İsfəndiyar, səh.68; əl-İsfahani, əl-Fəth, səh.572-573; Ağsarayı, səh.166-168; İbn Taqriberdi, VI, səh.131; Ravəndi, səh.319.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.189; Ravəndi, səh.319; Yaqut, IV, səh.441; Əbül-Fida, III, səh.73.

³ Əl-Hüseyni, vər.100 b.

⁴ Osman Turan səhv edir (səh.202) - "gəlmədi".

⁵ Əl-Hüseyni, vər. 100b.

⁶ Ravəndi, səh.319-320; Nişapuri, səh.87; əl-Kalkaşəndi. Maasir, II, səh.57-58.

⁷ İbn əl-Əsir, IX, səh.197.

⁸ Ravəndi, səh.320-321.

Hicri 584 (dekabr, 1188)-cü ilin sonlarında xəlifə ən-Nasir III Toğrulun üzünə ikinci dəfə qoşun çəkir. Xəlifə "[qoşuna] çoxlu silah və sursat ayırır və o qədər pul verir ki, Ali divandan heç kəs heç zaman bu miqdarda pul verməmişdi"¹. Qoşun rəhbərliyinə öz cəsarəti və mətinliyi ilə şöhrət qazanmış əmir Mücahidəddin Xalis əl-Xass² təyin olunur.

Tanınmış sərkərdənin başçılığı ilə Xəlifə ordusunun yürüşə çıxdığını eşidən Sultan Həmədanı tərک edib, İsfahana çəkilib. Xəlifə qoşunları Həmədam tutur. Atabəy Qızıl Arslan da buraya gəlir. Əmir Mücahidəddin onu böyük hörmətlə qarşılayır və Xəlifənin adından Qızıl Arslanın şərafinə qəbul mərasimi düzəldir. Mərasimdə Qızıl Arslana xəlifənin canişini təyin olunması, beləliklə ona müstəqil hakim rütbəsi verilməsi [Sultan vassalı deyil] barəsində xəlifə fərmanı (məşur) təqdim edilir. Xəlifə Bağdadda Qızıl Arslanın adına xütbə oxutdurub, onu "hökmdar, möminlər Əmirinin köməkçisi" (*əl-malik ən-nasir Əmir əl-möminin*) adlandırır. Xəlifə qoşunları Qızıl Arslanın tabeliyinə verilir və o, Həmədanda sultan taxtına çıxarılır. Ona xüsusi fəxri paltar geyindirirlər və ən-Nasirin fərmanı oxunan zaman Xəlifə əyanları Qızıl Arslanın qarşısında baş endirib torpağı öpürlər³.

Atabəy Qızıl Arslanın yerində olmamasından istifadə edən Sultan III Toğrul Azərbaycana soxulur. Burada İzzəddin Həsən ibn Qıpçaq ona qoşulur və III Toğrulun əksəriyyəti türkmənlərdən ibarət olan qoşununun sayı 50 minə çatır⁴. III Toğrul Uşnu, Urmiya, Xoy və Səlmas şəhərlərini işğal edir, onun qoşunları ölkəni qarət edib, vيرانəyə çevirirdi⁵.

Hicri 585 (1189)-ci ildə III Toğrul Azərbaycandan Səlahəddinə məktubla müraciət edərək şikayətlənir ki, "Əmirilər və məmlüklər ona xain çıxmış, onun əmisi Qızıl Arslan sultan torpaqlarını zəbt etmişdir". "Mən səndən sığınacaq istəyirəm, İrbil yaxınlığında öz torpaqlarımın sərhədinə yanaşmışam, səndən yardım və mərhəmət diləyirəm. İstəsən ki, sənin yanına gəlim, gələrəm. Sənin mərhəmətinin intizarındayam!"⁶ Lakin Səlahəddin III Toğrulun elçisindən üzr istəyir, hərbi hazırlığa başı qarışdığını bəhanə edərək III Toğrula yardım göstərməkdən imtina edir. Bununla bərabər o, atabəy Qızıl Arslanın, eləcə də III Toğrulun yanına onları barışdırmaq məqsədi ilə elçilər göndərir. III Toğrul barışığa razı olur, ancaq danışıqlar sona çatır-çatmaz, yenidən Qızıl Arslanla müharibə etmək qərarına gəlir⁷.

¹ Əl-Hüseyni, vər.100b.

² İbn əl-Vardi, II, səh.143.

³ Əl-Hüseyni, vər. 101a; Ravəndi, səh.327; Арабский аноним, D-173, vər.674b.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.101 a.

⁵ Əl-Bundari, səh.302; Ravəndi, səh.332; Nişapurı, səh.88.

⁶ Əl-İsfahani, əl-Fəth, səh.353-354.

⁷ Əl-Hüseyni, vər.101a; əl-İsfahani, əl-Fəth, səh.573; Mixond, IV, səh.18.

Hicri 586-cı ilin ramazan ayında (oktyabr, 1190) o, Qızıl Arslanın üzərinə hücum edir. Ancaq Qızıl Arslan III Toğrula qarşı hücumdan qabaq ona xidmət etmək üçün Həmədana gəlmiş qardaşı oğlanları Qutluq-İnanc Mahmud və Əmir Əmiran Ömərlə barışıq bağlayır, onların anaları, dul qalmış qardaşı arvadı İnanc xatınla evlənilir¹. Yalnız bundan sonra Atabəy qardaşı oğlu Əbu Bəkrî, əmir-bər Mahmud Anas oğlunu və Nurəddin Qaranı qoşun başçısı təyin edir və Sultan üzərinə hücumu keçir. Əvvəlcə o, İzzəddin Həsən ibn Qıpçağın türkmən dəstələrini darmadağın edir, onların mal-qarasını, ailələrini və əmlakını ələ keçirir². İzzəddin Həsən və III Toğrul döyüş meydanından qaçır. Kərkük yaxınlığında İzzəddinə məxsus Karxin qalasına gəlirlər. Buradan III Toğrul xəlifə ən-Nasirə məktub yazaraq, xəlifənin vəziri Cəlaləddin ibn Yunisin ordusunu məğlub etdiyi üçün şəxsən üzr istəyir. O, icazə alaraq Bağdada gəlir, əlində qılınc, əynində kəfən gözləyir. III Toğrula xəbər verirlər ki, xəlifə onun işi ilə məşğul olmağa imkan tapana qədər sultan öz yerində qalmalıdır³.

Lakin III Toğrul xəlifənin qərarını gözləmir və öz hərbi səadətində (uğuruna) arxalanaraq, Həmədana qayıdır. Həmədan yaxınlığında Sultan Qızıl Arslanın üzərinə hücumu keçir, lakin Əmir Fəxrəddin Qutluq onu darmadağın edir, özünü əsir alır və çadırının dayağını kəsir⁴.

III Toğrul ümid edirdi ki, əmisi Qızıl Arslan ona rəhm edəcək və azaqlığa buraxacaqdır. Lakin Atabəy onun əl-qolunu qandallayıb, Naxçıvan yaxınlığındakı Qəhrəm qalasına saldırır⁵.

Azərbaycanda atabəy Qızıl Arslan gürcülərə qarşı hərəkət edir. Onun qoşunları Van gölünə yaxınlaşır və Bitlis şəhərini tutur⁶. Eyni zamanda o, kraliça Tamarın (1184-1213) birinci əri, gürcü sarayından qovulmuş Georgi Rusa hərbi yardım göstərir. Georgi "atabəyin yanına gəlir. Arranda ona nəsihət olmuş taleyinə müvafiq yer istəyir". Atabəy onu Gəncə əmiri təyin edir. O, "Gəncə və Arran qoşunları ilə Kambeçovani (Kaxetiya) ölkəsinə gəlir, ölkə daxilində tarlaları bərhad hala salır, çoxlu əsir tutur və talan edilmiş qənimət aparır"⁷.

Həmədana qayıdanda Qızıl Arslan həbsdə olan şahzadə Səncər ibn Süleymanı özü ilə gətirir və İraq sultanlığının taxtında orurtmaq istəyir. Atabəy öz silahdaşlarına çoxlu *iqta* payı verir, onları mənşurla təsbit edir⁸. Ehtimal ki, Qızıl Arslan Səncərin başına tac qoyacaqdı, lakin xəlifə ən-Nasir Atabəyin özünə sultan

¹ Əl-Hüseyni, vər.101 a; əl-İsfahani, əl-Fəth, səh.573; Mixond, IV, səh.18.

² Əl-Hüseyni, vər. L 101 b; Müəllifi naməlum Oğuznamə, səh.79.

³ Əl-Hüseyni, vər.101 b-102a.

⁴ Əl-Hüseyni, vər. 102a; Yəzidi, səh.171; Müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.79.

⁵ Əl-Nişapuridə (səh.89) belədir, əl-Hüseynidə (vər.102a) "Azərbaycanda, Təbriz yaxınlığında qalaya salır". İbn əl-Əsirdə (IX, səh.218), əl-Bundaridə (səh.302) və əl-İsfahanidə (əl-Fəth, səh.574): "qalaların birində". Müəllifi naməlum "Oğuznamə"də (səh.79) "Dizmar qalasında".

⁶ Şərəfşan Bitlisi, səh.408, 410.

⁷ Tacidərlərin tarixi və mədhi, səh.55; Киракос Гандзакети, стр. 93-94.

⁸ Ravəndi, səh.333.

taxtını tutmağı məsləhət görür. Belə olduqda Qızıl Arslan Səncəri yenidən həbs edir, qalaya saldırır və taxta özü oturur¹.

Həməddandan Qızıl Arslan İsfahana yönəlir. Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra orda şəfiilər Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyətinə qarşı öz narazılıqlarını bildirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, atabəy Qızıl Arslanın III Toğrulla apardığı mübarizənin ən qızğın çağlarında İsfahanda, Reydə və bir çox başqa şəhərlərdə atabəy tərəfdarları ilə əleyhdarları arasında qanlı toqquşmalar baş verirdi. Azərbaycan Atabəylərinin əleyhdarlarına çoxdan bəri İsfahan şəfiilərinin rəisi başçılıq edirdi. Atabəy Cahan Pəhləvan öz sağlığında "onun yamanlığından ehtiyat edərək, sultanların belə çəkdiyiyi, sərəncamında yüz mindən artıq silahlı [adam] olan" rəis Sədrəddin Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əbdüllətif əl-Xocəndi əl-İsfahanini daima öz yanında gəzdirdirdi². Cahan Pəhləvan rəisi öz yanından buraxandan sonra da o, atabəyin sağlığında ona qarşı çıxış etmirdi. İndi isə III Toğrul tərəfinə keçən rəis İsfahanda Qızıl Arslanın tərəfdarlarının qırılması əmrini verir. İbn əl-Əsir yazır ki, qırğın o qədər dəhşətli idi ki, onu təsvir etmək belə çətinidir. Buna cavab olaraq, Əmir Qaymaz əl-Atabəyi Qızıl Arslanın əmrilə İsfahanda çox böyük miqdarda şəfiilərdən qırdırır; iki-üç il ərzində onlardan bir neçə min nəfər öldürülür³.

Bu hadisələrdən sonra Qızıl Arslan Həməddana qayıdır. Orada xəlifə adından "sultan, möminlər Əmirinin köməkçisi (*nasir*), Müzəffər əd-Dünya vəd-Din" Qızıl Arslanın ünvanına xütbə oxunur, onun saray darvazasının qarşısında beş dəfə "Zülqəməyn" nöübəsi çalınır və o öz adından sikkə kəsdirməyə başlayır". Bütün sultanlar kimi, Qızıl Arslan öz adı ilə qızıl dinar kəsdirir⁴. Beləliklə, Qızıl Arslan İraq sultanlığının mütləq hakimi olur. O, Azərbaycanın, Arranın, Həməddanın, İsfahanın, Reyin bütün ətraf vilayətləri ilə yekdil sahibinə çevrilir. Fars və Xuzistan hakimləri ona vassal kimi tabe idilər⁵.

Lakin ən yüksək hakimiyyət zirvəsinə çatan Qızıl Arslan real hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə etmirdi. Onun sarayında

¹ Ravəndi, səh.333; Yəzidi, səh.171; Nişapuri, səh.89; müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.79.

² Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.298.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.174, 218, 236; əl-İsfahani, əl-Fəth, səh.574; Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.450. İsfahan şəfiilərinin rəisi sonralar da Azərbaycan Atabəylərinin sülaləsinə qarşı müqavimət göstərir. İsfahan şihəsi Fəlakəddin Sunqur ət-Təvil tərəfindən hicri 592-ci ilin cumadi əs-sani ayında öldürülənə qədər öz inadından əl çəkmir. Daha dəqiq məlumat üçün bax: İbn əl-Fuvati, IV, səh.13; əl-Əsnəvi, səh.491-492.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.218; Ravəndi, səh.333; əl-Bundari, səh.302; Yəzidi, səh.171-172; əl-İsfahani, əl-Fəth, səh.574; Арабский D-173, v. 674b; Rəşidəddin 1/2, səh.104; Xondəmir, II, səh.534-535; Qızıl Arslanın adı ilə kəsilmiş üç qızıl dinarı 1920-ci ildə bir nəfər erməni taciri Azərbaycandan aparıb, ABŞ-da satmışdır. Bax: Д.Ж.Куюмджиян. Три уникальные моменты Атабеков. Ильденизидов, стр. 527-541.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.218.

əyyaşlıq hökm sürür, o, vaxtının çoxunu qulam və kənzlərin əhatəsində keçirir, onu nadir halda ayıq görmək olardı¹.

İnanc xatın və onun yaxın adamları Qızıl Arslandan ehtiyat etməyə başlayırlar. Qızıl Arslan da İnanc xatına şübhə ilə yanaşırdı. Çünki o, qardaşı oğlanları Qutluq-İnanc Mahmud və Əmir Əmiran Ömər in tərəfdarları olan məmlükləri öz tərəfinə çəkmək xatirinə İnanc xatınla evlənmişdi. İnanc xatın Qızıl Arslandan narazı olanların hamısını öz tərəfinə çəkmək üçün razılıqlarını almaq qərarına gəlir. Bir neçə əmiri öz yanına çağıraraq, onlara deyir: "Biz sultan Toğrulun əleyhinə çıxmaqla ona qarşı ədalətsiz hərəkət etmişik. İndi artıq heç kəs bizə heç vaxt inanmayacaq. Kainatın sultanı Qızıl Arslan bizim axırımıza çıxana qədər biz onunla haqq-hesabımızı çürütməliyik. O, artıq müxtəlif dövlət rütbələrində bizim adamları öz qulamaları ilə əvəz etməyə başlamışdır"².

Qızıl Arslan əleyhinə sui-qəsd hazırlanır və hicri 587-ci ilin şaban ayında (24.08-21.09.1191) o, adəti üzrə keçirdiyi kef məclislərinin birindən sonra Sultan Müzəffərəddin Abdulla Əbu Səid Qızıl Arslan ibn Eldəniz, atabəy əl-İraqi öz yatağında öldürülür.

Müəlliflərin bəzisi yazır ki, Qızıl Arslan yuxuda olarkən, mühafizəçilər onu tək qoyub getdikdən sonra, boğulub öldürülür və onun qatili öz qvardiyaçılarından biridir³. Ehtiyat üçün onun yataq otağının keşiyini çəkən qarovulçunu edam edirlər. Başqa mənbələrdə deyilir ki, Qızıl Arslanın qatili öz arvadı İnanc xatındır⁴. Eyni zamanda xəbər verilir ki, o, boğulmayıb, 15 bıçaq yarısından ölmüşdür⁵. Ravəndi deyir ki, İnanc xatın və tərəfdarları Qızıl Arslanı öz çadırında, kefdən sonra yatdığı zaman öldürmüşlər⁶. Bəzi salnamələrdə deyilmiş bir fərziyyə də həqiqətə uyğundur. Orada deyilir ki, Atabəy ismaililər tərəfindən qətl olunmuşdur⁷. "Adamlar [bu] qətlə onunla əlaqələndirirlər ki, bu hadisəyə yaxın [zamanlarda] o, fanatik dini ədavət ucundan İsfahan bazarında şəfii imamı Mütəllibin məşhur adamlarından bir neçəsini dar ağacından asmış, ona görə də imamın tərəfdarları tərəfindən qətl edilmişdir"⁸.

Cahan Pəhləvanın oğlanları.Məmlüklər. Xəlifə ən-Nasir və Xarəzmşah Təkişin hərəkətləri

¹ Əl-Hüseyni, v.ər.102b.

² Ravəndi, səh.333; Yəzidi, səh.172; müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.79.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.218; əl-Bundari, səh.302; İbn Xəllikan, III, səh.362; əl-İsfahani, əl-Fəth, səh.575; Yəzidi, səh.172; əl-Beydəvi, səh.74; Əbül-Fida, IV, səh.116; İbn Xəldun, V, səh. 180-181; Xondəmir (II, səh.535) yazır ki, atabəy və Sultan Qızıl Arslan şevvalda öldürülmüşdür.

⁴ Sibti ibn əl-Cövzi, VIII, səh.406.

⁵ Nişapuri, səh.89.

⁶ Ravəndi, səh.333; Арабский аноним, D-173, v.ər.674b.

⁷ Əl-İsfahani, əl-Fəth, səh.575; İbn əl-Vərdi, II, səh.149; Tacidarların tarixi və mədhi, səh.56.

⁸ Raşidəddin 1/2, səh.104.

Sultan və atabəy Qızıl Arslan öldürülən kimi Cahan Pəhləvanın dul qalmış arvadlarından Qüteybə xatın (Nüsrətəddin Əbu Bəkrin anası) Qızıl Arslanın barməğindən sultan ünvanı və nişanı olan üzüyü çıxarıb, öz oğluna verir və deyir: "Get, Azərbaycan və Arran hakimiyətini [öz əlinə] al"¹. Həmin gecə Əbu Bəkr Azərbaycana yola düşür, tezliklə Naxçıvana, Şəmsəddin Eldənizin hakimiyəti dövründən Azərbaycan Atabəylərinin tabeliyində olan torpaqlardan yığılmış vergilərin toplandığı Əlincə qalasına gəlir. Qala bütün xəzinələrlə birlikdə Cahan Pəhləvanın o biri dul arvadı - Zahidə xatının sərəncamında idi².

Əbu Bəkr qalanı və xəzinəni zəbt edir. Bütün yerli hakimlər onun hakimiyətini qəbul edib tanıyır³. O, "bir şəhərdən başqa şəhərə gedir, hamı ona tabe olur, [beləliklə] bütün Azərbaycan və Arranı tutur. Qoşunlar onun ətrafına toplaşır və o, atasının və babasının yerində bərqərar olur"⁴.

Həmədan və ətraf vilayətlərdə hakimiyəti İncə xatının oğlanları Fəxrəddin Qutluq-İncə Mahmud və Əmir Əmiran Ömər zəbt edir. İncə xatının özü Reydə qalır⁵.

Beləliklə, dövlət Cahan Pəhləvanın oğlanları arasında bölünür. Lakin bu bölgü qəti deyildi, yeni daxili mübarizə təhlükəsi sovuşmamışdı.

Bu zaman Cahan Pəhləvanın görkəmli silahdaşlarından onun məmlükü Mahmud Anas oğlu öyrənir ki, mərhum sultan və atabəy Qızıl Arslan öz qardaşı oğlanları və onların anaları İncə xatınla birlikdə həbsdə olan Sultan III Toğrulu öldürmək üçün sui-qəsd hazırlamışdır. Mahmud Anas oğlu Qızıl Arslanın ölümünə baxmayaraq, sui-qəsdin baş verəcəyindən ehtiyat edərək qətlin qarşısını almaq qərarına gəlir. O, qalanın valisi ilə danışib razılaşaraq, Sultan Toğrulu həbsdən azad edir. Bu, sultandan əmir Mahmudun rəsmi qəbullar əmiri, qala valisinin isə əmir hacib rütbəsinin alacaqları barəsində razılıq aldıqdan sonra baş verir⁶.

İki il qalada məhbus qaldıqdan sonra sultan III Toğrul hicri 588-ci ilin rəbiə-sani (16.04-14.05.1192) ayında azadlığa çıxır⁷ və beş yüz süvari ilə Təbrizə basqın edir, lakin əhali şəhəri tutmağa ona imkları vermir⁸. Atabəy Əbu Bəkr mühasirədə qalan əhalinin köməyinə gəlir və III Toğrul döyüşə girişmədən öz qoşununu Zəncan tərəfə çəkir. Burada Zəncan hakimi İl-Kəfşut 8 minlik ordu ilə ona qoşulur və III Toğrul İraqa tərəf yeriyir.

¹ Ravəndi, səh.333; əl-Bundari, səh.302; əl-İsfahani, əl-Fəth, səh.575; İbn İsfəndiyar, səh.254; müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.80.

² Əl-Hüseyni, vər.102b.

³ Ravəndi, səh.333-334; müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.80; Арабский аноним, D-174, vər.674b.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.102b-103a; əl-Bundari, səh.302.

⁵ Əl-Hüseyni, vər.103a; əl-Bundari, 302; Tacidərlərin tarixi və mədh, 56; Müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.80; Арабский аноним, D-173, vər.674b.

⁶ Əl-Hüseyni, vər.103a.

⁷ İbn əl-Əsir, IX, səh.224, 230.

⁸ Əl-Hüseyni, vər.103a; əl-İsfahani, əl-Fəth, səh.575; Арабский аноним, D-173, vər.674b.

Hicri 588-ci il cumadi sani ayının 15-də (28.06.1192) Qəzvin yaxınlığında Toğrul ilə Qutluq-İnanc Mahmud və tərəfdarlarının 15 minlik qoşunları arasında döyüş baş verir. Qutluq-İnanc məğlub olur, III Toğrul isə hədsiz qənimət əldə edir. Lakin döyüşün əsas nəticəsi bundan ibarət olur ki, Qutluq-İnanc döyüşçülərinin əksəriyyəti III Toğrulun tərəfinə keçir¹.

Bu qələbədən sonra sultan III Toğrulun təntənəli surətdə Həmədana daxil olur və yenidən sultan taxtına sahiblənir. Qutluq-İnanca gəldikdə isə o, Reydə, anasının yanında gizlənir, buradan Xarəzmşah Təkişə elçilər vasitəsilə xəbər göndərir ki, III Toğrul həbsdən azad olmuş və İran İraqını zəbt etmişdir. Eyni zamanda Qutluq-İnanc Xarəzmşahdan III Toğrula qarşı mübarizə üçün yardım istəyir². Xarəzmşah Təkiş İraqda vəziyyətin qeyri-müəyyənliyindən istifadə edərək, hicri 589 (yanvar, 1193)-cu ilin əvvəlində İraqı işğal etmək məqsədi ilə qoşun göndərir³. Onun qoşunu Reyi və Təbərək qalasını zəbt edir və ölkədə azgünlük törətməyə başlayır. Qutluq-İnanc və onun anası Xarəzmşah qoşunlarının qüvvəsindən qorxaraq, qaçıb Sərcahan qalasında gizlənirlər⁴. Bundan istifadə edən III Toğrul Təkişə külli miqdarda bəxşiş göndərir və rəğbətini qazanıb, Qutluq-İnanca qarşı mübarizədə ondan kömək diləyir. III Toğrul öz qızını Təkişin qardaşı Yunis xana verir və hətta onun adı ilə pul kəsdirməyə, sultanlıqda onun adına xütbə oxutmağa söz verir⁵. Bu isə Səlcuq sultanının Xarəzmşahdan vassal asılılığını qəbul etməsinin təsdiqi olardı.

Bu vaxt Xarəzmşah Təkiş öz qardaşı Sultan şahın ona qarşı üsyan qaldırdığını, Gürgənci zəbt etdiyini və Xarəzmi mühasirəyə aldığı eşidir. Ona görə də Təkiş zəbt olunmuş torpaqlardan xərac toplayaraq, Rey və Təbərəkdə əmir Tamqaçın başçılığı ilə Xarəzm qoşun dəstələrini qoyub tezliklə Xarəzmə qayıdır⁶.

Xarəzmşahın getməsindən istifadə edərək III Toğrul hicri 589-cu ilin yazında (mart-aprel, 1193) xarəzmlilərin qoşun dəstəsinə hücum edir, onları qılıncdan keçirir. Rey və Təbərək qalasını tutur, qətl olunmuş əmir Tamqaçın başını Xarəzmə göndərir⁷. Həmin bu vaxtda İnanc xatın III Toğrula aşağıdakı məktubu yazır: "Mən heç zaman sənə meyil göstərməkdən çəkinməmişəm və sənənin yaxın və uzaq düşmənlərinin düşməni olmuşam. İndi Allah səni əcdadının mülkiyyətində xaqan tikiyəndən sonra, mən də sənənin qulluqçularından və kənzilərindən biriyəm. Mənim bəl xəzinəm və pulum var, sən mənə qəbul etsən,

¹ Əl-Hüseyni, vər.103b-104a; Ravəndi, səh.334, Nişapuri, səh.90; İbn əl-Əsir, IX, səh.224; 230; Yəzidi, səh.173; Əl-İsfahani. Əl-Fəth, səh.575; Ибн Тагриберди, VI, стр. 135.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.230; Cüveyni, I, səh.299.

³ Nişapuri, səh.90; Cüveyni, I, səh.300.

⁴ Ravəndi, səh.336; əl-Hüseyni, vər.104a.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.230; Ravəndi, səh.336, 350.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.230; Cüveyni, I, səh.300; Əbül-Fida, III, səh.85; Rəşidəddin, 1/2, səh.100.

⁷ Ravəndi, səh.336; İbn əl-Əsir, IX, səh.230; Yəzidi, səh. 174; Cüveyni, I, səh.302.

kəniylərindən biri kimi sənə xidmət göstərərəm, bu şərtlə ki, kəbin kəsilməyə razılıq barədə iltizam verəsən. Mən Həmədana sənə qulluğuna gələrəm və tədricən xəzinəmi və pulları sənə verərəm" ¹.

III Toğrul evlənməyə razılıq verir. Lakin kəbin kəsildikdən az sonra Toğrula xəbər verirlər ki, İncə xatun onu zəhərləmək qəsdindədir. Qulluqçu qızlardan biri III Toğrula xəbər verir ki, onun xanımı sultanın içkisinə zəhər qatıb. III Toğrul İncə xatunı həmin içkini içməyə məcbur edir və o zəhərlənir. Bu dövr Atabəylər dövlətinin siyasi həyatında həddən artıq sui-qəsd və intriqaalar törədilməsində dəhşətli rol oynamış həmin qadının həyatı belə sona çatır ².

¹ Əl-Hüseyni, vər. 104a; Арабский аноним, D-173, vər.674b.

² Müəllifi naməlum Oğuznamə, səh. 81; Tacidarların mədhi və tarixi, səh. 58; Rəşiddədin, 1/2 100; Mirxond, IV səh. 21, Ravəndəyə görə (səh. 337), İncə xatun yay ipi ilə boğulub; əl-Hüseyni İncə xatunun sui-qəsdindən xəbər vermir, ancaq qeyd edir ki, "vaxtı çatanda öldü".

Qutluq-İnanc Mahmud anasının aqibətini görüb qorxur, atasının bir dəstə qulami ilə bərabər Azərbaycana, doğma qardaşı Əmir Əmiran Ömərın yanına qaçır¹. Qardaşlar Təbrizi tutur, Azərbaycan və Arran hakimi və atabəy Əbu Bəkrin üzərinə hücumə hazırlaşmaq üçün qoşun toplamağa başlayırlar. Əbu Bəkr Naxçıvandan qardaşlara qarşı qoşun çəkir "və onlar qılınclar toqquşan, nizələr parçalanan vuruşda qarşılaşırlar. Qardaşlardan hər biri o birinə qarşı möhkəm müqavimət göstərir. Əmir Əbu Bəkr [İnancın qoşununa] həmlə edir, onlar rüsvayçılıqla qaçırırlar. Əmir onları o vaxta qədər izləyir ki, böyük bir dəstə əsir düşür, ancaq qardaşların ikisi də canlarını qurtara bilirlər"².

Əbu Bəkr tərəfindən məğlubiyyətə uğradıqdan sonra Əmir Əmiran Ömər Şirvana qaçır, Qutluq-İnanc Mahmud isə Zəncanda sığınacaq tapır. Burada o, Xarəzmşah Təkişə məktub göndərir və III Toğrulə qarşı mübarizə üçün ondan yardım istəyir³. Eyni zamanda xəlifə ən-Nasir də Təkişə məktubla müraciət edir. Xəlifə də III Toğrulədan şikayətləni, xəlifəyə tabe torpaqlara soxulmasından narazı qaldığını bildirir. Məktubla bərabər xəlifə III Toğrulə hakimiyyəti altında olan bütün torpaqlarını *iqta* sifətilə Xarəzmşaha bağışlanılması haqqında məşur göndərir⁴. Yardım bərəsində xəhişi aldıqdan sonra, Toğrulə qarşı birgə mübarizədə iştirak etməkdən fayda götürmək imkanını əldən verməmək üçün Təkiş qoşunu ilə Xarəzmdən yürüş edir 590 (1193). Semnanda Qutluq-İnanc öz tərəfdarları və III Toğrulə tərək etmiş İraq əmirləri ilə birlikdə Təkişə qoşulur⁵.

Xarəzmşahın hücum xəbərini eşidən III Toğrulə təcili surətdə qoşunları ilə Reyə tərəf üz qoyur. Xarəzmşahla döyüşə girmək ərfəsində III Toğrulə Xarəzmşahın böyük hacibi Şihabəddin Məsud ibn əl-Hüseynidən məktub alır. Məktubda hacib Təkişlə barışığa girməyi və onun tələblərini ödəməyi III Toğrulə məsləhət bilir. Böyük hacib yazırdı: "Mən sultan Əlaəddin Təkişin məmlükü olduğuna, onun iltifatı və ehsanı ilə bəslənməyimə baxmayaraq, onun əlində bir oyuncuğam və bu, xeyirli məsləhət verməkdə mənə maneəçilik törətmir. Başına *kalansuv* taxmış elə bir döyüşçü yoxdur ki, sənin hakimlik hüququn hesabına sənə tabe olmasın: çünki sənin [ata-baban] sultan və sultan oğlanlarıdır, onların hakimiyyəti müxtəlif ölkələrə yayılmış, onlar bütün torpaqlara sahib olmuşlar və onların xidmətində saysız-hesabsız insan dururdu. Mən sənə Reydən Savəyə çəkilməyi, orada Əlaəddin Təkişlə sülh bağlamağı məsləhət bilirməm. Biz isə sənəninlə onun arasında vasitəçi olarıq. Onun tələbinin son hüdudu sənənin Reydən

¹ Əl-Hüseyni, vər.104b.

² Əl-Hüseyni, vər.104b; Yəzidi, səh.90; Mırxond, IV, səh.21; Tacidarların tarixi və mədhi (səh.57): "Onlar (qardaşlar) arasında həsəd və mübarizə başlayır. Əmir Bubkar (Əbu Bəkr) böyük qardaşına qalib gəlib, onu qaçmağa vadar etdikdən sonra birincilik əldə edir və atabəy olur".

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.230; Ravəndi, səh.340.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.230.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.230; əl-Hüseyni, vər.107b-108a; Ravəndi, səh.341.

çıxmağındır. Bu [ona] ona görə lazımdır ki, qoy adamlar bilsinlər ki, onun ölkədəki hörmət və şərəfi kafirlərin hakimiyyətinin (*mülük əl-küffar*) gözündə sarsılmışdır. Onlara məlumdur ki, Rey Xarəzmşaha mənsubdur, ancaq onun adamları şəhərdən qovulmuş və şəhərə başqaları sahib olmuşdur. Bundan savayı onun başqa məqsədi yoxdur və sən Reydən onun xeyrinə əl çəksən, o buna qane olar, Reydə öz oğlunu qoyub yenidən Xarəzmə qayıdar. Oğlu Reydə qalarsa, sənin hakimiyyətin altında qalacaq, sənin əmrlərinə tabe olacaq, sənin yasaq bildiyini tələqin edəcəkdir. Buradan belə görünür ki, sultan öz xoşu ilə heç bir qan tökmədən geri qayıtmış, hər şey olduğu kimi qalacaqdır"¹.

Bu məktubu aldıqdan sonra III Toğrul əmirlərlə məşvərət keçirir. Əmir Nurəddin Qara III Toğrula aşağıdakını məsləhət tutur: "Bu, ağlabatan fikirdir. Biz belə etməliyik - gərək Savəyə gedək və İsfahan və Zəncandan qoşunlarımız gələndə qədr orada qalmalıyıq. Əgər Xarəzmşah Əlaəddin Təkiş bizi təqib etməyə başlayarsa, biz Savə və Müşkuyə² arasında olan dar keçiddə onu qarşılıyır və bu niyyətdən əl çəkməyə məcbur edərək. Bu da mümkün olmazsa, biz İsfahana gedər, İsfahana hücum edərsə, Həmədana qayıdırıq. O, öz ölkəsini tərk edə bilməyəcək və bizi yerbəyerdən təqib etməyəcəkdir, o zaman biz müsəlmanların xeyrinə sülh müqaviləsi bağlaya bilərik"³.

Lakin sultan III Toğrul bu təklifdən imtina edir və əsas qüvvələrinin yaxınlaşmasını gözləmədən Xarəzmşahla müharibəyə girmək qərarına gəlir. Hicri 590-cı il rəbiüləvvəl ayının 9-da (04.03.1194)²²⁵ III Toğrul az qüvvə ilə Rey yaxınlığında xarəzmlərin Qutluq-İnanc Mahmudun başçılıq etdiyi qabaq dəstələri üzərinə hücumu keçir. 60 nəfər qulama sultan xarəzmlərin qabaq dəstəsinin üzərinə atılır, toqquşma zamanı oxla gözdən yaralanır və atdan yıxılır. Qutluq-İnanc ona yaxınlaşır və III Toğrul ona müraciətlə deyir: "Ey Mahmud! Məni qaldır və buradan uzaqlaşdır. Bu həm sənin, həm də mənim üçün yaxşı olar!" Lakin Qutluq-İnanc sultan III Toğrulun başını kəsib Xarəzmşaha aparır. Ancaq Təkiş Qutluq-İnancın hərəkətini bəyənmir və ona deyir: "Arzu edərdim və yaxşı olardı ki, sən onu mənim yanına diri gətirəydin. Heyf! Onun taleyi başqa cür buyurmuşdur!"⁴

Xarəzmşah Təkiş III Toğrulun başını Bağdada göndərir və orada bir neçə gün Nubi darvazasından asılı qalır. III Toğrulun cəsədi isə Rey bazarında dar ağacından asılır⁵.

¹ Əl-Hüseyni, vər.108b-109a.

² Yaqut, III, səh.67; "Müskuyə - Rey vilayətində kiçik şəhərdir".

³ Əl-Hüseyni, vər.109a.

⁴ İbn əl-Əsirə görə (IX, səh.230): rəbiüləvvəl 24-də, Ravəndiyə görə (səh.341), vuruş cumadi sani ayının 24 (16.06.1194)-də baş vermişdir.

⁵ Əl-Hüseyni, vər. 109b; İbn əl-Əsir, IX, səh.230; Yəzidi, səh.176; Nişapuri, səh.91, Bar Əbrey, II, səh.467; Əbül-Fida, III, səh.89-90; Bəydavi, səh.74; Cüveyni, I, səh.302-303; Ərəb enonimi, D-173, vər.675a; Rəşidəddin, 1/2, səh.101; İbn Xaldun, V, səh.182; əl-Məkrizi, əs-Suluk, səh.1, 40; İbn əl-

Tarixçi Sədrəddin əl-Hüseyni yazır ki, "Sonuncu səlcuq hökmdarı sultan III Toğrul öldürüldə Səlcuqlər nəslinin közərmış kö mürlerinden yalnız kül qaldı, onu da yel sovurdu!"¹

III Toğrulun həlakından sonra Xarəzmşah Təkiş hicri 590-cı ilin rəcəb ayında (iyul, 1194) Həmədanı və Fars İraqı şəhərlərinin çox hissəsini tutur, zəbt edilmiş torpaqları öz əmirləri arasında paylayır. İsfahanı Qutluq-İnanca verir və onu İraqın baş əmiri təyin edir, Həmədanı Qaragöz əl-Atabəyiyə, Reyi öz oğlu şahzadə Yunis xana verir və əmir Mayaçuqu onun atabəyi vəzifəsinə təyin edir².

Xəlifə ən-Nasir belə hesab edirdi ki, vəzir İbn əl-Qəssabın başçılığı ilə xəlifə qoşunlarının Sultana qarşı müharibədə iştirakının əvəzinə Xarəzmşah III Toğrulun torpaqlarının bir hissəsini onun hakimiyyətinə verəcəkdir. Lakin Xarəzmşah xəlifəyə heç bir vilayət təklif etmir. Onda Xəlifə Xarəzmşahın III Toğrulun müllərinə sahib olmasının əhəmiyyətini qeyd etmək məqsədi ilə Təkişə sultanına məxsus fəxri paltar və xəlt verilməsini öz vəzirinə tapşırır. Vəzir, xəlifənin müvəkkili kimi belə hesab edir ki, Xarəzmşah özü vəzirin yanına gəlməli, o da xəlifənin hədiyyələrini Təkişə təqdim etmişdir. Lakin Xarəzmşah şübhələnir ki, onu tələyə salmaq istəyirlər, ona görə də vəzirin qoşun düşərgəsinə hücum əmrini verir. Vəzir qaçıb canını qurtara bilsə də, bu vaxtdan etibarən Xarəzmşahla xəlifənin münasibəti birdəfəlik pisləşir³.

Hicri 591-ci ilin əvvəlində (1195-ci ilin başlanğıcı) Xuzistan hakimi Müzəffərəddin Əbdülfəth İL-Doğdu ibn Ağ-Toğan ibn Şimla ölür və onun varisləri arasında daxili mübarizə başlayır. Bundan istifadə edən xəlifənin vəziri İbn əl-Qəssab Xuzistana qoşun yeridir. Xuzistanın şəhərlərini zəbt etdikdən sonra vəzir sabiq hakimin oğlanlarının hamısını əsir tutub Bağdada göndərir⁴. Bundan sonra Xəlifə öz vəzirinə İran İraqının torpaqlarını zəbt etmək əmrini verir.

Bu zaman Qutluq-İnanc Mahmud və Xarəzmşahın oğlunun atabəyi əmir Mayaçuq ittifaq barəsində bağladıkları əhdi pozaraq, açıq mübarizəyə girişirlər. Zəncan yaxınlığındakı döyüşdə Qutluq-İnanc məğlub olur və ətrafında olan qoşun dəstəsi ilə Xulvan keçidinə, vəzir İbn əl-Qəssabın qarərgahına gəlir⁵. Vəzir Qutluq-İnancı fəxri xəltlə təltif edir və özünün bütün süvari dəstəsini onun sərəncamına verir. Vəzir və Qutluq-İnancın başçılığı ilə qoşun Kirmanşahdan keçərək Həmədan tərəfə yeriyir. Qısamüddətli döyüşdən sonra [h. 591-ci il şəvval ayı - 08.09-06.10.1195] Yunis xan və Mayaçuq şəhərdən qovulur. Bundan sonra İbn əl-Qəssab və Qutluq-İnanc Həmədan vilayətini bütünlüklə zəbt edir və Reyə yaxınlaşırlar.

Vərđi, II, səh.156-158;Ə.Ə.Əlizadə (İctimai-iqtisadi və siyasi tarix, səh.82) hadisələr düzgün işıqlandırılmışdır.

¹ Rəşidəddin, 1/2, səh.101.

² Əl-Hüseyni, vər. 110 a.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.231; Ravəndi, səh.345; Rəşidəddin, 1/2, səh.102.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.224; 231; Sibti ibn əl-Cövzi, VIII, səh.445; İbn əl-Füvati, IV/1, səh.

⁵ Ravəndi, səh.346; Cüveyni, I, səh.304.

Burada da xarəzmlilər yenidən məğlubiyyətə uğrayır, Bistam və Curcana tərəf çəkirlər. Az keçmədən bütün İran İraqı xarəzmlilərdən təmizlənilir¹.

Bir neçə ya keçməmiş Qutluq-İnanc və İraq əmirləri anlayır ki, vəzir İbn əl-Qəssab yalnız xəlifənin xeyrinə hərəkət edir və onun əsas məqsədi ölkəni qarət etməkdən ibarətdir. Qutluq-İnanc İbn əl-Qəssabın qoşununun hərəkətlərinə qarşı narazılığını bildirdikdə, vəzir ona hücum çəkir və qaçmağa məcbur edir. Vəzir onu Qaraca şəhərinin yaxınlığında yaxalayır və məğlubiyyətə uğradır, Qutluq-İnanc güclə qaçıb canını qurtara bilir.

Bundan sonra İbn əl-Qəssab Həmədana qayıdır. Bir neçə aydan sonra Xarəzmşah Təkişin elçisi onun yanına gəlir, Xəlifə qoşunlarının hərəkətindən Xarəzmşahın narazı qaldığını və tezliklə İran İraqından çıxarılması tələbini İbn əl-Qəssaba bildirir. Lakin vəzir bu tələbi yerinə yetirməkdən boyun qaçırır, Xarəzmşah Həmədana qoşun çəkir. Hicri 592-ci ilin şaban ayında (iyul, 1196) İbn əl-Qəssab ölür, Təkiş vəzirə qarşılaşa bilmir. Vəzirin qoşunu arasında ixtilaf baş verir, bundan istifadə edən Xarəzmşah xəlifənin qoşununu məğlubiyyətə uğradır, külli miqdarda qənimət ələ keçirir və Həmədanı rutur. Burada o əmr edir ki, İbn əl-Qəssabın meyiti qəbirdən çıxarılıb yandırılısın².

Bu hadisələrdən sonra Mayaçuq və Xarəzmşahın bir neçə başqa əmirləri Qutluq-İnanc ilə sülh müqaviləsi bağlamaq üçün danışıqlar aparır və onun qərarına gəlmək barəsində icazə istəyirlər. Lakin bu, Qutluq-İnanc tərəfindən öldürülmüş III Toğrulun qızının hiyləsi idi. O, Xarəzmşahın oğlu Yunis xana ələ getmiş və atasının intiqamını almaq qərarına gəlmişdi. Onlar Qutluq-İnancı tora sahib, öldürməyə nail olurlar. Həmədanın rəisi Fəxrəddin Sərvər Qutluq-İnancın başını və cəsədini pulla alıb, hicri 592-ci il cumadi sani ayında (may, 1196) atası Cahan Pəhləvanın Həmədandakı məqbərəsində basdırır³.

Azərbaycanda hadisələr

Yuxarıda qeyd etmişik ki, Əbu Bəkr öz qardaşları Qutluq-İnanc Mahmudu və Əmir Əmiran Öməri 1192-ci ilin axırında Təbriz yaxınlığında darmadağın etdikdən sonra Qutluq-İnanc Semnana, Xarəzmşah Təkişin yanına qaçır. Əmir Əmiran Öməre gəldikdə isə o, şimala üz tutur və Şirvanşah I Axsitanın (1160-1196-cı ilə yaxın) sarayında sığınacaq axtarır. Məğlubiyyətə uğramış Əmir Əmiran Öməri Şirvanşahın özü qarşılayır. Şirvanşahın məqsədi bir o qədər Əmir Əmirana deyil, keçmiş süzərenlərinin sülaləsində gedən daxili mübarizəyə yardım

¹ Cüveyni, I, səh.304.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.231-232; Ravəndi, səh.346-349; İbn İsfəndiyar, II, səh.160; Rəşidəddin, 1/2, səh.136-137.

³ Ravəndi, səh.350-351; Cüveyni, I, səh.307.

göstərməkdən ibarət idi. Ömərə ehtiram göstərərək, şah öz qızını ona verir və onu qoşunla təhiz edir. Həmin qoşunla Əmir Əmiran Omər atabəy Əbu Bəkrin əleyhinə birgə vuruşmaq məqsədilə gürcü ordusu ilə birləşmək üçün yola düşür.

Çarıça Tamarın qərargahına gələrək, Əmir Əmiran Ömər gürcülərlə birlikdə qardaşına qarşı döyüşə hazır olduğunu bildirir. Gürcülər "onu yaxşı qarşılayır, atababalarının ləyaqətinə müvafiq onunla davranır, ona [lazımı] hörmət və ehtiram göstərir, ərzaq, yem, pul və geyim sahəsində onun bütün ehtiyaclarını təmin edirlər"¹.

Çarıça Tamar Əmir Əmiran Ömərdən qardaşına qarşı çıxmasının səbəbini soruşduqda o, cavab verir: "Mənim qardaşım əmir Əbu Bəkr biz geri çəkilməyə onun torpaqlarında sığınacaq dilədiyimiz vaxtlarda, qayğımızı hüququmıza müvafiq olaraq çəkmədi. Qohumluq və müdafiə [borcu] bizim toxunulmazlığımızı saxlamağa onu məcbur etmədi, düşmənimizə qarşı bizimlə birgə mübarizəyə girişməli, onu məğlub etməli, torpaqlarımızı geri almaq, İraqda bizim hakimiyyətimizi bərqərar etməli idi. O isə Azərbaycanda sakit vəziyyətdə yaşayırdı, hətta öz adamları ilə bizim üzərimizə həmlə etdi. Biz səfil vəziyyətdə ölkəni gəzir, [tədrisən] gücdən düşür, öz ölkəmizdən qürbət diyarlara qaçmaq məcburiyyətində qaldıq. Mən də sizin yanınıza, [sizin] ölkənizə gəlmişəm ki, siz mənə adamlar qoşasınız və mənə qoşunla yardım edəsiniz. [O zaman] mən ona qarşı çıxma [bilər], onunla qarşılaşar, onunla döyüşə girişib qalib gələ bilərəm. Əgər mən ona qalib gələməzsə və onu ölkədən qovub çıxara bilərəmsə, o zaman [hər şey] sizin qarşınızdadır, oradan nə istəsəniz götürün, çünki orada artıq sizin rəqibiniz yoxdur"².

Beləliklə, çarıça Tamar Əbu Bəkrə qarşı mübarizədə özünə müttəfiq tapdı, Arran və Azərbaycana hücum etmək üçün qoşunun toplanması əmrini verdi. O həmçinin Şirvanşah I Axsitana məktub göndərdi. I Axsitan onların [gürcülərin] tabeliyində idi və onlara xərac verirdi, onlarla birgə çıxışa hazırlaşmalı idi"³. Əbu Bəkrdən narazı qalan Arran əmirləri və türkmən dəstələri də Əmir Ömərə qoşuldu⁴.

Birləşmiş gürcü-Şirvan qoşunları iyunun 1-də (1194-cü il) cümə axşamından cüməyə keçən gecə "Şamaxor vilayətinə daxil oldular. Çar (David Soslan - Z.B.) və onun sərkərdələri, Şirvanşah və Əmir Əmiran öz qoşunları ilə birlikdə sevincək halda, Allaha şükür edirdilər ki, düşmənə lap yaxında rast gəldilər. Ancaq onlar çox təəcübəndilər ki, düşmənlər (yəni atabəy Əbu Bəkrin qoşunları -Z.B.) Gəncəni və Arran düzünü tərk, beləliklə də dağlar tərəfindən

¹ Əl-Hüseyni, səh.105a.

² Yəni orada.

³ Əl-Hüseyni, vər. 105b; Tacidların tarixi və mədhi, səh.57-59.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.105b.

müdafə oluna biləcəklərindən özlərini məhrum edərək, çox tələsik onlara qarşı çıxmışlar"¹.

Şamxor ətrafındakı vuruşda atabəy Əbu Bəkr məğlub olur, Şamxor və ətraf şəhər və qalalar Əmir Əmiranın hakimiyyətinə tabe edilir². Əbu Bəkr Beyləqan tərəfə çəkilir, orada Əmir Əmiranın qoşunları "torpağın daraldığı, havanın isə sanki boğunuqlaşdığı" vaxt Atabəyin ordusu ilə qarşılaşır. Qanlı vuruşma nəticəsində Əbu Bəkr yenidən darmadağın edilir, Atabəyin özü isə atdan yerə salınır. Qardaşının qulamlarından biri ona yaxınlaşıb öldürmək istəyir, lakin Atabəy özünü ona nişan verir [tanıtdırır]. Qulam atabəyi müşayiət etməyə razılıq verir və onlar döyüş meydanını tərk edib, bir müddətdən sonra Naxçıvana çatırlar³.

Beyləqan ətrafındakı döyüşdən sonra gürcü qoşunları David Soslanın başçılığı ilə Gəncəyə yürüş edir. Əmir Əmiran Gəncə əhlindən şəhərin təslim edilməsini tələb edir. Ona belə cavab göndərirlər: "Sən buraya tək gəlmiş olsaydın, biz şəhəri sənə təhvil verərdik. Lakin sən kafirlər yığnağı (*küffar*) ilə gəlmisən və biz qorxuruq ki, şəhəri sənə təslim versək, kafirlər sənə xain çıxar və şəhərə sahib dururlar. O zaman biz öz uşaqlarımızla bərabər əsir düşəcəkdir, bizim ərlərimiz və ailələrimiz qılıncdan keçiriləcəkdir. Buna imkan verilərsə, bu hüduzlarda (*saqr*) islam ölkəsindən onların əlinə keçməmiş heç bir şəhər qalmaz. O zaman onların üzərində günəş parlacağı halda⁴, islamın sütunları dağılar və zülmətə qərq olar".

Gəncə əhalisi şəhəri təslim etmir, həm də Şamxor və Beyləqan ətrafındakı məğlubiyyətdən sonra Əbu Bəkrin qoşunlarının bir hissəsi Gəncədə sığınacaq tapmışdı. Belə olduqda Əmir Əmiran hiyləyə əl atır. O, gürcüləri şəhərdən qoşunlarını geri çəkməyə razı salır və onlara aşağıdakı təklifi edir: "Mən Gəncəyə girərəmsə, orada sizin hökəmlərimiz yaranacaq, xərac sizə veriləcək, şəhərin gəliri sizə çatacaqdır. Əgər biz Gəncəni qılınc [gücünü] zəbt edə bilməyib geri çəkilsək, o zaman onlar mənim qardaşımı çağırıb, şəhəri ona təhvil verəcəklər. Şəhərdə mənim olmağım, qardaşımın olmağından sizə daha sərfəlidir"⁵.

Gürcülər Əmir Əmiranın qarşısında şört qoyurlar ki, onunla birlikdə müşavir sifətilə bir neçə gürcü sərkərdəsi də şəhərə daxil olsun. Bu şərtədən xəbər tutan Gəncə əhalisi belə cavab verir: "Onlardan bir neçə nəfərinin sənənlə birgə gəlməsinin eybi yoxdur. Onların hiyləgərliyinə biz [qabaqcadan] bələdik, xainlik və yamanlıqlarından özümüzü qoruyacağıq". Əmir Əmiran öz qoşunu, üç nəfər gürcü və yaxın adamları ilə birlikdə Gəncəyə daxil olurlar. Saraya gələn kimi

¹ Tacıdarların tarixi və mədhi, səh.60; bax: A.Abdaladzə. səh.114-118.

² Tacıdarların tarixi və mədhi, səh.59-62.

³ Bu vuruş haqqında daha müfəssəl məlumat üçün bax: Əl-Hüseyni, vər. 105b-106a. Gürcü salnaməsi isə əksinə xəbər verir: Əbu Bəkr Əmir Əmiran və I Axsitanın üzərinə hücumu keçir, onları Beyləqan darvazaları yanında darmadağın edir və Arrandan qovur (Tacıdarların tarixi və mədhi, səh.57).

⁴ Əl-Hüseyni, vər. 106a.

⁵ Əl-Hüseyni, vər.106a.

onlar vaxtilə Sultan Məhəmməd Təpərin təsis etdiyi sultanlıq taxtına Əmir Əmiranı ofurdurlar¹.

Gəncənin təslimi barəsində gürcü rəvayəti bir qədər başqadır. David Soslan şəhərə yaxınlaşdığı zaman "onu qarşılaşmağa şəhərin adlı-sanlı əhli və baş tacirlər, qazi və fəqihlər (hüquqşünaslar) çıxdılar. Onlar diz çökərək Davidə baş əyir, ona əhsən oxuyur, göz yaşları içərisində ona yalvarır, özlərini və uşaqlarını ona tapşırırdılar. Çarın qarşısında şəhər darvazaları açılır və sultan sarayının qapısı ağzına qədər qiymətli parçalar döşəyir və onun üstünə qızıl, gümüş, dirhəm və dinar səpilir. Saraya daxil olub, o, sultan taxtında əyləşir"².

Gəncənin fəthi münasibəti ilə David Soslanın təşkil etdiyi qəbulda çariça Tamar da iştirak edirdi. Əmir Əmiran Ömər və Şirvanşah I Axsitan öz yerlərində oturdu və gürcü sarayı çox razı qalmışdı ki, David Soslan atabəy Cahan Pəhləvanın oğlunu vassal sifətilə özünə tabe etmişdi³.

Gürcü qoşunları Gəncədən çıxdıqdan sonra şəhərdə qalan Əmir Əmiran şəhərin müsəlman əhalisini sıxışdırmağa başlayır, xaçpərəstləri isə himayəsi altına alır⁴. Buna görə də şəhər əyanları onu öldürür. Əl-Hüseyni qeyd edir ki, gürcülər çıxıb getdikdən sonra Əmir Əmiran Ömər "22 gün yaşadıqdan sonra ölür"⁵. Gürcü salnaməsi bu barədə başqa cür məlumat verir: "Sabiq atabəy Əbu Bəkr Naxçıvanda gizlənərək, birisinə çoxlu qızıl verəcəyini vəd və öz qardaşı Əmir-Mirmanı öldürməyi tövsiyə edir. Sonuncuya gizləncə öldürücü zəhər verilir və o xəstələnir"⁶. xəstələnir"⁶.

Gəncə əhalisi təcili Əbu Bəkrin yanına elçi göndərərək tezliklə şəhərə gəlməsini xahiş edirlər. Əbu Bəkr gəldikdə "Əmir-Mirmanın əsgərləri onunla vuruşur, lakin bir hissəsi qırılır, bir hissəsi isə qaçmağa məcbur olur. Əbu Bəkr gəncələrdən tabe olacaqları barədə söz alıb, Gəncədə öz mövqeyini möhkəmləndirir. Bununla belə orada çox qalmaqdan qorxaraq, tezliklə şəhəri tərk edir"⁷.

Müttəfiqlərinin ölümünü və Gəncənin Əbu Bəkr tərəfindən zəbt olunduğunu eşidən gürcü qoşunları İvane Mxarqrdzelinin başçılığı ilə Gəncəyə hücum çəkir. Şəhərin mühasirəsi 25 gün davam edir. Çariça Tamar da buraya gəlir və "Şirvanşah xidmət etmək üçün onun qarşısına çıxır". Lakin gürcülər şəhəri ala bilmir, mühasirəni götürür və Naxçıvana tərəf hərəkət edirdilər. Onlar Şirvanşah I

¹ Ən-Nəsəvi, səh.286.

² Tacidarlarn tarixi və mədhi. Səh.62.

³ Yənə orada, səh.63.

⁴ Киракос Гандзакечи, стр. 94-95.

⁵ Əl-Hüseyni, vər. 106b.

⁶ Tacidarlarn tarixi və mədhi, səh.65.

⁷ Tacidarlarn tarixi və mədhi, səh.65; əl-Hüseyniyə görə (vər. 107a): "Əbu Bəkrşəhər işlərini səhmana saldıqdan və şəhəri oğlu əmir...tapşırıqdan sonra Naxçıvana qayıtdı".

Axsitana "bollu bəxşiş verir, zinətli paltar geyindirir və şərəflə evinə yola salırlar"¹.

Naxçıvana gedərkən gürcü qoşunları hicri 599-cu ildə (20.09.1202-09.09.1203) "Azərbaycan mahallarından olan" Dvin şəhərini (*Dvin min amal Azərbaycan*) mühasirəyə alırlar. Şəhərin mühasirəsi başladığı vaxt əhali atabəy Əbu Bəkrə kömək üçün müraciət edirlər. Lakin gürcülərin təhlükəli olmaları barədə əmirlərin xəbərdarlığına baxmayaraq, Əbu Bəkr mühasirədə qalana yardım göstərməkdən boyun qaçırır.

Həmin vaxt Əbu Bəkr, ümumiyyətlə, dövlət işlərinə qarışmır, qoşunun təchizatı qayğısına qalır, ayılmaq bilməyən sərxoşa oxşayırdı. Əhali sərhəd dairələrinə soxulmuş gürcü dəstələrinə qarşı yardım üçün ona müraciət edərkən, Atabəy buna heç bir əhəmiyyət vermir "və özünü elə aparırdı ki, guya bunların ona heç bir dəxli yoxdur"².

Əbu Bəkrdən yardım almıyan Dvin əhli gürcülərin təzyiqi qarşısında davam gətirməyərkən şəhəri təslim etməyə məcbur olur. Gürcülər Dvini qarət edir. orada elə qırğın törədirlər ki, "bürün bunlardan insan bədənində tüklər ürpəşirdi"³.

Gürcülərin Dvini tutduğunu bilən və onlann ölkənin içərilərinə soxulacağından qorxan Əbu Bəkr Naxçıvandan Təbrizə yola düşür. Burada Xarəzmşah Təkişin İraqı tərk edərək, ölkənin idarə olunmasını Əbu Bəkrə tapşırmaq qərarı haqqında məktubunu ona çatdırırlar. İran İraqında Cahan Pəhləvanın ölümündən qabaq ölkənin vilayətlərini *iqta* sifəti ilə paylamış məmlükləri hakimiyyət sürürdü. Bu hakimlər heç bir hökmdarı tanımaq istəmir və Xarəzmşah Əbu Bəkrə onlara qarşı yönəltmək istəyirdi.

Xarəzmşah Əbu Bəkrə yazır: "Biz oğlumuz Əbu Bəkrə salamlayır, onun səhhətini və kefini xəbər alırıq. O bilməlidir ki, Xarəzmdə bizi mühüm işlər gözləyir. Biz Həmədanı tərk edərək onun idarəsini öz oğlumuzun himayəsinə veririk". Lakin Əbu Bəkr Xarəzmşahın görüşünə getməkdən boyun qaçırır və ona belə cavab verir: "Mən kafirlərlə (yəni gürcülərlə - *Z.B.*) həmsərhədəm, bu işlərə hazırda qarışmaq imkanı yoxdur. Mən qardaşım Özbəki yanımıza göndərərəm"⁴.

Özbək Həmədana gəlir⁵, Xarəzmşah Təkiş onu böyük hörmətlə qəbul edib, hakimiyyəti ona tapşırır. Hakimiyyət işlərini öz nəzarəti altına götürən Məlik əl-ümərə Cəmaləddin Ay-Aba Özbəkin müdəbbiri olur⁶.

Hicri 591 (1195)-ci ildə, Xarəzmşah Təkiş Xarəzmə getdikdən sonra, Cahan Pəhləvanın məmlükləri İraq əmirlərinin bəziləri ilə saziş bağlayır və Xarəzmşahla mübarizəyə girişmək qərarına gəlirlər. Bu ittifaqın başında məmlük əmir İzzəddin

¹ Tacidarların tarixi və mədhi. Səh.66.

² İbn əl-Əsir IX, səh.260; əl-Hüseyni, vər.107a.

³ İbn əl-Əsir IX, səh.260; əl-Öməri, səh.114-115; Vardan, səh.169; Əbül-Fida, III, səh. 104-105.

⁴ Ravəndi, səh.357.

⁵ Cüveyniyə görə (I, səh.308), Özbək Azərbaycandan öz qardaşının əlindən qaçır.

⁶ Ravəndiyə görə (səh.358-359), müdəbbirin adı Nureddin Ay-Aba idi.

Əbül-Müzəffər Gögcə ibn Əbdüllah ət-Türki durur¹. Onun tərəfdarları Reyi və onun nahiyələrinə tutduqdan sonra xarəzmilərin qoşun hissələrini qovmaq üçün

İsfahana hərəkət edir. Lakin İsfahana yaxınlaşdıqda onlar öyrənirlər ki, məmlük Seyfəddin Toğrulun başçılıq etdiyi xəlifə ən-Nasirin qoşunları xarəzmləri şəhərdən qovub çıxarmışdır. Birgə hərəkət barəsində sazişə girərək, hər iki məmlük xarəzmləri təqib edir və tezliklə İran İraqını bütövlükdə ələ keçirirlər. Rey və nahiyəsi, Savə, Qum, Kəşan və nahiyəsi Gögcənin hakimiyyəti, İsfahan, Həmədan, Zəncan və Qəzvin isə xəlifənin hakimiyyəti altına keçir. Xəlifə ən-Nasir Gögcəyə *mənşur* göndərərək zəbt etdiyi şəhər və vilayətlərin onun hakimiyyəti altında qalmasını təsdiq edir və şərt qoyur ki, bu vilayətlər rəsmən Gögcəyə tabe olsalar da, onların gəliri xəlifə xəzinəsinə daxil olacaqdır. Beləliklə, Gögcənin nüfuzu artır, qoşunun sayı çoxalır və zəbt etdiyi vilayətlərdə onun hakimiyyəti bütün hakimlər tərəfindən tanınır².

Özbəkə xidmət etmək üçün qoşunla gəlmiş müdəbbir Cəmaləddinin yeznələri hicri 593-cü il rəbiüləvvəl ayının 6-da (27.01.1197) Həmədanın idarə olunmasını öz əllərilə alırlar³. Xəlifə ən Nasir Özbək və onun atasının keçmiş qulunu Gögcə arasındakı münasibətlərin gərginliyindən istifadə edərək, Özbəki güzəştlər hesabına da olsa, öz tərəfinə çəkmək qərarnə gəlir. Bu işdə xəlifə özü üçün böyük mənfəət güdüdü. Çünki "qəyyumluğu altında olanları" zəif salır və onların arasındakı ədavətdən istifadə edərək öz ərazisinə yeni torpaqlar əlavə edə bilirdi.

Hicri 593-cü ildə Əyyubilərin görkəmli sərkərdələrindən əmir Əbül Hayc əs-Samin (Tosqun) Bağdada gəlir. Onun *iqta* məlikənəsi bu vaxt Əyyubilər tərəfindən geri alınmış, özü isə Bağdada qaçmışdı. Xəlifə ona Həmədana hücum hazırlaşmağı əmr verir. Onun qoşunları Həmədana yaxınlaşanda Özbək də öz ordusu ilə onlara qoşulur. Hərbi müşavirə zamanı Özbək Əbül Haycın təklifi ilə razılaşmır. Əbül Xayc Özbəkə qarşı çıxır və onu əsir alır. Bundan xəbər tutan Xəlifə Özbəkin təcili azad olunması əmrini verir və ona fəxri geyim (xələt) və qızıl qılınc göndərir. Əbül Xayc işin belə şəkildə alındığını görərək qorxur, ordusunu tərk edərək İrbilə qaçır və bir az keçmədən orada ölür⁴.

Özbəkin müdəbbiri Cəmaləddin Ay-Aba bu hadisələrdən sonra xəlifə qoşunlarına etibar etmir, Həmədanda vəziyyəti ləxlamış Özbək isə qardaşı Əbu Bəkrdən kömək ahnaq niyyəti ilə Azərbaycana yollanır⁵. Hicri 593-cü ilin rəcəb ayında (20.05-18.06.1197) o, Əbu Bəkrin əmirləri Bəhaəddin Sunbat, Şişək və Nəsirəddin Ağ Quşla birlikdə Həmədana qayıdır. Həmədan vilayətinin

¹ İbn əl-Füvati, IV/I, səh.283-284; Başqa mənbələrdə məmlük Nurəddin Gögcə adlanır.

İbn əl-Əsir IX, səh.234; İbn Səi, IX, səh. 125; İbn əl-Füvati, IV, səh.283-284; Rəşidəddin, 1/2, səh.141. Müq. et: Defremeri, səh. 152; I.Kafesoğlu, səh.138.

³ Ravəndi, səh.358.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.237; Ravəndi, səh.359.

⁵ Ravəndi, səh.360.

hakimiyəti Göğ-cəyə tapşırılır, o da əhaliyə ağlagəlməz əzablar verir¹. Göğcənin şüarı "Allah və Qılınc" olur. Vergi verənlər silkinə öz münasibətini dəyişməyi və ya tutduğu vəzifədən əl çəkməyi təklif etdikdə o deyir: "Mən qılıncı öz əllərimlə yerə qoymayacağam"². Göğcənin özbaşınalığı həddini aşdığından əmir Bəhaəddin Sunbat atabəy Əbu Bəkrin yanına gələrək, Həmədanda yaranmış vəziyyət barəsində ona məlumat verir. Atabəy Əbu Bəkr öz canişini və Özbəkin vəziri sifəti ilə qazı İbn Zeynəddini Həmədana göndərir, o da kara gəlməz hakim çıxır. O, özünü "əmirilər hökmdarı və vəzirilər ağası" (*məlik əl-üməra və seyyid əl-vüzərd*) adlandırır, kef məclisləri və qəbullar düzəltməklə məğul olur. Buna xəzinə pullarını xərcləyirdi³.

Bu zaman Xarəzmşah Təkiş ölür və Xarəzmşahlar dövlətinin taxtına sultan Əlaəddin Məhəmməd (1200-1220) sahib olur.

Yeni Xarəzmşahın ölkənin daxili işləri ilə məşğul olmasından istifadə edən İraq əmirləri bir neçə Xarəzm qoşun dəstələri üzərinə basqın edir və onları ölkədən qovur. Bu işdə Özbək və Göğcə xüsusi fəallıq göstərirlər. Tezliklə Azərbaycandan buraya atabəy Əbu Bəkr də gəlib çıxır. O, Həmədanı Özbəkə tapşırır, İsfahanı öz ərazisinə qatır. Rey nahiyələri ilə birlikdə Göğcənin sərəncamma verir və beləliklə İran İraqının torpaqlarının rəsmi paylanması qanuniləşdirir⁴.

Torpaqlar əlinə keçirdikdən sonra Göğcə atabəy Əbu Bəkrə qarşı qaba rəftar edir və özünü müstəqil apararaq daima deyirdi: "Mən heç bir atabəy tanımıram". Göğcə qüvvətli və cəsarətli idi, öz qoşunu da var idi. Nə Əbu Bəkr, nə də Özbək atalarının məmlükünün özbaşınalığını məhdudlaşdırmaq barəsində düşünmək belə istəmirdilər. Bir dəfə Göğcə deyir: "Səlcuq nəslə nümayəndələrindən Toğrul və Səncərin hökmrənlik və ağahğı qalmaq və tale yer üzünə Xarəzmşahı göndərdi. Eldənizlərdə də hökmrənlik qalmasa, buna heç də təəccüblənmək lazım deyil. Əgər onlar (eldənizlər) mənim qılıncını gücünə zəbt olunmuş torpaqları mənə versələr, əla olar, mənə artıq heç nə lazım deyil! Verməsələr, görülməyəcək dərəcədə elə müsibətlər törədəcəyəm ki, ondan sonra nə olur qoy olsun! Mən ədaləti bərqərar etmək istəmişəm və üzümü xeyirxahlığa çevirmişəm. Bəlkə də, Allah mənim üçün tac və taxt hazırlamışdır!"⁵

Atabəy Əbu Bəkrin başı içki və kef məclislərinə qarışdığından onun vəzifəsini ölkənin əsil sahibi kimi hərəkət edən Cəmaləddin Ay-Aba aparırdı. Göğcənin vəziyyəti günü-gündən möhkəmlənirdi, Əbu Bəkrin məmlükə qarşı çıxara biləcək qoşunu yox idi, ona görə də o deyirdi: "Biz Göğcə ilə müharibə

¹ Yəne orada.

² Yəne orada.

³ Yəne orada. Səh.361.

⁴ Ravəndi, səh.369. Müq. et: İ.Kafəsoğlu, səh. 147.

⁵ Ravəndi, səh.369-370. Müq. et: İ.Kafəsoğlu, səh.147.

aparmayacağıq. Əgər şahzadə Özbək onunla əlbirdirsə, onda biz fikirləşərik. Yoxsa, Gögcə kimdir ki?"¹

Əbu Bəkrin zəifliyini İraq əmirləri də hiss edirdi, Gögcənin durmadan artan qüdrətini görərək ona yaltaqlanırdı və deyirdilər: "Atabəyin sənə qarşı çıxara biləcək qüvvəsi yoxdur. Sən ona üsrün gəlmisən, hakimiyyəti əlinə al, İraq sənəin əlindədir"². Atabəy Əbu Bəkr Həmədandan İsfahana köçür, ordusunun çox hissəsi Gögcənin tərəfinə keçir və o, təntənəli surətdə Həmədana daxil olur. Əbu Bəkrə gəldikdə isə o, tamamilə Azərbaycana çəkilir. Bu zaman onunla qalan İraq əmirləri də ona xain çıxırlar: onlar öz qoşunları ilə bərabər Gögcənin tərəfinə keçirlər. Əbu Bəkrin Azərbaycana köçməsinə məzəmmət edərək Ravəndi təəssüflə yazırdı: "Əgər mən desəm ki, bu hərəkət ağıldan, dərrakədən, bilikdən, məhəbbətdən, rəğbətdən, hökmranlıqdan və tabeçiliyində olan torpaqlara münasibətdən kənarıdır, onda da mən heç nə deməmiş kimiyəm. O, ağzına qədər var-dövlətə dolu və əmin-amanlıq qazanmış ölkəni ən alçaq adamları ixtiyarına verdi. Mənqli Yavaş, Çaqan və başqaları sultan tax-tacına sahib oldular. Bu adamların caniylərinə necə təsvir edim? Vəzir rütbəsini, əmir vəzifəsini elə adamlar tutmuşlar ki, onların adlarını belə çəkmək eybdir"³. Təsvir olunmuş hadisələrin şahidi olan Ravəndi bu sözlərlə əsərinin tarixi hissəsini sona çatdırır.

Hicri 600 (10.09.1203-28.08.1204)-cü ildə Gögcənin hakimiyyətinə qarşı Cahən Pəhləvanın başqa bir məmlükü - Şəmsəddin Aydoğmuş çıxış edir. Aralarında gedən döyüşdə Gögcə öldürülür, Aydoğmuş Rey, Həmədan və əl-Cibəli tutur. Onunla birgə çıxış edən şahzadə Özbək həmin torpaqların hakimi elan edilir, lakin dövlətdə bütün işlərin "başçısı" (müdəbbiri) məmlük Aydoğmuş olur. İbn əl-Əsir Aydoğmuşu cəsur canı, öldürdüyü Gögcəni ədalətli və gözəl insan adlandırır⁴. Onun əksinə olaraq Ravəndi yazır ki, "İraqda bir az xeyirxahlıq və zənginlik qalmışdırsa, o da ölkədə ədaləti bərpa edən və dövlətdə işləri nizama salmaq qayğısını çəkən Aydoğmuşun sayəsində olmuşdur"⁵.

Hicri 601 (29.08.1204-17.08.1205-ci il)-ci ildə gürcülər Azərbaycana basqın edir. Onlar "burada xeyli zorakılıq, viranəçilik, soyğunçuluq törədir və çoxlarını əsir aparırlar"⁶. Sonra onlar Xilat və Malazgirdə yürüş edir və bir müddətdən sonra, həmin ildə, yenidən Xilata və Ərcişə soxulurlar. Burada gürcülərlə yerli hakimlərin qoşunları arasındakı vuruş gürcü ordusunun

¹ Ravəndi, səh.370.

² Yəne orada.

³ Ravəndi, səh.370-371.

⁴ İbn əl-Əsir IX, səh. 265; Əbül-Fida, III, səh.105; İbn əl-Vardi, II, səh.175.

⁵ Ravəndi. Səh.372; İbn İsfəndiyar, II, səh.169; Əbül-Fida, III, səh.105; həmçinin bax: Defremeri. Səh.156-157.

⁶ İbn əl-Əsir IX. səh.269.

məğlubiyyəti və onların sərkərdəsi Kiçik Zakarənin (əs-Səğir) həlakı ilə başa çatır¹.

Hicri 602 (18.08.1205-07.08.1206)-ci ildə gürcü qoşunları yenidən Azərbaycanın qərb vilayətlərinə keçir və bir sıra yerləri talan etdikdən sonra Xilata soxulurlar. Qoşun və könüllü dəstələri gürcülərə qarşı çıxır və döyüşdə gürcü qoşunları darmadağın edilir².

Gürcülərin Azərbaycana tez-tez basqın etməsindən, atabəy Əbu Bəkrin sərxoşluqdan başı ayılmadığı üçün dövlətin təhlükəsizliyinə fikir vermədiyindən və qoşunun qayğısına qalmadığından istifadə edən Marağa hakimi Ələəddin Körpə Arslan və İrbil hakimi Müzəffərəddin Göy-Böri birlikdə Azərbaycan ərazisinə soxulurlar. Müzəffərəddin Göy-Böri öz qoşunu ilə Marağaya yanaşır və Körpə Arslanla birlikdə Əbu Bəkrin yerləşdiyi Təbriz üzərinə yüyürlər. Qorxuya düşmüş Əbu Bəkr yardım üçün Aydoğmuşun yanına çapar göndərir. Öz süzereni ilə heç də hesablaşmayan Aydoğmuş Alamut ismaililəri üzərinə yürüşünü təxirə salaraq, qoşunu ilə Əbu Bəkrin köməyinə gəlir.

Təbrizə yaxınlaşdıqdan sonra Aydoğmuş İrbil hakiminə belə bir məkrub göndərir: "Biz eşitmişik ki, sən elm adamlarına və xeyirxahlara hamilik edir və onlara mərhəmət göstərirən. Ona görə də biz səni məhriban və mömin adam hesab edirdik. Lakin biz indi bunun tam əksini görürük. Sən islam ölkəsinə soxulur və müsəlmanlarla vuruşursan, onların mülkünü qarət edir və nifaq törədirsən. Əgər sən doğrudan da belə sənə, sənin ağılı yoxdur. Bir kəndin sahibi olduğun halda, bizim üzərimizə, Həmədan darvazalarından tutmuş Xilat və İrbilə qədər torpaqların hakimlərinin üzərinə hücum çəkirsən? Tutaalım ki, sən onu [Əbu Bəkr] qaçmağa məcbur edəcəksən, bəs sənə məlum deyilmidir ki, onun məmlükləri var, mən də onlardan biriyəm? Əgər o (Əbu Bəkr), hər kənddən bir dəstə və ya hər şəhərdən on nəfər çağırırsa, onun qoşunu səninkindən bir neçə dəfə artıq olardı! Sənə məsləhətim budur ki, öz şəhərinə qayıdasan! Bunu sənə yalnız rəhmim gəldiyi üçün deyirəm!"³

Məktubu göndərdikdən sonra Aydoğmuş qoşunu ilə Müzəffərəddin Göy-Böri üzərinə yürüş edir. Aydoğmuşun yaxınlaşdığını bilən Göy-Böri qoşununu geri çəkir.

Marağa hakimi Körpə Arslan Müzəffərəddini saxlamaq istəyir: "[Əbu Bəkrin] бүрүн әмирләри мәнә yazırlар ki, мән [atabәyә] qarşı çıxış etsəm, onların hamısı mənim tərəfimə keçəcəkdir". Lakin İrbilin hakimi daha ehtiyath və ağıllı hərəkət edir, Aydoğmuşun təqibindən qorxaraq, çətin keçidlərdən adlayıb öz malikanəsinə qayıdır.

¹ Yənə orada; Bar Ebrey, II, səh.487-488.

² İbn əl-Əsir IX, səh.283; Tacidaların tarixi və mədhi, səh.80-81.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.282; həmçinin bax: Əhməd Tulaymat, səh.158-159 və Defremeri, səh.142-144; Ə.Ə.Əlizadə (səh.87) hadisələr düzgün təhlil edilmir.

Aydoğmuş və Əbu Bəkrin qoşunları Marağanı mühasirəyə alır. Mühasirə uzun çəkmir, rəqiblər sülh müqaviləsi bağlayır, Marağa hakiminin qalalarından birinin Əbu Bəkrə və Əbu Bəkrin də Uşnu və Urmiya şəhərlərini verməsi şərti ilə sazişə girirlər¹.

Aydoğmuşun Azərbaycanda olmasından istifadə edərək, 10 min Xarəzm süvarisi öz arvad-uşaqları ilə birlikdə onun ərazisinə soxulur. Xarəzmlər Zəncanın ətrafına qədər gəlib çıxırlar. Lakin burada Aydoğmuş onları haqlayır və darmadağın edir. Xarəzmlərin çoxu öldürülür, qalanları əsir düşür. Onların ailələri əsir alınır, əşyaları (mal-dövləti) isə Aydoğmuşun əsgərləri tərəfindən talan edilir².

Bu qələbədən sonra İraq ərazisində Aydoğmuşun hakimiyyəti möhkəmlənir. O, xəlifədən təmtəraqlı ləqəb alır: "Böyük Xaqan, ən böyük padşah, dövlətin və dinin Günəşi, islamın və müsəlmanların dayağı, Şərqi və Qərbi hökmdarlar hökmdarı Aydoğmuş, Allah onun cəlalını hiyf etsin"³.

Hicri 607 (25.06.1210-14.06.1211)-ci ildə gürcü qoşunları Azərbaycan ərazisinə ən böyük yürüşlərdən birini həyata keçirir. Əvvəlcə onlar Naxçıvana basqın edir, onu tuta bilməyib Culfaya tərəf üz tutur və Dərədüz dərəsi ilə Mərəndə yənəşirlər. Mərənd əhli bir canlıya şəhərdən qaçıb, yaxın şəhərlərdə gizlənir. Mərəndə daxil olan gürcülər heç rast gəlmir⁴. Mərəndi qarət etdikdən sonra onlar Təbrizi mühasirəyə alırlar. Şəhərin hakimi, atabəy Cahan Pəhləvanın arvadı Zahidə xatın şəhər rəisləri ilə məsləhətləşdikdən sonra, şəhəri qarətdən xilas etmək qərarına gəlir və gürcülərə pul, zinət və mal verməklə əhalini qarətdən qurtarır. Fidyənin dəyəri o qədər idi ki, gürcülərin "hamısı, böyük və kiçiyi dövlətlənir". Gürcü qoşunları Təbrizin "nahiyələrini (*rasatik*) qarət edib o qədər adam əsir apardılar ki, onun sayını Allahdan başqa heç kəs bilmir. Onlar ölkənin bütün mal-qarasını özlərilə apardılar"⁵.

Gürcü qoşunlarının bir hissəsi Təbrizdən Miyanəyə tərəf yürüş edir. Şəhərin hakimi taleyini sınamaq istəməyərək təbrizlilər kimi hərəkət edir və gürcülərə "qızıl, gümüş və qiymətli daş-qaş fidyə verir. Hər cür var-dövlət əldə etdikdən sonra gürcülər sakitcə Miyanəni tərk edirlər"⁶. Gürcülər çıxıb gedən kimi miyanəlilər şəhərdə qalan gürcü qoşunu dəstəsinin üstünə hücum çəkib onları qırırlar. Gürcü qoşunlarının sərkərdəsi Zakare Mxarqrdzeli Miyanəyə cəza dəstəsi göndərir, onlar məliki və uşaqlarını öldürür; onların dəriləri soyulur və minarədən asılır. Eyni zamanda şəhər qarət edilir və yandırılır"⁷.

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.283.

² Yənə orada.

³ Əl-Carbazəgani, səh.5.

⁴ İbn Bətiş (İbn Xəllikan, I, səh.490) gürcülərin Mərəndə yürüşünü 606-cı il tarixi ilə qeyd edir.

⁵ Əl-Hüseyni, vər.107a; Tacidarların tarixi və mədhi, səh.84-85; Крпкос Гандзакецеи, стр.96

⁶ Tacidarların tarixi və mədhi, səh.85.

⁷ Yənə orada.

Sonra gürcü qoşunlarının həmin dəstəsi "gildən qaynalmış hasarla əhatə olunan kiçik Zəngan (Zəncan) şəhərinə tərəf üz tutur. Şəhər əhli divarları möhkəmləndirərək döyüşə girir. Vuruşma uzandıqından müxtəlif gürcü vilayətlərinin nümayəndələri lağım atmaq məqsədilə şəhər hasarlarını öz aralarında bölüşdürür. Hamıdan qabaq məs xilər sağ tərəfdən lağım atıb şəhərə soxulur, bütün döyüşçüləri qırıb öldürür və çoxlu var-dövlət əldə edirlər. Sonra hasarı şəhərin başqa səmtlərində də dağıdırlar. Qoşun şəhərə girir, onun əhalisini tutur, özləri ilə çoxlu qənimət aparırlar"¹.

Zəncanı darmadağın etdikdən sonra gürcülər Qəzvin və Əbhəri mühasirəyə alırlar. Hər iki şəhər çox zəif müqavimət göstərir və beləliklə, "qarətə məruz qalır, gürcülər çoxlu var-dövlət əldə edib, məğlub olmuş tərəfin mal-qarasına yükləyirlər. İnsanlara zərər yetirmir, yalnız kişiləri və oğlanları əsir aparırdılar. Yollarına davam edərək onlar qaçqınlara çatır və buradan çoxlu qızıl, gümüş və qadın bəzəkələri əldə edirlər"².

Gürcü qoşunlarının başqa dəstəsi Təbrizdən Ərdəbil tərəfə yönəlir.

Bu istiqamətdə onlar Ucan şəhərini mühasirəyə alır, lakin ucarlılar "misilsiz bəxşilər"³ hesabına canlarını xilas edirlər. Sonra gürcülər Ərdəbili mühasirəyə alırlar. Sübhçağı gürcü süvariləri "şəhərə soxulur və döyüşsüz ona sahib olurlar", şəhər hakimini və onun ailəsini əsir götürürlər. "Şəhərin saysız-hesabsız dövlətini, cavahir və qiymətli daş-qaşını, qızılını, gümüş və qızıl qab-qacağını, geyimini, xalçasını və başqa qənimətini o qədər ələ keçirirlər ki, bu haqda danışmaq belə çətinlik törədir. Gürcülər ərdəbillilərin əlindən çoxlu at, qatır, dəvə alıb, qarət etdikləri mal-dövləti onlara yükləyirlər". Onlar nicat axtaran 12 min şəhər əhlini qılıncdan keçirirlər"⁴.

Gürcü tarixçisi yazır ki, Zakarə Mxarqrdzelinin başçılığı ilə gürcü qoşunları Xəzər dənizinin şərq sahilinə, Gürgan şəhərinə qədər çatır, oranı viranəyə döndərirlər. "Onlar (gürcü qoşunları) hərbi qənimətin bolluğundan öz yollarını davam etdirə bilmədiklərinə görə zəfərlə geri qayıdırlar. Gürcülərdən heç kəs bu yerlərə qədər yürüş etməmişdi"⁵.

Geriyə dönrəkən gürcü qoşunları "bir çox qalaları zəbt edir, Naxçıvan və Beyləqanın üzərinə vergilər qoyurlar. Dvin (nahiyəsini) və onun vilayətlərini ələ keçirib, onlar (yenidən) Mərəndə hücum edir və onu silah gücünə alaraq, kişiləri qılıncdan keçirir, qadınları əsir aparırlar"⁶.

¹ Tacıdarların tarixi və mədhi, səh.85.

² Yəne orada.

³ Yəne orada, səh.86.

⁴ Yəne orada, səh.82; Vardan, səh. 171; Крижос Гандзакеци, стр.96.

⁵ Tacıdarların tarixi və mədhi, səh.85.

⁶ Əl-Hüseyni, vər. 107a-b; Tacıdarların mədhi və tarixi, səh. 86.

Gürcü mənbələrindən görünür ki, Azərbaycan və İran İraqına qarşı həmin yürüş zamanı gürcülərə "heç bir sultan - nə Xorasan, nə də İraq sultanı" müqavimət göstərə bilmədi¹.

Azərbaycanın sahibi və İran İraqının nominal hakimi atabəy Əbu Bəkr bəs bu zaman nə ilə məşğul idi? Əl-Hüseyninin dediyi kimi, "Əmir Əbu Bəkr əyyəşliqlə məşğul olur, qulamları ilə bərabər oyanmadan sərxoşluq edirdi. O, hacib və əmirlərinə tapşırırmışdı ki, gürcülərin hərəkəti barəsində ona heç bir məlumat verilməsin. Gürcülər isə heç kəsin onlara müqavimət göstərmədiyini görüb, daha da cəsarətlənir, bütün ölkəyə yayılır və qalaları o vaxta qədər mühasirədə saxlayırdılar ki, bütün Arran ölkəsinə sahib olsunlar. Gəncə və onun nahiyə və qalalarından başqa müsəlmanların heç biri özünü müdafiə etməirdi"².

Gürcülərin ölkəyə hücumunun qarşısını birtəhər almaq üçün atabəy Əbu Bəkr gürcü çar sarayı ilə qohum olmaq qərarına gəliрсə də, bu qərar müsəlman aləminin qəti narazılığına səbəb olur. Bu hadisə barəsində İbn əl-Əsir yazır: "Bu il (602) Azərbaycanın və Arranın hakimi Pəhləvanın oğlu Əbu Bəkr gürcü çarının qızına evlənilir. Bunun səbəbi odur ki, gürcülər onun qüvvətsizliyini, sərxoşluğa, kefə və ona bənzər işlərə aludə olduğunu, eləcə də dövlət işləri və ölkənin müdafiəsi ilə maraqlanmadığını görüb, ölkəyə yürüşlərini davam etdirdilər. O, özü də bunu anlayır, lakin kişiliyi və iradəsi çatmırdı ki, bu alçaq işlərdən əl çəkə bilsin... O, gürcü çarının qızına elçi göndərir və ona evlənilir, bundan sonra gürcülər ölkəni qarət etməkdən, yürüşdən və qətləndən əl çəkirlər"³.

Məhz bu vaxt Xarəzmşah Təkişin oğlu Tacəddin Əli şah Əbu Bəkrin ərazisinə hücum edir. Lakin Əbu Bəkr - "xaqan, islamın padşahı, dünya və dini işlərdə zəfərlər çalan - Xarəzmşah Təkişin oğlu Əli şahla vuruşur, onu öldürür və çox adamı qətlə yetirir. Bundan sonra o əmr edir ki, [Heydəriyyə] qalasını dağıdıb, onun divarlarını xəndəyə atsınlar"⁴.

Hicri 604-cü ilin zülqədə ayında (18.05-16.06.1208) Marağa hakimi Ələəddin Körpə Arslan ibn Nüsrətəddin Arslan-Aba ibn Ata-bəy Ağ-Sunqur əl-Əhmədili vəfat edir⁵. Ondan sonra kiçik yaşlı oğlunun adından ölkəni atasının hərəm ağalarından (xədimi) biri idarə edir. Lakin əmirlərdən biri xədimin əleyhinə çıxış edir və döyüşdə hərəm ağasının tərəfdarları məğlub olur. Hicri 605 (iyul, 1206)-ci ilin əvvəlində Marağa hakiminin oğlu öldükdən sonra əl-Əhmədili nəslinin kökü tamamilə kəsilir.

¹ Yəne orada. 85.

² Əl-Hüsevni. v.ər.107a-b.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.284; Əbül-Fida, III, səh.107; İbn əl-Vardi, II, səh.117.

⁴ N.D.Mikluko-Maklay, səh. 180-181; Həmdullah Qəzviniyə (Nüzhet, səh.59) görə, Heydəriyyə qalası Əlhərin yaxınlığında yerləşirdi.

⁵ İbn əl-Fuvati, IV/2, səh.1071. Təəssüflər olsun ki, qazi Əfzələddinin əl-Əhmədili nəslə tarixinin təsvirini verən "Tarix Piştəgin" əsəri bizə gəlib çatmamışdır.

Bundan istifadə edən atabəy Nüsrəddin Əbu Bəkr Marağanı və xədimin öz ağasının bütün xəzinəsini ələ keçirərək möhkəm mövqə tutduğu Ruin-Dej şəhərindən başqa, əl-Əhmədili nəslinin bütün malikanələrini zəbt edir¹.

Azərbaycanın dördüncü atabəyi Nüsrəddin Əbu Bəkrin iyirmi illik hakimiyyəti haqqında əlimizdə olan məlumat hələlik bu qədərdir².

Göründüyü kimi, yazılı mənbələrin demək olar ki, hamısı atabəy Əbu Bəkrin mənfəətindən səciyyələndirir. Yalnız Cüzcani onun fəaliyyəti barəsində xoş gələn fikir söyləyir: "Atabəy Əbu Bəkr böyük hökmdar idi. O, ədalətli hakim idi və öz torpaqlarının hüdudlarını düşmənlərdən qoruyurdu. O, imamları və alimlərin hamısı idi. İraq, Arran və Azərbaycanda mədrəsə və məscid, Marağada çox böyük mədrəsə tikdirmişdi. Onun özünün və atasından qalma çoxlu məmlükləri var idi ki, onların hər biri İraq şəhərlərindən birinə sahib olmuşdu"³.

Əlbəttə, Cüzcaninin məlumatına etibar etmək olmaz, çünki əslən İran sakini olsa da, vətəndən uzaqlarda yaşamış və təsvir olunmuş hadisələr barəsində bir neçə onillik keçəndən sonra yazmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əl-Hüseyni də, İbn əl-Əsir də Əbu Bəkrə açıq-aydın düşmənçilik mövqeyindən yanaşmışlar. Halbuki onun iyirmi illik hakimiyyət dövrü heç də son dərəcə keyfiyyətsiz deyil. Hər şeydən əvvəl, Marağanın tabe edilməsi Azərbaycanda Atabəylərin mövqeyinin möhkəmlənməsinə böyük təsir göstərmişdi. İbn əl-Əsirin acı kinayə ilə qələmə aldığı məsələlərə - gürcülərlə yaxınlıq və gürcü sarayı ilə qohumluq əlaqələrinin yaranması məsələlərinə gəldikdə, bu, real siyasi vəziyyətlə əlaqədar idi: Əbu Bəkrin gürcü çarlığı ilə mübarizə üçün lazımı qüvvəsi yox idi, eyni zamanda o, daima özünün Şərq sərhədindəki qonşularından və üsyançı vassalların çıxışından ehtiyat etmək məcburiyyətində idi.

Atabəy Nüsrətəddin Əbu Bəkrin hicri 607 (25.06.1210-14.06.1211)-ci ildə ölümündən sonra ona tabe olan torpaqlar qardaşı Müzəffərəddin Özbəkin ixtiyarına keçir.

Bu zaman İran İraqında vəziyyət dəyişir. Şəmsəddin Aydoğmuşun özbaşınalığından narazı olan silahdaşları, Cahan Pəhləvanın sabiq məmlükləri ona qarşı çıxır⁴. Narazı olanlara çoxlu qoşun toplayan məmlük Nəsirəddin Menqli başçılıq edirdi. Hicri 608-ci ilin şaban ayında (08.01-05.02.1212) baş vermiş ilk

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.297; Bar Ebrej, II, səh.491; İbn əl-Fuvati, IV/2, səh.1070-1071; İbn Xaldun, V, səh.184-185.

Hətta Mirxond da (IV, səh.2) qeyd edir ki, atabəy Əbu Bəkr barəsində dediyindən artıq məlumatı olmadığı üçün əsərinin oxucularından üzr istəyir. Atabəy Əbu Bəkr eyni zamanda "Ali sultan" ləqəbini daşıyırdı. Məlumdur ki, o ölümqabağı, 1211-ci ildə dayısı Qızıl Arslanın buraxdığı qızıl dinarları yenidən kəsdirir. Bax: D.Kuyumciyan. Atabey Eldənizlərin üç nadir sikkəsi, səh.527-541.

Cüzcani, I, səh. 173; Atabəy Əbu Bəkrin xaçpərəstlərlə müsbət münasibəti haqqında bax: Крикос Гандзакецци, стр. 94.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.295, 305, 306.

döyüşdə Aydoğmuş məğlubiyyətə uğrayıb, Bağdada qaçır. Həmədan, İsfahan, Rey və qonşu nahiyələri zəbt edən Menqli xütbə oxudur və öz adına pul kəsdirir.

Bağdada qaçmış Aydoğmuşu xəlifə Ən-Nasir böyük təntənə ilə qarşılayır və tarixçinin yazdığına görə, onun paytaxta gəldiyi gün "Bağdad əhli üçün xatirədə qalan" gün hesab olunur¹. Xəlifə Aydoğmuşu fəxri geyim və sultan təbii (nağarası) ilə mü kafatlandırır².

Xəlifənin Aydoğmuşa hərbi yardım göstərə biləcəyindən qorxan Menqli hicri 609-cu ildə oğlu Məhəmmədi Bağdada göndərir ki, Xəlifəni bu fikrindən daşdırsın. Xəlifə heç bir söz demədən Aydoğmuşu Həmədan üzərinə yürüşə göndərəne qədər Məhəmmədi Bağdadda saxlayır³. Hicri 609-cu il cümədi əs-sani ayında (29.10-26.11.1212) Xəlifə böyük ordu toplayıb silahlandırır, Aydoğmuşu isə Bağdaddan qoşun gözləyən İvait türkmənlərinin sərkərdəsi Süleyman ibn Parçamın yanına göndərir. Mülkiyyətinin bir hissəsini əlindən almış xəlifədən narazı qalan Süleyman isə Aydoğmuşun onun yanına qoşunsuz gəldiyini Menqliyə xəbər verir. Menqli o saat öz adamlarından bir dəstə göndərib, Aydoğmuşu tutdurur, onlar da hicri 610 (23.05.-21.06.1213)-cu ildə Aydoğmuşu öldürüb, başını Menqliyə göndərirlər⁴. Menqli bu barədə Xəlifəyə xəbər göndərir, Xəlifə isə onun hərəkətlərindən narazı qaldığını bildirir. Menqli Xəlifəyə sərt cavab yazır və İran İraqın işinə qarışmağa hüququ olmadığını ona bildirir.

Menqli özünü müstəqil hakim kimi aparırdı, ondan "ağası və sahibi olan Azərbaycan hökmdarı Özbək də" qorxurdu⁵. Özbəkin Menqliyə olan düşmənçilik münasibətindən istifadə edən Xəlifə onu məmlükə qarşı müharibəyə sövq edir və qoşunla yardım göstərəcəyinə söz verir. Ən-Nasir ismaililərin başçısı Cəlaləddin Həsənə müraciət edərək Menqlini məhv etməkdə Özbəkə yardım göstərməyi əmr edir. Bunun əvəzində Menqlinin hakimiyyəti altında olan nahiyələrin Özbək, Xəlifə və İsmaililər arasında üç yerə bölüşdürəcəyinə söz verir.

Menqliyə qarşı birgə çıxış etmək barəsində sazişə gəldikdən sonra Xəlifə öz məmlükə əmir Müzəffərəddin Sunqurun sərkərdəliyində ordu toplayır. Xəlifənin əmrilə İrbil və Şahrzur hakimi Müzəffərəddin Göy-Börimin qoşunu, eləcə də Mosul, Cəzirə və Hələbdən qoşun dəstələri yığılır. Bu qüvvələr birləşərək Həmədan üzərinə yürüş edir. Hicri 612-ci il cümədi əvvəl ayında (28.08-27.09.1215) Menqli məğlubiyyətə uğrayır, Qarac yaxınlığındakı dağlarda gizlənir, oradan dostunun - Savə şihnesinin yanına gedir. O, Menqlini təmtəraqla qarşılayır, sonra isə tərksilah edir, qandallayıb Özbəkin məmlükə Seyfəddin Oğlamışın hüzuruna göndərmək istəyir. Menqli xahiş edir ki, dostu özü onu öldürsün. Şihne

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.305.

² Yəni orada, səh.307; İbn əl-İmad əl-Hənbəli, III/5, səh.42.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.306.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.307; Əbül-Fida, III, səh.115; İbn əl-Vardi, II, səh.189; Rəşidəddin, I/2, səh.193; İbn Taqriberdi, VI, səh.208; İbn əl-İmad əl-Hənbəli, III/5, səh.42.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.307, 309.

Menqlini öldürür, başını Özbəkə, o isə Bağdadada, Xəlifənin hüzuruna göndərir.¹ Menqlinin əlindən alınmış vilayətlər Xəlifə, ismaililər və Özbəkin arasında bölüşdürülür. Özbək Oğlamışını canişin təyin edir.²

Qeyd etmək lazımdır ki, Oğlamış hələ bu hadisələrdən xeyli qa-baq Xarəzmşah Ələəddin Məhəmmədin qulluğunda xidmət etmişdi. Özbəkdən səlahiyyət qazandıqdan sonra o, xütbələrdə Xarəzmşahın adını çəkməyə başlayır. Ən-Nəsəvi Oğlamışını "Xarəzmşahın İraqdakı naibi" adlandırır³. Nə Özbək, nə də xəlifə ən-Nasir xütbə oxun-masma etiraz etmir. Lakin Xəlifə bu hadisəni özünün müstəsna hüqu-quna təcavüz kimi qəbul edir və yubanmadan Oğlamış kimi təhlükəli şəxsin aradan götürülməsi üçün ciddi tədbirlər hazırlayır. Cəlaləddin Həsənə sız əlaqəyə girərək, Xəlifə o da fədai göndərərək Oğlamışını öldürtdürür. Bu, Məkkədən qayıdan zəvvarların görüşü zamanı baş verir⁴.

İsmaililərin başçısı Cəlaləddin Həsən atabəy Özbəklə yaxınlıq edir və daima ona yardım göstərirdi. Menqliyə qarşı ittifaq bağladıqları dövrdə İsmaililərin başçısı uzun müddət Özbəkin fəxri qonağı olmuşdu. Özbək onun qoşunlarını ərzaqla təmin edir, özünə pul və fəxri geyimlər verirdi. Bir vaxt o, Cəlaləddin Həsənə hər gün xərclik olaraq (*xəvavic-bəha*) min *dinav parpara*, eləcə də düşərgə xərci (*ənzal-V ülüfət*) göndərirdi⁵. Məlumdur ki, Cəlaləddin Həsən hətta hətta Beyləqanda da istirahət etmişdir⁶. Lakin onun Özbəkin hakimiyyət etdiyi əraziyə tez-tez gəlməsinin məqsədi tam mənasında aydın deyildi.

Oğlamış öldürüldükdən sonra İran İraqında oxunan xütbələrdə Xarəzmşahın adı artıq çəkilmir. Bu münasibətlə Ələəddin Məhəmməd nəinki mövqeyini bərpa etmək, hətta bu ölkəni öz nəzarəti altına almaq fikrinə düşür. Yüz minlik ordu ilə o, İraqa yürüş təşkil edir⁷.

Bu zaman Azərbaycan və Arranın hakimi atabəy Özbək və onun vassalı, Fars hakimi atabəy Səd ibn Zəngi⁸ (hər biri ayrı-ayrılıqda) Oğlamışın həlakından və süzereni Xarəzmşahın uzaqda olmasından istifadə edərək, qoşunlarını İran İraqı ərazisinə yeridirlər. Özbək İraqa hücum edir, İsfahan əhalisinin razılığı ilə şəhərə girir. Eyni vaxtda Səd ibn Zəngi Rey, Qəzvin, Hüvar və Semnan şəhərini və onların nahiyələrini zəbt edir⁹.

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.309; Rəşidəddin, 1/2, səh. 193-194.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.309; Bar Ebrei, II, səh.494; İbn İsfəndiyar, II, səh.175; Cüveyni, II, səh.701-702; Meraşi, səh.264; Kafesoğlu, səh.200-201.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.309, 313; ən-Nəsəvi, səh.57, 307; Cüveyni, II, səh.391.

⁴ Ən-Nəsəvi, səh.57.

⁵ Cüveyni, II, səh.701; *Parpara (barbara) dinarı* - mənsəcə Bizans *hureqreqop* (qızıl denarios) sözündəndir.

⁶ Cüveyni, II, səh.701.

⁷ İbn əl-Əsir, IX, səh.313; ən-Nəsəvi, səh.57.

⁸ İbn əl-Füvəti, IV/2, səh.730; "Fars vilayəti Tebriz hakimi atabəy Özbək ibn Pəhləvan ibn Eldənizdən asılı olduğu üçün Farsın hakimləri də "atabəkiyyə" kimi məşhurdurlar.

⁹ Ən-Nəsəvi, səh.57; Cüveyni, II, səh.336.

Atabəy Özbək və atabəy Səd tərəfindən İraqın ərazisinin xeyli hissəsinin zəbt olunduğunu Qumisdə əşidən Xarəzmşah öz qoşunlarından 12 min seçmə atlı ayırıb Reydə, Xeyli-Buzurq yaxınlığında atabəy Sədi yaxalayır. Atabəy Səd heç təsəvvürünə belə gətirə bilməzdi ki, Xarəzmşahın qoşunları belə tezliklə bu yerə gəlib çıxırsa, ona görə onları Özbəkin qoşunu hesab edərkən, Xarəzmşahın dəstəsi üzərinə hücum çəkir. Səd Xarəzmşahın çadırını görəndən sonra uduzduğunu anlayır və mübarizədən əl çəkir. Onun qoşunu dağılır, özü isə "tələsdiyindən torpağı öpür". Sədi əsir tuturlar və Həmədana, Xarəzmşahın yanına gətirirlər¹.

İsfahanda yerləşən Özbək özünü itirir və nə tədbir görəcəyini bilmir: irəliyə, Şərqə doğru yüyürüb, yeni torpaqlar zəbt etsin, yoxsa atabəy Sədi əsir götürmüş Xarəzmşahın zəhmli qüvəsi qarşısında geri çəkilsin. Atabəy Özbəkin vəziri Rəbibəddin Dəndan (1227-ci ildə ölmüşdür) əlçatmaz Fərrazin qalasında (Həmədanın cənub səmtində) möhkəmlənməyi təklif edirsə də, Özbək razılıq vermir. O, öz vassalı, Əhər hakimi Nüsrətəddin Məhəmməd Piş-Təkinə (1210-1230) qoşun və avadanlığı ilə Təbriz səmtinə çəkilmək əmrini verir, özü isə 200 qulamı ilə bərabər Azərbaycanın əlçatmaz dağlarında gizlənir. Lakin Xarəzmşahın dəstəsi Nüsrətəddini Məyanic ətrafında yaxalayır, onu darmadağın etdikdən sonra Özbəkin bütün xəzinəsini ələ keçirir, Nüsrətəddinin özünü vəziri Rəbibəddin Dəndanla birlikdə əsir aparır².

Xarəzmşah öz vəziri Nəsirəddin Dövlətyarı Özbəkin yanına göndərərək tələb edir ki, Özbəkin hökmü çatan bütün ərazidə Xarəzmşahın ünvanına xütbə oxutdurulsun və onun adına pul kəsilsin. Özbək Xarəzmşahın tələblərinə əməl edir və "sultanın şərifinə Arran və Azərbaycandan tutmuş Dərbənd və Şirvana qədər bütün minbərlərdən xütbə oxutdurur"³. Bundan əlavə, Özbək Xarəzmşaha Fərrazin qalasını da təslim edir. Özbəkin bütün xəzinələri Xarəzmşahın əlinə keçdiyindən Xarəzmşah onu bac verməkdən azad edir. Özbək Xarəzmşahın vassah sayılmağa başlayır⁴.

Gürcülərin basqını Özbəki Xarəzmşaha şikayətlənmək məcburiyyətində qoyur. Xarəzmşah gürcü çarının yanına elçi göndərir, "onun (Özbəkin) ölkəsinə basqın etməkdən saqınmağı məsləhət görür, bu ölkənin onun şəxsi (*xass*) mülkiyyəti olduğunu, bütün minbərlərdən onun adının çəkildiyini və buranın pullarının onun damgası ilə damğalandığını bildirir"⁵. Eyni zamanda Gürcüstana hücum çəkmək üçün Xarəzmşah Ələddin Məhəmməd 50 min atlı ayırır⁶.

¹ Ən-Nəsəvi, səh.4, 58; İbn əl-Əsir, IX, səh.313; Cüveyni, II, səh.365.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.313; ən-Nəsəvi, səh.4, 58 və s.; Cüveyni, II, səh.336; Əbül-Fida, III, səh.118; İbn əl-Vardi, II, səh.193; Rəşidəddin, 1/2, səh.186.

³ Ən-Nəsəvi, səh.61; Cüveyni, II, səh.366; Əbül-Fida, III, səh.118; İbnəl-Vardi, II, səh.193.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.313; ən-Nəsəvi, səh.61.

⁵ Ən-Nəsəvi, səh.61; Cüveyni, II, səh.366; əl-Öməri, səh.119; Арабский аноним, D-173, v.696a.

⁶ Ən-Nəsəvi, səh.61.

Gürcülərin onun ərazisinə hücum etməkdən əl çəkdiklərini görən Özbək atabəyin xəzinəsinə bac verməkdən boyun qaçıran yerli vassal hakimləri ram etmək üçün Qarabağa soxulur. XIII əsrin naməlum müəllifi yazır ki, "Hökmdar, islamın padşahı Nüsrət əd-dünya vəd-Din Özbək 611 (13.05.1214-01.04.1215)-ci ildə Xaçənə yürüş edir. Onun qoşunu qələbə qazanır və ümumi qırğın törədir. Onlar qul və zəngin hərbi qənimət əldə edir, həmin çoxallahlıların evlərini və yaşayış yerlərini oda yaxırlar. [Beləliklə padşahın] tam böyüklüyü sübuta yetirilir"¹.

Gürcü çarı IV Georgi xarəzmilərin Gürcüstana hücumunun qarşısını almaq niyyəti ilə Xarəzmşahın yanına zəngin bəxşislə elçi göndərir². Lakin Xarəzmşahın yürüşü baş vermir, tezliklə o, İran İraqını oğlu Rükəddin Qursəncdinin hakimiyyəti altına verir³.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ DÖVLƏTİNİN SÜQUTU

Azərbaycana ilk Monqol basqını

Xarəzmşah Ələddin Məhəmməd monqollar tərəfindən darmadağın və həlak olduqdan, Xarəzmşahlar dövlətinin süqutundan sonra⁴ monqol qoşunları Cebe-noyan və Sübeqetey-bahadurun komandanlığı altında bütün Xorasan və İran İraqı ərazisindən keçərək, hicri 617-ci ilin qışında (yanvar, 1221) yol boyu əllərinə düşəni qarət edə-edə, dağda-dağda və öldürə-öldürə Azərbaycana soxuldular. Ölkənin bir sıra yerlərini viran qoyaraq onlar Təbrizə yaxınlaşdılar⁵. O zaman Azərbaycanın hakimi atabəy Özbək burada yerləşirdi və tarixçinin dediyi kimi, "o hətta monqollara qarşı vuruşmaq belə istəməirdi, çünki həmişə olduğu kimi gecə-gündüz sərxoşluq ilə məşğul idi"⁶.

Özbək öz elçisini sülh xahişi ilə monqolların yanına göndərdi. Monqollar isə Özbəkdən Xarəzmşah Ələddin Məhəmməd tərəfindən burada saxlanan xarəzmilərin qarnizonunun onlara verilməsini tələb etdi. Özbək xarəzmilərin bir

¹ N.D.Mikluxo-Maklay, səh.204-205, 213.

² Ən-Nəsəvi, səh.61.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.313; ən-Nəsəvi, səh.70; Cüveyni, II, səh.474.

⁴ Xarəzmşahlar dövlətinin darmadağın edilməsi təfəsilatı haqqında bax: Şəhabəddin ən-Nəsəvi, göstərici üzrə, həmçinin İbn əl-Əsir salnaməsinin müvafiq yerləri.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.335-336; Müq. et: Rəşidəddin 1/2, səh.227.

⁶ Yəni orada.

hissəsinin öldürülməsi haqqında fərman verdi və qalan hissəni isə monqollara təslim etdi. Bundan əlavə Özbək onlara təzminat olaraq pul, paltar və mal-qara göndərdi¹.

Monqollar Muğandan keçərək, Təbrizdən Arrana, oradan da Gürcüstana yönəldilər. Atabəy Özbək gürcüləri monqol basqınından xəbərdar etmək üçün elçisi vasitəsilə gürcü padşahı IV Georgi Laşa məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: "Bu gündən biz bir-birimizə kömək etməli, yardım göstərməliyik. Artıq bu qədər dağıntılar, ölümlər və xarabazarlıqlar bəsdir"². Lakin Gürcü sarayı bu xəbərdarlığa etinasız yanaşdı, hicri 617-ci ilin zülqədə ayında (1221) 20 minlik monqol qoşunu Gürcüstan sərhədini keçərək Tiflis yaxınlığında 10 minlik gürcü ordusunu darmadağın etdi³. Kirakos Gəncəketsinin göstərdiyi kimi, Arran (Albaniya) və Gürcüstan əhalisi monqolların nə kimi əməllər törətdiyini bilmədən və müxtəlif şayiələrə inanaraq öz "mövqelərini möhkəmləndirmək haqqında düşünmür", əksinə, monqolları duz-çörəklə qarşılayırdı. "Ancaq monqollar onları qılıncdan keçirir, doğrayırdılar. Qarşılanna çıxan hər kəsi, nə olursa olsun: insan, heyvan, it - hamısını qılıncdan keçirirdilər. Onlar qiymətli geyimlərə, başqa var-dövlətə heç bir əhəmiyyət vermirdilər. Onlar üçün atlar əhəmiyyətli idi"⁴.

Monqolların gündən-günə artan təhlükəsini görən gürcülər bu cür qüvvətli və misli görünməmiş düşməni dəf etmək üçün başqa xalqlarla ittifaq yaratmaq tədbirinə əl atmağa başladılar. Bu məqsədlə IV Georgi Laşa qonşu hakimlərə, o cümlədən atabəy Özbəkə, Xilat və Cazirə hakimi əl-Məlik əl-Əsrəfə müraciət etdi. Tarixçi yazır ki, atabəy Özbək və gürcü padşahı Georgi bənşiq müqaviləsi və monqollara qarşı birgə çıxış haqqında saziş bağladılar⁵. Lakin birgə hərəkət haqqında danışıqlar monqollara məlum oldu və onlar yenidən Gürcüstana və Arrana soxuldular. "Bu vəziyyəti görən gürcü padşahı 60 minlik atlı ilə Kotman çölündə onlara qarşı çıxdı"⁶.

Atabəy Özbəkin Arrandakı canişini məmlük Nəsirəddin Ağ Quş türklərdən və kürdlərdən təşkil olunmuş qoşunu ilə birlikdə monqolların tərəfinə keçdi. Ağ

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.336; Rəşidəddin 1/2, səh.227; əl-Öməri, səh.124.

² Р.К.Киннадзе. Еще источник по истории Георгия IV Лаша, стр. 101.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.336; Rəşidəddin 1/2, səh.227; Sebastatsi, səh.23.

⁴ Киракос Гандзакети, стр. 104.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.336.

⁶ Магакия, стр.5, 7. Orta əsr erməni müəllifləri döyüş yerini müxtəlif cür göstərirlər. Yepiskop Stepannos (Армянские историки, стр. 33) yazır ki, gürcü və monqollar arasında döyüş Kroman çayı yaxınlığında oldu; Mxitar Ayrivanetsiyə (yenə orada, səh.89) görə, Kotman çayında olmuşdur; Kirakos Qandzaketsi (səh. 104) deyir ki, döyüş "Xunan adlı vadidə" oldu. A.Q.Qalstyan (Армянские историки, стр 14, примеч. 81) hesab edir ki, Kotman çayı "indi Tovuz çayı adlanır". Bu düzgün deyil: Kotman çöli, Kotman çayı Girdimanın təhrif olunmuş adıdır. Girdiman çayı Şamxoçayın sağ qolu olub, Kürə tökülür. Georgi arasındakı danışıqlar barəsində xəbəri monqollara məhz özü vermişdir.

Quşun bu hərəkətindən çıxış edərək belə güman etmək olar ki, gürcülərin döyüşə hazırlanması və Özbəklə Monqollar Ağ Quşun dəstələrini ön cərgəyə çıxararaq gürcülərə hücum etdilər. "Təpədən dırnağa qədər silahlanan gürcülər"¹ əvvəlcə monqolları qaçmağa vadar etdilər, ancaq ehtiyath olan monqollar pusquda böyük qoşun hissəsi saxlayaraq arxadan gürcülərə hücum çəkildilər, Cebe və Sübeqeteyin gəriyə çəkilmiş dəstələri iki tərəfdən gürcüləri darmadağın etməyə başladılar. Padşah IV Georgi və qoşun sərkərdəsi İvane Mxarqrdzeli qaçmağa üz qoydular. Gürcülər darmadağın edildilər².

Gürcüləri məğlub etdikdən sonra, monqollar "Gürcüstan ərazisində meşə yollarına və çətin keçilən çəngəlliklərə"³ rast gələrək gəriyə - Azərbaycana tərəf qayıtdılar. Onlar yenidən Təbrizə hücum etdilər, lakin atabəy Özbəkin tədbiri və təcrübəli canişini rəis Şəmsəddin ət-Tuğrayi bu dəfə də monqollara təzminat verdi⁴. Təbrizdən sonra onlar atabəy Özbəkin oğlu Xamuşun arvadı Sülafə xatına mənsub olan Mağarani mühasirəyə aldılar⁵. Sülafə xatın daima Ruin-Dej qalasında qalasında yaşayır və Marağaya heç bir kömək göstərmirdi. A mənsüz mühasirədən sonra hicri 618-ci il səfər ayının 4-də (30.03.1221) monqollar Marağanı ələ keçirdilər, onu darmadağın etməklə bərabər, bütün əhalisini qılıncdan keçirdilər⁶.

Marağanı tutduqdan sonra monqollar Suriya boyunca hərəkət etdilər, sonra yenidən geri qayıdaraq Həmədana çatdılar. Onlar şəhəri dağıdıb əhalisini qırdıqdan sonra yenidən Azərbaycana soxuldular.

Monqollar ilk dəfə Ərdəbili darmadağın etdilər. Monqol mühasirəsi ərəfəsində Ərdəbildə olan Yaqut əl-Həməvi yazır: "Mən şəhəri tərk etdikdən sonra, tatarlar ona yaxınlaşaraq oranın əhalisini qırmağa başladılar. Tatarlarla şəhər əhalisinin arasında döyüş gedirdi, camaat müvəffəqiyyətlə müdafiə olunurdu, belə ki, onlar ilk dəfə tatarları şəhərdən kənara qoydular. Sonra üçüncü dəfə hücum başlandı. Əhali vuruşmalardan zəifləmişdi və tatarlar zorla şəhəri tutaraq qələbə qazandılar. Onlar müsəlmanların üzərinə atılaraq, nəzərlərindən keçən bir nəfəri də sağ qoymayıb hamını doğrayırdılar. Yalnız gizlənənlər öz həyatını xilas edə bildi. Tatarlar şəhəri vəhşicəsinə dağıdıb, oranı tərk etdilər. İnsanlar qınılmış və şəhər viranə halda, dəhşətli bir vəziyyətdə qalmışdı"⁷.

Ərdəbili tutduqdan sonra monqollar yenidən Təbrizə tərəf üz qoydular. Burada olan atabəy Özbək tələsik şəhəri tərk edərək hərəmxanasını Xoy qalasına

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.336.

² Yəne orada. Киракос Гандзакци стр.137-138; Vardan, səh.174-175; Армянский истории, стр.33, 89.

³ Rəşidəddin, 1/2, səh.227.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.337; Rəşidəddin, 1/2, səh.227; Şəmsəddin ət-Tuğrayi haqqında bax: ən-Nəsəvi, göstərici üzrə.

⁵ İbn əl-Füvəti, IV/1, səh.1071.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.337, 346; Rəşidəddin, 1/2, səh.227-228.

⁷ Yaqut, səh.1, 183.

göndərdi. Özü isə Naxçıvana yollandı¹. Təbrizdə rəis Şəmsəddin ət-Tuğrayı şəhəri möhkəmləndirməyə başladı, monqollar isə təzminat alaraq Sərabə tərəf yollandılar və oranı da dağıtdılar². Rəşidəddinin verdiyi məlumata görə, Naxçıvana çataraq, oranı darmadağın etdilər və əhalinin bir hissəsini qılıncdan keçirdilər. Yalnız Naxçıvanın hakimi Xamuş öz günahını boynuna alaraq onların yanına gəldikdən sonra monqollar qırğını dayandırdılar və ona tamqa və ağacdan qayrılmış paysız³ verdilər.

Monqol dəstələri Naxçıvandan Ərdəbilə hərəkət etdilər. Birinci olaraq 618-ci ilin ramazan ayında (19.10-17.11.1221) Beyləqan şəhəri mühasirəyə alındı. "Şəhər əhalisi sülh şərtləri bağlamaq üçün monqollardan elçi göndərməyi xahiş etdilər. Monqollar isə öz məşhur komandirlərindən birini elçi sifəti ilə göndərdilər. Əhali onu öldürdü. Bu vaxt monqollar zorla şəhəri aldılar. Onların qılıncı elə işləyirdi ki, şəhərdə bir nəfər də - uşaq, qoca və qadın belə qalmadı. Monqollar elə həddə çatmışdılar ki, hamıl qadınların qarnını parçalayı, hətta əvvəlcə onları zorlayır, sonra öldürürdülər"⁴.

Zəkəriyyə əl-Qəzvininin verdiyi məlumata görə, Beyləqanın mühasirəsi zamanı monqollar şəhərin ətrafında sapand üçün daş tapa bilmədiklərindən orda bitən tut ağacları doğrayır, onları girdə hissələrə bölür, sonra suda isladaraq şəhərə atırdılar⁵.

Beyləqandan sonra monqollar "Arran şəhərlərinin anası" Gəncəyə doğru yönəldilər. Onlar şəhəri tuta bilmədilər, belə ki, monqollar "bu şəhərin çoxlu müdafiəçiləri olduğunu, onların gürcülərlə daimi mübarizədə qazandığı igidliyini və şəhər divarlarının keçilməzliyini öyrənmişdilər"⁶. Monqollar yalnız təzminat almaqla kifayətlənərək, şəhərdən kənara çəkildilər⁷.

Sonra monqollar üçüncü dəfə (1221) Gürcüstana hücum etdilər. Bu dəfə gürcülər düşmənlə qarşılaşmağa yaxşı hazırlanmışdılar. Monqollar bu dəfə də Cebe-noyanın başçılığı ilə 5000 döyüşçünü pusquda qoyaraq, qalan qüvvələrlə Sübeqetey-bahadurun komandanlığı altında döyüşə girdilər. Döyüş zamanı monqollar qəsdən geri çəkilərək ardıcıl manevr etdilər, gürcülər onların üzərinə atıldılar, bu zaman Cebe-noyan pusqudan çıxaraq gürcü qoşununu darmadağın etdi. Döyüş zamanı 30 min gürcü əsgəri öldürüldü.

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.339.

² Yenə orada; Rəşidəddin, 1/2, səh.228.

³ Rəşidəddin, 1/2, səh.228.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.339, 347; Zəkəriyyə əl-Qəzvin, səh.345; Yaqut, II, səh.340-341; Rəşidəddin, 1/2, səh.228.

⁵ Zəkəriyyə əl-Qəzvin, səh.345; Gürgəncin (Xarəzm) mühasirəsində monqollar eynilə belə etdilər. Bax: ən-Nəsəvi, səh.137.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.339.

⁷ Zəkəriyyə əl-Qəzvin, səh.351; Rəşidəddin (1/2), əksinə, deyir ki, monqollar Gəncəni tutaraq tamamilə dağıtdılar.

Salnaməçinin verdiyi məlumata görə, gürcülər üzərində qələbədən sonra monqollar Dərbənd keçidindən Şimali Qafqaza çıxmaq üçün Şirvana doğru yönəldilər. Yolüstü onlar Şirvanın paytaxtı Şamaxını mühasirəyə aldılar və pilləkənlərin köməyi ilə şəhər divarlarını keçməyə cəhd etdilər. Ancaq onların cəhdi uğursuz oldu. Bu zaman monqollar çoxlu mal-qara öldürərək xəndəkləri cəsədlərlə doldurmağa başladılar. Beləliklə, onlar üst-üstə döşənmiş cəsədlərin vasitəsilə şəhərə doluşmağa cəhd göstərdilər. Şamaxı sakinləri üç gecə-gündüz monqollara müqavimət göstərdilər. Dördüncü gün cəsədlər çürüyərək aşağı yatdı və şəhərə olan hücum zəiflədi. Lakin monqollar hücumu keçdilər və sakinlərin qəhrəmancasına müqavimət göstərməsinə baxmayaraq Şamaxı tutuldu. Monqollar çoxlu adam öldürüb şəhəri dağıtdılar¹.

Sonra monqollar Dərbənd keçidi vasitəsilə şimala keçmək üçün cəhd göstərdilər. Onların ilk cəhdi baş tutmadı, belə ki, "Dərbənd darvazalarını tutan tacik qoşunu onlara yol vermədi"². Belə olduqda monqollar Şirvanşah I Quştəsbə (1203-1225)³ elçi göndərərək guya sülh bağlamaq üçün bir neçə nəfərin göndərilməsini xahiş etdilər. Şirvanşah öz zadəganları arasından 10 nəfər göndərdi. Monqollar onlardan birini öldürüb, qalanlarından isə şimala keçidi göstərməyi tələb etdilər. İş elə belə də oldu⁴.

Hicri 619 (15.02.1222-03.02.1223)-cu ildə şimaldan 50 minlik qıpçaq ordusu Şirvana soxuldu. Dərbəndə yaxınlaşaraq, onlar onun hakimi əmir Rəşiddən xahiş etdilər ki, məskən salmaq üçün onlara yer versin, qıpçaqlar isə bunun əvəzində onlara xidmət göstərəcəklərini bildirdilər. Lakin Rəşid onların təklifini rədd etdi. Qıpçaqlar ikinci dəfə ona müraciət etdilər: "Biz öz uşaq və arvadlarımızı girov veririk və sənə tabe olmağı, sənə qulaq asmağı və sənin hakimiyyətinə baş əyməyi öz öhdəmizə götürürük"⁵. Rəşid yenə də onların təklifini rədd etdi, bu dəfə qıpçaqlar Dərbəndi hiylə ilə tutdular. Şəhəri qarət edərək, qıpçaqlar oranı tərk etdilər və gürcülərin əlində olan Qəbələyə tərəf yollandılar⁶. Qəbələnin mühasirəsi mühasirəsi uğurla nəticələnmədi, onun ətraf nahiyələrini qarət edən qıpçaqlar Gəncəyə doğru getdilər.

Özbəkin Gəncədəki canişini əmir Qaş-Qara⁷ qıpçaqların qarşısına qoşun çıxararaq, onları Gəncə ətrafına yaxınlaşmağa qoymadı. Qıpçaqlar ona bu sözlərlə

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.339-340, 347; Rəşidəddin, 1/2, səh.228.

² Киракос Гиндзакети, стр. 105. Bu "taciklər" xarəzmşahlarla dost olan 50 min qıpçaq idi ki, Dərbəndi tutub monqolların şimala doğru yolunu kəsmişdilər. Bax: İbn Xaldun, V, səh.124-125.

³ O.İ.Smirnova (Rəşidəddin, 1/2, səh.228, qeyd: 6) Şirvanşahın adını və hakimiyyət dövrünü səhv verir: "Fərruxzad, Mənuçöhrün oğlu (1225-1233)". Monqolların bu yürüşü zaman I Quştəsb - Fərruxzadın oğlu III Mənuçöhrün nəvəsi Şirvanşah idi. Bax: З. М.Буниятов. Ширван в половине в., стр. 65-68; А.А. Алиязде, стр. 99.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.340 (burada Şirvanşah Rəşid haqqında danışılır); Rəşidəddin, 1/2, səh.228-229.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.348.

⁶ Yenə orada

⁷ İbn əl-Əsirdə də, əl-Nəsəvidə də belədir - Quş Xara

müraciət etdilər: "Biz sizin Sultana xidmət göstərməyə gəlmişdik, lakin Şirvanşah bizə mane oldu. Buna görə də biz onun ölkəsinə soxularaq, qalanı ələ keçirdikdən sonra onu heç də qorxumuzdan əldən vermədik. Qəbələninin hakimi isə sizin düşməninizdir. Əgər biz gürcülərlə dilbir olsaydıq, Dərbənd keçidindən keçməzdik, çünki bu, ən çətin, yorucu və uzun yoldur. Biz onlann vilayətinə əvvəllər keçdiyimiz kimi keçərdik. Bizə sizə öz girovlarımızı göndərəcəyik"¹.

Bu məzmununda məktubu alan Qaş-Qara qıpçaqları qarşılamağa çıxdı. Qıpçaqlar onu hörmətlə qəbul edib, bir daha ona sadıq olacaqlarını və təbəçiliklərini bildirdilər. Qaş-Qara onlara Gəncə ətrafında məskən salmağa icazə verdi və bu barədə atabəy Özbəki xəbərdar etdi. Özbək qıpçaq rəhbərlərini fəxri paltarlarla mü kafatlandırmağı, Gilkun dağı yaxınlığında yerləşdirməyi əmr etdi².

Gürcülərin Gəncəyə hücum təhlükəsini nəzərə alan Qaş-Qara qıpçaqları Şəhərə topladı, lakin onlar əyalətdə pozğunçuluq törətməyə başladılar. Qaş-Qara onları qovdu və qıpçaqlar yenidən Şirvana qayıtdılar. Burada isə müsəlmanlar, gürcülər və ləzgilər tərəfindən təqib olunaraq darmadağın edildilər və pərəkəndə düşdülər. Onların bir hissəsi əsir alındı³.

Qıpçaqları Şirvanda darmadağın edən gürcülər oradan qayıdaraq hicri 619-cu ilin ramazan ayında (09.10-7.11.1222)⁴ hələ bundan qabaq monqollar tərəfindən tərəfindən viran edilmiş Beyləqana hücum etdilər. Şəhər əhalisi yenidən divarları tikməyə və bərpa etməyə başlamışdılar, həmişəki kimi elə güman edirdilər ki, təzminat ilə gürcülərdən yaxa qurtaracaqlar. Lakin gürcülər monqollardan da amansız qırğın törətməyə başladılar.

Azərbaycan və Arranın hakimi atabəy Özbək yenə də Təbrizdə idi və Şəhərə kömək üçün heç nə etmədi, çünki öz adəti üzrə kefçəkir və sərxoşluq edirdi⁵.

Atabəy Özbəkin fəaliyyətsizliyinə və hörmətinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, onun atası Cahan Pəhləvanın vassalları ənənə üzrə Azərbaycan Atabəyləri sülaləsinə olan ehtiramı saxlayırdılar. Belə ki, Mosul Atabəylərinin torpaq sahibləri arasında nifaq düşərkən II İmadəddin Zəngi 619-cu ildə Mosul hakimi Bədrəddin Lülü (1222-1233) tərəfindən öz mülklərindən (Səncər vilayətləri) qovulmuşdu. II İmaməddin Zəngi atabəy Özbəkə pənah apardı, Özbək iltifat göstərərək onun mülklərini pay torpaqlarına, yəni *iqtaya* bölüb, özünü isə sarayda xidmətə götürdü⁶.

Hicri 22 (1225)-ci ildə gürcü qoşunları yenidən Azərbaycana soxuldular. lakin darmadağın edilərkən geri çəkildilər. Gürcülər yeni hücumu hazırladıqları

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.349.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.349.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.349; Vardan, səh.175; Киракос Гандзакци, стр. 105-106; Себастиан, стр. 23; Мikhitar d'Airivank, p. 89.

⁴ Ə.Ə.Əlizadə də (səh.103) 1220-ci il qeyd olunmuşdur.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.349.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.349, 350; həmçinin bax: Ər-Rüveyşdi, səh.134.

zaman Xarəzmşah Cəlaləddin Manqburnu Azərbaycan ətrafına qoşun çıxartdı. Bu şərait gürcüləri və atabəy Özbəki yeni düşməyə qarşı birləşərək sülh bağlamağa məcbur etdi. Sonrakı hadisələrin gedişi nəticəsində bu niyyətlər baş tutmadı və tezliklə təqribən bütün Qafqaz Xarəzmşah Cəlaləddin Manqburnunun qoşunları tərəfindən tutuldu.

Azərbaycan Xarəzmşah Cəlaləddin Manqburnunun hakimiyyəti altında

Monqollar Xarəzmşahlar dövlətini dağıtdıqdan sonra, sultan Əlaəddin Məhəmmədin oğlanları atalarının dövlətinin hissələrini təşkil edən ölkələrə tərəf yollandılar və hər birisi ata tərəfindən vəsiyyət olunmuş əraziyə sahiblik etməyə başladı. Qiyasəddin Pir şah İran İraqını tutub, buradan qonşu ölkələrə yürüş etdi. Belə ki, 1224-cü ildə o, Azərbaycana yürüş edərək Marağaya və Müzəffərəddin Özbəkin başqa mülklərinə hücum etdi. Özbək isə müqavimət göstərməyə qüvvəsi və qabiliyyəti olmadığından təminat verməklə məsələni qurtarmaq istədi. Bu məqsədlə o, Pir şahın hüzuruna bir neçə elçi göndərüb sülh bağlamağı xahiş etdi. Nəhayət, Pir şah sülh şərtlərini qəbul edib, Atabəyin bacısı Cəlaliyyə ilə evləndi. Naxçıvan bu zaman Cəlaliyyənin pay torpağı hesab olunurdu¹.

Bundan sonra Qiyasəddin Pir şah öz qoşunlarını Reyə çəkdi. Burada onunla atabəyi və qayını İğan-Taisi arasında nifaq düşdü və nəticədə İğan-Taisi 50 minlik ordu ilə kənara çəkildi.

Onların arasındakı nifaqdan istifadə edən Özbək Pir şaha təslim olmaqdan boyun qaçıraraq, ona qarşı çıxdı. Eyni zamanda Pir şah İğan-Taisini məğlub edərək onu geriyyə - Azərbaycana çəkilməyə məcbur etdi². Burada İğan-Taisi Özbəkin icazəsilə qarətkarlığa və qırğına başladı, sonra isə qışı Arılanda keçirmək üçün Xəzər dənizi sahilində dayandı.

Qışı keçirərək İğan-Taisi ikinci dəfə Azərbaycan ərazisini qarət etməklə məşğul oldu, sonra isə xəlifə ən-Nasirin əmri ilə Həmədana tərəf hərəkət etdi ki, bura başqa vilayətlərlə birlikdə ona Xəlifə tərəfindən *iqta* sifətilə pay verilmişdi. Burada İğan-Taisi Hindistandan gəlmiş Cəlaləddin Manqburnun qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınaraq darmadağın edildi və özü əsir alındı³.

İğan-Taisini məğlub etdikdən sonra, Cəlaləddin xəlifə ən-Nasiri xəbərdar edərək öz qoşunlarını Bağdada doğru hərəkətə gətirdi. Öz məktubunda Sultan Cəlaləddin ümid olduğunu bildirirdi ki, Xəlifə ümumi müsəlmanların düşməni monqollara qarşı mübarizədə ona kömək göstərəcəkdir. Lakin Xəlifə Xarəzmşahlar

¹ Ən-Nəsəvi, səh.120.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.351.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.358; ən-Nəsəvi, səh.152-153 və orada İğan-Taisinin fəaliyyəti haqqında geniş məlumat vardır.

və onun babası və atası - əl-Müstəncid (1160-1170) və əl-Müstədi (1170-1180) arasındakı münasibəti yaxşı bilirdi. Xəlifə məktuba cavab vermədən öz məmlükü əmir Quş-Teymurun başçılığı altında 20 minlik qoşunu ona qarşı təchiz etməyə başladı.

Cəlaləddinin Bağdada yürüşünü onun Xəlifədən monqollara qarşı kömək almaq arzusu ilə izah etmək olmaz. Görünür, Sultanın gizli qəsdı Xəlifədən intiqam almaq idi, çünki o, monqollar tərəfindən Xarəzmşahlar dövlətinin dağıdılmasında və atası Sultan Əlaəddin Məhəmmədin ölümündə Xəlifəni təqsirkar hesab edirdi.

Mənbələrdə belə bir ehtimal var ki, monqolların zərbəsi altında Xarəzmşahlar dövlətinin süqutunun başqa səbəblərlə yanaşı bir səbəbi də bundan ibarətdir ki, xəlifə ən-Nasir Xarəzmşah Məhəmmədə qarşı mübarizədə monqolları köməyə çağırmışdı. İbn əl-Əsir bu cəhətə bir növ işarə vuraraq qeyd edir: "Tatarların islam ölkələrinə basqını başqa bir səbəblə əlaqədardır ki, bunu kitab səhifələrində göstərmək olmaz"¹. Əsərin başqa yerində İbn əl-Əsir daha aydın yazır: "Əgər əcəmlərin (farsların) onun (yəni xəlifə ən-Nasirin - Z.B.) adına söylədiklərini həqiqət kimi qəbul etsək, məlum olur ki, məhz o, tatarları [müsəlman] ölkələri üzərinə hücumə təhrik etmişdir, bu məqsədlə o, tatarların yanına [adamlar] göndərirdi və elə hərəkətlər törədirdi ki, bunlar ən böyük cinayətləri belə ötür keçirdi"².

Əl-Məkrizi xəlifə ən-Nasirin monqollara yazdığı məktub haqqında daha aydın danışır: "Onun (ən-Nasirin) hakimiyyəti dövründə monqollar Şərq ölkələrini boş qoymuşdular. Onlar Həmədana qədər gəlib çatmışdılar. Bunun səbəbi aşağıdakından ibarətdir: o (xəlifə), Sultan Əlaəddin Məhəmməd Bağdadı tutmaq (1217-ci ilin payızı - Z.B.) və Səlcuqilər dövründə olduğu kimi bu şəhəri öz paytaxtına çevirmək niyyətində olarkən Sultandan qorxmış, həqiqətən monqollara məktub yazmış və onları [bu ölkələrə] basqın etməyə təhrik etmişdi"³.

Xəlifə ən-Nasirin Çingiz xana müraciət etməsi haqqında İbn Vasil də yazır: "Xarəzmşah Bağdada doğru hərəkət edərkən, xəlifə tatarların hökmdan Çingiz xana məktub yazaraq, onu Xarəzmşah dövləti üzərinə hücum etməyə qızıqırdı"⁴.

Görünür, Cəlaləddin Manqburnu Xəlifənin monqollar ilə yazışmasını bildiyindən Bağdada yürüşü zamanı Dəməşq hakimi əl-Malik əl-Müəzzəmə aşağıdakı məktubu yazmışdı: "Sən və mənimlə saziş bağlayanlar hazır olsunlar, - biz xəlifəyə doğru hərəkət edirik, çünki müsəlmanların həlak olmasının, atamın ölümünün və kafirlər tərəfindən islam məmləkətlərinə basqın edilməsinin səbəbi

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.331.

² Yəni orada, səh.361.

³ Əl-Məkrizi. Əs-Süluk, 1/1, səh.218.

⁴ İbn Vasil, III, vər.89 a; Bu məsələni Əbül-Fida (III, səh.136) və Mirxond (V, səh.24-25) də təsdiq edirlər.

odur"¹. Beləliklə, Xarəzmşahlar dövlətini məhv etmək məqsədilə xəlifə ən-Nasir ilə monqollar arasında gizli yazışmanın doğru olduğunu sübut edən tutarlı dəlillər vardır.

Sultan Cəlaləddin məktubuna cavab almayıb qoşunları ilə İraqa doğru irəlilədi. Qoşunun bir hissəsi Bərdə və Bəksəni tutaraq Bəsrəyə çatdı. Bəsrədə onlara qarşı şəhərin şihnəsi Mil-Təkin çıxdı. Bəsrənin ikiyüzlü mühasirəsindən sonra, Xarəzmşah qoşununu şəhərdən kənara çəkdi və tezliklə Xəlifənin ordusu ilə qarşılaşdı. Cəlaləddinin monqollara qarşı Xəlifədən kömək almaq niyyətində olduğunu əmir Quş-Teymura xəbər verməsinə baxmayaraq, əmir ona qarşı çıxdı, lakin Xarəzmşah tərəfindən məğlub edildi.

Xəlifə qoşunlarının darmadağın edilməsi xəbəri Bağdada çatanda, şəhərdə tələsik istehkamlar tikməyə və müdafiəyə hazırlaşmağa başladılar. Cəlaləddinin dəstələri Bağdad ətrafına həmlələr edərək əhalini talan edir və atları onların əlindən alırdı. 12 gün Bağdad ətrafında qaldıqdan sonra Cəlaləddin öz qoşununu Azərbaycana tərəf çəkdi².

Cəlaləddin Azərbaycan sərhədlərinə çatar-çatmaz Marağa əhalisindən məktublar aldı. Məktublarda onlar "dövlətin böyük ağalarının və xanımların özbaşınalığı ucundan törənmiş biabırçı zülmkarlıqdan xilas olmaq üçün" Cəlaləddinin tezliklə gəlməsini xahiş edirdi. "Onlar bu səbəbə görə dözürdülər ki, gürcülər çaynaqları ilə Marağadan yapışmış, atabəy Özbək isə öz zəifliyi üzündən mülkünə və toxunulmazlığını qoruyub müdafiə edə bilmirdi"³. Bu zaman atabəy Özbək dövlət işlərindən tamamilə uzaqlaşmış, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin həqiqi sahibi isə onun arvadı - İraqın axırıncı Səlcuq sultanı III Toğrulun qızı Məlikə olmuşdur. Marağalılar "qadınların zorakılığından" danışanda məhz onu nəzərdə tuturdular⁴.

Hicri 622-ci il cümədi əvəl ayında (11.05-09.06.1225) Sultan Cəlaləddin müqavimət görmədən Marağanı aldı⁵. Marağada olarkən o, Azərbaycanla həmsərhəd olan ölkələrin hakimləri ilə əlaqə saxlamağa cəhd göstərdi. 1225-ci ilin iyununda o, Koniya sultanı Əlaəddin Key-Qubada, Cəzirə hakimi əl-Məlik əl-Əşraf Musaya, Dəməşq hakimi əl-Məlik əl-Müəzzəm İsayə və Misir hakimi əl-Məlik əl-Kamilə məktub göndərdi. Cəlaləddin Azərbaycanı fəth etdiyini və Gürcüstanı tutmaq niyyətində olduğunu öz məktublarında xəbər verməklə, öz qərb

¹ Sibt ibn əl-Cövzi, VII 1/2, səh.417-418.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.355-356; ən-Nəsəvi, səh. 153-154; Tarix əl-Mənsuri, vər.14%; Cüveyni, II, səh.421-423; Rəşidəddin, 1/2, səh.241; Əbül-Fida, III, səh.134; İbn Xəldun, V, səh.264; İbn Taqriberdi, VI, səh.260; əl-Məkrizi, əs-Süluk, 1/1, səh.215.

³ Ən-Nəsəvi, səh.154-155.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.358; Əbül-Fida, III, səh.135; Yaquf, səh.1, 202-203.

⁵ Ən-Nəsəvi, səh.155.

və cənub qonşuları ilə normal münasibət saxlamaq və onlarla baş verə biləcək toqquşmaların qarşısını qabaqcadan almaq məqsədini güdüdü¹.

Cəlaləddin Marağadan sonra başqa şəhərlər kimi, monqollar tərəfindən dağıdılmış Ucan şəhərinə tərəf yollandı.

Hələ Marağada olarkən Sultan Cəlaləddin atabəy Özbəkin Təbrizdəki canişini rəis Şəmsəddin ət-Tuğrayiyə məktub göndərərək, qoşunlarının Təbrizə girməsinə və oradan azuqə almasına icazə istədi. Rəis icazə verdi, ancaq xarəzmlər tez bir zamanda soyğunçuluqla məşğul olmağa başladılar. Onların bu hərəkəti əhali arasında narazılığa səbəb oldu. Onlar Cəlaləddinə şikayət məktubu yazdılar. O isə öz şihnəsini qoşun dəstəsi ilə Təbrizə göndərərək qarətçiliyə son qoydu. Lakin Təbrizə girən dəstə də öz xeyrinə talançılığa başladı, əhali yenidən Sultana şikayət etdi². Belə olduqda Cəlaləddin Təbrizə qoşun yeridərək onu mühasirəyə aldı. Şəhər ətrafına hücum mancanaqları, həm də pilləkənləri, mühasirə ləvazimatı düzülürdü, bütün şəhərətrafi ağaclar doğranıldı³.

Yeddi gün ərzində şəhər əhalisi rəis Nizaməddin ət-Tuğrayinin (Şəmsəddinin qardaşı oğlu) başçılığı altında xarəzmlərə qarşı vuruşurdu və yalnız düşmən şəhər divarlarına yanaşdıqda ondan aman istədilər. Hicri 622-ci il rəcəb ayının 17-də (15.07.1225) Təbriz Cəlaləddin tərəfindən tutuldu. Atabəy Özbəkə gəlincə isə o, hələ Cəlaləddin Marağada olarkən Təbrizdən Gəncəyə qaçmışdı⁴.

Özbəkin Təbrizdə qalmış arvadı Məlikə Cəlaləddindən özünün, qulluqçu və nökrələrinin təhlükəsizliyini, var-dövlətinin isə toxunulmazlığını təmin etməyi, Xoy şəhərini onun adına bağlamağı xahiş etdi ki, Sultanın himayəsi altında orada qalsın. Cəlaləddin onun xahişini yerinə yetirdi və Məlikə Xoya göndərildi⁵.

Təbrizdə olarkən Cəlaləddin özünü qayğıkeş və ədalətli hökmdar kimi göstərməyə çalışır, əhalini qəbul edir və onların şikayətlərinə baxırdı. O, camaata belə bir bəyanat verdi: "Siz görürsünüz mü, mən dağıdılmış Marağada necə abadlıq işləri görmüş, tikintilər aparmışam. İndi isə görürsünüz ki, mən necə ədalətli olacağam və sizin şəhəri abadlaşdıracağam"⁶.

Cəlaləddin rəis Nizaməddin ət-Tuğrayini şəhərin başçısı təyin etdi. O, yenə də əvvəlki kimi, təbəələrin işləri ilə məşğul olurdu. "Əvəllər olduğu kimi onun göstərişləri yerinə yetirilir, məsləhətləri isə qəbul edilirdi. O, dövlət və onun maliyyə məsələlərinə qarışmırdı. O, təbəələrin ehtiyaclarına aid işlərlə məşğul idi. O, təbəələri təmin edir, sakit və hörmətçil əhvali-ruhiyyəsi olanların möhkəmliyi

¹ Yenə orada.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.358.

³ Ən-Nəsəvi, səh.156.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.358; Ən-Nəsəvi, səh.155-156.

⁵ Yenə orada; Cüveyni, II, səh.425.

⁶ Yenə orada.

qayğısına qalır, qarışıqlıq salanların və axmaqların qarışımı alırdı. Halbuki o, hakimiyyətə malik deyildi və rəsmi vəzifəsi də yox idi"¹.

Bir neçə gün Təbrizdə qaldıqdan sonra, Cəlaləddin vəziri Şərəf əl-Mülkü şəhərdə qoyaraq gürcülərə qarşı döyüşə çıxdı².

622-ci ilin şaban ayında (08.08-05.09.1225) 60 minlik gürcü ordusu³ İvane Mxarqrdzelinin komandanlığı altında Azərbaycana hücum etmək üçün Dvin yaxınlığındakı Qarni qalasında toplaşdı. Ən-Nəsəvinin dediyi kimi, belə çoxlu qoşun toplamaqla gürcülər "öz qüdrətini və çoxluğunu sultana bildirmək məqsədini güdürdülər. Onlar ümid bəsləyirdilər ki, ola bilsin ki, [sultan] sülh bağlasın və [beləliklə] onlar öz canını qartal hücumundan, coşqun dəniz girdabından qurtara bilsin. Buna görə də onlar yürüş üçün möhkəm hazırlanmış və atabəy dövlətinin süqut etdiyini unutmuşdular; axı bura onlar üçün ov yeri idi: onlar buraya ov üçün birlikdə və ayrı-ayrılıqda, cüt-cüt və tək-tək gəlirdilər"⁴.

Cüveyninin verdiyi məlumata görə, atabəy Özbəkin hakimiyyəti süqut edərək, "Sultan Cəlaləddinin əlinə keçdikdə onlar (gürcülər *-tərcüməçi*) bu fikirdə idilər ki, onun torpağını ələ keçirsinlər, birinci növbədə sultanı oradan qovsunlar və Təbrizə yiyələnsinlər. Sonra onlar Bağdada yürüş etmək və xəlifənin yerinə öz katolikoslarını təyin etmək, məscidləri isə kilsələrə çevirmək niyyətində idilər"⁵.

Gürcülər Cəlaləddinin hədə-qorxusuna cavab olaraq aşağıdakı məzmununda məktub göndərdilər: "Səndən daha geniş əraziyə, qoşuna və qüvvətli ruha malik olan sənə atanla o cür rəftar edən tatarlar bizim üzərimizə hücum etdilər. Onların rəftarı sənə bizdən daha çox məlumdur. Onlar isə sizin ölkəni işğal etdilər. Lakin biz [tatarlara] heç də onların düşündüyü kimi əhəmiyyət vermədik və onların da əsas fikri bizdən yaxa qurtarmaq idi"⁶.

Dvini tutaraq, Cəlaləddin Qərnidə gürcü qoşunu ilə döyüşə çıxdı. Gürcülər elə bir ağır məğlubiyyətə uğradılar ki, bir daha özlərinə gələ bilmədilər. 20 min nəfər öldürüldü və çoxlu adam, o cümlədən məşhur döyüşçü knyaz Şalva Axaltsixeli əsir düşdü⁷.

Qərnidəki qələbədən sonra Cəlaləddin öz qoşunlarını Gürcüstan əyalətlərinə göndərdi. Qoşunlar isə ölkəni xarabazarlığa çevirir, qarət edir və

¹ Ən-Nəsəvi, səh.156.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.359; Cüveyni, II, səh.424-426; Əbül-Fida, III, səh.135; Rəşidəddin, 1/2, səh.242; İbn Xəldun, V, səh.270.

³ İbn əl-Əsirdə (IX, səh.359) 70 min, Cüveynidə (II, səh.426) 30 mindən çox qeyd edilmişdir.

⁴ Ən-Nəsəvi, səh.157.

⁵ Cüveyni, II, səh.425.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.359.

⁷ Qərnidəki döyüş haqqında müfəssəl məlumat üçün bax: Ən-Nəsəvi, səh.157-158; Карталис Тхорвоба, стр. 169-171; Vardan, səh.175-176; Армянские историки, стр. 24, 33, 70; Киракос Гандзакенци, стр. 114-115; Степанос Обрелиан, стр. 225-226; Cüveyni, II, səh.426-427; Rəşidəddin, 1/2, səh.242-243; Müq. et: С. Баратов, стр.122-123; Ив. Джавахишвили, стр. 47-48.

əhalini özlərilə əsir aparırdılar. Bu hadisələr zamanı Azərbaycan Atabəylərinin keçmiş vassalları - Sürməri hakimləri Şərəfəddin Uzdərə və Hüsəməddin Xızr¹ Cəlaləddinin yanında xidmətə keçdilər. Sürmərinin hər iki hakimi bələdçilər kimi aşınm və uçurumların dərinliklərindən gürcü torpaqlarına keçən yolları sultan qoşunlarına göstərdilər.

Tifiyə yollanarkən Cəlaləddin öz vəziri Şərəf əl-Mülkdən böhtançı bir məktub aldı. Bu məktubda vəzir Təbrizin başçıları Şəmsəddin ət-Tuğrayı və onun qardaşı oğlu Nizaməddini onun özünü öldürmək cəhdində olmaqda, Sultana qarşı qiyam qaldırmaqda və Təbrizi atabəy Özbəkə qaytarmaq niyyətində olmaqda təqsirləndirirdi². Ən-Nəsəvinin əsərindən görüldüyü kimi, vəzir Şərəf əl-Mülk öz şöhrətinə cəmiyyətdəki mövqeyinə və tutduğu yerə həsəd apardığı adamlara böhtan və iftiralara atmaqla başlamışdı³.

Şəmsəddin ət-Tuğrayı və onun qardaşı oğlunun Təbriz əhalisi arasında böyük nüfuz qazandığını görən vəzir onlara böhtan yağdırır və atabəy Özbəkin xeyrinə sui-qəsd qurmaqda Sultan qarşısında onları günahlandırır⁴. Ən-Nəsəvi yazır ki, "Şəmsəddin ət-Tuğrayı mömin və ədalətli həyat tərzini keçirirdi, təbəələrinə qayğı göstərirdi, çalışırdı ki, qorxu çəkməsinlər, heç kimi haqq-ədaləti tapdalamağa icazə vermirdi. Əgər Təbrizdə qanuna əsaslanmadan əhalidən müəyyən tələblər və qeyri-adi vergilər tələb olunurdusa, o zaman ət-Tuğrayı onları müdafiə etməklə yanaşı məmurları danlayır və hətta onları biabır edirdi⁵. Şübhəsiz ki, qanunla hesablaşan bu adam vəzir təmin etmirdi, ona görə də o, yalançı və yaramazlar vasitəsilə ət-Tuğrayı və onun qardaşı oğluna böhtanlar yazıb Sultana xəbər göndərirdi"⁶ və bu yolla onları aradan götürmək istəyirdi.

Tezliklə Nizaməddin ət-Tuğrayı edam olundu, rəis Şəmsəddin ət-Tuğrayı zindana atıldı, onun var-dövləti isə müsadirə olunaraq vəzir tərəfindən mənimsənilirdi⁷. Yalnız 1228-ci ildə Sultan öz işindən peşman olub yenidən Şəmsəddin ət-Tuğrayını Təbrizdə canişin təyin etdi. Təbrizdə olarkən Sultan Cəlaləddin şəriət qanununu pozaraq, atabəy Özbəkin arvadının arzusunu yerinə yetirərək onunla nikah bağladı. Təbriz qazısı Qəvaməddin əl-Cidarı bu nikaha qarşı çıxdı, çünki atabəy Özbək hələ öz arvadını boşamamışdı. Lakin yalançı şahidlər vasitəsilə atabəy Özbəkin arvadı ilə nikahını pozdu və Sultan Məlikəyə evləndi⁸.

¹ Ən-Nəsəvi, səh. 159.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.359-360; ən-Nəsəvi, səh.160.

³ Ən-Nəsəvi, səh.146-149.

⁴ Əl-Avni. IV. vər.7a.

⁵ Ən-Nəsəvi, səh.160.

⁶ Yənə orada, səh.161.

⁷ İbn əl-Əsir. IX. səh.360.

⁸ İbn əl-Əsir, IX, səh.361; ən-Nəsəvi, səh.164; Cüveyni. II, səh.424; Əbül-Fida III, səh.135; Rəşidəddin. 1/2. səh.242.

Sultan Təbrizdən Məlikənin mülkərinə - Səlməs və Urmiya şəhərlərinə doğru yollandı. O, bu şəhərləri nahiyələri ilə birlikdə Məlikəyə toy hədiyyəsi verdi¹.

Sonra o, yol boyu Gəncə, Beyləqan, Şamaxor və Şutur kimi şəhərləri tutatuta Tiflisə yönəldi².

Təbrizdən qaçmış atabəy Özbək Gəncədə yerləşirdi. Onun Gəncədəki canişini rəis Cəmaləddin əl-Qumi "var-dövlət və pul sahibi idi, böyük qüdrətə və geniş hakimiyyətə malik idi". O, şəhəri Sultanın əmiri Urxana təhvil verərək, "ona xidmət etməyə hazır olduğunu bildirdi"³.

Özbək Gəncədən qaçaraq Əlincə qalasında gizləndi və Cəlaləddindən Gəncə əyalətinə mülkiyyət sahibi hüququnu aldı. Cəlaləddinin qoşunları soyğunçuluq və qarətlə məşğul olduqlarına görə Özbək ona şikayət məktubu göndərdi. Burada deyilirdi: "Mən bu rəftarı hətta öz yaxın adamlarıma da icazə verməzdim. Xahiş edirəm, bu məhala uzanmış əlləri gödəldəsən"⁴. Sultan öz qoşunlarından Gəncə əyalətini mühafizə üçün dəstələr göndərdi. Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında olarkən atabəy Özbək öyrəndi ki, Sultan "addım-addım onun ölkəsini işğal edir. Özbək Sultanın onun arvadı ilə izdivac etdiyini eşidənə qədər heç nə demirdi. Ona bu xəbəri gətirən adamdan soruşdu: "Bu Məlikənin razılığı ilə olub, yoxsa əksinə?" O cavab verdi: "Bu iş onun öz arzusu və bir neçə dəfə onun tərəfindən elçi göndərməklə olub. O, talaq mərasimində olan şahidlərə hədiyyələr verməklə onlara mərhəmət göstərdi". Atabəyin vəziri Rəbibəddin Dəndan belə söyləyir ki, bu xəbərdən sonra Özbək başını balış üzərinə qoydu və o saat onun bədənində hərarət artmağa başladı. Bir neçə gündən sonra o öldü"⁵.

Atabəy Müzəffərəddin Əbu Nəsr Özbək ibn Məhəmməd ibn atabəy Eldəniz ət-türki əs-səlcuqi ət-Toğrulun ölümü ilə Azərbaycan Atabəyləri dövləti öz mövcudluğunu itirdi. Şəmsəddin Eldənizin övladlarının hakimiyyəti altında olan ərazilər - Azərbaycan, Arran, Şirvan Gürcüstanda sahibkarlıq edən Xarəznşah Cəlaləddin Manqburmunun hakimiyyəti altına keçdi. Bu, 1231-ci il avqustun ortalarında davam etdi və həmin il Cəlaləddinin qoşunları mənqollar tərəfindən darmadağın edildi, özü isə öldürüldü⁶.

¹ Ən-Nəsəvi, səh.164.

² Bərdə və Gəncə arasında orta əsrlər Xanəqah Şutur qalası. Bax: Yaqut, III, səh.259; Həmdullah Qəzvini, səh.173.

³ Ən-Nəsəvi, səh.163; İbn əl-Əsir, IX, səh.360.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.360.

⁵ Ən-Nəsəvi, səh.164; əl-Hüseyni, vər. H3 b; Cüveyni, II, səh.425-426; Əbtül-Fida, III, səh.135; əl-Öməri, II, səh.210; Арабские аноним, D-173, vər.698 b.

⁶ Ən-Nəsəvi, səh.294 və s.

623-cü ilin məhərrəm və səfər aylarında (yanvar-fevral,1226) Sultan Cəlaləddin Tiflisə yürüş etməyə hazırlaşdı. 623 (09.03.1226)-cü il rəbiə-əvvəl ayının 8-də şəhər Sultan qoşunu tərəfindən alındı¹.

Atabəy Müzəffərəddin Özbəkin ölümündən sonra onun oğlu Qızıl Arslan Xamuş Gəncəyə Sultan Cəlaləddinə xidmət etməyə gəldi. O, Ruin-Dej qalasının sahibəsi, atabəy Əlaəddin Körpə Arslan əl-Əhmədilin (1174-1208) nəvəsi Süləfə xatınla evlənmişdi. Atabəy uzun müddət Sultanın sarayında qaldı. Lakin hadisələrin coşqununda Sultan onu tamamilə unutdu. () isə Sultanın qərargahını tərk edərək Əlamut qalasına ismaililərin başçısı III Məhəmmədin (1221-1255) yanına getdi və orada da öldü. Xamuş və Süləfə xatunun oğlu atabəy Nüsrətəddinin adı monqol əmiri Arqunun Azərbaycandakı hərəkətlərilə əlaqədar Cüveynidə xatırlanır².

1226-cı ildə atabəy Özbəkin məmlükləri Bəklük əs-Sədidi və Seyfəddin Sunqurca Sultan Cəlaləddinə qarşı qiyam qaldırdılar. onların buxıxışı uğursuz nəticələndi - Sultan onları Xoy bölgəsində mühasirə edərək təslim olmağa vadar etdi. Məğlubiyyətə uğramış məmlüklər Sultana xidmət etməyə başladılar³. Lakin 1229-cu ildə Bəklük əs-Sədidi və Seyfəddin Sunqurca Atabəyin başqa məmlükləri, o cümlədən Nəsirəddin Ağ Quş və başqaları ilə birlikdə Sultana qarşı çıxdılar. "Onlar Təbriz ətrafında çadırlar qurdular. Hakimiyyətdən əsər-ələməti qalmayan, izi-tozu və ruhu itən əvvəlki [atabəylər] sülaləsini yenidən bərpa etməyə çalışırdılar. Onlar Qotur qalasında⁴ birməfərlilik zindanda qalan məlik Xamuş Nüsrətəddinin oğlunu azad etməyi qərara aldılar ki, ondan tələ yemi kimi istifadə etsinlər. Onu hökmdar elan edərək onlar münasib fürsət gözləməyə başladılar"⁵.

Sultanın vəziri Şərəf əl-Mülk onların Təbrizdə olduğunu və "cır-cıra kimi şəhərə yayıhb ziyan və bəla törətdiyini bilərkən" onlara qarşı döyüşə hazırlaşdı. Təbriz yaxınlığında "qılınclar sınan və nizələr cingildəyən bu döyüşdə" Atabəy tərəfdarları darmadağın edilərək qaçmağa üz tutdular. Ağ Quş və Bəklükliyi çarmıxa çəkdilər. Ən-Nəsəvinin verdiyi məlumata görə, "Arran və Azərbaycan qiyama meyil edənlərdən və tabe olmaqdan boyun qaçıranlardan təmizləndi"⁶. Sultan vəzir Şərəf əl-Mülkdən belə bir xəbər aldı ki, atabəy Özbəkin keçmiş arvadı Məlikə guya "atabəy tərəfdarlarına hakimiyyət vəd edərək onları Sultana qarşı qızıqsdır"⁷. Əslində isə vəzir, Məlikəyə nifrət edir və müxtəlif yollarda ona böhtanlar atmağa çalışır, onun var-dövlətini, mülklərini və xəzinəsini ələ

¹ Ən-Nəsəvi, səh.167-168; İbn əl-Əsir, IX, səh.366; Cüveyni, II, səh.431; İbn Xaldun. V, səh.273; Cəlaləddin Xarəzmşahın Gürcüstandakı hərəkətlərinə dair bax: Карталис Цховербо, стр 1, 172-178; İbn əl-Əsir. IX, səh.366-370; Киракос Гандзакеди, стр. 155 və başqa mənbələr.

² Ən-Nəsəvi, səh.175-176; Cüveyni, 511.

³ Ən-Nəsəvi, səh.172.

⁴ Qərbi Xoyda Qotur çayın yuxarı mənsəbində yerləşir (Yaqud, IV, səh. 183-184).

⁵ Ən-Nəsəvi, səh. 198-199.

⁶ Yəne orada, səh.200.

⁷ Yəne orada.

keçirməyə can atırdı. Vəzirin böhtanlarından yaxa qurtarmaq üçün Məlikə Xoyu türk edərək Tala qalasında gizləndi¹. Şərəf əl-Mülk tezliklə Xoya gələrək Məlikənin bütün var-dövlətini müsadirə etdi.

Məlikə iki dəfə vəzirin nifrətini yumşaltmağa cəhd göstərdi, lakin vəzir onun tamamilə tabe olmasını tələb edirdi. Öz cəhdlərinin uğursuzluğunu yaqın edən Məlikə kömək üçün Əyyubi əl-Malik əl-Əşrəf Musanın Xilataki canişini hacib Hüsəməddin Əliyə müraciət etdi. O isə 624-cü ilin şaban ayında (17.07-14.08.1227) öz qoşunu ilə çıxış edərək Xoy və Məlikəyə mənsub olan qonşu qalaları tutdu. Mərənd və Naxçıvan əhalisinin xahişi ilə hacib Əli bu şəhərlərə də sahib oldu. İbn əl-Əsirin sözləri ilə desək, o, daha çox yaşayış məntəqələrini tuta bilirdi, lakin Sultan Cəlaləddinin xəzinəsini ələ keçirib, vəzir Şərəf əl-Mülkün qızını isə əsir alaraq Xilata qayıtdı. Haciblə birlikdə Məlikə də getdi². Şərəf əl-Mülkə gəldikdə isə qorxaq və qəddar olan bu adam Təbrizə qaçdı³.

Məlikə qaçandan sonra Şərəf əl-Mülk atabəy Özbəkin tərəfdarları gizlənən qalaları ələ keçirməyi qərara aldı. Bunun üçün o, qorxutmaq, intiqam almaq, adamları pulla satın almaq və s. metodlardan istifadə edirdi. Dizmar qalasını onun əsas mühafizə başçılarına fəxri paltarlar, qızıl və hədiyyələr verməklə də keçirdi⁴. Sonra o, atabəy Özbəkin baş hacibi Nəsirəddin Məhəmmədi həbs edərək Qəhrəm qalasını ondan aldı və böyük məbləğdə pul ələ keçirdi⁵. Elə bu vaxt Sultanın Gəncədəki canişini Seyfəddin Qaş-Qara öldü və vəzir Qaş-Qaranın naibi Şəmsəddin Gərşəsbın əlindən Hərk və Cərəbərd qalalarını aldı⁶. Dərə-Dej qalasının qalasının ələ keçirərək⁷ o, uzun müddət Ruin-Dej qalasını mühasirəyə aldı. Qala sahibəsi Süləfə xatın vəzir Şərəf əl-Mülkün onunla evlənməsi şərti ilə təslim olmağa razılıq verdi. Ancaq Süləfə xatınla Sultan özü evləndi və qala toxunulmamış 142 qaldı⁸. Şərəf əl-Mülk Urmiyə gölündə olan Şahi qalasını ələ keçirməyə cəhd etdisə də, müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

Qalaların mühasirəsindən sonra vəzir Arrana qoşun göndərdi. Qoşun dəstələri Muğanda yaşayan türkmən tayfası Kücət Arslanın var-dövlətini dağıtdılar. Buradan vəzir Şirvanşah torpağına soxulmaq üçün Kür sahilinə yönəldi. Şirvanşah dağlarda gizləndi, vəzir Azərbaycana qayıtdı⁹.

¹ Tala qalası Urmiyə gölünün şimal hissəsində Marqut dağının burnunda yerləşmişdir. Bax: Yaqut, III, səh.54.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.374; İbn əl-Ədim, III, səh.202.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.374; Məhəmməd əl-Həməvi, var. 167b; Sibte ibn əl-Cövzi, VIII/2, səh.430; İbn əl-Ədim, III, səh. 200; İbn Taqriberdi, V, səh.270.

⁴ Ən-Nəsəvi, səh.204-205; Qala Təbrizdən şimalda yerləşirdi. Bax: Yaqut, IV, səh.58.

⁵ Ən-Nəsəvi, səh.204; Qala Qalaybardan cənubda, Qırxsu çayının yuxarılarında yerləşirdi.

⁶ Bu qalaların xərabələri Qarabağdadır.

⁷ Dərə-Dej qalası Marağa mahalında olub, Süləfə xatına mənsub idi.

⁸ Ən-Nəsəvi, səh.204.

⁹ Yəni orada, səh.207.

Burada o, Naxçıvanı onun sahibəsi - Cahan Pəhləvan və Zahidə xatının qızı Cəlalyyənin əlindən almaq qərarına gəldi, lakin şəhərin müdafiəçiləri vəzirin qoşunlarını geri oturdular. O, bu dəfə Şəmiram qalasına tərəf getdi, lakin hacib Əli onun üzərinə hücum etdi. Şərəf əl-Mülk hətta şəxsi yüklü arabasını talenin hökmünə təslim edərək, Mərəndə çəkildi¹.

Vəzir Mərənddən Təbrizə yollandı, hacib Əli isə yenidən Xoyu tutdu. Naxçıvan özü Hacibə təslim oldu, Hacib öz qoşununu Mərəndə doğru yönəltdi, oranı tutaraq Təbrizə tərəf yollandı. Bu zaman Sultan Cəlaləddin İraqdan qayıtdı və vəzir tərəfindən itirilmiş vilayətləri geri qaytardı. Hicri 625 (1228)-ci ildə Bərkəri döyüşündə² hacib Hüsəməddin Əlinin qoşunları darmadağın edildi, özü isə isə güc-bəla ilə canını xilas edə bildi³.

Sultan Cəlaləddinə qarşı atabəy Özbokin daha bir məmlükü - İzzəddin Balban əl-Xalxali çıxdı. Cəlaləddinin monqollarla döyüşdüyü üçün burada olmamasından və həmçinin hacib Hüsəməddin Əlinin Azərbaycana soxulmasından istifadə edən İzzəddin Xalxal əyalətini və qalasını, başqa ətraf qalaları ələ keçirdi⁴.

İraqdan qayıdan Cəlaləddin İzzəddin Balbanı Firuzabad qalasında mühasirə edib təslim olmağa və bütün öz qalalarını ona verməyə məcbur etdi⁵. İzzəddin Balban o qədər güclü rəqib idi ki, Sultan Cəlaləddin 625-ci il şəvval ayının 12-də (14.09.1228) Sürmərinin hakimi Hüsəməddin Xızra məktub göndərdi ki, o da bunu öz növbəsində hacib Hüsəməddin Əliyə çatdırırsın. Məktubun mətni belədir:

"Cəlal əd-dünya vəd-Din Əbül Müzəffər Manqburnu ibn Sultan Məhəmməd ibn Təkiş, Xarəzmşah, möminlər Əmirinin tərəfdarı. onun *ünvanı* belədir: "Qələbə yalnız Allahındır". Bis millah ərrəhman ərrəhim!

Malik, alim, adil, yardım göstərən, qalib, [Allahm] himayəsi altında olan, inam yolunda, dövlətin qüruru və inamı yolunda, islam və müslimlərin xoşbəxtliyi yolunda mübariz olan, məlik və sultanlara kömək edən, qəbahətli şəxslərə və qiyamçılara qalib gələn, Xosrov. ermənilərin hakimi və İranın hökmdarı, qoy onun cəh-cəlah uzun sürsün!..

Bil ki, səltənətin bütün işləri bizim məmlüklərə və ölkələrə [göndərilmiş] fərmanlar üzrə gedir. Biz Azərbaycana gələrkən qəti qərar qoymuşduq ki, ermənilərə və əş-Şama doğru yol ala, lakin bizim qalib bayrağımızı öz gözləri ilə görərək İzzəddin Balbanın qiyamı öz [normal] həddini aşdı. O, bu fürsətdən istifadə edərək həmin ətrafı qaldırmağa başladı. Sirlər güzgüsü olan bizim qəti

¹ Ən-Nəsəvi, səh.210; Şəmiram qalası haqqında bax: Yaqut, III, səh.324.

² İndiki Bərkriqala Bəndişah çayının aşağı axımında, Van gölünün şimal-şərqindədir.

³ Ən-Nəsəvi, səh.210-215.

⁴ Xalxal qalası və nahiyəsi barədə bax: Yaqut, II, səh.459; Həmdullah Qəzvinî, səh.84.

⁵ Ən-Nəsəvi, səh.216-217.

fikrimizcə, əvvəlcə yuxarıda adı çəkilən şəxsin qiyamının köklərini kəsmək lazımdır ki, bizim ali düşüncəmiz bu ölkənin işlərindən azad olsun.

Buna görə də biz öz qulluqçularımızdan ibarət dəstə düzəltdik ki, həmin [dəstəni] ramazan ayının ortalarında (1228-ci il avqust ayının ortası) adı çəkilən qiyamçılara qarşı göndərək.

Sonra [Balban] qaçıb Firuzabad qalasına girdi və orada gizləndi. Biz isə azuqə ehtiyatı toplamaq üçün ramazan ayının sonunadək Xal-xal sərhədlərində qaldıq. Bayramdan sonra Firuzabad qalasına yollandıq, bizim məmlüklər və qoşunlarımız qalanın qarşısında dayandı. Biz qalam elə mühasirəyə aldıq ki, hətta quş da oraya uça bilməsin və onun heç bir tərəfindən külək də əsməsin. Biz mancanaqları quraşdırmağı və hər bir onuncu döyüşçüyə mümkün olan qədər inək dərisi toplamağı əmr etdik. Bunlar üç gün ərzində daşınb gətirilmişdir və onları silah və təchizatla birlikdə saymaq mümkün deyildi.

Qala əhalisi bu təchizatı və [bizim qoşunun] hazırlığını gördükdə. Balban başa düşdü ki, bu çətin vəziyyətdən yalnız üzr istəməklə və bizdən pənah və yardım diləməklə çıxıb bilər. Bütün bunlardan sonra səhv hərəkətlərini bağışlamaq və onları rəhm pərdəsi ilə örtmək şərtilə bizim sərəncamımızı qəbul etdi...

Üç gün bundan qabaq Balban bizim məmlüklərin tərkibinə daxil oldu və biz [onun] hər bir qalasına vəli təyin olunması əmrini verdik¹.

Tezliklə Balban hacib Hüsəməddin Əlinin tərəfinə keçdi və onun qoşunun köməyi ilə Cəlaləddinə qarşı çıxdı. Lakin hacib Əli onu tələyə salmağa və edam etdirməyə müvəffəq oldu².

Bu vaxt 50 minə yaxın çadırlardan ibarət qırpaq tayfası Cəlaləddinə xidmət etməyə gəldi. Sultan onların köməyi ilə Dərbəndi ələ keçirməyə cəhd göstərdi.³ Bu cəhd boş çıxdı. Vəzir Şərəf əl-Mülk isə Şirvanşahdan Quştəspi vilayətini almağa müvəffəq oldu⁴. Bəlkə də vəzir Şirvan torpaqlarını zəbt etməkdə davam edəcəkdə, lakin Şirvanşah onu qabaqladı və "dəvət gözləmədən" Sultanın yanına yollandı, o, "belə hesab edirdi ki, sultanın əlini öpmək, ayaqlarına yığılmaq onun üçün şərəflidir və bu iş tələyin qəzavü qədərindən müdafiə və qara gün üçün isə ehtiyatdır"⁵.

Vəzir Sultana "Şirvanşahı həbs etmək və onun ölkəsini Sultanın başqa müllüklərinə birləşdirmək məsləhətini verdi isə də, Cəlaləddin bununla razılaşmadı, bütün qanun-qaydaya riayət edərək Şirvanşahı fəxri libaslarla yola saldı"⁶. Sultanın

¹ Məhəmməd əl-Həməvi, vər. 176b-178a.

² Ən-Nəsəvi, səh.217, 266-267.

³ Yenə orada, səh.220-221.

⁴ Yenə orada, səh.222-223.

⁵ Yenə orada, səh.223-224.

⁶ Yenə orada, səh.224.

Sultanın tərcümeyi-halını qələmə alan ən-Nəsəvi yazır ki, o, özü Şirvanşah üçün Şirvan mülkünə sahibliyi haqqında tərifnamə (*tövqi*) tərtib etdi¹.

Sultan Cəlaləddin Gürcüstana ikinci böyük yürüşünü başladı. Bunu eşidən gürcü kraliçası Rusudana "Şərq və qərb qoşunlarını döyüşə çağırı. Şanşə - mandaturtuxusesı (təşrifat məmuru), Avaq - əmir sipahsaları (ali baş komandanı), Varam - msaxurtusesı (saray nazirini), erlər, kaxlar, somxitarlar, cavaxlar, mesxlər, taoyklar, Tsotne Dadiani, abxazlar, ciklər [qoşunlarını], Dəryal darvazalarını açdı və oradan osetin, durzuk və bütün dağlıları içəri buraxdı. Onların hamısı Naçarmagevidə² toplaşdı və kraliça onları xəzmlilərlə döyüşə göndərdi. Onlar Tiflisdən keçdilər, Sultan isə Bolnisiyə düşərgə salmışdı.

Sultanın mühafizə postları onları gördükdə ona xəbər verdilər. O, irəli hərəkət etdi və dəhşətli vuruşma başladı. Əvvəlcə gürcülər qələbə çalırdılar, lakin Allah gürcülərə qarşı qəzəblənmişdi, bu qəzəbini heç cür soyuda bilmirdi, bizim günahlarımızı yadına salmışdı. Yenə də çar qoşunları məğlub olub qaçdılar. Sultan yenidən Tiflisə gəldi. Qarət etməyə bir şey qalmışdısa, o, qarət və məhv edirdi"³.

Gürcü qoşunlarını darmadağın etdikdən sonra Cəlaləddin əsas qüvvələrini Xilatin mühasirəsinə göndərdi və ilyarımlıq mühasirədən sonra, yəni 1230-cu il aprelin 14-də o, bu qalanı ala bildi⁴.

Xilatin alınması Sultan Cəlaləddinin son hərbi qələbəsi idi. Koniya sultanı Ələəddin Key-Qubad Xarəzmşahdan vədə almaq istəyirdi ki, onun torpaqlarına soxulmasınlar. Belə bir zəmanət əldə etməyən və Xarəzmşahı Kiçik Asiya, Suriya və Şimali Mesopotamiyadakı bütün kiçik sülalələr üçün təhlükəli hesab edən Koniya sultanı Xarəzmşaha qarşı ittifaq yaratdı. Bu birliyə Dəməşq hakimi əl-Malik əl-Əşrəf, Hims hakimi əl-Mənsur İbrahim Şirkuh, Xortabirt hakimi Nurəddin Ürtük şah, Hələb hakimi Şəmsəddin Səvab, Məyyəfəriqin sultanı əl-Müzəffər Şihabəddin Qazi və Bənyəs sultanı əl-Əziz Osman daxil oldu.

Cəlaləddin və hakimlər ittifaqı arasında başlıca döyüş 627-ci il ramazan ayının 28-də (10.08.1230) baş verdi. Xarəzmşahın ordusu darmadağın edilərək pərakəndə düşdü. Cəlaləddin özü Xilatda gizləndi, sonra qalan qoşununu Azərbaycana çıxartdı⁵.

¹ Yenə orada.

² Kartlidəki şah meşəsi Liavaxdan şərqdə yerləşir.

³ Карлис Цховреба. I, с.Тр. 182-183; ən-Nəsəvi, səh.224-225; Истории Грузии, I, стр.224.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.380-381; ən-Nəsəvi, səh.248 və b.

⁵ Bu döyüş və Cəlaləddinin məğlubiyyəti haqqında bax: İbn əl-Əsir, IX, səh.381; İbn Bibi, səh.154-159; Sibti ibn əl-Cövzi, VIII/2, səh.436-440; İbn Vasil, III, v.ər.266 b-267a; əl-Məkrizi, əs-Süluk, I/1, səh.240; Əbül-Fida, III, səh.146-147; Rəşidəddin, II, səh.29; həmçinin bax: H.Gottschalk, p.56-57.

Sultan əmirlərinin bir hissəsi müttəfiqlər tərəfindən əsir alınmış, bir hissəsi isə öz hökmdarını atıb, "onu acgözlər üçün ov, ac qurdlar üçün yem qoyaraq" Muğana qədər qaçmışdılar¹.

Xarəzmşah üzərində qələbədən sonra, Key-Qubad və onun müttəfiqləri onunla sülh bağlamağa və hücumə keçən monqollara qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün danışıq aparmağa cəhd göstərərək, ondan xahiş etdilər ki, Xilat uğrunda mübahisəni kəsməyə and içsin. Əvvəlcə, Xarəzmşah inad göstərdi, lakin monqolların Azərbaycana yetişdiyini eşidən kimi müttəfiqlərə and verdi, lakin Sürmərinə onlara təslim etməkdən boyun qaçırdı, belə ki, bu şəhər və onun ətrafı hələ qədimdən Azərbaycana mənsub hesab edilirdi².

Yəssə-Çəməndə Cəlaləddinin darmadağın edilməsini eşidən İsmaililərin başçısı Əlaəddin III Məhəmməd Xarəzmşahı öz dövlətinin mövcudluğu üçün təhlükə sayaraq, "monqollara Cəlaləddinin zəifliyi və qaçmağa üz qoyduğu haqqında xəbər çatdırdı və onlara qələbə zamanəti verərək zəifləmiş Sultana qarşı getməyə tələsdirdi"³. Belə bir xəbəri alan monqollar hicri 628 (09.09.1230-28.10.1231)-ci ildə Azərbaycana səxuldular. Onlar tez bir zamanda ölkəni işğal etdilər. Cəlaləddin isə yaxın keçmişdə düşmənçilik etdiyi və məğlubiyyətə uğratdığı bütün hakimlərə kömək üçün müraciət etməyə məcbur oldu.

Öz məktubunda o yazırdı: "Monqol qoşunu çox böyükdür, bu dəfə həmişəkindən çoxdur, bu ölkələrin döyüşçüləri isə onlardan qorxur. Əgər siz mənə canlı qüvvə və döyüş sursatı ilə kömək göstərməsiniz, mən bir divar kimi yıxıla bilərəm və sizin onlara qarşı durmağa imkanımız olmaz. Özünü, uşaqlarımıza və [bütün] müsəlmanlara rəhm edərək, hər biriniz öz bayrağı ilə bir polk qoşun verin, bizim sazişimiz onlara (monqollara) çatarsa, heç olmazsa bir azca zərbə almış olarlar və qoşunlarımız da bundan ruhlanıb dirçələr. Əgər bu baxımdan hər hansı bir etinasızlıq göstərilərsə, özünüz görərsiniz ki, nələrlə olacaqdır və lazımı dərs alacaqsınız"⁴.

Xarəzmşah üzərində məhv olmaq təhlükəsi yaranarkən onun vəziri Şərəf əl-Mülk ona qarşı fitnəyə əl atdı. O, öz hökmdarının adına təhqiredici sözlər yağdıraraq qonşu torpaqların hakimlərinə məktub yazıb, onlardan Cəlaləddinin hakimiyyətinə mənsub olan torpaqları öz əlinə keçirməkdə ona kömək etmələrini xahiş etdi. "O (vəzir), onlardan özü üçün Arran və Azərbaycanın hakimi kimi qalmaq razılığını almaq istəyirdi, lakin xütbəni onların adına oxutduracaqdı. O,

¹ Ən-Nəsəvi, səh.258.

² Ən-Nəsəvi, səh.258. Sülh danışıqlarının təfsilatı barədə bax: İbn əl-Əsir, IX, səh.382; İbn Vasil, III, vər.267a.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.383; bax: Л.В. Стороева. «Последний хорезмшх и исмаилиты Алямута». adlı məqalə.

⁴ Rəşidəddin, II, səh.30; müq. et: ən-Nəsəvi. Səh.273-274; İbn əl-Əsir, IX, səh.384.

Ələddin Key-Qubada və əl-Əşrəfə məktub göndərərək onlara qarşı özünün tam tabeliyini ifadə etməklə yanaşı, öz sultanını "köməkəz zalım" adlandırdı"¹.

Bu məktubların bir hissəsi Cəlaləddinin əlinə düşdü, vəzirin taleyi həll olunmuş oldu - o həbs edildi və sonra edam olundu².

Monqolların plan üzrə Azərbaycan şəhərlərini işğal etdiklərindən xəbər tutan bütün yaşayış məntəqələri təzminat verərək özlərini xilas etməyə başladılar, belə ki, onların müqavimət göstərməyə imkanları yox idi. Müqaviməti təşkil edə biləcək adamlar da yox idi, çünki "bütün müsəlman hakimləri öz sığınacaqlarında qorxudan titrəyirdilər"³. Monqollar Marağanı tutaraq, öz adətləri üzrə, əhalisini qılıncdan keçirdilər. İbn əl-Əsir bu faktı qeyd edərək yazırdı ki, "O, müsəlman ölkələrinin hakimlərindən (mülük) bir nəfərin də olsun monqollara qarşı müqəddəs müharibə aparmaq arzusunda olduğunu görmür, çünki onların hər biri öz əyləncələri, oyunları ilə və təbəələrə zülm etməklə məşğul idi"⁴.

Təbriz monqollar tərəfindən mühasirə edilərkən şəhər əhalisi monqollarda "xeyirxahlıq hissi yaratmaq və özlərini onların nifrət və qəzəbindən xilas etmək" fikri ilə şəhərdə qalan xarəzmiləri öldürmək qərarına gəldilər. Lakin rəis Şəmsəddin ət-Tuğrayı "qan tökmək və xeyirxahlığı məhv etmək niyyətində olan qaragüruhçuluğa qarşı çıxaraq xarəzmiləri müdafiəyə başladı. Beləliklə o, böyük qan tökülməsinin qarşısını aldı. Başqa şəhərlərdə qan (çay kimi) su yerinə axırdı, var-dövləti və pulları kisələrlə, xurcunlarla qarət edirdilər"⁵.

Monqollar Təbrizə yaxınlaşarkən rəis Şəmsəddin öldü⁶, əhalinin təkidi ilə Cəlaləddinin canişini Bəhaəddin ibn Bəşir Yarbəy tərəfindən şəhər onlara təslim edildi.

Monqol basqını ərəfəsində Xarəzm qamizonları xüsusilə Arran və Azərbaycan şəhərlərində özbaşınalıqlar törədir, əhali ilə amansızcasına rəftar edirdilər. Buna görə də monqollar Arrana girərkən Gəncə əhalisi xarəzmilərə qarşı çıxış edərək, onları qılıncdan keçirir və ölənlərin başlarını monqollara göndərirdi.⁷

Sultan Cəlaləddin monqollar tərəfindən pərakəndə salınmış qoşunlarını toplamağa cəhd göstərərək, Gəncəyə yollanmaq və monqollarla vuruşmaq niyyətində idi. O, bir neçə min xarəzmi toplaya bildi və Ağdam yaxınlığındakı Qarqarçay yanında məskən saldı.

¹ Ən-Nəsəvi, səh.275.

² Yəne orada, səh.280 və b.; İbn əl-Əsir, XI, səh.384.

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.386.

⁴ Yəne orada, səh.384.

⁵ Ən-Nəsəvi, səh.276-277.

⁶ Yəne ə orada.

⁷ Ən-Nəsəvi, səh.276-277.

Monqol qoşunlarının komandiri Çormağun-noyan Sultana elçi göndərərək təslim olmasını təklif etdi, lakin Sultan monqolların elçisi Fəxrəddin Həməzə ən-Nişapurinin öldürülməsi əmrini verdi və qoşununu Gəncə üzərinə apardı¹.

Xarəzmilərə qarşı üsyan edən gəncəlilərə Bəndər adlı bir nəfər başçılıq edirdi. Sultan bir neçə gün ərzində üsyançıları tabe etməyə cəhd göstərdi, lakin "onlar barmaqlarını qulaqlarına qoyub öz paltarlarına bürünərək, inad göstərər və qürurla dayanırdılar"². Təkrar öyüdlərə cavab olaraq gəncəlilər xarəzmilər üzərinə hücum çək-dilər və az qala Sultan çadırınadək çatacaqdılar. Gəncəliləri təqib edən Sultan şəhərə soxuldu və tez bir zamanda üsyançılara divan tutdu. O, şəhər zadəganlarından üsyançıların başçılarının adını verməyi tələb etdi və Bəndər başda olmaqla 30 nəfəri həbs etdirdi. Sultan hamının başını kəsməyi, Bəndəri isə edam etməyi və bədəninə tikə-tikə doğramağı əmr etdi³.

Qonşu ölkələrin hakimlərinə yazdığı məktublarda cavabını gözləyən Cəlaləddin 17 gün Gəncədə qaldı, ancaq onlar tərəfindən kömək gələcəyinə ümidi qalmamışdı. Monqollarla döyüşmək əvəzinə Sultan öz qoşunlarının bütün ölkəyə səpələdi, onun dəstələri təkcə Arran və Gürcüstanı deyil, Koniya sultanlığının torpaqlarını da qarət edir və bu da həmin ölkələrin hakimlərini daha da amansızlaşdırırdı⁴.

Arranı tərk edən Cəlaləddin Kiçik Asiyaya yollandı, o, buradan kəsmə yol ilə İsfahana qayıtmaq istəyirdi. Məyyəfəriqin yaxınlığında monqollar Sultanın düşərgəsinə əhatəyə aldılar, yoldaşları tərəfindən tərk edilmiş Sultan dağlara qaçdı. Məyyəfəriqin əyalətinin Əynbər kəndi yaxınlığında kürdlər Sultanı ələ keçirdilər və öldürmək istədilər. Elə ki, Cəlaləddinin sultan olduğunu bildilər, istədilər ki, ondan pul alıb buraxsınlar. Lakin bu kənddə qardaşı xarəzmilər tərəfindən öldürülmüş bir kürd meydana çıxdı. O, nizə ilə Sultanı öldürdü. Bu hadisə hicri 628-ci ildə şəvvalın ortalarında (1231-ci il, avqustun ortaları) baş verdi⁵.

İbn əl-Əsir öz salnaməsini monqol basqının qəmli təsviri ilə bitirir, bu basqına Yaxın Şərqi ölkə və vilayətləri məruz qalmışdı. İbn əl-Əsir tərəfindən təsvir edilən basqını onun davamçısı İbn Vasil 50 il sonra yaşamış, 1258-ci ildə Bağdadın süqutunu müşahidə etmişdi. O yazırdı: "Şübhəsiz ki, Allah Cəlaləddini günlərinə görə cəzalandırdı və ona möhlət vermədi, onu kökləri ilə bərabər çıxartdı. Bununla belə, onun həlakı müsəlmanların monqollar tərəfindən məhv edilməsinə bais oldu. Axı onun atası Əlaəddinin ölümündən, ölkələrin dağılmasından və əhalinin monqollar tərəfindən qırılmasından sonra Cəlaləddin

¹ Yəne orada.

² Quran, LXXI, səh.6.

³ Ən-Nəsəvi, səh.286.

⁴ Yəne orada, səh.287 və s.

⁵ Bu barədə bax: ən-Nəsəvi, səh.249 və s.; Киакос Гандракеци, стр. 117; Vardān, səh.176-177; Bar Ebrey, II, səh.529-530; Cüveyni, II, səh.459-460; Əbül-Fida, III, səh. 147-151; Rəşidəddin, II, səh.31; əl-Öməri, səh.124-125 və bir sıra başqa mənbələr.

Hindistana qaçdı, sonra isə geri qayıtdı. Onun işləri möhkəmlənirdi, qüdrəti artırıldı, o, Kirmanı, İraq əl-Əcəmi, Azərbaycan və Arranı tutdu, onu böyük bir qoşun müşayiət edirdi. O, ədəb-ərkanlı həyat tərzi keçirsəydi, ədalətli olsaydı və bu qədər qanlar tökməsəydi, monqollarla döyüşə bilərdi, belə ki, onun qoşunu bizimlə monqollar arasında sədd təşkil edirdi. Lakin o, qəbahətli həyat tərzi keçirirdi, günahlar edirdi, ədalətsizliklər törədirdi, qonşularla düşmənçilik edirdi, özünü satqın kimi aparırdı və narazılıq törədirdi. Bu isə onun özünün və qoşununun məhv edilməsinə müncər oldu. Bunun ardınca monqol basqını və onların İslam ölkələri üzərində qələbəsi başlandı. Əgər Allah bir şey etmək niyyətində olursa, o, bunun üçün səbəblər də hazırlayır"¹.

İbn əl-Əsir də bu səpkidə fikir söyləyir: "Cəlaləddin çirkin rəftarlı adam idi, ölkəsini pis idarə edirdi. Onun düşmənçilik etdiyi, torpağına basqın etmədiyi bir qonşu hakim yox idi, hamı üçün arzu edilməz qonşu idi. Buna görə də onlar hamısı onu tərک etdilər və kömək əli uzatmadılar"².

¹ İbn Vasil, III, vər.265 b-266 b.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.383.

1235-ci ildə monqollar Gəncəni mühasirəyə aldılar. Mancanaqlar və ucu dəmir tirlər quraraq onlar şəhər divarını dağıtmağa başladılar. Lakin bir həftə ərzində şəhərə girmədilər. Gəncənin işğalın şahidi olan Gəncəli Kirakos yazır: "Əhali şəhərin düşmən tərəfindən tutulduğunu görərək, onlardan bəziləri öz evlərinə girərək binanı yandırdılar və özləri də düşmənin əlinə keçməmək üçün yandılar. Başqaları isə yana bilən nə varsa, hamısını yandırır və yalnız özləri qalırdılar. Bunu gören düşmən daha da qəzəblənərək qıhncı işə salıb hamını-kişiləri, qadınları, uşaqları doğramağa başladılar. Gecə ikən özlərinə yol açıb qaçan silahlı kiçik bir dəstədən başqa heç kəs xilas ola bilmədi. Bir də qara camaat arasından bir neçə nəfər sağ qalmışdı. Monqollar onlara işgəncə verərək gizlədilmiş xəzinələrin yerlərini göstərməyi tələb edirdilər. Sonra onların bir neçəsini öldürdülər, qalanlarını isə əsir apardılar.

Şəhər dörd il insansız qaldı, sonra onun yenidən tikilməsi barədə fərman gəldi və sonra toplanmış adamlar şəhərətrafi divarlar istisna edilməklə şəhəri tikməyə başladılar"¹. Gəncəni tutandan sonra monqollar Şamaxu mühasirəyə aldılar² və uzunmüddətli mühasirədən sonra onu ələ keçirdilər. Onlar Şamaxu yandırıb, əhalisini qılıncdan keçirdilər³. Tovuz, Qardman, Arranın başqa şəhər və qalaları da belə bir taleyə məruz qaldı.

Beləliklə, Azərbaycan və Arranda monqol hökmranlığı başlandı⁴.

IV FƏSİL ŞİRVAN XII ƏSRDƏ VƏ XIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

Öyrənilməsinə yüz il əvvəl başlansa da⁵, Azərbaycanın şimal-şərq hissəsinin - Şirvanın tarixi ən az tədqiq edilmişdir.

Şirvanın (və ya Şirvanşahlar dövlətinin) digər müsəlman aləmin-dən seçilib ayrılması, yerli tarixi salnamələrin olmaması və ərəb, fars, gürcü dilindəki tarixi əsərlərdə, Y.A.Пахомов⁶ və Ə.Ə.Əlizadənin⁷ yazdıqları kimi, tarixi materialların azlığı - bütün bunlar tədqiqatçıların işini məhdudlaşdırmış, buna görə də onlar bir

¹ Киракос Гандзакечи, стр. 119-120. Həmçinin bax: Себастиан, стр.24; Вардан, стр. 177.

² L.O.Babayan (səh.1 04) mənbələrin məlumatlarını dəqiqliklə təbil etməyərək Şamaxor əvəzinə Şamaxıdan danışır və belə güman edir ki, Şamaxı bu dövrdə Rusudanının saray naziri Varam Qaqelinin mülkinə daxil idi.

³ Киракос Гандзакечи, стр. 122-123; Вардан стр.177.

⁴ Azərbaycan monqol hökmədarlığına aid geniş məlumat üçün bax: А.А.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в вв. Баку, 1956.

⁵ B.Dom. Versuch einer geschichte der Schirwanschaha, p.532-602.

⁶ Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана с приложением эскурса по истории Ширваншхов XI-XIV вв. Баку, 1923, стр.25.

А.А.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджане XIII-XIV вв. Баку, 1956, стр.357.

çox məsələləri fərziyyələr şəklində izah etməyə məcbur olmuşlar. Belə təsəvvür yaranır ki, Səlcuqilər, xarəzmşah Cəlaləddin Məngüburnu, moңqollar və Teymurilər kimi qüvvətli fəthlərin hücumu ilə əlaqədar olaraq Şirvanın adı mənbələrdə çəkildiyinə görə bizim Şirvan haqqında məlumatımız daha az olardı. Şirvanşahların özləri, əsasən, mühafizəkar hakimlər olmuş, öz talelərindən razı qalmışlar. Sanki tale onları ayırıb müstəqil və yarımasılı bir vəziyyətə gətirmişdi. Kənardan onlara dəyib-dolaşan olmasaydı, onlar ehtimal ki, öz süzerenlərinə bax-xərac, böyük məbləğdə pul, müxtəlif əmtəələr və mal-qara verən, Gürcüstan və Dağıstan kimi qonşularla vuruşan, başşan, qohum olan və yenidən döyüşən ətraf torpaqların hakimlərinin həyat tərzilə kifayətlənərdilər.

Qərribə burasıdır ki, Şirvanşahlar müsəlman hakimləri idilər, ancaq xilafətə ali hakimiyyətinə və süzerenlərin mülki hakimiyyətinə tabe olmaqla yanaşı, onlar bir dəfə də olsun müsəlmanların əsas əhkamı sayılan Məkkə və Mədinə ziyarətinə getmək üçün öz paytaxtlarını tərk etməmişlər.

Bütün bu deyilənlər yalnız Şirvanşahlar dövlətinin ictimai-siyasi həyatının ayrı-ayrı və ən çox zəhəri xüsusiyyətlərini əks etdirir. Lakin Şirvanın bizi maraqlandıran dövrdə iqtisadi tarixinə gəlinə, bu barədə bizim biliyimiz daha azdır.

Şirvan tarixinin bizi maraqlandıran dövrünə aid məlumatlar üçün mənbələrə müraciət etmək daha faydalıdır.

Birinci olaraq İbn-əl-Əsirin "əl-Kamil" əsərinin adını çəkməliyik. Tədqiqatçı Şirvanşahların Səlcuqilər və başqa hökmdarlarla münasibətini aydınlaşdıran ən çox məlumatı¹ bu əsərdən əldə edə bilər. Şirvana dair bir sıra maraqlı materiallara İmadeddin İsfahani², Sədrəddin əl-Hüseyni³ və Şəhabəddin ən-Nəsəvidə⁴ rast gəlmək olar. Şirvanın iqtisadiyyat və etnoqrafiyasına dair bəzi məlumatlar XIII əsrdə farsca yazılmış naməlum bir coğrafi əsərdə⁵ və həmçinin Həmdullah Qəzvində vardır⁶. Qərribə haldır ki, Yaqut əl-Həməvi (1179-1229) kimi kimi müəllif Şirvan haqqında heç bir məlumat vermir. O yalnız belə bir məlumat verir ki, "Şirvan - Şamaxı da paytaxtı olmaqla bir vilayətdir"⁷. Zəkəriyyə əl-Qəzvində (1203-1283) deyildiyi kimi, Şirvan o dövrdə "müstəqil və qeyri-asılı nahiyədir və onun hakiminin adı Axsitandır"⁸. Zirehgərana aid hissədə Qəzvini yazır: "Qeyd edirlər ki, Şirvan hakimi qüdrətli hökmdardır, böyük gücə malikdir,

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh.312; IX, səh, 339-340, 347, 348-349, 357.

² Əl-Bundari, səh.139-141.

³ Əl-Hüseyni, vər.41b, 104b-105b.

⁴ Əl-Nəsəvi, səh.193, 208, 221-224.

⁵ Н.Д.Миклухо-Маклай, стр.200, 207.

⁶ Həmdullah Qəzvini, səh.93-94.

⁷ Yaqut, V, səh.258.

⁸ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.600.

Zirehgərana” qarşı çıxmış, onu ələ keçirmək istəmişdi, lakin onlar Dərbənd hakimlərini məğlub etdikləri kimi, Şirvan hakimini də darmadağın etdilər”¹.

Məonqollar və məonqollardan sonrakı dövr haqqında yazan fars tarixçiləri Şirvanın bizi maraqlandıran dövrü haqqında təqribən heç bir məlumat vermirlər, yalnız əvvəlki ərəb və fars müəlliflərinin dediklərini təkrar edirlər. Şirvanın bu dövr tarixi haqqında olduqca mühüm məlumatlara gürcü tarixi salnaməsi olan “Kartlis Tsxovreba”-da (“Gürcüstanın həyatı”) və kraliçə Tamarın tarixinə dair naməlum əsərdə rast gəlmək olur.

Şirvan və Şirvanşahlar tarixini öyrənmək üçün Y.A.Пахомов², V.V.Bartold³ və V.F.Minorski⁴ çoxlu işlər görmüşlər. Bunlardan sonuncu müəllifin mənbəşünaslıq baxımından olan əsərləri öz məzmununa görə nadirdir. Bu qəbildən Hadi Həsəni də qeyd etmək lazımdır. Fələki Şirvani və Xaqani əsərlərinin dahiyənə təhlilini vermiş bu müəllifin əsəri Şirvanın daxili həyatını təcəssüm etdirmək, Şirvanşahların fəaliyyəti haqqında nəticələr çıxarmaq və onların mənşə və şəcərəsində olan boşluğu doldurmaq imkanı verir.

Bir ərazi vahidi kimi Şirvan bu dövrdə necə idi? XII əsrin əvvəllərində Şirvan şimaldan Samur çayı, cənubdan Kür çayı, şərqdən Xəzər dənizi ilə məhdudlaşan bir ərazini tuturdu. Qərbdə Şirvanın sərhədi Şəki-Mingəçevir-Yevlax xəttinə qədər çatırdı. Bəzən Şirvanşahlar Dağıstan torpaqlarına Dərbənd və Zirehgərana qədər sərbətlə bilirdilər. Cənubda onlar Quştəsp vilayətini, Beyləqan və Cəlilabad rayonları ərazisinin dərinliklərinə qədər özlərinə tabe etmişdilər, Qərbdə isə Azərbaycan Respublikasının indiki Gəncə, Şamaxor, Qax, Zaqatala və Şəki rayonlarının torpaqlarına qədər irəliləmişlər.

Doğrudur, Dərbənd və Beyləqan vaxtaşırı Şirvanşahların hakimiyyəti altına düşürdü, ancaq Dərbənd demək olar ki, həmişə özünüidarə quruluşu olan qala-şəhərdən ibarət idi. Beyləqanın isə daxili şəhərin işlərində böyük nüfuzu olan öz rəisi var idi. Beyləqanın tacir-sənətkar əhalisi şəhərin muxtariyyətini qorumağa çalışırdılar. Lakin şəhər tez-tez Arran və Azərbaycan hakimlərinin vassal asılılığında idi⁵.

Şirvanşahlar sülaləsinin şəcərə cədvəlində son vaxtlara qədər anlaşılmazдық və boşluqlar var idi. Bizim Şirvan tarixinin Səlcuqilər və Azərbaycan Atabəyləri

¹ Yəne orada, səh.596.

² Е.А.Пахомов. Ширваншах Шаханшах, стр.69-70; yene də onun: Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X-XI вв., стр.416-428.

³ В.В.Варгольд. Место прикаспийских областей в ИСТОРИИ мусульманского мира. Соч., II/1, стр.691-3, 875-8.

⁴ Hadi Həsən. Falaki-i Shirvani, London, 1929 (sonrakı səhifələrdə: Hadi Həsən, Fələki Şirvani – deyə qeyd ediləcəkdir); yene də onun: H.Hasan. Researches. Hyderabad, 1958.

⁵ Beyləqan özüünüidarəsi barədə bax: V.M.Beylisin “Сочинения Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана XII века и памятник средневековой арабской литературы” adlı doktorluq dissertasiyasına.

dövrü tarixinin tədqiqi Yəzidilər (Məzyədilər) sülaləsinin on beşinci şirvanşahı Fəxrəddin Fəriburz ibn Sallar ibn II Yəzid ilə başlanır. O, 445-ci ilin səfər ayında (fevral, 1063) Şirvan taxtına çıxmışdır¹.

Əgər iyirmi il əvvəl Fəxrəddin I Fəriburz haqqında əl-İsfəhani, əl-Hüseyni və Xaqaninin əsərlərindən qırıq-kəsik məlumatlarımız var idisə, Münəccim-Başının əsərində saxlanmış Şirvan və Dərbəndə aid fəsillər V.F.Minorski tərəfindən dərc edildikdən sonra və xüsusilə V.M.Beylis tərəfindən Məsud ibn Namdarın əsəri nəşr olunduqdan sonra bizim Şirvanşah haqqında biliyimiz mühüm məlumatlarla dolğunlaşdı və zənginləşdi. Məsud ibn Namdarın əsərində saxlanmış material Şirvanşah I Fəriburzun hakimiyyət dövrünü dəqiq müəyyənləşdirmək, torpaqlarının sərhədini təyin etmək və onun Cənubi Qafqazdakı siyasi nüfuzunun miqyasını öyrənmək imkanını verir.

I Fəriburzun atası Sallardan başlayaraq, Şirvanşahların şəxsi adları dəyişir: adi ərəb adları əvəzinə Şirvanşahlar Deyləm hakimlərinə xas olan adlar daşır.

Bunu bir tərəfdən, Şirvanşahların Deyləm və Gilan şahzadələri ilə izdivacı ilə izah etmək olar, başqa bir tərəfdən V.F.Minorskinin düzgün başa düşdüyü və hələ ona qədər tarixçi Münəccim-Başının (1702-ci ildə ölmüşdür)² qeyd etdiyi kimi, sülalə "öz mənşəyinin əsl-nəcabəti ilə öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün" ərəb tayfası Şeybani ilə qohumluğunu rədd etdi və Şirvanşahların Sasanilərlə əlaqəsi iddiasını irəli sürdü. Onların Kisra (Xosrov) Ənuşirvan mənşəyindən olduqları iddiasını Münəccim-Başı da qeyd edir. O yazır ki, "Ənuşirvan farsların Ənuşirvan Kəsrəsi deyildir, bəlkə ilkin Şeybanilər nəslindən olan şəxsdir". Beləliklə, tədqiqatçı və tarixçilərin (o cümlədən bu sətirlərin müəllifinin) "ikinci dövr" Şirvanşahları və ya Kəsrənilərinə dair mülahizələri ola bilməz, belə ki, Şirvanşahlar sülaləsi fasiləsiz olaraq ərəb Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybanidən tutmuş sonuncu (44-cü) şirvanşah Əbu Bəkr Mirzə ibn Bürhan Əli Sultana qədər mövcud olmuşdur. O, 1583-cü ilədək Şirvanı idarə etmişdir. Elə bunun kimi də heç bir Dərbəndlilər sülaləsi də olma-mışdır.

I Fəriburz ibn Sallar hələ atasının sağlığında dövlətin əsil başçısı olmuşdur³. O, öhdəsinə düşdüyü çox çətin siyasi və hərbi çətinlikləri olduqca məharətlə dəf edə bilmişdi. Onun hakimiyyəti dövründə Şirvan bir neçə dəfə Arranın Şəddadilər hakimiyyətinin soyğunçu yürüşlərinə məruz qalmışdı (1063-cü ilin mart ayından 1064-cü ilin yanvarınadək onlar 4 dəfə Şirvana soxulmuşlar). Şəddadid Şavur ibn Fəzl Şirvanşah I Fəriburzdən iki dəfə, hər birində 40 min dinar xərac aldı⁴.

1066-cı ildə birinci dəfə olaraq Şirvana Oğuz türkləri gəldilər. I Fəriburz "onları Şirvandan getməyə məcbur etmək üçün çoxlu pul xərcəlməli oldu. 1066-cı

¹ В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр.56.

² Yene orada, səh. 169, 176-177.

³ В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр.56.

⁴ Yene orada, səh.56-57.

il noyabrın 22-də türk Qara Təkin ikinci dəfə Şirvana gəldi. O, dağlara və vadilərə hücum çəkərək, oraları viran qoydu, çoxlu adam qırdı. Şirvanı boş çölə çevirərək, mal-qara, uşaq və qadınları özləri ilə apardı. Oradan o, Bakuyaya tərəf yollandı. Burada da Yəzidiyyədəki hərəkətlərini təkrar etdi"¹.

I Fəriburz türklərə ödənc verərək onlardan yaxa qurtarmağa çalı-şırıdı. Lakin onlar 1067-ci ilin fevrahnda Qəzvin hakimi illik 30 min dinar xərc müqabilində türklərin yürüşlərinin qabağını kəsməyə razılıq verincəyə qədər özbaşınalıq törədirdilər. Fəriburz özü də bu məsələyə kömək edərək xalası qızını Qara Təkinə əvə verdi².

Belə görünür ki, bu dövrdə Şirvanşahlann ərazisi müasir Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən rayonlarının torpaqlarını əhatə edirdi. Lakin bu zaman Kaxetiya hakimi Qaqikin oğlu II Aqsartan (1058-1084) I Fəriburzun çətinliklərindən istifadə edərək, Şirvanşahlarn torpağına gına soxularaq Şəkini tutdu. Yalnız 1072-ci ilin aprelinde I Fəriburz II Aqsartandan Şəki yaxınlığındakı Maluq qalasını ala bildi, lakin vilayətin özü gürcülərin əlində qaldı³.

1067-ci ildə gürcü çarı IV Baqrat (1027-1072) Bərdəyə hücum edərək sultan Alp Arslan (1063-1072) öz qoşunları ilə ona qarşı çıxdı. Sultan Arranda olarkən "Şirvanşah Fəriburz onun yanına gəldi. öz hədiyyələrini təqdim etməklə ona qulluq etməyə (*al-hadiyyə vəl xidmə*) hazır olduğunu bildirdi və 1067-ci ildəki yürüşdə onu müşayiət etdi"⁴. Əl-Hüseyninin verdiyi məlumata görə, Sultan qoşunu gürcüləri darmadağın etdi, Şəki hakimi Aqsartan isə Sultana xidmət etməyə gəldi, hətta öz mülklərini saxlamaq arzusu ilə islamı da qəbul etdi⁵.

Sonrakı 1068-ci ildə sultan Alp Arslan 5 ay ərzində Gürcüstana yürüşdə oldu. Bu vaxt öz yeni süzereninin nüfuzundan istifadə edən I Fəriburz Dərbəndə hücum çəkərək şəhərin bir neçə rəisini əsir aldı. O, sonradan Dərbəndi öz oğlu Əfriduna mülk kimi verdi. Dərbəndlilər Şirvanşahın özbaşınalığından Sultana şikayət etdilər. Sultan yürüşdən qayıdandan sonra "rəislərin azad olunmasını əmr etdi. Fəriburz bu əmri yerinə yetirdi. Sonra Sultan Şirvanşahı zindana saldırdı. Lakin Sultan onu tezliklə azad etdi və öz vətəninə göndərdi. Eyni zamanda hər il böyük məbləğdə pul verməyi onun öhdəsinə qoydu. 460-cı il ramazan ayında (iyul, 1068) Fəriburzun oğlu Əfridun əl-Bab qalasını tərk edərək Şirvana getdi"⁶.

Sultan Alp Arslanın Məvarənnəhrə yola düşməsindən istifadə edən Şirvanşah I Fəriburz öz mülklərini genişləndirmək üçün tədbirlərə əl atdı. Sonrakı illərdə, Məsud ibn Namdarın göstərdiyi kimi, I Fəriburz Arran, Muğan, Beyləqan

¹ Yənə orada, səh. 58, 52-95, 117-118.

² Yənə orada, səh.60.

³ Yənə orada, səh.60, 63, 94-95, 117-118.

⁴ В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр.60.

⁵ Əl-Hüseyni, vət.26a. Вах: В.Ф.МИНОРСКИЙ. ИСТОРИЯ ШИРВАНА И ДЕРБЕНДА, стр.95; Histoire de la Georgie, I, p.331.

⁶ В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр.60-61.

və Dağıstan məhəlləri üzərində nəzarət edir. I Fəriburza həsr edilmiş qəsidədə Məsud ibn Namdar Şirvanşahın fəth etdiyi yerlərin adını çəkir:

Məgər sən deyildinmi, ey hökmdar, [Allahın]
kəməyilə,

Anda [görə] sən Muğana sahib oldun,
Sənsən sahib [dəniz] sahillərinədək olan

torpaqların!

Bir yürüşlə Abxaza qalib gəlirsən
və tələsik Arranı ələ keçirirsən,
Gəncənin hakiminin sən təyin edirsən
mən isə (yəni Məsud) bu hökmdarın müşrifiyəm.

Məgər sizin qoşun dəstəsi hücum çəkmədimi
və Qumiki qəflətən tutmadımı?
Sulvar - sizin qulamız,
öz çoxlu qoşunu ilə süvarilərin yanına gəlmədimi¹.

1071-ci ilin oktyabrında I Fəriburzu oğlu Əfridunu hakimsifəti ilə Dərbəndə göndərdi². Tezliklə Şirvanşah qoşunları gürcülər və dağlılar tərəfindən uğursuzluğa və məğlubiyyətə uğradı və Əfridun Dərbənddən qovuldu.

Şirvanşahın hərəkəti sultan Məlik şahı (1072-1092) tədbirlər gör-məyə məcbur etdi. 1078-1079-cu illərdə Məlik şah qoşunu ilə Arrandan keçərək İmadəddin əl-İsfahaninin sözləri ilə desək, I Fəriburzu öz iqamətgahına çağırdı. I Fəriburzu əvvəlcə Sultanın əmrini yerinə yetirmək istəmədi, lakin "bu imtinadan sonra (*bada imtinaixi*)" Sultanın yanına gəldi və sultan xəzinəsinə hər il 70 min dinar vergi verməyə razılıq verdi³. Xeyli keçdikdən sonra bu məbləğ 40 min dinara endirildi.

Bu məlumatı təsdiq edən əl-Hüseyni yazır ki, Sultan Məlik şah "Arran torpaqlarından keçərək Şirvan hakimi ona təslim oldu və [sultan] onun üzərinə illik 70 min dinar xərac qoydu"⁴. Eyni zamanda ən-Nəsəvi başqa rəqəm göstərir: "Məlik şah ibn Alp Arslan Arranı ələ keçirib özünün başqa geniş torpaq mülklərinə birləşdirəndən sonra dövrünün Şirvanşahı onun sarayına gəldi. O, fasiləsiz hücum və döyüşlərdən sonra, qoşunlarının böyük hissəsini itirdikdən

¹ Məsud ibn Namdar, vər.150b. Sulvar (Zular) Dağıstanda tayfa adıdır. Sonralar Zular kəndi Dağıstan MSSR Aqul rayonu Triq kəndinə daxil olmuşdur. Вах: А.Р. Шихсаидов. Новые данные по средневековой истории Дагестана, стр.147-151.

² В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр.62.

³ Ən-Bundari, səh.140; İbn Xəldun, V, səh.291-292.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.41b; В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр.96, 160.

sonra [gəldi]. Belə qərara alındı ki, o, Sultan xəzinəsinə 100 min dinar xərac verəcəkdir"¹.

Sultanlardan vassal asılılığında olmasına baxmayaraq, Şirvanşah bu dövrdə özünün əsas torpaqlarını saxlaya bildi və şübhəsiz ki, Səlcuq hakimləri onun nüfuzu ilə hesablaşırdılar.

Məsud ibn Namdar I Fəriburzun hakimiyyəti dövründə Şirvanın siyasi həyatında bir yüksəliş başladığını qeyd edir. O, Şirvandan çiçəklənən bir diyar kimi söhbət açır, onun torpaqlarına göylərin belə həsəd apardığını söyləyir"². O həmçinin Şirvanşah və onun vəziri Əbül Fərəc Məhəmməd əl-Kakuyi tərəfindən o dövrün təhsilli adamlarına göstərilən qayğı və himayəni tərifləyir"³. Məsud ibn Namdarın hamisi - Şirvanşahın vəziri Behaəddin Kamal əl-Mülk Əbül Fərəc Məhəmməd ibn əl-Hüseyni əl-Kakuyi Kakuilərin Deyləm tayfasına mənsub idi. Kakuilər Səlcuq işğalına qədər Rey, İsfahan və Fars İraqının başqa vilayətlərinin sahibi idilər. Sonralar isə onlar Səlcuqilər və Şirvanşahlarla qohum oldular"⁴. Əbül Fərəcin atası Behaəddin əl-Kakuyi Şirvanşahların vəziri olmuşdu"⁵. Namdar vəzirlərin nəslinin qədimliyinə işarə edərək yazır:

Uzaq İraqda sizin [yüksək] təqamınız vardır, Siz
[həttə] Öküz [bürcü] çıxan zaman, Ondan da
yüksəkdə dayanırınsız"⁶.

Deyildiyi kimi, Şirvanın heç bir hakimi müsəlman ibadətqahlarına getməmiş və ümumiyyətlə, Şirvanı belə tərk etməmişlər. Belə görünür ki, Şirvanşah I Fəriburz istisnalıq təşkil edir. Xaqaninin göstərdiyi kimi, o, İsfahana Sultan Məlik şahın yanına gəlmişdir (yəqin ki, çağırışına görə). Şirvanşah II Mənuçöhrün bacısına həsr edilmiş mərsiyədə Xaqani yazır:

Kəyanilərdən (Şirvanşahlardan) heç biri
Kəbəyə getməmişdir.
Sənin baban, şah Fəriburz səfərə çıxdı,
Məlik şahın sarayına yol açdı və İsfahana gəldi"⁷.

I Fəriburzun dövründən iki sikkə qalmışdır. Onlardan birində I Fəriburzun özünün adı, xəlifə əl-Müqtədi-billahın (1075-1094) və Sultan Məlik şahın (1072-1092) adları həkk olunmuşdur. O birisində yenə Şirvanşahın öz adı və xəlifə əl-Müstəzhir-billahın (1094-1118) adı həkk edilmişdir. Səlcuq sultanının adı isə yoxdur. Belə bir hal mümkün idi. Belə ki, Məlik şahın ölümündən sonra Şirvanşah Fəriburz Səlcuqilərdən Bökriyarıq və Məhəmməd arasında sultanlıq hakimiyyəti

¹ Ən-Nəsəvi, səh.223, 394-395.

² Məsud ibn Namdar, vər.13b.

³ Yenə orada, 155a, 157 və sonrakı vərəqlər.

⁴ Kakuilər barədə bax: С.ЛѢН-Пуль, стр. 120; К.Э.Босворт, стр.141-142.

⁵ Məsud ibn Namdar, vər.13a.

⁶ Yenə orada, vər.159a.

⁷ H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.5-6.

uğrunda gedən mübarizədən istifadə edərək xərac ödəməyi kəsdi və xütbə oxunuşunda sultanlardan heç birinin adına işarə olunmadı. Bu sikkəni təsvir edən Y.A.Paxomov xəbər verir ki, "süzerenin adının buraxılması bizə məlum olmayan xüsusi siyasi hadisələrlə bağlıdır. Eyni zamanda Məlik şahın ölümündən sonra Səlcuq imperiyası tezliklə dağıldı, taxt-tac və hakimiyyət uğrunda mübarizə meydanına çevrildi"¹.

Şirvanşah I Fəriburzun bu mübarizədən istifadə etməsinə sübut olaraq göstərə bilirik ki, birinci sikkədə sadəcə olaraq I Fəriburzun adı, ikincisində isə "əl-məlik Fəriburz" həkk olunmuşdur. Bu isə hakimin tam müstəqilliyini göstərir.

I Fəriburzun hakimiyyəti dövründə Şirvanın daxili və mədəni həyatına dair, təəssüf ki, məlumatımız azdır. Həmin Şirvanşah dövründə ən qədim tarixə malik abidə Sınıq qala adı ilə məşhur olan Məhəmməd ibn Əbu Bəkr məscidi hesab olunur. Məscidin şimal tərəfindəki küfə yazıda deyilir:

Bismillah ər-rəhman, ər-rəhim!

Bu məscidin binasını [tikməyi] əmr etdi

Ustad ər-rəis Məhəmməd ibn Əbu Bəkr

Dörd yüz yetmiş birinci il (14.07.1078-3.07.1079)⁴⁰.

Həmçinin Şamaxı rayonunda 471-ci il hicri tarixi ilə qeyd edilmiş tikinti üzərində yazı mühafizə olunmuşdur:

Bu əzəmətli binanı tikməyi əmr etdi ədalətli,

böyük Şirvanşah Fəriburz Dörd yüz yetmiş
birinci ildə.²

I Fəriburzun dövlətində Pir Hüseyn Rəvanan adı ilə məşhur olan şeyx əl-Hüseyn ibn Əlinin xanəqahı böyük nüfuza malik idi. Bu müqəddəs ocaq Şamaxı-Salyan yolunda Nəvayi stansiyasının 16 kilometrliyində, Pirsaatçayın sol sahilində yerləşir. Pir Hüseyn ibadətətinə daşınar və daşınmaz vəqf malikiyyəti, qaş-daşlar mənsub idi. Bu ibadətətin təkcə Şirvanın müsəlmanları arasında nüfuza malik deyildi. Müridlər, dərvişlər və zahidlər (Pir Hüseynin davamçıları) minlərlə mal-qaraya və yük heyvanlarına sahib idilər³. Həmdullah Qəzvininin verdiyi xəbərə görə, Pir Hüseyn 467-ci ildə (27.08.1074-15.08.1075) ölmüşdür⁴.

Şirvanşah I Fəriburzun ölüm tarixi mənbələrdə qeyd olunmamışdır. V.F.Minorskinin "Şirvan və Dərbəndin tarixi" bu sözlərlə bitir: "Şirvanşah [I Fəriburz] əl-Babı (yəni Dərbəndi) tutmaq imkanına malik olmadığını görüb öz mülklərində qaldı və Sultan xəzinəsinə hər il təyin olunmuş məbləği (*mal*)

¹ E.A.Пахомов. Краткий курс, стр.28-29.

² А.А.Али-заде. Стр.356.

³ А.А.Али-заде, стр.326,354-355.

⁴ Həmdullah Qəzvinini. Qozide, səh.785; Pir Hüseyn xanəqahı barədə bax: В.Сысоев. Древности, стр.50-68; В.А.Крачковская. Изразцы; А.А.Алескер-заде. Некоторые зметки, стр.25-29.

ödəməyə başladı. Bu, onun ölümünə qədər ...-ci ilədək davam etdi"¹. Münəccim-Başı özü bu parçanı belə bitirir: "Bil ki, Şirvan haqqında nə yazmışıqsa, ərəb dilində təqribən 500 (1106)-cü ildə tərtib olunmuş Bab əl-Əbuvabdakı tarixdən götürülmüşdür"². Məsud ibn Namdarın verdiyi məlumatla əsasən belə nəticə çıxarmaq olar ki, 490-495 (1096-1101)-ci illərdə Börkiyarıq və Məhəmməd arasında hakimiyyət uğrunda gedən ara müharibəsinin əvvəlində Fəxrəddin I Fəriburz hələ hakimiyyət başında idi, onun əmir Əbd əl-Cabbara yazdığı məktubu bu dövrə təsadüf edir³. Bu şərti tarixləri onun adı ilə bağlı bizə çatmış sikkələr və onun oğlu II Mənuçöhrün dövründə tikilmiş binalardakı yazılar ilə əlaqələndirə bilərik:

Şirvanşah Əbdül-Müzəffərin dövründə
Möminlərin köməkçisi Mənuçöhr ibn Fəriburz Dörd yüz yetmiş birinci il
(14.07.1078-3.07.1079)⁴.

Xəlifə əl-Müqtədi-billah 467-487 (1075-1094)-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Sultan Məlik şahın hakimiyyəti dövrü 465-485 (1072-1092)-ci illərə təsadüf edir. Eyni zamanda I Fəriburzun sikkəsi 467 və 485 (1075 və 1092)-ci illər arasında həkk edilmişdir. Xəlifə əl-Müstəzahir-billah 487-512-ci illər (1094-1118) ərzində hakimiyyət sürmüşdür. Əlimizdə Şirvanşah II Mənuçöhr ibn Fəriburzun adına olan bir sikkə vardır ki, burada xəlifə əl-Müstəzahir-billahın adı və hakimiyyət illəri 497 və 498 (1104-1105)-ci illərə təsadüf edən Sultan II Məlik şahın və hakimiyyət illəri 498 və 511 (1105-1118)-ci illər arasında qeyd edilən Sultan Məhəmmədin adları da qeyd olunmuşdur⁵. Beləliklə, I Fəriburzun hakimiyyətinin ən son dövrü 489 (1096)-cu ilə təsadüf edir. Bu il eyni zamanda II Mənuçöhr ibn I Fəriburzun hakimiyyətinin başlanğıcı sayılır.

On altıncı Şirvanşah Ədudəddin (və ya Ədud əd-Dövlə)⁶ Əbül Müzəffər II Mənuçöhr ibn I Fəriburzun hakimiyyəti haqqında sikkə və epiqrafik yazıdan başqa əlimizdə heç bir sənəd yoxdur. Doğrudur, Məsud ibn Namdar Gəncədəki Ədud dövlətinə işarə edir, lakin hakimin dərəcəsinə - əmir, böyük hacib kimi verir. Çox ehtimal ki, Ədud atasının sağlığında, bəlkə də qardaşının hakimiyyəti dövründə Gəncədə hakimiyyət başında olmuşdu.

I Fəriburzun ikinci oğlu - I Əfridun haqqında "Şirvan və Dərbənd tarixi" əsərində Şirvanşahın Dərbənddəki canişini kimi danışılır⁷. Əfridunun Şirvanşah

¹ В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр.63.

² Yənə orada, səh.64.

³ Məsud ibn Namdar, vər.170a-172a.

⁴ Yazı Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun arxivində saxlanılır.

⁵ Е.А.Пахомов. Краткий курс, стр.30.

⁶ Şirvanşahların bu ləqəbi barədə bax: Məsud ibn Namdar, vər.125a-125b; Müq. Et: В.Ф.Минорский. история Ширвана и Дербенда, стр.97.

⁷ Yənə orada.

olmasını biz "Kartlis Tsxovreba" salnaməsindən bilirik. Orada deyilir: "1120-ci ilin noyabrında (şəvval, hicri 514-cü il) Şirvan və Dərbənd hakimləri arasında gedən müharibədə Əfridun öldürüldü və şirvanlılar məğlubiyyətə uğradılar"¹.

Xaqani şahzadə İsmətəddin Səfvət əl-İslama, yəni I Axsitanın n arvadına həsr etdiyi mərsiyədə I Əfridun haqqında şəhid kimi söhbət açır². Beləliklə, əgər I Fəriburzun hakimiyyətinin sonu hicri 489 (1096)-cu il olmuşsa, I Əfridun isə şəvval 514 (noyabr, 1120)-cü ildə öldürülmüşsə, deməli, Şirvanşah II Mənuçöhr bu illər arasında hakimiyyətdə olmuşdur.

Demək lazımdır ki, on yeddinci Şirvanşah I Əfridun ibn Fəriburz, şərtsiz olaraq, Şirvanı 3 ildən artıq idarə etmişdir, hər halda 510 (1116)-cu ildə o, artıq Şirvanşah idi. "Kartlis Tsxovreba"nın verdiyi məlumatı nəzərə alsaq, bu tarix bir qədər də geri çəkilə bilər: "1116-cı ildə Qurucu ləqəbini almış Gürcüstan çarı IV David öz qızı Katanı Yunanıstana göndərərək, onu imperatorun oğluna (Nikifor IV Vriyenniya-Aleksisə) ərə verdi. Bundan əvvəl o, öz böyük qızı Tamarı Şirvanda hökmranlıq etməyə göndərdi"³. Çar IV Davidin (1089-1125) böyük qızı Tamarın ərə getməsi 504 və 510 (1110 və 1116)-cu illər arasında ola bilər. Bunun əsasında I Əfridunun hakimiyyət illərini bir neçə il geri çəkərək, onun başlanğıcı təqribən hicri 500 (1106-1107)-cü il qeyd oluna bilər.

I Əfridunun hakimiyyəti illərində Şirvan tarixində yeni səhifə açıldı. Bu vaxtdan başlayaraq mənqol işğalına qədər Şirvanın taleyi Gürcüstanın taleyi ilə sıx surətdə bağlanır ki, bu da uzunmüddətli yüksəliş və dirçəliş dövrünü təşkil edirdi. Şirvanşah I Əfridun və IV Davidin hakimiyyəti dövründə Şirvan və Gürcüstanın ümumi maraqları var idi. Bu da özünü daha çox Səlcuq hökmranlığından xilas olmaq uğrunda mübarizədə bürüzə verirdi. Bu, Şirvan ilə Gürcüstanın bir-birinə yaxınlaşmasını şərtləndirirdi. Bu məqsədlə atılan addımlardan biri də Şirvan taxt-tacının vəliəhdinin IV Davidin qızı Tamar ilə sülaləvi izdivacından ibarət idi. Bu izdivac Gürcüstanın siyasi vəziyyətinə müsbət təsir göstərməli idi. Çünki Gürcüstan Şirvan tərəfindən öz təhlükəsizliyini təmin edərək qüvvələrini Səlcuqlular üzərinə yönəldə bilərdi. Y.A.Paxomovun düzgün qeyd etdiyi kimi, bu dövr "Zaqafqaziya padşahlarının qüvvətli Qurucu Davidin öz qızını qonşu hakimə (Y.A.Paxomov onu "əmir" adlandırır - Z.B.) -müsəlmana ərə verməsi məcburi tədbir kimi qiymətləndirilməyə bilməz"⁴. Belə ki, IV David izdivacdən sonra, yəni 1117 və 1120-ci illər arasında Şirvan üzərinə bir neçə hücum etmişdi⁵.

¹ Historiede la Georgie, I, p.364.

² H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.8, 33-34.

³ Historie de la Georgie, I, p.360.

⁴ E.A.Пахомов. Краткий курс, стр.31.

⁵ Historie de la Georgie, I, p.360-361, 381.

1117-ci ildə IV David oğlu Demetrenin başçılığı ilə Şirvana böyük bir ordu göndərdi. O, "Qaladzor qalasını tutdu, müxtəlif qənimət və əsir ələ keçirdi, bütün fars qoşunlarının komandanı Sökmənin adamlarını qaçmağa vadar etdi"¹.

Gürcü salnaməsində Xilat hakimi Şahərman Zəhirəddin İbrahim ibn I Sökmənin (506-521) oğlu Nəsirəddin II Sökmənin (hakimiyyət illəri: hicri 522-579) adının çəkilməsi göstərir ki, Şirvanşah I Əfridun gürcülərə qarşı hərbi yardım üçün həmin hakimə müraciət etmişdir.

1120-ci ildə çar IV David özü Şirvana yürüş edərək fevral ayında Qəbələ şəhərini tutdu və Gürcüstana qayıtdı². Həmin ilin may ayında o, yenidən Şirvana soxuldu və oranı "Ərəbiyə-Licantadan (Lahic) tutmuş Şiştlanqa və Kürdəvana qədər viran qoyaraq çoxlu qənimətlə Kartliyə qayıtdı"³. Mateos Urfaetsi IV Davidin hərbi fəallığını səciyyələndirərək yazdı: "O, qılıncın gücü ilə iranlılardan çoxlu mühüm yerlər ələ keçirdi. Tiflisi, Dmanisi, Şirvan, Şəki və Şamaxoru tutdu"⁴. Həmin ildə gürcülərin Şirvana dağıdıcı yürüşlər etməsinə baxmayaraq Şirvanşah I Əfridun Dərbəndi tutmağa cəhd göstərdi, lakin öldü-rüldü, qoşunu isə məğlubiyətə uğradı⁵.

I Əfridunun oğlu III Mənuçöhr on səkkizinci şirvanşah olmuşdur. III Mənuçöhrün gürcü çarı sarayı ilə yaxın qohumluğuna baxmayaraq, IV David Şirvana təzyiqlər göstərməkdə davam edirdi. Hicri 517 (1123)-ci ildə bir qrup Şirvanşah əmiri Sultan Mahmudun (1118-1131) yanına gəldi və Şirvanşahın fəaliyyətsizliyindən, gürcülərin təzyiqindən şikayət edərək Sultana bildirdilər ki, "onlar zəifdirlər və öz ölkələrini saxlamaq imkanları yoxdur". Şirvan əmirləri öz şikayətlərində yazırdılar: "Şirvan əhalisi Sultan bayraqlarını gözləyir. Məlik Şirvanşah (yəni III Mənuçöhr) mühasirədədir və onun nicat yolu yoxdur. Əgər siz xəzinələrə və torpaq mülklərinə sahib olmaq istəyirsinizsə, öz atlarınızı Şirvana tərəf yönəldin"⁶. Şirvan elçiləri Sultan Mahmudu Şirvana yürüş etməyə razı saldılar.

Mahmudun qoşunları Şamaxıya çatdıqda, Şirvanşah III Mənuçöhr "belə hesab etdi ki, onun üçün bayramdır və əzabdan sonra onun boynu [Sultan] iltifatının həməli ilə bəzənəcəkdir. Həqiqətən, o, yazıq və kasıb idi. Təbəələr onun hakimiyyəti ilə kifayətlənirdilər və ona xidmət etməyə adət etmişdilər. Lakin elə ki, Şirvanşah Sultan hüzuruna ayaq basdı, onun sevinci söndü. O, tutulub həbs edildi, aldadıldı və alçaldıldı. Şəhər əhalisi isə onun [sultanın yanından] tam hakimiyyət hüququ ilə, şərəf və dəbdəbə ilə qayıdacağını gözləyirdi. Hadisədən xəbər tutan camaat dəhşətlə qışqırmağa, ağlamağa, fəryad qoparmağa, qadınları və

¹ Yəne orada

² Historie de la Georgie, I, p.364.

³ Yəne orada.

⁴ Матеос Урфаецци, стр. 275-276.

⁵ Historie de la Georgie, I, p.364; Е.А.Пахомов. Крагкий курс, стр.31; Н.Хәсән. Фәлеки Ширвани, səh.8-9.

⁶ Əl-Bundari, səh.139; İbn əl-Əsir, VIII, səh.313.

kişiləri ayağa qaldırmağa başladılar. Onlar məscidləri dağıdır, minarələri yıxır, şəhəri qarət edir, tikintilərini dağıdırdılar. Bu onlara kömək etmədi. Elə müsibətlər üz verdi ki, əsilzadələr heyrətə düşdülər, elə günahlar baş verirdi ki, kübarlar onu rədd edirdilər. Bu təhlükənin ardınca başqa bir təhlükə baş verdi ki, ağlayan da, ağlamayan da yaxasını ondan qurtara bilmədi. Bu hadisələr [Şirvan] ətrafında olan kafirlərin (gürcülərin -Z.B.) acgözlüyünü bir daha artırdı və onlar Şirvan ətrafını dağıdıb qarət etməyə başladılar, çoxlu müsəlman əhalisini qırıb, 30 minlik süvari ilə Sultan düşərgəsinə yaxınlaşıb, onun iki fərsəngliyində dayandılar". Bu məlumatı İmaməddin əl-İsfahani xəbər verir¹.

İbn əl-Əsir əlavə edir ki, gürcülər Şamaxıya yaxınlaşıb Sultan Mahmudun qoşunu üzərinə hücum etdilər. Sultanın döyüşçüləri qorxuya düşdülər və vəzir Şəms əl-Mülk Osman ibn Nizam əl-Mülk sultana Şirvandan getməyi məsləhət gördü. Bunu bilən şəhər camaatı Sultanın yanına gəlib ona bildirdilər: "Nə qədər ki, sən bizimlə bir yerdəsen, biz gürcülərlə döyüşəcəyik. Əgər sən bizi qoyub getsən, onda müsəlmanların qəlbinə qorxu düşəcək. Bu isə onların məhvinə səbəb olacaqdır". Sultan razılaşdı və öz yerində qaldı. Qarşdakı döyüş haqqında düşüncənə qoşun gecəni həyəcanlı keçirdi².

Lakin gürcülərlə Sultan qoşunları arasında döyüş olmadı, belə ki, IV Davidin müttəfiqləri olan qıpçaqlar gözlənilmədən gürcülərin üzərinə hücumə keçdilər. Öz aralarındakı uzun mübarizədən sonra onlar Şirvanı tərk etdilər³.

Şirvanşah III Mənuçöhr dustaq olarkən, Sultan qoşunları Şirvan əhalisini qarət etməyə başladı, lakin onlar bir şey əldə edə bilmədilər, çünki onlara qədər Şirvan gürcülər tərəfindən qarət olunmuşdu⁴. İmaməddin əl-İsfahani yazır ki, Sultan Sultan xəzinəsinə ildə 40 min dinar vergi verən Şirvan bu pulu ödəməyə qabil olmadı. Sultan Mahmud isə nizam-intizamı bərpa etmək üçün uzun müddət Şamaxıda qalmağa məcbur oldu. O yalnız hicri 517-ci il cumadi sani ayında (avqust, 1123) İsfahana qayıtdı⁵.

Sultan öz vəziri Şəms əl-Mülk Osmanı Şirvan fəlakətlərinin səbəbkarı hesab edirdi. Vəzir hicri 517-ci il rəbiülwəl ayının sonunda (iyul, 1123) Beyləqanda edam olundu⁶.

1123-cü ilin iyununda çar IV David Sultan Mahmudun Şirvandan getməsindən istifadə edərək, yenidən ölkəyə soxuldu. O, "Şirvanşahın əsas iqamətgahı olan Gülistanı tutdu və bütün ölkəni işğal etdi"⁷. 1124-cü ilin

¹ Əl-Bundari, səh.139-140.

² İbn əl-Əsir, VIII, səh.313.

³ Əl-Bundari, səh.140; İbn əl-Əsir, VIII, səh.313.

⁴ Əl-Bundari, səh.140.

⁵ Əl-Bundari, səh.140; İbn əl-Əsir, VIII, səh.313.

⁶ Yənə orada.

⁷ Historie de la Georgie, I, p.368, Gülistan qalası barədə bax: H.A.Ciddi. Gülistan qalası, Bakı, 1967.

fevralında IV David Şabran qalasını ələ keçirdi¹. 1124-cü ilin avqustunda o, Şirvana növbəti hücum edərək Şamaxını, Buqurd qalasını və Şirvanın başqa mərkəzlərini tutub, qala və şəhərlərdə öz qarnizonlarını saxladı. Şəxsi katibini isə Şirvandakı gürcü hərbi idarəsinin başçısı təyin etdi². Ancaq IV Davidin ölümündən sonra Şamaxı III Mənuçöhr tərəfindən geri alındı.

Beləliklə, IV Davidin və Sultan Mahmudun hakimiyyəti dövründə Şirvanın siyasi vəziyyəti olduqca əlverişsiz idi. Bu ona gətirib çıxarır ki, Şirvanşah III Mənuçöhr "faktiki olaraq Tiflis çarlarının himayəsi altına düşür və ehtimal ki, buna görə də onlar həmin dövrdən gürcü çarlarının tam ləqəblərinin tərkibinə daxil olan Şirvanşahlar ləqəbini qəbul edirlər"³.

1125-ci ildə IV Davidin oğlu Demetre gürcü taxt-tacına sahib olur. Bu ildən Şirvan - gürcü münasibətlərində yeni dövr başlayır. Belə ki, Demetrenin hakimiyyəti illərində (1125-1156) 30 il ərzində iki dövlət arasında sülh münasibətləri saxlanılır. Hər iki ölkənin sərhədləri daxilinə heç bir hücum baş vermir.

III Mənuçöhrün adı ilə bağlı bir neçə gümüş sikkə bizə gəlib çatmışdır ki, onların bir üzündə "əl-malik Mənuçöhr ibn Əfridun"un, o biri üzündə isə xəlifə əl-Müqtəfi-liəmrillahi (1136-1160) adı həkk olunmuşdur. Səlcuq sultanının adını müəyyənləşdirmək hələlik mümkün olmamışdır⁴.

Əbül-Üla Gəncəvinin qəsidəsinə və Fələki Şirvaninin mərsiyələrinə görə, Şirvanşah III Mənuçöhrün tam adı, künyəsi və ləqəbləri belədir: Əbül Xacə Fəxrəddin əl-Malik III Mənuçöhr ibn Əfridun, Şirvanşah, Xaqan əl-kəbir (ya Əkbər və yaxud bozorg)⁵.

Xaqaninin öz hamisi - Şirvanşah III Mənuçöhrə həsr etdiyi iki mərsiyədə onun hakimiyyəti dövründə baş verən iki hadisə təsvir olunur. Bunların birincisində Şirvanşahın Gürcüstanda yerləşdirilən qırpaqlar üzərində qələbəsi təsvir olunur:

Cəmiyyətin əzəməti, hökmdarın

taçı Fəxrəddin, Mənuçöhrün məhəbbət dairəsi,

Fəzilətin Yupiter kimi [parlaqdır!]

Sən qırpaqların qanını nə qədər tökdün,

Çin ipəyi kimi parlayan

öz hind qılıncım ilə⁶.

¹ Vardan, səh.147; Historie de la Georgie, I, p.368.

² Historie de la Georgie, I, p.370. E.A.Пахомов. Краткий курс, стр.32-33.

³ E.A.Пахомов. Краткий курс, стр.33; В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенжа, стр.180.

⁴ E.A.Пахомов. Краткий курс, стр.32.

⁵ Н.Нәсән. Фələки Şirvani, səh.9, 19, 95.

⁶ Yenə orada, səh.20; 14-15.

Fələki Şirvani qeyd edir ki, III Mənuçöhrün bu qələbəsi bir daha ona görə qiymətlidir ki, İraq Səlcuqlarının köməyi olmadan əldə edilmişdir və bu qələbə Sultan Alp Arslanın 1071-ci ildə Malazgirdə Bizans imperatoru Roman Diogen üzərindəki qələbəsi ilə müqayisə olunur¹.

Şah qılıncının köməyi ilə düşmən elə yaralar aldı ki,
Həmin yaralan bizanslar Alp Arslanın qələbəsindən dadmışdılar².

Qıpçaqlar üzərində qələbə və Gürcüstanla dinc münasibət III Mənuçöhrə Arrana qarşı yürüşə başlamağa imkan verdi. Şirvan qoşunları Kür çayının sağ sahilində Arranın bir hissəsini tutdular. Bu barədə Xaqani belə bir xəbər verir:

O, (Şirvanşah) Arranı fəth etməklə,
Öz adını dünyaya məşhurlaşdırdı,
İraqı və Şamı fəth etmək üçün
O, başqa bir vaxt da təyin etdi³.

Beləliklə, görünür ki, III Mənuçöhrün bu yürüşü haqqında Fələki Şirvani öz mərsiyəsində daha müfəssəl danışır:

Göylər sənin üzünü görərkən Zamana belə söylədi: "Məni Mənuçöhr
ibn Əfridunun qulu hesab et!"
Xüsusilə ona görə ki, bu gün tanınmış sima
və əyan sən qonağındır, ey hökmdar.
Həşmətli bir bayramdır!
Xoşbəxt [Ə]mir Tuqan-Arslanın qılınc zərbəsi ilə
Döyüş günü qızmış şir təhqiramizcəsinə gəbərdi!
Ey bizim hökmdarımız! Bu gün sən dövlətinin bayramıdır!
Sənə öz düşmənin qurban edə bilərsən,
Çünki Arslan-Aba ona layiq deyil ki, sən bayrağın
İntiqam üçün ona qarşı göndərilsin.
Sən səxavətinə and içirəm ki, əzəmətli əmir.
Hüsaməddin onu yer üzərindən götürərək, əgər əmr etsən!
Yola düşməyi qərara al! Artıq vaxt çatmışdır ki,
Arran vilayəti qəddar düşməndən təmizlənsin⁴.

¹ Yenə orada, səh.21.

² H.Hasan. Researches, pp.61, 63.

³ H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.21.

⁴ H.Hasan. Researches, p. 15-16.

Bu mərsiyədə III Mənuçöhrdən başqa, daha üç şəxsin adı çəkilir: Əmir Tuğan Arslan, Arslan-Aba və əzəmətli əmir Hüsameddin.

Əmir Şəmsəddövlə Tuğan-Arslan əl-Əhdəb (Qozbel) ibn Hüsameddövlə Tuntur-Təkin ibn əl-Kalanisidə hicri 515 (1121)-ci ildə Ərzan, Bitlis və Dvinin hakimi kimi qeyd olunur¹.

Nüsrətəddin Arslan-Aba Xass bəy ibn Ağ Sunqur əl-Əhmədili 527-570 (1132-1175)-ci illərdə Marağanın hakimi olmuşdur. Arslan-Aba atası Ağ Sunqur əl-Əhmədili İsmaililər tərəfindən öldürüldükdən sonra Marağa hakimi olmuşdur². Bununla belə, onun adı mənbədə 530 (11.10.1135-28.09.1136)-cu ildə Bağdada xəlifə Ər-Rəşidin yanına Sultan Məsuda qarşı kömək üçün gəlməsi münasibəti ilə çəkilir³.

Mərsiyədə göstərilən üçüncü əyan III Mənuçöhrün hakimiyyətində Şirvan qoşunlarının baş komandanı - əmir sipərsalar əl-əcəll Hüsameddövlə və-d-Din Əbu Yaqub Yusifdir. Onun qoşunu Ərzan, Bitlis və Dvin hakimi əmir Şəmsəddövlə Tuğan-Arslanın qoşunu ilə birləşdirilərək, hicri 530-531-ci illər arasında Nüsrətəddin Arslan-Abanın qoşunlarını darmadağın etdi və Arran torpaqlarının bir hissəsini ələ keçirdi.

Şirvan qoşunları ali baş komandanının adının həqiqiliyi bu yaxınlarda təsdiq edilmişdir. Bu ad Bakı qalasındakı Baş məscidin minarəsinin bünövrəsinə qoyulmuş daş üzərində həkk olunmuşdur. Dörd sətirdən ibarət kufi yazısının məzmunu belədir:

1. Əzəmətli əmir-sipərsalar, şücaətli [hərbi] rəis
2. ...Hüsameddövlə [və-d-Din], dövlətin xoşbəxtliyi,
3. İslamın dayağı və qoşun başçısı, cəmiyyətin baş tacı,
4. Kübarların itirilmiş Əbu Yaqub Yusifi.

Təəssüf ki, yazı müəyyən qədər zədələnmiş və tarixi qoyulmamışdır. Lakin sonuncu sətirin başlanğıcına əsasən hesab etmək olar ki, yazı əmir Hüsameddövləyə xatirə lövhəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur⁴.

Fələki Şirvaninin tarixi qəsidələrində III Mənuçöhr dövrünün əvvəllər məlum olmayan dövlət xadimlərinin adları aşkara çıxarılmışdır. Onlardan biri baş vəzirdir (*seyyid əl-vüzərd*), müasir nöqtəyi-nəzərdən desək, Şirvanşahlar dövlətinin birinci naziri Cəmaləddin Kəmaləddövlə ƏbuNəsrNizam əl-Mülk Malik Misar ibn Əbdullahdır.

Mənim hökmdarım Cəmaləddinin gözəlliyini görərkən, Nitqim tutulur. Dövlətin dayağı Əbu Nəsr -Vəzirərin ağası Nizam əl-Mülk Malik Misar ibn

¹ İbn əl-Kalanisi, səh.205; "Şəmsəddövlə Tuğan Arslan - sahib Ərzan və Bitlis və kənə ləhü mədinə Dvin".

² İbn əl-Əsir, VIII, səh.340.

³ İbn əl-Əsir, VIII, səh.352.

⁴ З.Буниятов и М. Х. Неймегова. Новый документ, стр. 85-88.

Əbdullah Onun sayəsində Peyğəmbər məzhəbinin nizamı sarsılmazdır, Onun sayəsində Şirvanşah dövlətinin əzəməti yaşayır¹.

İkinci şəxsiyyət yenə də III Mənuçöhrün vəziri Əminəddin Məhəmməd ibn Əbdülcəlil Əxrasidir. Fələki Şirvani onu mömin kimi təqdim etməklə bərabər "filosofların, həkimlərin, münəccimlərin, şairlərin və adət-ənənə tərəfdarlarının hamısı" adlandırır:

Sən zamanın sıxıntısından qorxmursan, Çünki mənim ağam (xoca rəis) sənənin hamın olacaqdır. Alicənab Əminəddin, əzəmətli Məhəmməd Əbdülcəlil Əxrası, Şirvanı özü üçün məskən seçmişdir².

III Mənuçöhrün hakimiyyətində həkim Mahmud-xoca hərtərəfli təcrübəsi ilə məşhur idi. Fəzilət sahibi (*həkim əl-fəzil*) Rəşidəddin-müdrüklərin şöhrəti (*məcd əl-hükəma*), Şirvanın şərəfi (*şərəf əş-Şirvari*) olan bu şəxs Xaqanini xəstəlikdən xilas etdi³.

III Mənuçöhr hakimiyyət illərində gürcü yürüşləri zamanı dağıdılmış kənd və qalaların bərpası üçün çox cəhd göstərmişdir. Xaqanı öz mərsiyələrində xəbər verir ki, III Mənuçöhr Gülüstan və Şamaxı qalalarını bərpa etmişdir⁴. Fələkinin dediyinə görə, Şirvanşah tərəfindən iki yeni şəhər - Girdiman və Sədun tikilmişdir:

Qoy mən kafir olum, əgər dünya padşahlarından biri
Haçansa Girdiman və Səduna bənzər şəhər tikmişsə⁵.

Hicri 532 (19.10-07.09.1138)-ci ildə Kür çayı daşarkən Bəkilani bəndi dağılmış və Şirvanşah III Mənuçöhr onu bərpa etmişdir. Bənd əvvəlki yerində deyil, çayın axarının yuxarı hissəsində tikilmişdir ki, böyük axın zamanı təkrar dağılmasın.

O (bənd) Bəkilani idi, indi isə Nakilani oldu,
Şah onu yenidən elə yerləşdirdi ki, fələk ona zədə
yətirməsin.
Şah onun yerini dəyişəndə Bəkilani [bəndi] Nakilani oldu.
Onu elə təkmilləşdirdi ki, göylər onun çatışmazlıqlarını
yox etsin,
Şah seli bəndə salaraq, "lan" [hecasını] "Bəkilani"
Sözündən ayırdı.
Əbədi bənd (*Baqi bəndi*) qaldı, sel isə oradan qalıqsız
halda keçdi⁶.

¹ H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.24.

² H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.25.

³ Əsnad və namehayitarixi, səh.133.

⁴ H.Hasan. Researches, p. 16.

⁵ Yenə orada, səh. 16, 81.

⁶ H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.23-24; E.Э.Бертельс. Низами и Физули, стр.47.

Səddin tikintisi haqqında öz mərsiyələrindən birində Xaqani də yazır:

Bu şahın göstərişi idi ki, tufan və suyun 532-ci ildən sonra törətdiyi fəlakətlərin qarşısı ölkədə alınsın. Şah suyun ol-qolunu elə bağladı, tufanın ayaqlarına elə bəndə saldı ki, nə su, nə də tufan dağıntı törədə bilməsin.

O zamandan bəri şah arı kimi özü bu tikintinin bənnası oldu, su isə bəl şəbəkələri kimi təmiz bala çevrildi.

Mələklər söyləyirlər: "Baxın, şah torpaq üzərində Bəkilani bəndini qurşaq kimi göylərə doğru necə ucaltdı"¹.

III Mənuçöhrün şəhərlər və suvarma qurğuları tikmək səyləri Fələki Şirvaninin başqa bir mərsiyəsində də qeyd olunur:

Sənin iltifatının köməyi ilə iblis torpağı Şərvan ("şər" sözündən) Fəzilət torpağı Xervana ("xeyir" sözündən) çevrildi. Bu aşkar gerçəklik bütün şübhələri aradan qaldırdı².

Gürcü qızı Tamar ilə evləndikdən sonra III Mənuçöhrün beş oğlu (Axsitan, Şahənşah, Fəridun, Fərruxzad, beşincisi uşaq ikən ölmüşdür), iki qızı doğulmuşdur ki, onların adı məlum deyildir³. Tamardan başqa III Mənuçöhrün arvadının olub-olmaması məlum deyil. Xaqani bir yerdə öz hamisi I Axsitanın - yəni III Mənuçöhrün oğlunun xristian mənşəyi haqqında danışır:

Xristian mənşəli şahın vasitəsilə

Lazar şahlığı dirçələcəkdir.

Bu dəlil onun qəribə hökmranlığına

Sübut üçün kifayətdir⁴.

Şirvanşah III Mənuçöhr hicri 551 (1156)-ci ildə sağ imiş. Bu, Fələki Şirvaninin gürcü çarı Demetreyə yazdığı mərsiyədən bəlli olur:

O, dünyanı dərk etdi, dünya isə onun

Ömrünü insan ömrünün müddəti qədər uzatdı.

Ədalətli hökmdar.

Şirvanşah, Qazi, dünyanın ədalətli padşahı!

Kim öz üstünlüyü və ədaləti ilə

Şahlığa şöhrət gətirdi?

Bəşərin müdafiəçisi olan - şah Mənuçöhr!⁵

III Mənuçöhrün adı ilə olan sikkələr xəlifə əl-Müqtəfiləmrillahnın (1160-cı ildə ölmüşdür) hakimiyyəti dövründə kəsilmişdir. Buna görə də biz III Mənuçöhrün hakimiyyət dövrünü məhz 1160-cı ilədək uzadıırıq, belə ki, onun oğlu I Axsitanın sikkələrində xəlifənin adı yoxdur⁶.

¹ H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.22-23.

² H.Hasan. Researches, p.80.

³ H.Hasan. Researches, pp.35, 41, 67; yenə də onun: "Fələki Şirvani", səh.15.

⁴ H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.13-14. Lazar haqqında bax: Евангелие от Луки, гл. 16.

⁵ H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.6, 65.

⁶ Е.А.Пахомов. Краткий курс, стр. 32, 36.

III Mənuçöhrün dövründə Bakımın qala divarları ucaldılmışdır. Şəhər divarlarının şimal hissəsində yarımbürcəldən birinin uçulması nəticəsində üzərində üç sətirlik ku fi yazısı olan bir daş düşmüşdür. Bu yazıda şəhər divarının III Mənuçöhr tərəfindən tikildiyi xəbər verilir:

Şəhər divarlarını tikməyi fərman etmiş əl-malik əl-müəzzəm əl-alam əl-adil əl-müzzəffər əl-mənsur əl-mücahid Fəxrəddövlə və-d-Din İmad əl-islam vəl-müslimin xaqan əl-kəbir Əbül-Xacə Mənuçöhr ibn...

Təəssüf ki, yazı tam deyildir, sonu və divarların tikilmə tarixi yoxdur. Bununla belə bu mətn III Mənuçöhrün Şirvan şəhərinin möhkəmləndirilməsinə necə böyük diqqət yetirdiyin in canlı şahididir¹.

Şahzadə Tamann sonrakı taleyinə gəlincə, bunu gürcü salnamə-sindən 1161-ci il hadisələri ilə əlaqədar olaraq öyrənirik: "III Georgi (1156-1184) Anido düşərgə saldıqdan sonra gülər üzlə öz tərbiyəçisi - yəni bibisi, şahzadələr şahzadəsi Tamarın yanına gəldi. O isə Georgini təbəssüm dolu göz yaşlarına qərğ etmişdi"².

Əri III Mənuçöhr öldükdan sonra Tamar Şamaxını tərk etdi, rahibliyə qəbul olunaraq Tiqvadakı ibadətğahın əsasını qoydu. "Tamar, Demetrenin bacısı, Tiqvadakı ibadətğahın banisi bir rahibə kimi də öldü"³. Vaxuşti 1745-ci ildə "Gürcüstanın coğrafi təsviri"ndə yazır: "Tiqvada, Mexetidən şərqə tərəf və Pxtsadan qərbə tərəf, Qurucu Davidin qızı Tamar tərəfindən tikilmiş bir Xaçpərəst ibadətğahı var"⁴, Tamar özü həmin ibadətğahda da dəfn edilmişdir⁵.

III Mənuçöhrün oğlu I Axsitan on doqquzuncu Şirvanşah oldu. Bu Şirvanşahın tam adı Nizaminin I Axsitanın sifarişi ilə yazdığı "Leyli və Məcnun" poemasında çəkilir: "Ey dünya xaqanı, böyük padişah! Şöhrətin tutmuşdur bütün mahalı, dinin və dövlətin sənsən calalı. Şahlıqı taxtını sənsən saxlayan, hökmünə baş əyir bu Yer, bu ümman. Şahlarm tacısan, Əbülmüzzəffər, yeddi məmləkətə sən oldun zivər. Göydən bir günəşdir, sən alov kimi, Keyqubad rütbəli Keyxosrov kimi. Adın Axsitandır, özün söz bilən, göydəki Günəşin ağasısan sən..."⁶.

I Axsitanın uzunmüddətli hakimiyyəti dövründə Şirvanşahlar dövlətinin öz qonşuları ilə qarşılıqlı münasibətinin xarakteri indiyə qədər məlum deyildir. Gürcü salnaməsinə görə, Şirvan Gürcüstandan asılı vəziyyətdə qalmaqda davam edirdi: "Aqsartan (yəni I Axsitan -Z.B.)- Mövkan, Şirvan və Dərbənddən Xalxala qədər dənizətrafi torpaqların padşahı III Georgiyə qarşı özünü oğul kimi aparırdı. O,

¹ С.Ашурбейли. Очерк, стр. 135-136.

² Histoire de la Georgie, I, p.391.

³ Yənə orada, I, səh.382. 419.

⁴ Вакхушти, СПб, 1842, стр.265.

⁵ Histoire de la Georgie, I, p.382; Е.А. Пахомов, Краткий курс, стр, 33.

⁶ Е.Э.Бертельс. Низами и Физули, стр. 142.

Böyük padşah IV David tərəfindən bu ölkəyə ərə verilmiş III Georginin bibisi Tamarın oğlu idi. Dərbənd xəzərləri bu şirvanşahı sıxışdırarkən, o, gürcü padşahına müraciət etdi. Padşah Lix dağlarının hər iki tərəfindən qoşun toplayaraq, Yunan imperatorunun qardaşı Androniki özü ilə götürüb Dərbənd darvazalarına qədər gəldi, Müşkül və Şabaram əyalətlərini vıran etdi, Şaburan şəhərini tutdu.

Sonuncu şəhərin darvazaları önündə gedən vuruşmada Andronik padşahın və bütün qoşunun diqqətini özünə cəlb etdi. Georgi şəhəri Şirvanşaha - öz bibisi oğluna verdi"¹.

Təqribən hicri 569 (12.08.1173-01.08.1174)-cu ildə "Dərbənd xəzərləri" - dəniz quldurları Volqadan Şirvana soxıldular. Onlar 73 gəmidə Xəzəri keçərək Ruinas (Sarı) adası yaxınlığında lövbər saldılar və Kür boyunca Ləmbərana qədər qalxdılar. Bu vaxt peçeneqlərin bəzi dəstələri Dərbənd və Şabranı tutdular. Bütün bu hadisələr Xaqaninin I Axsitana həsr etdiyi üç qələbə mərsiyəsində şərh edilmişdir:

Xaqan-i Kəbir Əbülmüzzəffər ilk fəthlərdən biri oldu. Dərbənd
və Şabranı fəth edərək onun qılıncı göylərdən
kömək aldı.

Sənin peçeneqlər üzərindəki qələbəni göylərə qədər ucalanlar
üçün (yəni başqa hökmdarlar üçün - Z.B.) yeni dövrən oldu.
Sənin oxlarından biri Xızr peyğəmbər kimi (Quran, XVIII, 71)
Basqınçıların 73 gəmisini darmadağın etdi².

Şəhriyar hakim Allahın rəsulunun şücaəti və Nuhun nitqi ilə
xəzərlər və sonra alanlar arasında tufan qaldırdı.

Onun dəhşəti, cəhənnəm gözətçisi tək, cəhənnəm odunun
xisləti ilə

Dərbəndi cəhənnəmə çevirdi, Şabranda ahu-zar törətdi.

Onun tünd göy qılıncı dəniz üzünü

Ləmbəran və Runnas adasına qədər çoxlu meyitlərlə örtüdü.

Şah Axsitanın bayrağında bu sözlər yazılmışdır:

"Biz sənə həqiqi qələbə bağışlamışıq" (Quran, XVIII, 1)

Və bu bayraqlar bütün dünyaya şad xəbər yaydı.

İki gündə bu itirəkli adamlar Ərjəngin³

Mazandaranda törətdiyi qədər Şirvanda dağıntılar etdilər.

¹ Historie de la Georgie, I, p.397; E.Похомов. Краткий курс, стр. 35; М.Д.Лордкипанидзе. История Грузии, стр. 132.

² Н.Нәсән. Fələki Şirvani, səh.37-38; yenə də onun: Researches, pp.18-19; В.В.Бартольд Место прикаспийских областей. Соч. III, стр. 692; yenə də onun: Дербенд, III, стр.425-426.

³ Н.Нәсән. Fələki Şirvani, səh.38-39; yenə də onun: Researches, p.187. "Ərj ə n k" - Firdovsi poemasının qəhrəmanı Rüstəmə qarşı vuruşan nəhəng ağ divin adıdır.

Bu gün şah Dərbənddə və Xəzərlər arasında elə
Bir iğtişaş qopartdı ki, eyni vəziyyəti
Bu itürekli adamlar Şirvanda törətmişdilər.

Mərsiyələrdən görüldüyü kimi, Xaqani onlarda yalnız I Axsitanı tərifləyir, bütün qələbələri ona şamil edir və Bizans şahzadəsi Andronik Komnenin iştirak etdiyi gürcü qoşununun köməyi barədə isə susur. Əlbəttə, I Axsitanın məddahı Xaqani üçün bu təbii haldır¹.

I Axsitanın hakimiyyəti dövrünə aid hadisələr arasında Mirxond və Həsən bəy Rumulun Şirvanşah dövlətinin İraq Səlcuqiləri və Azərbaycan Atabəyləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinə dair məlumatlarını qeyd etmək lazımdır. Bu tarixçilərin verdiyi məlumata görə, atabəy Şəmsəddin Eldəniz öz qoşunları ilə bütün Şirvanı və Bakını işğal etdi: "Sultan Məsud Eldənizə öz qoşunları ilə Arrana tərəf çıxmağı əmr etdi. O, bu vaxt ərzində Arranı, Gəncəni, Şirvanı və Bakını tamamilə tutdu"². Bu məlumatın tarixini qoymaq çətindir, lakin məlumdur ki, hicri 570-ci ildən sonra Eldəniz gürcü padşahı III Georginin qoşununu darmadağın edərək Cənubi Qafqaza soxuldu³.

Hicri 582 (1186)-ci ildə Şirvanşah I Axsitan atabəy Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra Qızıl Arslanın sultanlıqda vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyindən istifadə edərək qoşunları ilə Azərbaycan ərazisinə soxuldu. Lakin Şirvanşah ağır məğlubiyyətə uğradı. Onun qoşunları isə Qızıl Arslanın təqibi altında Bakıya çəkildi. Bu vaxtdan etibarən Bakı Şirvanşahlarm ikinci paytaxtı oldu. Qızıl Arslan Şamaxımı və Dərbəndə qədər olan torpaqları tutdu. Bu torpaqlar bir neçə il onun əlində qaldı⁴.

I Axsitanın İraq Səlcuq sultanlarından asılılığı sikkələrdə qeyd olunmuşdur. Sikkənin birinci növündə bir üzünə "əl-malik əl-müəzzəm Axsitan ibn Mənuçöhr", o biri üzünə isə xəlifə əl-Müstəncid billahın (1160-1170) və sultan Arslan şahın (1161-1176) adları həkk olunmuşdur. İkinci növdə "əl-malik əl-müəzzəm Axsitan ibn Mənuçöhr", xəlifə əl-Müstədi-biəmrillah (1170-1180) və sultan III Toğrulun (1176-1194) adları həkk edilmişdir. Üçüncü növdə "əl-malik əl-müəzzəm Axsitan ibn Mənuçöhr", Xəlifə ən-Nasirə-alidin Allah (1180-1225) və sultan III Toğrulun adları həkk olunmuşdur.

Sikkələrin dördüncü növündə "əl-malik əl-müəzzəm Axsitan ibn Mənuçöhr, Şirvanşah" və Xəlifə ən-Nasirin adı həkk olunmuşdur. Burada sultan III Toğrulun adı yoxdur. Y.A.Paxomov qeyd edir ki, atabəy Qızıl Arslan və sultan III Toğrulun

¹ E.A.Пахомов курс, стр.35; H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.39; V.Minorsky, Khaqani, pp. 557-559.

² Mirxond IV, səh.512; H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.35, qeyd 4.

³ Vardan, səh. 155-156; Мхнрап Тов, сТр.19. 571-ci hicri ildə Eldəniz və ya onun oğlanlarının Gürcüstana uğurlu yürüşü barədə bax: İbn əl-Kalanisi, səh.364, 365.

N.Khankov. pp. 125-133;. E.A.Пахомов. Краткий курс, стр. 35-36; В.В.Баргольд. Место прикаспийских областей, II/I, стр. 692-693, 707.

ölümündən sonra "Axsitanın canişinləri onlardan vassal asılılığını rədd edir, birinci dəfə olaraq Şirvanşah tituluunu qeyd etməklə sikkələr üzərində yalnız öz adlarını zərb etdirirlər"¹.

I Axsitan dövrünün mühüm sənədi N.V.Xanıkov tərəfindən Mərdəkan kəndində tapılmış və 1853-cü ildə Peterburqa aparılmış epiqrafik yazı qalıqlarıdır:

...dünya, islamm hökmdarı Şirvanşah Axsitan ibn Mənuçöhr...

beş yüz səksən üçüncü il (13.03.1187-01.03.1188)².

Bu dövrdə Gürcüstanda III Georginin qızı Tamar padşahlıq edirdi (1184-1213). Onun hakimiyyəti dövründə cənub və cənub-şərqə qarşı gürcü ekspansiya siyasəti genişlənmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şirvan bu dövrdə siyasi və iqtisadi cəhətdən Azərbaycan və Arrandan ayrı düşmüş və qüvvətlənməkdə olan Gürcüstanın təsirinə daha çox məruz qalırdı. Gürcüstan isə Azərbaycan Atabəyləri arasında olan nifaqdan istifadə edərək qonşu ölkələrin daxili işlərinə qarışırdı. Bu təsirdə Şirvan sülaləsi nümayəndələrinin daha çox marağı var idi, belə ki, Gürcüstan Şirvanın Cənubi Dağıstanda hökmranlığını müdafiə edə bilirdi. Gürcüstanla yalnız sülh və ittifaq yolu ilə (bu ittifaqda Şirvan tabeçilik rolunda idi) Şirvanşah mülklərinin qərb sərhədlərində əmin-amanlığı təmin etmək mümkün idi. "Gürcüstan tarixi" müəlliflərinin yazdığı kimi, bu dövrdə Gürcüstan "feodal inkişafı böhranı dövrü keçirirdi. Ölkədə daxili yekdillik yox idi"³. Ona görə də yuxarı təbəqələr arasında qarşı-qarşıya çıxan dəstələri birincilik uğrunda mübarizədən çəkəndirmək üçün şah və onun ətrafı çıxış yolunu fəthçilik yürüşündə axtarırdılar.

Hicri 587-ci il şaban ayında atabəy və sultan Qızıl Arslan öldürüldükdən sonra onun qardaşı oğlanları Əbu Bəkr, Özbək, Qutluq-İnanc Mahmud və Əmir Əmiran Ömər arasında İraq sultanlığının taxt-tacı və Atabəylər dövlətində birincilik uğrunda mübarizə başlandı. Mübarizə nəticəsində Əbu Bəkr Azərbaycan və Arranın hakimi oldu, Fars İraqı isə üç qardaşın hakimiyyəti altına keçdi. Lakin Əmir Əmiran Ömər Qutluq-İnanc Mahmudla birlikdə Əbu Bəkrə qarşı çıxdı, ancaq məğlub olaraq I Axsitanın yanına qaçdı. Şirvanşah onu qəbul edib "ehtiram göstərdi, onu yüksəltdi, qızını ona əvə verdi, pul və ehtiyacı olan hər şey bağışladı"⁴. Gürcü salnaməsi əlavə edir ki, Əmir Əmiran Ömər Şirvanşahla birlikdə atabəy Əbu Bəkrə qarşı çıxdı, ancaq Atabəy onları qabaqladı. Beyləqan ətrafında Şirvanşahi məğlub edərək Arrandan qovdu⁵.

¹ Н.Нәсән. Фәләки Ширвани. səh.82-31.

² Е.А.Пахомов. Краткий курс; yenə də onun: Старинные оборонные сооружения, стр.70-71; А.А.Аласкер-Заде.Надписи стр. 379; yazı Еrmitajda saxlanılır.

³ История Грузии, I, стр.220.

⁴ Əl-Nüseyri, v.9.104b; История и восхваление венценосцев, стр.57.

⁵ История и восхваление венценосцев, стр.57.

Sonra salnamə xəbər verir: "Şirvanşah və Əmir Əmiran köməkəz vəziyyətdə qaldılar, bu vaxt Şirvan mülkünə Allahın qəzəbi tutdu-yerin tərəpənəsindən Şamaxı şəhərinin divarları və istehkamları dağıldı, orada hər şey yoxa çıxdı. Şirvanşahın arvadı və uşaqları da məhv oldular. Bunu bilərək onlar başlarına kül sovurub ağladılar, ətrafa göz gəzdirdilər, lakin heç bir köməkçi tapa bilmədilər"¹.

Bu zəlzələ 1192-ci ildə oldu, yəqin ki, elə o vaxtda da I Axsitanın arvadı İsmətəddin (Səfvətəddin, Səfvət əl-İslam) həlak olmuşdur. Arvadı həlak olandan sonra Şirvanşah, gürcü salnaməsinə görə, kraliça Tamarın qızı Rusudana ilə evlənmək istəmiş, lakin onun təklifi rədd edilmişdir².

Atabəy Əbu Bəkr tərəfindən məğlub edilmiş I Axsitan və Əmir Əmiran Ömər kömək üçün kraliça Tamara müraciət etdilər. Onlar Tamarın iqamətgahına gəldilər, "Şirvanşah qohum və saray əhlinə mənsub olduğu üçün birinci daxil oldu və təzim etdi, öz rütbəsinə uyğun yerdə oturdular. Sonra Əmir Mirman daxil oldu. O, Sultanın qardaşı oğlu və Pəhləvanı idi. Onu hörmət və izzətlə gətirib, salamdən sonra şəərflə əyləşdirdilər"³.

Tamar və onun sarayı Əmir Əmiran Ömər atabəy Əbu Bəkrə qarşı müharibə aparmaq təklifi ilə razılışıb, "qoşun toplamağa və onu təchiz etməyə başladı. Onlar Şirvanşaha yazdılar ki, tabe olsun və onlara xərac ödəsin ki, Əmir Əmiran Ömərlə birgə çıxış etməyə hazırlaşsın"⁴.

1194-cü il iyulun 1-də Şamaxor ətrafında döyüş oldu. Bu döyüşdə Əbu Bəkrin qoşunları darmadağın edildi⁵. Qələbədən sonra gürcü sarayı ziyafət təşkil etdi. Bu məclisdə "Əmir Mirman və Şirvanşah öz yerlərində vassal sifəti ilə əyləşdilər"⁶. Sonra Tamar öz qoşun-ları ilə "Dvinə çatdıqda xidmət göstərmək üçün Şirvanşahın onun hüzuruna gəldi"⁷.

Müxtəlif dilli və əks cəbhələrə mənsub olan bu iki mənbənin məlumatlarını tutuşdurarkən görünür ki, xırda məsələləri çıxmaq şərtilə onlar bir-birini təkrar edir və tamamlayır. Şirvanşahın bu dövrdəki vassal asılılığı haqqında gürcü müəlliflərinin məlumatı birtərəfli deyil və ərəb müəllifi tərəfindən də təsdiq olunur. Sasanilərdən başlayaraq Səfəvilərədək Şirvanın tarixinə ümumi baxışdan belə bir nəticə əldə etmək olur ki, Şirvan başqa qüvvətli ölkələrdən tam və ya təqribən tam vassal asılılığında qalmışdır. Hətta A.Bakıxanov yazır ki, "tarixdən göründüyü

¹ Yenə orada.

² Yenə orada.

³ История и восхваление венценосцев, стр...58; əl-Hüseyni, vər. 104b.

⁴ Əl-Hüseyni, vər,105b.

⁵ История и восхваление венценосцев, стр.60.

⁶ Yenə orada, səh.62-63.

⁷ Yenə orada, səh.66.

kimi, Şirvanşahlar əksər hallarda heç vaxt müstəqilliyə məlik olmamışlar, demək olar ki, həmişə qonşu qüvvətli ölkələrin təsiri altında qalmışlar"¹.

I Axsitanın ölüm tarixi məlum deyildir. Xaqaniyə görə, İsmətəddindən iki uşağı olmuşdur - oğlu Ədudəddin Fəriburz cavan ikən, qızı Al Çiçək həddibuluğuna çatmamış ölmüşdür². Nizami "Leyli və Məcnun" əsərində I Axsitanın Mənuçöhr adlı bir oğlunun da adını çəkir³. Ehtimal ki, I Axsitanın başqa uşaqları da olmuşdur, yoxsa əl-Hüseyni yazmazdı ki, Şirvanşah öz qızını atabəy Cahan Pəhləvanın oğlu Əmir Əmiran Ömərə ərə verdi⁴. Bundan başqa, kraliça Tamarrın tarixçisi yazır ki, 1192-ci ildə Şamaxıdakı zəlzələdə Şirvanşah I Axsitanın arvadı və uşaqları həlak oldu⁵.

I Axsitanın ölümündən sonra Şirvanın taxtını onun qardaşı - iyirminci şirvanşah Şahənşah tutdu. Şahənşah ibn Mənuçöhrün sikkələri hicri 595 (1198-1199)-ci ildə həkk olunmuşdur⁶. Burada da şərti olaraq Şirvanşah I Axsitanın hakimiyyətinin son ilini 594, ya da 595 (1198 və 1199)-ci ilə aid etmək olar. Y.A.Paxomov Şahənşahın adı ilə həkk olunmuş sikkələri araşdırarkən qeyd edir: "Şirvanşah III Mənuçöhrün oğlu və I Axsitanın qardaşı idi, taxt-tac Fərruxzadın əlində möhkəmlənənə qədər Şahənşahın ölümündən sonra arada nifaq düşdü. Ola bilər ki, I Axsitanın bilavasitə xələfi mənim əvvəllər güman etdiyim kimi Əfridun deyilmiş, məhz Şahənşah imiş. Şəhənşahı Əfridunla eyniləşdirmək olmaz... Beləliklə, yeni bir şirvanşah III Mənuçöhrün oğlu, onun bilavasitə və ya ən yaxın xələflərindən biri Şahənşah ortaya çıxır"⁷.

Qısa ikiillik (1196-1198) hakimiyyətdən sonra Şahənşahın taxt-tacını III Mənuçöhrün böyük oğlu - iyirmi birinci şirvanşah Zöhrətəddin II Əfridun tutdu. Onun haqqında Xaqaninin I Axsitanın ölümünə həsr etdiyi mərsiyədə sözarası işarə vardır:

Ah! Sevinc Kəbəsi indi qəm yuvası oldu, çünki bu böyük I Axsitanın bütün şöhrəti öz günlərini yaşayıb qurtarmağa mane olmadı. Lakin böyük (*kimya*) öz xasiyyətləri ilə hər səhər sanki deyirdi:

"Bizim şəhərimizi aılçaldan adamın adı qoy dünyadan silinsin"⁸.

Y.A.Paxomov yazır ki, "bu qaranlıq şeirlər düzgün şərh olunsunsa, "böyük" deyildikdə öz oğlu II Fəriburzun sikkələrində adı çəkilmiş II Əfridun başa

¹ A.Bakıxanov. Gültüstani-İrəm, səh.70.

² Xaqani. Divan, səh.532-536; bax: H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.35.

³ Е.Э.Бергелъс. Низами и Физули, стр. 143, 144, 251, 274.

⁴ Əl-Hüseyni, v.ə. 104b.

⁵ История и восхваление венценосцев, стр.57.

⁶ Е.А.Пахомов. Ширваншах Шаханшах, стр. 69-70.

⁷ Yənə orada, səh.70; yənə də onun: Монетны находки в Азербайджане в 1924 г., стр.75.

⁸ N/Khanikov, p. 135, E.A. Paxomov. Краткий курс, стр. 37.

düşülür. O, az vaxtda taxt-taca sahib ola bilərdi: belə ki, hicri 600-cü ildə artıq Fərruxzad hakimiyyətə gəlmişdi, ona qədər isə Əfridunun oğlu Fəriburz hakimiyyətdə idi"¹.

Sikkələrə görə, növbəti - iyirmi ikinci şirvanşah II Əfridunun oğlu II Fəriburz olmuşdur. Xəlifə ən-Nasirə-lidin Allahm (1180-1225) dövründə II Fəriburz tərəfindən sikkələr döyülmüşdür ki, onlarda "əl-məlik əl-adil Cəlal əd-dünya v-əd-Din Fəriburz ibn Əfridun ibn Mənuçöhr, şirvanşah"² həkk edilmişdir.

Bu Şirvanşahın da hakimiyyəti qısa müddətli olmuşdur. Belə ki, artıq hicri 600-cü ildə Şirvan tacında iyirmi üçüncü şirvanşah I Fərruxzad - III Mənuçöhrün dördüncü oğlu yer tutur.

Bu Şirvanşahın hakimiyyəti haqqında müstəqim məlumatlar yoxdur. Bununla belə onun adı oğul və nəvələrinin sikkələrində, Mərdəkandakı dairəvi qalanın epigrafik yazılarında oxunur.

Iyirmi dördüncü şirvanşah Fərruxzadın oğlu I Gərşəsbdir (Quştəsb). Birinci ad daha məqsədə uyğundur, çünki sikkələrdə ona rast gəlmək olur. Bu şirvanşahın hakimiyyətinin başlanğıcını hicri 600-cü ilə aid etmək olur. Mərdəkandakı dairəvi qalanın tikintisinin başa çatması bu illə qeyd olunur. Bürdəki yazı belədir:

Bu qalanı dünyanın məşhur hökmdarı, adil, qadir, müzəffər, qalib, dünya qüruru və etiqadı uğrunda mübariz [islamın köməkçisi], müsəlmanların dayağı, dinin müdafiəçisi olan Gərşəsb ibn Fərruxzad ibn Mənuçöhrün hakimiyyəti günlərində... [qoşunların komandanı] dünyanın böyük sipəhsaları, güclü, ehtiramlı, dinin və dövlətin ulduzu olan İshaq ibn Kakuya tikmişdir. Mordad ayının günlərində altı yüzüncü ildə (23.07.-22.08.1204).

Qalaya girişin sol tərəfində (onun cənub-şərq tərəfində) bu sözlər həkk olunmuşdur: "Bənnə Əbd əl-Məcid ibn Məsud"³.

Şirvan qoşunlarının komandanı, müdafiə istehkamlarının tikintisinə rəhbərlik edən şəxsin - yəni İshaq ibn Kakuyanın adının əzəmətlə çəkilməsi göstərir ki, Şirvanşah Gərşəsb ibn Fərruxzad dövlətin və xüsusilə onun dəniz sahillərinin müdafiəsinə böyük əhəmiyyət vermişdir.

Bu Şirvanşahın sikkələrində aşağıdakı yazılar həkk olunmuşdur: "əl-məlik əl-müəzzəm Gərşəsb ibn Fərruxzad ibn Mənuçöhr, şirvanşah" və "ən Nasirlidin Allah". Görünür I Gərşəsbın hakimiyyət dövrü xəlifə ən-Nasirin ölümünədək davam etmişdir, belə ki, həmin xəlifənin dövründə I Gərşəsbın oğlu III Fəriburz sikkələr buraxmağa başlamışdır⁴.

¹ E.A. Пахомов, Краткий курс, стр. 37.

² Yənə orada, səh.38.

³ Yənə orada, səh.39. N.V.Xanikov kimi, qalanın tikilməsini I Gərşəsbın atası I Fərruxzadə aid edir, halbuki başqa əsərində (Старинные оборонные сооружения Апшерона, стр. 56-57) yazı düzgün oxunmuşdur. Həmçinin bax: A.A.Алескер-Заде.Надписи, стр. 380; A.A.Ализаде, стр.357-358.

⁴ E.A. Пахомов. Краткий курс, стр. 40.

Şirvanşah I Gərşəsbın zamanında Şirvan müxtəlif fəthlərin dəhşətli basqınlarına məruz qalmışdır. Hicri 614 (10.04.1217-29.03.1218)-cü ildə Xarəzmşah Ələddin Məhəmməd (1200-1220) tərəfindən Azərbaycan atabəyi Özbək məğlub edildikdən sonra Xarəzmşah qoşunlarının Şirvana soxulması təhlükəsi meydana çıxdı. Ölkəni talandan xilas etmək üçün Şirvanşah özünü Xarəzmşahın vassalı kimi tanıtdı. Qeyd olunduğu kimi, "Şirvan şəhərlərinin min-bərlərindən tutmuş Dərbəndə qədər sultanın şərəfinə xütbə oxunurdu"¹.

Hicri 617-ci ildə (08.03.1220-24.02.1221) monqolların Şirvana ilk basqını oldu. 20 minlik monqol dəstəsi Cebenoyan və Sübeqetey-bahadurun başçılığında gürcüləri darmadağın edərək Dərbəndə doğru yollandı. Ancaq bu yolda onların qabağını Şamaxı şəhəri kəsdi. Əhali işğalçılarla ölüm-dirim mübarizəsinə girişdi. Şəhəri hücumla ala bilməyən monqollar xəndəkləri ölü dəvələrlə, ev heyvanlarının cəsədləri ilə, özlərini və düşmənlərinin meyitləri ilə doldurdular. Cəsədlərin yığını qala divarlarından yüksəkdə dururdu və monqollar şəhərə soxuldular. Şamaxılılar üç gecə-gündüz monqollara qarşı qəhrəmancasına vuruşurdular. Çünki and içmişdilər: "Qılıncdan onsuz da yaxa qurtara bilməyəcəyik! Möhkəm dayanmaq daha yaxşıdır, uzaqbaşı şərəfli ölərik"².

Şamaxılılar monqolların ilk həmləsini dəf edə bildilər, lakin qüvvələr bərabər deyildi, şəhər ələ keçdi. Monqollar "şəhərdə çoxlu adam qırdılar, xalqı qarət etdilər, azyımlıq törətdilər və özləri ilə çoxlu əsir apardılar"³.

Şamaxını dağıdaraq monqollar şimala doğru - Dərbəndə üz qoydular, lakin keçiddən keçə bilmədilər. Bu zaman onlar Şirvanşah I Quştəsbın yanına adam göndərərək "Şirvan Dərbəndi hökmdarına çatdırınlər ki, "sülh bağlamaq üçün bir neçə adam göndər". Şirvanşah öz əyanları içərisindən 10 nəfəri göndərdi. Monqollar onlardan birini öldürüb, qalanlarını isə ölüm qorxusu ilə dağlardan şimala olan keçidi göstərməyə məcbur etdilər⁴. Cüveyni məlumat verir ki, "heç kəs in yadında deyil ki, haçansa hər hansı bir ordu müharibə üçün bu yoldan keçmiş olsun, lakin onlar (monqollar) hiyləyə əl ataraq buradan keçdilər"⁵. Rəşidəddin həmçinin qeyd edir ki, "Dərbənd xalqı monqollara tuzğa (*nüzf*) təqdim edərək öz tabeliyini bildirdilər"⁶. Gəncəli Kirakos yazır ki, monqollar uçurumları ağac və daşla dolduraraq öz sərvətləri, atları və hərbi sursatla keçilməz yollarla Qafqaz dağlarını keçib öz ölkələrinə getdilər. Onların başçılarının adı Sübe-qetey-bahadurdur"⁷.

¹ Ən-Nəsəvi, səh.61; И.Кафедорлы.203

² İbn əl-Əsir, IX, səh.339-340

³ İbn əl-Əsir, IX, səh.340; Rəşidəddin, I/2, səh.288.

⁴ Yənə orada.

⁵ Cüveyni, səh.149.

⁶ Rəşidəddin, I/2, səh.195.

⁷ Киракос Гандзакети, стр. 105.

618-ci il səfər ya rəbiüləvvəl ayında (aprel-may, 1221) monqollar Azərbaycana, Arrana və Şirvana ikinci yürüş etdilər. Beyləqanı dağıtdıqdan sonra onlar "Şirvan Dərbəndinə tərəf yollandılar, Şamaxımı mühasirəyə aldılar, oranı tutaraq çoxlu əhali məhv etdilər. Bundan sonra onlar alanlar, lakzlar və onlarla yaşayan xalqların ölkəsinə yollanaraq onları məğlub etdilər. Sonra qıpçaqların ölkəsinə hücum çəkərək, oranı tutdular və camaatını qovdular"¹. Darmadağın edilmiş qıpçaqların qalıqları Dərbəndə gəldi². Onlar Dərbənd hakimi Rəşidə sığmacaq üçün müraciət etdilər. "Tatarlar bizim ölkəni tutdular və var-dövlətimizi qarət etdilər. Biz sizin ölkədə qalmaq üçün yanımızda gəldik. Biz - sənin məmlüklərinik və sənin üçün vilayət fəth edərək, sən - bizim sultanımızsan"³. Lakin Rəşid onlara sığmacaq verməkdən imtina etdi. Belə olduqda qıpçaqlar hiylə ilə Dərbəndi ələ keçirdilər və Rəşid oradan qaçdı. Lakin axırda qıpçaqlar Arran və Şirvan qoşunlarını, onların müttəfiqi olan gürcülər, ləzgilər və başqa Dağıstan tayfaları tərəfindən darmadağın edildilər. "Onları (qıpçaqları) qırır, qarət edir və əsir alırdılar, belə ki qıpçaq məmlükü Şirvan Dərbəndində [ən] aşağı qiymətə satılırdı"⁴.

Bu dövrün mənbələrində daha bir Şirvanşah - Rəşidin adı qeyd edilir⁵. Ənənəvi İran mənşəli adları daşıyan Şirvanşahlar arasında ərəb adlı Rəşidin ortaya çıxması o dövr üçün anaxronizm kimi təsəvvür edilir. Bu anlaşılmazlıq kimi nəzərə çarpır. Lakin o dövrdə yaşayan İbn əl-Əsir (1160-1233) geniş məlumata malik müəllif idi və onun "şirvanşah və Dərbənd hakimi" kimi Rəşid adına işarə etməsi təsadüfi olmamalıdır. Eyni zamanda hadisələrin digər müasiri olan Yaqut əl-Həməvi Şamaxı haqqında qeydində yazır: "Şamaxı abad şəhərdir, Şirvan ölkəsinin paytaxtıdır (*qəsəbəsidir*). Bab əl-Əbvabın (Dərbəndin) mahallarından biri sayılır. Onun hakimi şirvanşah Dərbənd hakiminin qardaşıdır"⁶.

Belə çıxır ki, I Gərşəsbın (Gəştəsb) Rəşid adlı qardaşı olmuşdur. O, qıpçaqların Dərbəndə hücumu zamanı "gizli qapıdan qaladan çıxaraq Şirvana qaçdı"⁷. Bundan əlavə, Şamaxımı Bab əl-Əbvabın mahallarından biri adlandıran Yaqut əl-Həməvinin məlumatından çıxış etsək, belə nəticə alınır ki, Şirvanşahlar iyerarxiyası təbəqəsində Dərbənd hakimi şirvanşah Rəşid yüksək mövqə tutmuşdur. Şamaxı hakimi I Gərşəsb isə ona tabe olmuşdur. Şamaxı özü isə Şirvan hakimlərinin Bakıdan sonra ikinci, bəlkə də üçüncü iqamətgahı sayılmışdır. Belə izahat mümkündür, bəlkə də bu, Dərbəndin şəhər və qala kimi düşmənlərin Şirvan

¹ İbn əl-Əsir, IX, səh.347.

² Yəne orada, səh.348.

³ Yəne orada.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.348-349.

⁵ Yəne orada, səh.348; əl-Ayni, IV, v.6 a; İbn Xəldun, V, səh.124-125.

⁶ Yaqut, V, səh.291; həmçinin bax: В.В.Бортольд. Ширваншах, II/1, стр. 877; yəne də onun: Дербенд, III, стр. 426; В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр.186-187; Е.А.Пахомов. О Дербендском княжестве XII-XIII вв., стр.10.

⁷ İbn əl-Əsir, IX, səh.348.

ərazisinə və bütün Qafqaza olan yolunu bağlamaqda birinci dərəcəli əhəmiyyətə və strateji mövqeyə malik olması ilə izah olunur. Yaqut yazır ki, Dərbənd "Ərdəbildən böyükdür və iki mil iki mil əraziyə malikdir"¹. Şəhərin dağlar boyu uzanan daş divarları vardır. Kafirlər ölkəsindən buraya çətin keçidlər və bilinməz yollar olduğundan müsəlman ölkələrinə keçid yoxdur. Divarların uzunluğu keçidlərə bağlıdır. Divarların bir hissəsi uzun bənd kimi dənizə uzanır, bu isə [düşmən] gəmilərinin divarlara yaxınlaşmasına mane olur. Bu, möhtəşəm tikintidir və möhkəm bünövrə üzərində qurulmuşdur².

Bu dövr Orta Şərqi ölkələrinin hamısı üçün tam ağır və müsibətlər dolu dövr idi. Bu zamanda Şirvanda hakim sülalənin nümayəndələri arasında nifaq başlandı. Monqol basqını, qıpçaqların, gürcülərin və sonradan Xarəzmşah Cəlaləddin Mənbətin buraya soxulması -bütün bunlar Şirvan hakimlərini dəyişkən siyasi şəraitə uyğunlaşmağa məcbur edirdi. I Gərşəsb (Quştəsb) öz xarici siyasətində Gürcüstana qarşı münasibətində vassallıq asılılığını saxlayırdı. Bu asılılığı qəbul edən Şirvanşah "öz oğlu Cəlaləddin Sultənşahı [girov sifətilə] gürcülərə verdi, onlar isə çariça Rusudananın qızı Tamar ilə evləndirmək üçün onu xaç suyuna çəkdilər"³.

Lakin Şirvanşahın bu siyasəti Şirvan zadəganlarının bir hissəsini qane etmirdi və burada hökmdara qarşı müxalifət başlandı. Bu müxalifətə Şirvanşahın oğlu - yaxın qonşu ölkələrə qarşı müstəqil münasibət saxlamağa çahşan III Fəriburz başçılıq edirdi. I Gərşəsbədən, onu xarici siyasətindən və təbəələrə qarşı qəddar münasibətindən narazılıq son nəticədə özünə qarşı üsyana və taxt-tacdan devrilməsinə gətirib çıxartdı. İbn əl-Əsir məlumatına görə, hicri 622 (1225)-ci ildə "Şirvanşaha qarşı onun oğlu üsyan qaldırdı, onu şahıqdan məhrum etdi və ölkədən qovdu, özü şahlıq etməyə başladı. Bunun səbəbi onda idi ki, Şirvanşah iyrenc həyat təzi keçirən, çox qəbahətli və ədalətsiz adam idi. O, təbəələrinin vərdəvlətinə və mülklərinə əl uzadı, həmçinin deyirlər ki, hətta qadınların və oğlan uşaqlarının namusuna təcavüz edirdi. Onun xalqa olan zülmü çoxalmışdı və ona görə də qoşunun bir hissəsi onun oğlu ilə əlbir olaraq atanı ölkədən qovdu. Oğlu isə hakim oldu, o, təmiz həyat keçirirdi, qoşun və təbəələri onu sevirdilər"⁴.

Şirvan taxt-tacını tutan iyirmi beşinci Şirvanşah III Fəriburz tezliklə gürcülərlə toqquşmalı oldu. Çünki I Gərşəsb kömək üçün gürcülərə müraciət etdi, onlar "hakimiyyəti I Gərşəsbə qaytarmaq üçün onunla qoşun göndərdilər. Əvəzində isə o, ölkənin yarısını gürcülərə verməli idi. Onlar şah üçün böyük qoşun təchiz etdilər. O isə tezliklə Şirvan şəhərinə yaxınlaşdı (yəqin ki, Şamaxı şəhərinə - Z.5.)"⁵.

¹ Əl-Müqəddəsiyə görə (VQA, III, səh.65), mil- 4000, d i r s ə k - təxminən 2 km-dir.

² Yaqut, II, səh.9.

³ Ən-Nəsəvi, səh.222.

⁴ İbn əl-Əsir, IX, səh.357.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh.357.

III Fəriburz hərbi şura toplayıb, yaranmış vəziyyəti izah edərək söylədi: "Ola bilsin ki, bizi mühasirəyə alan gürcülər qalib gəlsinlər, o zaman atam heç birimizi sağ qoymayacaqdır, gürcülər isə ölkənin yarısını, bəlkə də hamısını tutacaqlar. Bu isə dəhşətli olacaqdır. Biz onlara qarşı bir dəstə ilə çıxmalı və onları birinci olaraq qarşılamalıyıq. Əgər biz qələbə qazansaq, o zaman Allahı təriflərik, onlar qalib gəlsələr, o zaman [xilas yolu] mühasirədədir"¹. Onunla razılaşıdılar, III Fəriburz min nəfər süvari dəstəsi ilə I Gərşəsbın başçılıq etdiyi 3 minlik gürcü qoşununu darmadağın etdi. Bu qələbədən sonra III Fəriburz taxt-tacda möhkəmləndi. "O, qoşun və təbəələri ilə yaxşı rəftar edirdi, müsadirə olunmuş əmlakı xalqa qaytardı, xalq da onun hakimiyyətindən razı idi"².

Beləliklə, I Gərşəsbın hakimiyyəti hicri 621 (1224)-ci ildə başa çatır. Növbəti hicri 622 (1225)-ci ildə III Fəriburzun adı ilə sikkələr döyülür ki, bu da İbn əl-Əsirin məlumatları ilə uyğun gəlir. Onun ilk sikkələrində "əl-malik əl-müəzzəm Fəriburz ibn Fərruxzad" və xəlifə ən-Nasirin adı həkk olunmuşdur.

Onun sonrakı sikkələrində "əl-malik əl-müəzzəm Əla əd-Dünya vəd-Din Fəriburz ibn Gərşəsb, Nəsir Əmir əl-möminin" və xəlifə əl-Müstənsir-billahın [623-640 (1226-1242)] adı həkk edilmişdir.

Üçüncü qrup sikkələrdə "əl-malik əl-müəzzəm Əla əd-Dünya vəd-Din Əbu Müzəffər Fəriburz ibn Gərşəsb, Nəsir Əmir əl-möminin" və son Abbasilər xəlifəsi əl-Müstəsim-billahın [640-656 (1242-1258)]³ adı zərb olunmuşdur. Sikkələrdən göründüyü kimi, III Fəriburzun hakimiyyəti hicri 622 (1225)-ci ildən başlayır və hicri 641 (21.06.1243-08.06.1244)-ci ildə sona çatır. Bu vaxt sikkələrdə artıq onun oğlu II Axsitanın adına rast gəlinir.

1222-ci ilin sonunda III Fəriburz, taxt-tac vəliəhdi olduğu zaman, gürcü padşahı IV Georginin bacısına elçilik etmişdi. Təklif qəbul olunmuş və hətta IV Georgi Baqavana (yəqin ki, Bakıya - Z.B.) toya gəlmiş və orada xostələnərək, 1223-cü il yanvarın 18-də ölmüşdür⁴. Bundan sonra Şirvanın Gürcüstanla müqavilə münasibətləri kəsilir. Xarəzmşah Cəlaləddin Məngüqurunun qoşunları Qafqaza soxulur, sonra isə mənqol hökmranlığı başlayır. Hər halda gürcü salnaməsində Şirvan və Şirvanşahlar haqqında bundan başqa heç bir məlumat yoxdur.

Son dərəcə qeyri-müəyyən siyasi şəraitdə-1224-1225-ci illərdə Cəlaləddin in yürüşü zamanı Şirvanşah III Fəriburz gözləmək mövqeyini zəruri hesab etdi. Xarəzmşahın özü Şirvanın strateji mövqeyini nəzərə alaraq, Şirvanşaha qarşı mülayim münasibət bəsləyərək, yalnız vassallıq baxımından asılı olmasını tələb etdi. Ən-Nəsəvi xəbər verir ki, "Sultan 622 (1225)-ci ildə Arranı tutarkən şirvanşah Fəriburz ibn Quştəsb (ən-Nəsəvidə Əfridun ibn Fəriburz kimi gedir) məktub göndərərək, Məlik şah xəzinəsi üçün müəyyən olunmuş xəracı tələb etdi. Lakin

¹ Yəne orada.

² Yəne orada.

³ E.А.Пахомов. Краткий курс, стр. 40-41.

⁴ Historie de la Georgie, 1/2, p.495.

Şirvanşah ölkədə olan çətin şəraitə əsaslandı, bir də ki, ölkənin böyük hissəsinin, məsələn, Şəki və Qəbələnin onun hakimiyyətindən çıxdığını qeyd etdi. Eyni zamanda gürcülər [ölkənin] ətraf hissələrini rutmuşdular. Bu məsələ ətrafında onlar arasında elçilər mübadiləsi aparılırdı. Nəhayət, hər il Cəlaləddinin xəzinəsinə 50 min dinar vergi verilməsi ilə razılığa gəldilər"¹.

Monqollar Cənubi Qafqazı viran qoyub Dərbənd keçidindən şimala doğru yollandıqdan sonra 618 (1221)-ci ildə Qəbələ və Şəki gürcülər tərəfindən tutuldu². Bu zaman Şirvan və Arran əhalisinin "yaxşı düşmən" saydığı və ödənc verdikləri gürcülər Beyləqanı və Gəncə ətrafını qarət etdilər³.

Hicri 624 (1227)-cü ildə Sultan Cəlaləddin ikinci dəfə Tiflisi tutduqdan sonra "Səfiəddin Məhəmməd ət-Tuğrayini Şirvan şəhərlərinin - Şəki və Qəbələnin vəzirini təyin etdi. Bu şəhərlər hələ bir neçə il əvvəl qüvvətli olarkən onların əlinə keçmişdi"⁴.

Bu zaman Şirvanın işləri ilə Xarəzmşahın vəziri Şərəf əl-Mülk məşğul idi. O, Ərdəbil, Beyləqan və Muğana *iqta* sifəti ilə sahib idi və sonuncu Xarəzmşahın etibarından istifadə edərək bu vilayətlərin gəlirini mənimsəyirdi. Sonradan aşkar oldu ki, vəzir qonşu hakimlərdən "Arran və Azərbaycanın hakimi qalmaq, lakin xütbəni onların adına oxutdurmaq" razılığını almaq niyyətində imiş⁵.

Muğanda məskən salan Şərəf əl-Mülk 1227-ci ildə Şirvanşah III Fəriburzdan növbəti 50 min dinar xərac ödəməyi tələb etdi. Lakin Şirvanşah vəzirin hiyləsinə və pulları özü mənimsəməsinə şübhələnərək tələbi rədd etdi. Şirvanşaha qəzəblənmiş vəzir Kür sahillərinə yönələrək, dörd min atlımı Şirvana soxulmaq üçün təchiz etdi. III Fəriburz "öz məmləkətini tərk etdi" və Şərəf əl-Mülkün dəstəsi bu yürüşdən nəticəsiz qayıtdı⁶. Sonra Şərəf əl-Mülk Arazdan keçərək Quştəsiyə əyalətini ələ keçirdi, buradan şirvanşahın vergi toplayanlarını (*amillərini*) qovaraq, həmin ildə vilayəti 200 min dinara ödənc (*damari*) verdi. Ən-Nəsəvi yazır: "Bu vilayətin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Araz və Kür çayları arasında yerləşirdi. Buraya ancaq gəmidə üzərək gəlmək olardı. Burada çoxlu su anbarları var, su quşları və balıq ovundan çoxlu gəlir əldə edirdilər. Elə olur ki, yüz qazı olan sürünü bir dinara satırlar"⁷.

Xarəzmşah Cəlaləddin bu vilayəti "əsirlik zəncirindən" xilas edib, Tiflisdən gətirdiyi və Quştəsiyə hakim qoyduğu Cəlaləddin Sultanşaha *iqta* sifətilə vermışdi⁸.

¹ Ən-Nəsəvi, səh.223.

² İbn əl-Əsir, IX, səh.381.

³ Yenə orada, IX, səh.349, 355.

⁴ Ən-Nəsəvi, səh.193.

⁵ Ən-Nəsəvi, səh.275.

⁶ Yenə orada, səh.208.

⁷ Yenə orada, səh.222.

⁸ Yenə orada.

Şirvanşah III Fəriburz dəvət gözləmədən Sultan Cəlaləddin Manqburnun yanına gəldi. O, xarəzmlərin Şirvana soxulmaq ehtimalını xəbər verməklə belə hesab etdi ki, "Sultan hüzuruna ayaq basmaq onun üçün şərəf işi olacaq və onu qara gündə taleyin qəzavü qədərindən xilas edəcəkdir"¹. Şirvanşah sultana 500 at, vəzir Şərəf əl-Mülkə isə 50 at bağışladı. Vəzir hədiyyənin azlığından inciyərək "Sultana Şirvanşahi həbs etməyə və onun ölkəsini Sultanın qonşu mülklərinə birləşdirməyi məsləhət verdi". Lakin Sultan vəzirin xainliyini artıq bildirdi və ona qulaq asmadı. O, Şirvanşahi fəxri libasla mükafatlandıraraq, III Fəriburza "onun öz mülkündə təsdiqi və [xəzinə üçün] təyin olunmuş verginin 20 min dinar məbləğində azalması" haqqında fərman (*tövqi*) verdi. Şirvanşah ən-Nəsəvinin özünə, tarixçinin yazdığı kimi, fərmanı tərtib etdiyinə görə min dinar verdi². III Fəriburz dövründə Bakı buxtasında qala tipli müdafiə qurğularının tikintisində və bərpasına başlandı. Tikintinin qurtarma tarixi hicri 632 (26.09.1234-15.09.1235)-ci il, yəni monqol basqınından sonra, qeyd edilmişdir³. III Fəriburz zamanı şeyx Hüseyn ibn Ələnin (Pir-Hüseyn) qəbri üstündə Xanəgah tikilmişdir. Xanəgahın şərq divarının portalındakı yazı belədir:

Bu binanı dünya hökmdarı, adil, yardım göstərən, qalib, islam və müsəlmanlar padşahlığının dini və dünyəvi yüksəlişi, hökmdar və sultanların tacı Cam Əfridunun vəliəhdi olan Əbül Müzəffər Fəriburz ibn Gərşəsb ibn Fəruzxad ibn Mənuçöhr, möminlərin köməkçisi - Allah onun tərəfdarlarını möhkəmləndirsin! - hakimiyyəti dövründə böyük sədr, sevimli, hörmətli, Xorasanın vüqarı Xəzər Vasak adı ilə məşhur Şərəf əd-Dövlə və-d-Din Həsən ibn Məhəmməd ibn Hüseyn Bəvəndinin - Allahın xeyriyyə işlərinə köməyi uzadılsın - pulları ilə tikməyi əmr etmişdir. Rəcəb ayında yüz qırx birinci ildə (15.12.1243-13.01.1244)⁴. 13.01.1244⁴.

Beləliklə, hələlik əlimizdə olan məlumatlara əsasən hicri 641-ci ili Şirvanşah III Fəriburzun hakimiyyətinin son dövrü hesab etmək olar.

İyirmi altıncı Şirvanşah II Axsitan ibn III Fəriburz hakimiyyətinin ilk illərində sanki öz müstəqilliyini saxlaya bilmişdi. Bu dövrdə yaşayan Zəkəriyyə əl-Qəzvini yazır ki, "Şirvan hökmdarı qüdrətli hakim idi, güc və qüvvət sahibi idi"⁵. Sonra Şirvan haqqındakı qeydində əl-Qəzvini deyir: "Şirvan müstəqil qeyri-asil vilayətdir. Onun hökmdarının adı Axsitanıdır"⁶. Ehtimal ki, burada söhbət məhz II

¹ Yəni orada, səh.223-224.

² Ən-Nəsəvi, səh.224, 231; həmçinin bax: В.В.Бартольд, Ширваншах, III, стр. 877-878.

³ Е.А.Похомов. Крапкий курс. Уточнение даты крепости Бакинской бухты, стр. 90; И.М. Джафар-заде. Археологические раскопки 1946 г., стр. 9-12; А.А.Ализаде. Из истории государства Ширваншахов, стр. 100; С.Ашурбейли. Очерк, стр. 142;

⁴ В.Сысоев. Древности, стр. 50-58; Е.А.Похомов. Крапкий очерк, стр. 41

А.Крачкавская. Иранцы: А.А.Алескер-заде. Некоторые заметки, стр. 25-29; yənə də onun: Надписи, стр. 38.

⁵ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.595.

⁶ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.600.

Axsitan ibn III Fəriburzdən gedir, çünki I Axsitan ibn III Mənuçöhrün hakimiyyət dövrü əl-Qəzvinidən çox uzaq dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə Şirvanın müstəqilliyini Şamaxı rayonundakı Pire Siddiq binasındakı epigrafik yazı təsdiq edir:

Bina Bire (Pir-e) Siddiq tərəfindən ən böyük hökmdar, böyük Şirvanşah Cəlaləddin Axsitan ibn Fəriburzun hakimiyyəti dövründə tikilmişdir. Altı yüz əlli beşinci il (1257)¹.

Məngöl işğalı Şirvanın müstəqilliyinə son qoydu və Y.A.Paxomovun çıxardığı nəticəyə görə, XIII əsrin ikinci yarısında döyülmüş bütün sikkələr məngöllərin hakimiyyətini aşkarcasına təsdiq edir. Şirvanşahların dəbdəbəli titulları itib-batır.

Bu dövrün sikkəsində Məngölkəanın [649-658 (1251-1260)] "adil, böyük" titulu adı isə, hicri 653 (1255)-cü il tarixi, xəlifə əl-Müstəsim-billahın adı və sikkənin aşağısında isə "Axsitan ibn Fəriburz" həkk olunmuşdur².

Bu sikkə hələ sonuncu Abbasilər xəlifəsinin həlakından qabaq 1258-ci ildə döyülmüşdür. Bundan sonra Şirvanşahların sikkələrində "adil kəan" (adsız) titulu və Axsitan ibn Fəriburzun adı həkk olunur.

Üç ildən sonra, hicri 658 (1260)-ci ildə şirvanşah II Axsitan Hülaku xanın əmri ilə öldürülür. İbn əl-Füvati özünün "Titullar lüğəti"ndə yazır: "Ələddin Fəriburz ibn Quştəsb əş-Şirvani Şirvan hökmdarıdır. Qədim nəsiləndir. Adı çəkilən Ələddin - Şirvan hökmdarı məlik Axsitanın atasıdır ki, onu Böyük sultan Hülaku xan 658 (1260)-ci ildə öldürmüşdür"³.

Yazılı, epigrafik və numizmatik abidələrin əsas göstəriciləri bunlardan ibarətdir və bunlara əsasən Şirvanın XII əsr və XIII əsrin birinci yarısında siyasi vəziyyətini ümumi şəkildə təəssüm etdirmək olar.

V FƏSİL ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNDƏ İNZİBATİ İDARƏ

Azərbaycan Atabəyləri dövlətində inzibati idarə eynilə İraq səlcuq sultanlığında olduğu kimi idi. Atabəy dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz öz dövlətinin nə inzibati, nə də hərbi quruluşunda demək olar ki, heç bir dəyişiklik etmədi. O da başqa dövlət xadimləri kimi (məsələn, Mosul Atabəyləri dövlətinin banisi İmadeddin Zəngi), dövlətdə hakimiyyəti tam ələ alana qədər bir sıra aşağı rütbəli inzibati və saray vəzifələrinə tutmuşdu.

¹ A.A.Аласкер-заде.Надписи. стр.385.

² Е.А.Пахомов. Краткий курс, стр. 41-42.

³ İbn əl-Füvati, IV/2, səh.1067.

Sultan Məsudun hakimiyyəti zamanı Eldəniz sultan mətbəxinin nəzarətçisi (*hakim əl-mətbəx əs-sultani*) vəzifəsindən qoşun əmiri vəzifəsinə təyin olunmuşdur¹. 1132-ci ildə Sultan Məsud özünün ilk qısamüddətli hakimiyyəti zamanı Eldənizi Bağdadın şihnəsi² təyin edir³. Lakin hakimiyyət başına gəlmiş Sultan II Toğrul (1132-1135) Eldənizi bu vəzifədən azad edərək, onu öz kiçikyaşlı oğlu Arslan şahın atabəyi vəzifəsinə təyin etdi.

II Toğrulun ölümündən sonra Sultan Məsud 1136-cı ildə atabəy⁴ Eldənizi mərhum II Toğrulun dul arvadı Mömünə xatınla evləndirdi və onu iqamətgahı Gəncə olan Arranın valisi təyin etdi.

Eldənizin bu vəzifəyə təyin olunması ölkənin Gürcüstanla sərhəd olan rayonlarına Səlcuqilərin böyük əhəmiyyət verməsi ilə izah olunur. Bu dövrdə Səlcuq hökmdarları sultanlıq taxtı uğrunda gedən daxili mübarizədə öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün hərbi *iqta* sistemini yaradaraq, onları özlərinə sədaqətli hərbi rəislər arasında bölüşdürüdü. Nəticədə sultanlığın bütün əyalət və vilayətləri nəzarətləri altında on minlərlə qoşun saxlayan hərbi başçılar, əmirilər arasında bölünmüş oldu⁵. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, daxili mübarizədə ən qüvvətli əmirlərin ittifaqı əsas qüvvə idi.

Tezliklə Eldəniz Arran əmirlərini özünə tabe etdi və sultan Məsudun ölümü ərəfəsində demək olar ki, Arranın müstəqil hakimi olaraq, öz ixtiyarında 50 minlik qoşuna məlik idi⁶. İraq sultanlığında şahzadələr arasında, daha doğrusu, Abbasilər xəlifələrinin qızıxdırması nəticəsində bir-birinə düşmən olan əmir qrupları arasında hakimiyyət uğrunda gedən vuruşmalar zamanı Şəmsəddin Eldəniz əsasən müşahidəçi mövqeyində duraraq, bundan yalnız özünə xeyir qazanmaq məqsədilə əlverişli fürsət gözləyirdi⁷. Mirxondun məlumatına görə, Eldəniz bu vaxt Şirvanı öz hakimiyyətinə tabe etdi⁸.

¹ Mirxond, IV, səh.512.

² Ş i h n ə - qamizona (ş i x n ə - ərəbcə "qamizon" deməkdir) başçılıq edən səhər komendantı vəzifəsinə uyğun gələn vəzifədir. Bu vəzifədə olan şəxs səhərdə təhlükəsizlik və qayda-qanun üçün məsuliyyət daşıyır və vəziyyətin sabitliyinə nəzarət edirdi. Bağdadda şihnə vəzifəsinə ilk dəfə Səlcuqilər yaratdılar. Bağdadda şihnə vəzifəsinin təyin olunmasının səbəbini İbn Xaldun (III, səh.477) belə izah edir: "Saysız-hesabsız fitnələr, Bağdadda qorxu və çəkişmələrin artması, sünnilərlə şəfiilər və başqaları arasında olan nifaq - bütün bunlar Səlcuqilərin səhərdə şihnə vəzifəsinə təyin etmələrinə səbəb oldu". Sonralar Bağdad şihnəsi saray çəkişmələrinə də qarışaraq xəlifəyə yaxın şəxslər üzərində nəzarət yaratdı və onları özləri istədiyi vaxt dəyişdirməyə başladı (İbn əl-Cövzi, VIII, səh.317-319).

³ İbn əl-Cövzi, IX, səh.163.

⁴ "Atabəy" ləqəbinin tokamülü haqqında bax: M.F.Köprülü. Ata İslam Ansiklope dis, c. I, səh.711-718; Кл.Кан. Атабек, стр. 731-732; Мүк et: P.A. Гусейнов. Институт атабеков.

⁵ Nişapuri, səh.75.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.119, 367; əl-Hüseyni, vər.71a, 74b.

⁷ Əl-Bundari, səh.242; əl-Hüseyni, vər.71a, 74b.

⁸ Mirxond, IV, səh.512; Həsənbəy Rumlu, vər.167b. Əlbəttə, burada söhbət Şirvanşahın atabəydən ancaqasilikindən gedir.

Sultan Məsudun Azərbaycanda canşın olan Çavlının ölümündən (1146) sonra Eldəniz qarışıqlıqdan istifadə edərək, Naxçıvan vilayətini də öz torpaqlarına birləşdirdi¹. Eldəniz öz paytaxtını da buraya köçürdü². Sultan Məsudun əmir-hacibi Fəxrəddin Əbd-ər-rəhman Toğan Yürək Azərbaycanı tutmağa cəhd etdi. Lakin Sultan hacibin xəyanətindən şübhələndi və Eldənizlə Xass bəy Arslan ibn Pələng-Ariyə Fəxrəddini öldürməyi tapşırırdı ki, bu hadisə 1147-ci ilin aprelinə baş verdi³.

Beləliklə, Eldəniz Azərbaycanın böyük bir hissəsinin hökmdarı oldu⁴.

Sultan Məsudun vəfatından sonra hakimiyyət başına gəlmiş yeni Sultan Məhəmməd (1153-1159) xəlifə əl-Müqtəfəni (1136-1160) öz hökmranlığma tabe etməyə cəhd etdi. Lakin xəlifə Səlcuq əmirlərinin bir-birilə düşmənçilik edən qrupları arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək, Şəmsəddin Eldənizi dilə tutdu ki, o, uzun müddət Bağdadı mühasirədə saxlayan Sultan Məhəmmədə qarşı çıxış etsin. Xəlifənin vəzirli İbn Hübeyrə (1165-ci ildə vəfat etmişdir) bu barədə Eldənizə bir neçə məktub yazdı və Eldəniz öz Azərbaycan qoşunları ilə İraq sultanlığının paytaxtı Həmədan şəhərinə hərəkət etdi. Sultan Məhəmməd dərhal Bağdadın mühasirəsindən əl çəkərək, öz qoşunları ilə Həmədana yollandı. Lakin Eldəniz gürcülərin Azərbaycana soxulması bəhanəsi ilə öz qoşunlarını dərhal Həmədandan geri çəkdi⁵. 1160-cı ildə sultanlıqda hakimiyyət Süleyman şahın əlinə keçərkən, Şəmsəddin Eldənizin hərbi qüdrətindən xəbərdar olan şah Eldənizə onun kiçikyaşlı oğlu Arslan şahın taxtın vəliəhdi təyin olunması haqqında fərman göndərdi. Onun adı xütbədə çəkilməyə və sikkələrdə zərb olunmağa başlandı⁶.

1161-ci ildə Şəmsəddin Eldənizin qoşunları Həmədanı tutdu və Sultan Süleyman şah taxtdan səhndi, sonra isə qalaya salınaraq öldürüldü. İraq sultanlığının taxtına Eldənizin kiçikyaşlı oğlu Arslan şah çıxarıldı⁷. Həmədan şəhəri Sultan Arslan şahın və atabəy Eldənizin paytaxtı oldu⁸. Arslan şah sultan elan olunduqdan sonra onun atabəyi "ulu atabəy" ləqəbini aldı. O böyüdü və yüksəlməyə başladı, [vəzifəcə] irəli apardı və aşağı saldı⁹.

¹ Мхитар Гош, стр. 17. Bu dövrdən başlayaraq, Naxçıvan və onun vilayəti Eldəniz nəslinin irsi iqtası olur.

² Əl-Hüseyni, vər.71a; Н.Д.Миклухо-Маклай. Аноним XIII в., стр.209.

³ Əl-Bundari, səh.213-214; Мхитар Гош, стр p.14, 17. "O, rəqabət apardıqı Xasbəyi öldürdü", Həmdullah Qəzvini. Qozide, XIV, səh.467.

⁴ Əl-Bundari, səh.242, 243.

⁵ Yenə orada, səh.252, 255.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.68; Ravəndi, səh.264-272; əl-Bundari, səh.289-290; Yazidi, səh.144.

⁷ Nişapuri, səh.75; İbn əl-Əsir, IX, səh.175-177, 255-256; Мхитар Qoş (səh.17) yazır ki, Eldəniz "Sultan Məsudun vəfatından sonra Arslan şahı çar elan etdi və özü atabəy ləqəbini götürdü. Bu səbəbə görə o, Fars çarlığını tutdu, qüdrətli oldu və bütün böyük hökmdarları əzərək, onların çoxunu özünə tabe etdi".

⁸ Əl-Bundari, səh.296-297.

⁹ Yenə orada, səh.297.

Eldənizin oğlanları - Arslan şahın ana tərəfdən qardaşları da yüksək dövlət vəzifələrini tutdular. Əbu Cəfər Məhəmməd Cahan Pəhləvan böyük əmir-hacib vəzifəsinə təyin olundu, Müzəffərəddin Qızıl Arslan Osman isə ali baş komandan oldu¹.

Sultan Arslan şahın taxta çıxdığı gün atabəy Eldəniz "əmiriərindən hər birinə müəyyən vəzifə verdi. Əmirilər onun qarşısında durdular və həmin gün Şəmsəddin Eldəniz İraqın və Arranın çoxlu əmirinə fəxri paltarlar bağışladı. Rütbələrə dair cədvəl əsasən onların hər birinə at və qatır verildi. Sultan Arslan şah taxtda möhkəmləndi. Əmir Şəmsəddin Eldəniz isə onun atabəyi oldu"².

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi (səh.70-71), Arslan şah yalnız sözdə dövlətin başçısı idi, çünki ulu atabəy Eldəniz "fərmanlar verir, torpaqları *iqta* şəklində paylayır, xəzinə anbarlarını ixtiyarında saxlayır, özü istədiyi kimi onları ölkənin hər hansı bir yerinə köçürürdü".

Beləliklə, Şəmsəddin Eldəniz İraq sultanlığının həqiqi başçısı oldu. Bu dövrdən başlayaraq, "atabəy" ləqəbinin, "vəliəhd şahzadənin tərbiyəçisi" kimi ilkin mənası öz məzmununu dəyişir və hökmdarın ali tituluna çevrilir. Bu sözü adı mənasından fərqləndirmək üçün ləqəbə "ən böyük" (*əl-əzəm*) sözü artırılır. Eldəniz dövlət işlərində həlledici səsə malik idi, o həm də "məlik" titulu daşımağa başladı ki, bu da onun hakimiyyətinin öz torpaqlarında irsi olduğunu göstərirdi. O, xarici siyasət üçün məsuliyyət daşıyır, müharibə elan olunması və qoşun toplanması məsələlərini həll edirdi. O həmçinin öz adını sikicə üzərində zərb olunması³ və xütbələrdə xəlifə və sultan adları ilə yanaşı öz adının da çəkilməsi hüququnu qazandı. Atabəy Eldəniz adətən qoşunu döyüşə özü aparır, bəzən isə hərbi əməliyyatları öz müavininə (*naibə*), yəni qoşun komandanı - əmir sipəhsalar Qızıl Arslana tapşırırdı.

Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq R.A.Hüseynovun məqalələrindəki Azərbaycan Atabəyləri dövlətində vəzifə iyerarxiyasının (aşağı rütbəliyərin yuxarı rütbəliyə tabe olma qaydası) xarakteristikasına dair bir neçə söz demək lazımdır. O, məsələn, yazır ki, Sultan Süleyman şah 1160-cı ildə Eldənizi "vəliəhd şahzadə Arslan şahın atabəyi" (yəni onun tərbiyəçi üçün məsul şəxs) təyin etdi. Beləliklə, atabəy-canişin Eldəniz atabəy-tərbiyəçi oldu. Deməli, Şəmsəddin və onun varisləri iki atabəy vəzifəsinə daşıyırdılar: canişin və "tərbiyəçi"⁴.

Şəmsəddin Eldəniz şahzadə Arslan şahın atabəyi vəzifəsinə 1132-ci ildə onun atası Sultan II Toğrul tərəfindən təyin olunmuşdu,

1136-cı ildə isə Sultan Məsud Eldənizi Arranın canişini təyin edir, O, Arrana öz arvadı Məmmünə xatınla - II Toğrulun dul qadını ilə və oğulluğu -

¹ Ravəndi, səh.269, 279, 283 və sonrakı səhifələr; əl-Hüseyni, vər.80b.

² Əl-Hüseyni, vər.81a-81b.

³ Е.А.Пахомов. Монетные клады, вып. I-IX; А.Х.Машугян, стр.86-89.

⁴ Р.А. Гусейнов. Титулатура, стр 89.

kiçikyaşlı şahzadə Arslan şahla getdi¹. Atabəy Eldəniz Arranı idarə etməyə gedərək atabəy-tərbiyəçi idi. Müqayisə üçün Sultan Mahmud (1117-1131) tərəfindən İmadəddin Zənginin öz kiçik oğlanları Alp Arslan və Fərrux şahın atabəyi-tərbiyəçisi təyin olunmasını misal gətirərim. İbn Vasil yazır: "Elə bu dövrdən İmadəddin Zəngi atabəy kimi məşhur oldu"². Yalnız bundan sonra hicri 521-ci ilin ramazan ayında atabəy Zənginin Mosula canişin təyin olunması haqqında sultan fərmanı *imənşur*) verildi³.

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz özünü sultan atabəyi rütbəsinə qaldırmamışdı⁴. O, şahzadə Arslan şahın atabəyi idi və Arslan şah sultan olarkən Eldəniz onun yanında elə həmin vəzifədə də qalırdı. Eynilə belə Eldəniz, R.A.Hüseynovun dediyi kimi, özünü "ulu atabəy" elan etməmişdi⁵. Mənbə aydın göstərir ki, Şəmsəddin Eldəniz "ulu atabəy" titulu məhz sultanın taxta çıxması ilə əlaqədar olaraq aldı.

R.A.Hüseynovun atabəylərin "dördüncü kateqoriyasını" ayırması da əsassızdır. "Dördüncü kateqoriya - sülalə və dövlət qarşısında xidmətlərinə görə atabəy vəzifəsini deyil, atabəy titulu alan əmirlər və sərkərdələrdir. Onların heç vaxt "tərbiyə alanları" olmamışdır, bu halda atabəy termini saray rütbəsi yox, şəxsi xidmətlər üçün qazanılmış rütbə mənasını daşıyır. Dördüncü qrupa Dəməşqin mülkədar atabəylərini - Buridləri, Mosul atabəylərini - Zəngiləri aid etmək olar"⁶. Zəngi haqqında yuxarıda danışıldı, Burid atabəyləri sülaləsinin banisi Tuğtəkin isə şahzadə Dükəkin atabəyi idi. Şahzadə Dükək də Suriyanın səlcuq sultanı Tacəddin Tutuş ibn Alp Arslanın oğlu idi.

"İkinci qabil atabəylərin, atabəy atabəyinin və ya onun varisi⁷ olan atabəylərin xüsusi qrupa - "beşinci kateqoriyaya" ayrılması da çətinlik törədir. Eldənizin bütün varislərini "sultanlar atabəyi"⁸ adlandırmaq yanlışdır, çünki İraq Səlcuqləri sülaləsi sultan II Toğrul ibn Arslan şahın vəfatı ilə başa çatmışdır. Nə Əbu Bəkr, nə Özbək, nə Qutluq-İnanc Mahmud, nə Əmir Əmiran Ömər, nə Xamuş, nə Özbəkin nəvəsi Nüsrətəddin sultan atabəyləri olmuşlar.

Beləliklə, atabəyin "iki rütbəli"⁹ olması haqqında danışmaq lazım deyil. Əlbəttə, eyni titulu daşıyan şəxslər həmişə eyni səviyyədə real hakimiyyətə malik olmamışlar. Lakin titulu ilkin, ənənəvi mənasından ayırmaq olmaz. Eldəniz məhz ona görə Arranın hakimi (*vali*) təyin olunmuşdu ki, Sultan II Toğrulun şahzadə (məlik) Arslan şahın atabəyi idi. Səlcuq imperiyasının süqutu dövründə yaranmış

¹ Nişapuri, səh.75.

² İbn Vasil, səh.33; həmçinin bax: Rəşid əl-Cəmi, səh.46.

³ İbn əl-Cövzi, X, səh.5; İbn əl-Əsir, Atabəylər, səh.34; Əbu Şəma, I, səh.75.

⁴ P.A. Гусейнов. Титулатура, стр. 89; yəne də onun: Иракские Сельжукиды, стр, 190-193.

⁵ Yəne orada.

⁶ P.A. Гусейнов. Институт атабеков, стр. 194

⁷ Yəne orada.

⁸ Yəne orada, səh.195.

⁹ P.A. Гусейнов. Титулатура, стр. 88; yəne də onun: Иракские Сельжукиды, стр, 190.

dövlətlərin - Azərbaycan Atabəylərinin, Mosul Atabəylərinin, Fars Atabəylərinin və s. adına gəldikdə isə bu adlar səlcuq şahzadələri atabəylərinin özləri sülalə baniləri, irsi hakimiyyət sahibləri olduqdan sonra meydana gəlmişdir. Belə olduqda dövlət banilərinin varisləri, sultan uşaqlarının tərbiyəçiləri olub-olmadıqlarından asılı olmayaraq, atabəy titulu qazandı. Həmçinin bunu da qeyd etmək vacibdir ki, atabəy əmirlərin, *iqta* sahiblərinin, hakimlərin (*vali*) süzereni (böyük feodal) idi və feodal iyerarxiyasında onlann formal olaraq sultandan sonra tutduqları ikinci pillədən daha yüksək pillədə dururdu. Eldəniz isə "ulu atabəy" titulu ilə başqa atabəylərin (şahzadələrin atabəylərinin) süzereni hesab olunduğunu nəzərə çarpdırırdı. Bu dövrdə Eldəniz təkcə titula görə, yəni formal cəhətdən deyil, həm də real şəkildə süzeren hesab olunurdu, çünki onun hərbi qüdrəti və siyasi nüfuzu Orta Şərqi ölkələrindəki hökmdarlar arasında ona birinciliyi təmin etmişdi.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətin idarəsində (rəhbərliyində) ikinci şəxs vəzir vəzifəsi idi¹. O, bütün bürokratik aparatın başçısı sayılırdı və dövlət başçısının birinci müşaviri - məsləhətçisi idi. Atabəylərin vəzirləri də, səlcuq sultanlarının vəzirləri kimi bir qayda olaraq türk deyil, məmurlar mühtinin ərəb-fars qulluqçularına mənsub idilər². İnzibati maliyyə aparatındakı başqa vəzifələri də qeyri-türklər tutmuşdu, məmurlar heç vaxt türk adlarını daşımurdular və bu təkcə Səlcuqilər zamanı adi hal almamış, əksinə, hələ xəlifətin vaxtında ənənəyə çevrilmişdi.

Yalnız hərbi vəzifələr və qanunla bağlı bütün işlər zadəganlığın türkdilli qulluqçularının əlində idi.

Ən yüksək dövlət məmuru kimi vəzir yalnız hökmdar qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. O, hər cür rəsmi mərasimlərdə, diplomatik işlərdə və vassallarla əlaqələrdə hökmdarın səlahiyyətli nümayəndəsi idi³. Divan məmurlarının başçısı (*əshab əd-divan*) olan vəzir məmurları vəzifəyə təyin etmək və işdən çıxarmaq hüququna malik idi. O, təqaüdləri (*ərzaq*), maaşları (*məvacib*) müəyyən edir, vergi sisteminə və xəzinəyə nəzarət yetirirdi⁴. Vəzir həmişə öz hökmdarının yanında olur, onu səfərlərdə və yürüşlərdə müşayiət edirdi⁵, özü qoşun gəndərə və ona başçılıq edə bilirdi⁶.

Vəzir vəzifəsi dövlətdə böyük hörmətə malik idi. Sultan Səncərin məktubundan götürülmüş aşağıdakı sətirlər bunu təsdiq edir: "Ən böyük vəzifə vəziratdır. Cəmiyyətin bütün işi və insan əməllərinin düzgün gedəsi onunla bağlıdır. Vəziratın işinin nəticəsi ölkənin şöhrəti, gözəlliyi, intizamı və dövlətin

¹ A.Lambton, p.53 və sonrakı səhifələr; H.Horst, səh.25.

² Burada qəbilə mənsubiyyəti deyil, ərəb və fars dülərini bilmək həlledici əhəmiyyətə malik idi. Səncərin vəzirləri arasında vəzir Yabğu bəy əl-Kaşğari (1122-1124) məşhurdur.

³ A.Lambton, p.61 və sonrakı səhifələr

⁴ Yəni orada, səh.56, 71.

⁵ Yəni orada, səh.67.

⁶ Yəni orada, səh.67 və sonrakı səhifələr; H.Horst, səh.26-27.

qanunauyğunluğudur. Hökmdarlıq və çarlıq növbəsi bizə çatan vaxtdan bəri, bizim dünya hökmdarlığımızın Günəşi Yer kürəsi ölkələri üzərində işıq saçdığı andan bizim fikrimiz dövlətə - Allah onu möhkəmləndirsin - inama layiq və yaxşı həyat tərzini elə bir müdrik, bacarıqlı vəzir (*dəstur*) verməyə yönəldilir ki, o, idarəetmə qanunlarını, dövlətin gələcəyini bilsin, hökmdarların tərcümeyi-halını oxusun, həyat təcrübəsi ilə təmizləsin, bizi yaxşı işlərə çağırırsın, üstündə keçici şöhrət və əbədi mükafat qazanılan düzgün yol göstərsin, təbəələrin vəziyyəti haqqında həqiqəti bizə çatdırsın, müsəlmanların işləri haqqında bizə məlumat versin, bütün bu hallarda bizim onların icrası haqqında necə əmrlər verə biləcəyimizi desin və göstərsin ki, buyurduğumuz bütün bu işlərdə biz onun sözüinə etibar edib inanaq..."¹. Şübhəsiz ki, bu, yalnız belə bir vəzir idealı idi: hər hansı bir konkret halda vəzirin hakimiyyəti onun vəziyyətindən və saraydakı siyasi qüvvələrin nisbətindən asılı idi.

Vəzirlər *vəzir*, *sədr*, *dəstur*, *xocayı bozorq* titullarını daşıyırdılar, onların vəzifə əlamətləri isə mürəkkəbqabı (*dəvat*) və müəyyən məhud parçadan olan çalma idi².

Şəmsəddin Eldənizin vəzirləri bunlar idi: Muxtarəddin³, Sədəddin Əsəd əl-Əşəll⁴, Şihabəddin Mahmud ibn Sikatəddin Əbd əl-Əziz əl-Hamidi ən-Nişapurı əl-əl-Hərəvi (hicri 561-ci ilin rəbiələvvəl ayında vəfat etmişdir)⁵.

Atabəy Cahan Pəhləvanla Qızıl Arslanın vəzirlərinin adını müəyyən edə bilmədik, ola bilsin ki, yuxarıda adları çəkilmiş şəxslərdən bəziləri onların vəziri olmuşdur.

Atabəy Müzəffərəddin Özbəkin vəzirləri "Günlərin saçını ağarmağa məcbur edən və uzun illər ərzində divanın işlərini öz əlində saxlayan"⁶ Rəbibəddin Əbülqasım Harun ibn Əli ibn Zəfir Dəndan (1227-ci ildə vəfat etmişdir), onun oğlu Muin əl-İslam⁷ və "məşhur vəzirlər nəslindən olan, atabəylər dövləti zamanı Naxçıvanda *divanə əl-istifadə* xidmət etmiş" Fəxrəddin Əbülfəzl Məhəmməd ibn Deyləm şah ibn Məhəmməd ən-Naxçıvani idilər. Monqollar zamanı sonuncu vəzir işdən uzaqlaşdı, cəmiyyəti tərk etdi və hər şeydən imtina edərək Əhərə getdi, orada şeyx Qütbəddin əl-Əhəriyə qulluq etməyə başladı⁸.

Dövlətdə üçüncü vəzifə böyük və ya "ulu hacib" vəzifəsi idi⁹. Başqa Səlcuq Səlcuq sultanlarının hakimiyyətində olduğu kimi, İraq sultanlığında da hacib (*əl-*

¹ H. Horst, səh. 27-28; Müq. et: Ч. Стори. 11. стр. 751-752.

² İbn əl-Əsir, VIII, səh. 130; Xondəmir. Xəbib, səh. 453; В. В. Бартольд, I, səh. 288.

³ Əl-Bundari, səh. 303. Təəssüf ki, onun tam adını müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

⁴ Yənə orada.

⁵ İbn əl-Əsir, IX, səh. 93; əl-Bundari, səh. 289, 297, 301; Ravəndi, səh. 268.

⁶ Ən-Nəsəvi, səh. 46, 58-61, 211.

⁷ İbn əl-Füvəti, IV/3, səh. 140.

⁸ Yənə orada.

⁹ Əl-Kəlkəşəndi, V, səh. 449-450.

hicab) vəzifəsi ən mühüm vəzifələrdən idi. Bu vəzifəni icra edən şəxs *amir əl-hacib əl-kəbir* və ya *hacib əl-xass əl-həzrət* rütbəsini daşıyırdı.

O, hökmdarların şəxsi kamerdineri (saray xadimlərinə verilən fəxri ad) idi və dövlət başçısına aid mühüm işlər haqqında məlumat verir, onun tələbatı qayğısına qalır və saray mərasimlərini təyin edirdi. Bəzən hacib öz hökmdarların yanında elə nüfuz qazanırdı ki, hökmdar ona ikinci bir vəzifə də verirdi. Məsələn, 1224-cü ildə Xarəzmşah Cəlaləddin Məngüqumun qardaşı Qiyasəddin Pır şah (1220-1229-cu illərdə hökmranlıq etmişdir) Azərbaycana soxulub, atabəy Özbəkin torpaqlarını Naxçıvana qədər tutarkən, o, Naxçıvan kimi mühüm sərhəd vilayətin vəziratını öz hacibi Sədrəddin Əbül-Bərəkət əl-Osmana verdi. Mənbələrdə Pır şahın arzusunu ifadə edən aşağıdakı sənəd qalmışdır: "Sədrəddin Əbül-Bərəkət əl-Osmana verdi. Mənbələrdə Pır şahın arzusunu ifadə edən aşağıdakı sənəd qalmışdır: "Sədrəddin Əbül-Bərəkət əl-Osmanı xəlifə Osman ibn Əffan əslindən olan ləyaqətli adamdır... hökmdarın şəxsi kamerdineri vəzifəsi (*mənsəb-i həcəbat-i xass-i həzrət*) ona tapşınır. O, həmin vəzifəni tutmaq üçün zəruri keyfiyyətlərə malikdir. Hökmdara aid işlər (*ərz-i mühimmat-i xass*) haqqında və ümumi ehtiyaclar (*rəfi-i hacət-i anım*) barədə məlumat vermək ona tapşılır. Saray məmurları və qulluqçuları ona qulaq asmalıdırlar: bütün məsələlərdə onun səlahiyyəti vardır, sarayda onun tərəfindən qoyulmuş qaydalar qanun qüvvəsinə malikdir.

Bu yaxınlarda biz ona hacib vəzifəsindən əlavə, Naxçıvanın vəzirliyini də tapşırdıq ki, kafirlərin ağılığı nəticəsində yaranmış itkiləri aradan qaldırsın, ədalətli bərpa etsin, dini cəmiyyətlərin, müsəlman və bütpərəstlərin vəziyyətlərini yaxşılaşdırsın, hər bir kəslə öz ləyaqətinə görə rəftar etsin, yalnız köhnədən təyin olunmuş vergiləri -müsəlmanlardan xəracı və zimmilərdən cizi alsın"¹.

Hacib hökmdarın göstərişini icra olunmaq üçün şifahi surətdə vəzirə çatdırırdı². Hacib hökmdarla sahibkarlar arasında əlaqə yaradan şəxs idi. Bəzən haciblər qoşuna və hərbi əməliyyatlara da rəhbərlik edirdilər.

Rey hökmdarı Hüsəməddin İncə sultanın və atabəy Eldənizin tabeliyindən çıxanda, Eldəniz öz hacibi Nüsrətəddin Cahan Pəhləvanı qoşunla onun üstünə göndərdi. İncə məğlub edildi və Şəmsəddin Eldəniz "Rey vilayətini *iqta* şəklində öz oğlu Cahan Pəhləvana verdi. Vəzir Sədəddin əl-Əşəll şəhərin hakimi (*əl-hakim*) və Pəhləvanın demək olar ki, bütün işlərində müvəkkili (*əl-mütəvəkkil*) oldu"³.

Atabəy Eldənizin hacibi Toğrul Təkin Ayaz idi⁴. Atabəylərdən Əbu Bəkrin və Özbəkin böyük hacibi Nəsirəddin Məhəmməd idi⁵. Atabəy Özbəkin hacibi Şəmsəddin əl-Qu mi idi. O, atabəy səfirinin gürcülərə tapşırığını yerinə yetirirdi¹.

¹ H.Horst, səh.124. Pırşahın Azərbaycandakı əməliyyatları haqqında bax: Ən-Nəsəvi, səh.120.

² Əl-Bundari, səh.107.

³ Əl-Hüseyni, v.86a.

⁴ Əl-Bundari, səh.297.

⁵ Ən-Nəsəvi, səh.204.

Atabəylərin xüsusi təsisatları (divan əl-xass). Öz həmqəbilələri ilə birlikdə köçəri həyat sürən Səlcuq qəbilələrinin başçıları zaman keçdikcə islamın və müsəlmanların sultanlarına çevrilirdilər², atabəylər heç bir qəbilə əlaqələrinə malik deyildilər. Bunlar sadəcə olaraq bir yeri-yurdu, əsli-nəşəbi olmayan adamlar idilər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Şəmsəddin Eldəniz məmlükdən sultan mətbəxinin nəzarətçisi vəzifəsində yüksəldi və saray məmuru oldu. Sonra o, əmir, atabəy və nəhayət müstəqil hökmdar oldu. Onun oğlanları yüksək rütbəli dövlət xadimləri olur, sonra isə Qızıl Arslan kimi tək-cə məhiyyət etibarını ilə deyil, həm də formaca tam hakimiyyətli hökmdara çevrilərək, "islam sultanı" titulu qəbul edirlər. Keçmişdə məmlük olmuş başqa atabəylər də eynilə bu cür yüksək hakimiyyət əldə edərək, dövlətin bütün idarə işlərinə qarışır və ya ona başçılıq edirdilər.

Atabəylərin sarayı (*dərgah, bargah*) Səlcuqilərdə olduğu kimi³, ilkin köçəri həyat tərzinə uyğun surətdə təşkil olunmuşdu və xəzinə⁴ ilə hərbi nəqliyyat həmişə onların yanında olurdu. Həm Səlcuq sultanlarının, həm də Azərbaycan atabəylərinin tez-tez öz paytaxtlarını dəyişdirmələrini (İsfahan, Həmədan, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Marağa)⁵ bununla izah etmək olar.

Hökmdarın bütün əmlakını *divan əl-xass* ("şəxsi divan") adlanan təşkilat idarə edirdi. Atabəylərin bütün var-dövləti, o cümlədən dövlətə məxsus olan *əmlak əl-xass* ("şəxsi [torpaq] mülkü"), *əsbab əl-xass* ("şəxsi daşmar əmlak"), *əmlak xalisat əd-divan* ("divana tabe olan torpaq mülkü"), *diya* (ağalq yeri), *əkər* (malikanə, mülk), *müstəqəllat* ("daşınmaz gəlir")⁶ və *müstəcərat*⁷ kimi kateqoriyaları ilə bağlı maliyyə haqq-hesabını aparır və onların gəlirini hesablayırdı⁸.

Naxçıvan, Muğan kimi ən iri vilayətlər (əyalətlər) *divan əl-xassa* və ya *divan əl-əlaya* (Ali divan) tabe idi. Taxt-tac əmlakı hökmdarın mülkiyyəti idi, öz torpaqlarını *iqta* şəklində hərbi rəislərə və başqa şəxslərə və ya xüsusi mülkiyyət kimi (*mülk*) hakim sülalənin üzvlərinə paylaya bilərdi⁹.

¹ Yəni orada, səh.158.

² В.В.Бартольд, V, стр. 93.

³ Н.Норст, səh.16.

⁴ Ən-Nəşəvi, səh.60.

⁵ М.Ф. Санауллах стр.7-8, 39.

⁶ Тərcümə О.О.Бошқоқовундур. Вах:А.М.Беленицкий, И. Б. Бентович, О. Г. Большаков. Средневековые город, стр. 393.

⁷ Sonuncu terminin mənası məndən tam aydın olmur. Söhbət hökumətin hamiliyinə, müdafiəsinə verilmiş əmlakdan və ya torpaqdan gedir.

⁸ Н.Норст, səh.20 və həmçinin göstərici

⁹ Ən-Nəşəvi, (səh. 163): Gəncədə taxt-tacın əmlakı haqqında danışılan yerə, xass torpaqları sırasındakı Beyləqan və Ərdəbilin daxil olmasından danışılan yerə və xassın Təbrizdə olan torpaqları haqqında danışılan yerə (səh.175, 219).

Ataböylərin xəzinəsi də (*xəzinət əl-xass*) bütün səlcuq hökmdarlarına olduğu kimi, bilavasitə taxt-tacla bağlı müəssisə idi¹. Ataböylərin xəzinəsi həmişə olduğu yerdə yerləşirdi², əsas xəzinə isə Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında qalasında saxlanılırdı. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyət dövründən başlayaraq dövlətin bütün gəliri bura daşınırdı³. Hökmdarın xəzinələrinin bir hissəsi Sərcəxan Sərcəxan qala-sında yerləşirdi⁴.

Səlcuqilərdə olduğu kimi, Ataböylər dövlətinin həyatında da şahzadələr (məliklər) böyük rol oynayırdılar. Onlar hətta həddi-buluğa çatmamışdan başqa əyalətlərin canişini təyin edilir və xüsusi saraya məlik idilər.

Əgər atabəy Şəmsəddin Eldənizin oğlanları Səlcuq sultanının sarayında yalnız yüksək vəzifə daşıyırdılarsa, Cahən Pəhləvan öz qardaşı Qızıl Arslanı Azərbaycanda və Arranda canişin təyin edir⁵. Sonra Cahən Pəhləvanın böyük oğlu Əbu Bəkr Azərbaycan və Arranın canişini təyin olunur⁶. Cahən Pəhləvanın o biri oğlu Qutluq-İnanc Mahmud Rey, İsfahan və İraqın bir hissəsinin canişini, Həmədanın canişini isə Müzəffərəddin Özbək idi⁷. Atabəy Özbəkin oğlu Qızıl Arslan Xamuş Azərbaycanın canişini⁸, Cahən Pəhləvanın qızı şahzadə (*məlikə*) Cəlaliyyə isə Naxçıvanda canişin idi⁹.

Azərbaycan Ataböyləri canişinlərinin hamısının öz sarayı, vəziri və hacibi var idi. Məlikə Cəlaliyyənin sarayında bütün vəzifələri demək olar ki, yalnız qadınlar tuturdu¹⁰.

Azərbaycan Ataböyləri dövlətinin həyatında, xüsusilə də saray çəkişmələrində hakim sülalənin qadınları da mühüm rol oynayırdılar¹¹. Qeyd olunduğu kimi, Şəmsəddin Eldənizin arvadı və Sultan Arslan şahın anası Məhmünə xatın oğluna dövləti idarə işləri ilə məşğul olmadan şahlıq etmək imkanı yaratmışdı.

Cahən Pəhləvandan başlayaraq, Azərbaycan Ataböyləri dövlətinin idarə edilməsi üçün ali müəssisə (*divan əl-əla*) var idi ki, ona vəzir başçılıq edirdi. Bu müəssisənin nəzdində dövlət dəftərxanası (*divan əl-inşa'* və ya *divan ət-tuqra*), maliyyə və ya xəzinədarlıq (*divan əl-istifa*) var idi.

Dövlət dəftərxanası həm daxili, həm də xarici yazışmanı yerinə yetirirdi. Dövlət dəftərxanasının başçısı epistoliar üslubun ustası olmalı idi, çünki dövlət

¹ A.Lambton, p.125.

² Ən-Nəsəvi, səh.60.

³ Əl-Hüseyni, vər.127a; müəllifi naməlum "Oğuznamə", səh.80.

⁴ Əl-Hüseyni, vər.104a.

⁵ Əl-Hüseyni, vər.97a; Ravəndi, səh.309.

⁶ İbn İsfəndiyar, səh.254.

⁷ Əl-Hüseyni, vər.98a; Тстория и восхваление венценосцев, стр.

⁸ Ən-Nəsəvi, səh.175-176, 198, 212, 217.

⁹ Ən-Nəsəvi, səh.120, 208, 209, 229.

¹⁰ Yenə orada, səh.209.

¹¹ Səlcuqilər dövründə qadınların rolu haqqında bax: М.Ф.Сапауллах, стр. 1-17.

sənədlərinin tərtibində ədəbi formanın kamilliyinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir¹.

Dövlət dəftərxanasının başçısı *münşi* və ya *tuğrayı* idi. Biz Azərbaycan Atabəyləri dövlətində bu vəzifədə çalışan şəxslərin adını bilmirik, lakin həmin vəzifənin irsi olduğunu və onun sahiblərinin, eləcə də onların nəsilələrinin "ət-tuğrayı" ləqəbini daşıdıqlarını nəzərə alsaq, onda Azərbaycan Atabəyləri dövlətində ən məsul vəzifələrdə işləmiş təbrizli ət-tuğrayilərin adlarını misal olaraq çəkmək olar².

Maliyyə idarəsinə və ya xəzinəyə ali maliyyə məmuru (*mustəvfi əl-məmalik*) rəhbərlik edirdi. O, taxt-tac və xəzinənin maliyyə cəhətdən təmin olunması da daxil olmaqla dövlətin maliyyə müəssisələri sistemində başçılıq edirdi. Atabəy Özbəkin vaxtında Kəmaləddin əl-Mustəvfi xəzinə rəisi idi³. Yerli maliyyə-smeta idarələrinin rəisləri yerli mustəvfilər idilər⁴.

Dövlətin əsas idarələrindən biri hərbi idarə idi. Ona *sahib divan əl-'ard* və ya *arid* başçılıq edirdi. O, hərbi *iqtalara* nəzarət edir (lakin onları paylaya bilməzdi), bütün rütbədən olan hərbi qulluqçuların şikayətlərinə və haqlarının ödənilməsinə baxırdı. Dövlətdə poçt idarəsi də mövcud idi. Poçt öz müstəqim vəzifəsindən əlavə, yuxarı təşkilatlar üçün hər cür məlumat toplamaqla və casusluqla da məşğul olurdu.

Azərbaycan Atabəyləri dövləti müxtəlif vaxtlarda bir sıra iri vilayət və əyalətlərdən təşkil olunmuşdu. Onların adətən dəqiq müəyyən olunmuş sərhədləri yox idi. Dövlətin tərkibində həmişə Azərbaycan, Arran, Naxçıvan, Fars İraqı, Rey və Həmədan vilayətləri daxil idilər.

Hər bir vilayətin qubernatoru (*vali*) hökmdarın müavini və öz vilayətlərində olan bütün idarə obyektləri üçün məsul idi. Səlcuqilər və Atabəylər dövründə valilər demək olar ki, həmişə türklərdən olurdu və həmin vəzifəni tutmazdan qabaq əksər hallarda qoşun əmirləri idilər. Rəsmi sənədlər valinin xidməti vəzifələri sırasında birinci növbədə təbəələyə qarşı qayğıkeşliyi, islamın qoyduğu qayda-qanunlara əməl olunmasını və onların yayılmasını, təbəələyə qarşı rəhmdarlığı və ədalətliliyi, sakitliyi və qaydanı qorumağı, cinayətkarların cəzalandırılmasını, zəiflərə və yoxsullara dayaq durmağı, dinə münasibətləri olan adamlara - seyidlərə, imamlara, sufilərə, ruhanilərə, şeyxlərə xüsusi hörməti qeyd edirdilər⁵.

¹ Cahən Pəhləvanın xarəzmşah Təkişə məktubları. *Divan əl-inşā* haqqında ətraflı: Ал-Калкашанди, I, стр.91-104; III, стр.490-492; V, стр.464-465; H.Horst, p.31-36.

² Ən-Nəsəvi. Göstərici üzrə.

³ Ən-Nəsəvi, səh. 164-165.

⁴ Mustəvfi" sözü bəzən "xəzinədar" kimi tərcümə olunur, lakin mustəvfi xəzinə gözətçisi deyildi. Hər bir xəzinənin özünün gözətçisi var idi. Mustəvfi vergilərin hesabını aparır, məmurların maaşları üçün ayrılmış xərclərə baxırdı.

⁵ H.Horst, I-1, I-3 sənədləri

Vali ruhanilərə qarşı diqqətli olmalı və dini işlərdə onların məsləhətlərinə əməl etməli idi¹. O, mədrəsələrdə müqəddəs vəzifəsinə yalnız bacarıqlı imamlar təyin etməli idi. Mədrəsəyə nəzarət və onu idarəetmə işi isə valinin öz üzərinə düşürdü. Vali öz vilayətinin dünyəvi hakimi idi. Bu vəzifədə ona tövsiyə olunurdu ki, hökm çıxararkən və cinayətkarları cəzalandırarkən vicdanla və düzgün hərəkət etsin². Hakimlər (*qazılar*) valiyə tabe idilər. Vali onların işinə nəzarət edir, qazılar da həmişə valinin köməyinə arxalanırdılar³.

Vali vilayətin bütün məmurlarının rəisi idi. Belə ki, o, onları vəzifəyə təyin edir, rütbələrini artırır və kiçildir, işdən azad edirdi⁴. Vali məmurlarına göstəriş verməli idi ki, onlar camaatla və xüsusilə də adlı-sanlı adamlarla ədalətlə rəftar etsin, mülki idarə işlərində heç bir yenilik tətbiq etməsinlər⁵.

Maliyyə idarəsi valiyə tabe idi. Ali maliyyə məmuru vilayətin mustovfisi idi. Hər bir mahalda və vilayətdə vergiyığan (*amil*) vali tərəfindən təyin olunurdu.

Vali öz vilayətində ali baş komandan idi. Valiyə onun tabeliyində olan əyalətləri, xüsusilə də sərhəd rayonlarını müdafiə etmək əmri verilirdi⁶.

Vilayətdə vəzifəcə ikinci şəxs valinin vəziri idi. Məsələn, Qiyasəddin Pir şah Azərbaycanda olarkən, o, öz hacibini Naxçıvan vilayətinin vəziri təyin etdi. Vəzir Sədrəddin Əbül-Bərakət əl-Osmaniyə yuxarıda (səh. 198) qeyd olunmuş vəzifələrdən başqa, aşağıdakı işləri də gönnək tapşırılmışdı: "Əgər Naxçıvan qalasının adamlarından hər hansı biri islamı qəbul edib dinsizlikdən imtina etsə, vəzir onu cizi ödəmədiyi üçün məsuliyyətə cəlb etməməli və heç bir tələb irəli sürməməlidir. O, [xristianların] kilsə tikmələrinə, onu təmir etmələrinə, kilsələrə adam yığmalarına mane olmamalı, lakin onların mühüm bir yenilik və təzə ziyarət yerləri yaratmalarına yol verməməlidir. Bundan əlavə, o, istərsə yüksək, istərsə də aşağı təbəqədən olan xristianların müsəlmanlardan ayrı yaşamaları qayğısına qalmalı, onlara at üstündə gəzməyi və silah gəzdirməyi qadağan etməlidir.

Vəzir yolları qorumaq, zimmi silkindən olanların islam məntəqəsindən çıxıb, dinsizlərə birləşməsinin qarşısını almaq üçün bütün gediş-gəliş yollarını nəzarət altında saxlamalı idi. Heç bir tacir - istər müsəlman, zimmi, dindar, ya əcnəbi olsun - həmin yerə silahla, qulla və mal-qara ilə getmək imkanına malik olmamalıdır. Düşmən ölkədən (*dar əl-hərb*) islam ölkəsinə (*dar əl-islam*) köçmək istəyənləri o, hörmətlə və ədəblə qarşılamalı, lakin onların ölkədə həddindən artıq çox məskunlaşmasına yol verməməlidir.

¹ Yenə orada, İ-3, İ-6 sənədləri

² H.Horst, 1-13, İ-14 sənədləri

³ Yenə orada, İ-1, İ-13 sənədləri

⁴ Yenə orada.

⁵ Yenə orada.

⁶ Yenə orada, İ-10 və İ-12 sənədləri.

Əgər müsəlmanlardan biri kafirlərin tərəfinə keçmək istəsə, vəzir ona sərbəstlik imkanını verməməli, istədiyini deməyə və yerinə yetirməyə qoymamalı, üç gün ərzində onunla yumşaq rəftar etməli və cəhd göstərməlidir ki, o, dinə olan şəkkindən əl çəksin. Əgər həmin şəxs yenidən dinə qayıtsa, "onda vəzir, böyük qələbə qazanmış olur". Əks təqdirdə vəzir onun bəraəti haqqında deyil, edamı haqqında hökm verməlidir... Xain düşmən ölkəyə (*dar əl-hərb*) keçə bilsə, onda vəzir onun daşınmaz əmlakını müsadirə etməli və onun hamısını vəkil edilmiş şəxslərə verməlidir ki, əgər o, peşman olub geri qayıtsa, malını özünə qaytarsınlar. Əgər xain qayıtmasa, onda onun vaxtı keçmiş borc və öhdəlikləri ödənilməyənə sonrakı vəkil edilmiş şəxslər dövlətin müddətinin gəlirini qənimət şəklində götürüb, qalan əmlakı onun varislərinə qaytarmalı idilər"¹.

Sənəddən görüldüyü kimi, Naxçıvan bir sərhəd vilayəti kimi xüsusi rejimdə idi. Burada başqa dinə - xristianlığa etiqad edənlərin nüfuzu məhdudlaşdırılmışdı və müsəlmanlığın saxlanması üçün ciddi nəzarət mövcud idi.

Vilayətin vəzirlərindən başqa əyalət və şəhərlərdə də vəzir vəzifəsi mövcud idi. Məsələn, Təbriz vəziri məşhur Şəmsəddin Tuğrayı idi². Səlməs, Urmiya və Xoy əyalətlərinin də öz vəzirləri var idi³.

Şəhərləri valinin adından şəhər rəisləri idarə edirdilər. Ətraf kəndlər onlara tabe idi⁴. Rəislər, bir qayda olaraq, yerli tanınmış nəsilədən seçilirdi. Onların vəzifəsi həmişə irsi olurdu. Ətrafdakı mahal və kənd rəisləri şəhər rəisinə tabe idilər. Rəis məmurlarla təbəələr arasında vasitəçi idi və şəhər, kənd əhalisinin hökmdar qarşısında öz vəzifələrini yerinə yetirərkən qayda-qanuna əməl etmələrinə cavabdeh idi. Şəhər rəisinə axtarış rəisi tabe idi. O, həmin şəxsi bu vəzifəyə təyin edir və onu dəyişdirirdi, çünki rəis də şəhər və mahalda təhlükəsizlik və sakitlik üçün məsuliyyət daşıyırdı.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətində ən görkəmli əyanlardan biri Ət-Tuğrayı nəslindən olan rəislər idilər. Onlardan yaşca ən böyüyü -Şəmsəddin Təbrizin vəziri idi. Onun qardaşı oğlu Nizaməddin isə şəhərin rəisi idi. Tuğrayı nəslinin nümayəndələri "camaatın boynuna minərək, şəhərdə tam hakimlər kimi sərəncam verir, əhali isə şəhər atalarının qanına işləmiş "məhəbbətdən" irsən almış şəhər rəisi və vəzirlərini, onların sələflərinə olduğu kimi, razı salırdılar"⁵. Şəmsəddin Ət-Tuğrayı "Təbriz sakinlərinin tək-cə əmlakı haqqında deyil, onların həyatı barəsində də istədiyi göstərişi verirdi. Əhali isə onun hakimiyyətinə ona görə dözüdü ki, onun əslinə-nəcabətinə hörmət edir və ailəsini sevirdilər. Ona sədaqət əhalidə bir

¹ H.Horst, p.124-125. Nəişənli Əbu Bəkr Siyavuş oğlu belə xainlərdən olmuşdur. O, "dədə-baba dinindən dönərək, xristianlığı qəbul etmək arzusunda olmuşdur". Памятники армянской агиографии. Мученичество Абу Бафра (Осена), стр.254-264.

² Ən-Nəsəvi, səh.276.

³ Yenə orada, səh.200.

⁴ A.Lambton, p.290 və sonrakı səhifələr

⁵ Ən-Nəsəvi, səh.155, 156.

and şəklini almışdı. Hətta hörmət və vicdan yox olanda və ürəklər öz daxili aləmini açanda, qara camaat (*amma*) itaətlə onun qapısına doğru gedərək, onun əmr və göstərişlərinə əməl edirdilər. O, bacardığı qədər Təbrizin möhkəmləndirilməsi və müdafiəsi qeydinə qalırdı"¹.

Gəncənin rəisi və atabəy Özbəkin canişini "var-dövlət, pul, qüdrət və geniş hakimiyyət səlahiyyətinə malik olan"² Cəmaləddin əl-Qumi idi. Təbriz əyalətində olan Quzekunan kəndinin rəisinin də adı məlumdur. O, "yüksək qonaqpərvərlik göstərərək, mətbəx, çörəkhana və tövlələr üçün nə lazımsa hamısını tapır, həmçinin qonaqları, saray adamlarını və yüksək şəxsləri yaxşı qəbul edirdi"³.

Ərdəbilin rəisi Fəlakəddin Əbu-n-nəsr əl-Cüneyd ibn İsmayıl ibn Əli ibn İsmayıl əl-Ərdəbili (hicri 615-ci ildə vəfat etmişdir) idi⁴.

Rəislər öz mahallarında dünyəvi hakim idilər, lakin şəraitə görə dini hakimlərlə (*qazi*) və imamlarla razılaşırdılar.

Şiə qazısından başqa, dövlətin hər bir şəhər, mahal və kəndində yerli qazılar var idi. Monqolların hücumlarından əvvəlki son üç-dörd onillikdə qazi vəzifəsində çalışmış bir sıra azərbaycanlı qazının adına İbn əl-Fuvatinin əsərində rast gəlirik.

Təbrizin qazısı şəhər rəisi Şəmsəddin ət-Tuğrayinin qardaşı oğlu Qəvaməddin Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əbd əl-Malik Məhəmməd əl-Xəddadi ət-Təbrizi idi. Bu vəzifə ona irsən ata-babalarından qalmışdı. O, "öz əsillərinin Kəbənin açarçıları (anbardarları) olan banu Şeybana aid edən görkəmli qazılar nəsindən idi. Təbrizdə hökumətin yarısı və qazi vəzifəsi ona məxsusdur"⁵. Təbrizin qazılar qazısı Fəxrəddin Əbül-Fəzl Əhməd ibn Məhəmməd ibn Əbd əl-Məlik əl-Xəddadi ət-Təbrizi idi⁶. Yəqin ki, o, yuxarıda adı çəkilən Təbriz qazısının qazısının oğlu imiş.

Təbrizdə məhkəmə hakimiyyətinin yarısı Qəvaməddin Əbül Məcd ibn Əbül-Fəzail ibn Əbd əl-Hamid əl-Qəzvini ət-Təbriziyə məxsus idi⁷.

Marağanın qazısı "Azərbaycan qazıları nəsindən olan"⁸ Qütbəddin Əbül-Xeyr Şəfa ibn Əbd ər-Rəhim əl-Maraği idi. Marağanın irsi qazısı həmçinin İmadəddin Əbül-Fərac Məsud ibn Kəmaləddin Əbu Möhsün ibn İmadəddin Əbd əl-Fəmid əl-Maraği idi. O, "Marağanın irsi qazılarından idi. Hicri 640-cı ildə vəfat etmişdir"⁹.

¹ Yəne orada, səh.276-277; İbn əl-Əsir, IX, səh.339.

² Ən-Nəsvi, səh.63, 285.

³ Yəne orada, səh. 218-129.

⁴ İbn əl-Fuvati, IV/3, səh.494.

⁵ İbn əl-Fuvati, IV/4, səh.826; Ən-Nəsvi, səh.165; Rəşidəddin, 1/2, səh.242.

⁶ İbn əl-Fuvati, IV/3, səh.100-101.

⁷ Yəne orada, IV/4, səh.822.

⁸ Yəne orada, səh.649.

⁹ Yəne orada. V/2, səh.863.

Əbhərin qazısı "qazılar nəsindən olan"¹ Əlaəddin Əbül-Qasım Yəhya ibn Yusif ibn Yəhya əl-Əbhəri idi.

Beyləqanın qazısı Əminəddin Əbül-Fərac Məsud ibn Əhməd ibn Mahmud əl-Beyləqani idi. O, "Beyləqanın adlı-sanlı qazılar və əyanlar nəsindən olub, öz biliyi və fəaliyyəti ilə Arranda şöhrət qazanmışdı"².

Mərəndin qazısı İzzəddin Camal əl-İslam Əbus-Suna Mahmud ibn Məhəmməd ibn Nuri əl-Mərəndi idi (hicri 596-cı ildə vəfət etmişdir)³. Gəncənin

Gəncənin qazısı "qazılar nəsindən olan"⁴ Fəlakəddin Əbül-Həsən Əli ibn Əbdullah əl-Cənzi idi.

Şirvan qazısı "hüquqşünaslığın və inzibati hüququn gözəl biliciləri olan qazılar nəsindən çıxmış"⁵ Qiyasəddin Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Əbdullah ibn Abbas əş-Şirvani idi.

Sərəbın qazısı Əlaəddin Mənsur ibn Mahmud ibn Yusif ibn əl-Əziz əs-Sərəbi idi⁶.

Əhər yaxınlığındakı Varzuqan şəhərciyinin qazısı Kəmaləddin Əhməd ibn əl-Əziz əl-Maraği idi⁷.

Gəncə yaxınlığındakı Sakurabad kəndinin qazısı Ümdətəddin Əbu Mənsur Vahuzən ibn Əbül-Qasım Əbdullah ibn Əmr əl-Cənzi əs-Sakurabadi idi. O həmçinin öz kəndinin xətibisi və Fəqihisi idi⁸.

Bütün bunlar göstərir ki, adlı-sanlı şəxslərin ailələrindən çıxmış qazı, eləcə də reis vəzifələri əslində irsi idi. Yüksək rütbəli vəzifələrin irsi olması haqqında hələlik əlimizdə tam (dəqiq) məlumat yoxdur. Lakin vəzir, mustovfi, müşrif və başqa bu kimi vəzifələrin də bir ailənin nümayəndələri tərəfindən tutulmasını hesab etməyə əsas vardır. Bu vəzifəli şəxslərin sahibkar (mülkədar) şəxslərdən və ali rütbəliyərdən asılılığı isə ənənəvi irsililiyin sahibliyini nisbətən azaldırdı.

VI FƏSİL ŞƏHƏRLƏR, SƏNƏTKARLIQ, PUL TƏDAVÜLÜ VƏ FAYDALI QAZINTILAR

Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyət dövrü ölkədə şəhər həyatının çiçəklənməsi əsridir. Bu dövrdə Azərbaycanın bir çox şəhərləri orta əsr

¹ Yəne orada, V/2, səh.1112.

² Yəne orada, V/2, səh.954-955.

³ Yəne orada, IV/1, səh.351.

⁴ İbn əl-Fuvati, IV/3, səh. 505.

⁵ Yəne orada, IV/2, səh. 1211.

⁶ Yəne orada, IV/2, səh.1107.

⁷ Ən-Nəsəvi, səh.165.

⁸ İbn əl-Fuvati, IV/2, səh.894.

sənətlərinin bütün növlərini özündə toplamış iri yaşayış məntəqələri idi. Şəhərlər həm daxili, həm də xarici ticarətin mərkəzi rolunu oynayırdı. Əgər Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz və Şamaxıda 100 min və daha artıq, Gəncədə isə yarım milyona qədər əhali yaşadığını nəzərə alsaq, onda aydındır ki, bu inkişaf kənd yerlərindən şəhərlərə əhali axınını tələb edən yüksək inkişaf etmiş çoxsahəli kустar sənayedə çalışan adamların sayının artması hesabına yaranırdı. Bunun kənd təsərrüfatının inkişafına nə dərəcədə təsir etdiyi haqqında əlimizdə məlumat çox azdır.

Mənbələrin məlumatının azlığı və XII-XIII əsrlərdəki Azərbaycan şəhərlərinin arxeologiyasının öyrənilməməsi (bunu təəssüf hissilə qeyd edirik) tədqiqatçı üçün böyük çətinliklər törədir¹. Bununla belə yazılı abidələr şəhərlərin qaynar həyatının mənzərəsini yenidən canlandırmaq imkən verir və oxucu, şübhəsiz ki, Nizami dövründə Azərbaycan şəhərlərinin ictimai və mədəni həyatının əlamətlərini təsəvvür edə bilər.

Bu dövrün ən iri şəhəri təkcə Qafqaz miqyasında deyil, həmçinin bütün Yaxın və Orta Şərqdə ən mühüm ticarət-sənət mərkəzi olan Gəncə² idi. Bir orta əsr əsr şərinə deyildiyi kimi:

Yalnız bir neçə şəhər başqalarına nisbətən, Daha bol, daha varlı və daha məhsuldardır. İqlimi və torpağının bərkətli olmasına görə Onlar içərisində Arrandakı Gəncə bütöv xəzinədir³.

Gəncə əvvəlcə Solcuq sultanlarının - canişinlərinin paytaxtı, sonra isə Eldənilərin paytaxtlarından biri olmuşdur. Əhalisinin sayına görə Gəncə o dövr Şərfinin bir çox şəhərlərini ötüb keçmiş və onun şöhrəti bir çox ölkələrə yayılmışdı. Bu dövr abidələrinin verdiyi məlumata görə, Gəncə "mühüm şəhər"⁴, "böyük şəhər və paytaxt (*dar əl-mülk*)" idi, onun istehkamları, hündür divarları və dərin xəndəkləri olan böyük qalası var idi"⁵. O həmçinin Arran əyalətinin paytaxtı idi və burada Səlcuq sultanı Qiyasəddin Məhəmməd Təpərin taxt-tacı yerləşirdi. Xarəzmşah Cəlaləddin Məngüburn qədər yüz ildən artıq bir müddət ərzində hakimiyyət simvolu olan həmin taxt-tac 1231 -ci ildə Bəndərin rəhbərliyi ilə üsyan etmiş gəncəliklər tərəfindən dağıdıldı⁶.

Gəncə "müsəlman aləminin sonuncu sərhəd avanpostu (ön keşik məntəqəsi) idi"⁷, ona görə də bütün hökmdarlar, o cümlədən də atabəylər onun möhkəmləndirilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdilər. Lazım olduqda Gəncə düşmənə qarşı çoxlu miqdarda əla silahlanmış döyüşçü çıxara bilərdi. Mənbə qeyd

Bu baxımdan yalnız Beyləqan istisnalıq təşkil edir. Q.M.Əhmədov 20 il onur öyrənilməsi ilə məşğul olmuşdur.

² Yaqut, VI, səh.171-172.

³ Həmdullah Qəzvini, səh.93. Burada cinas vardır: cənə "xəzinə" və Cənə-Gəncənin adıdır.

⁴ Мхитар Гомш, стр. 12.

⁵ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.351; N.D.Mikluxe-Maklay. XIII əsrin naməlum əsəri, səh.208.

⁶ Ən-Nəsəvi, səh.286.

⁷ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.522; əl-Bakuvî, 9a.

edir ki, Gəncənin sakinləri həmişə özləri ilə silah götürür¹ və "buraya silahı [müsəlman] aləminin hər yerindən ona görə də gətirirlər ki, o [şəhər] gözəldir. Onun cavanları cəsur oxatanlar və din uğrunda vuruşan döyüşçülərdir; onlar yayı yaxşı dartır və oxları yonurlar"². Elə şəhərin özündə də silah istehsalı yüksək səviyyədə dururdu³. Gəncədə bütün sənət növləri inkişaf etmişdi, lakin mənbələr ipəkqurdu yetişdirilməsini, ipək emalını və parçasının keyfiyyətinə görə başqa yerlərin məhsulunu ötüb keçən gözəl ipək parçalar hazırlanmasını xüsusi qeyd edirlər.

Zəkəriyyə əl-Qəzvininin xam ipəyin emalı barədə təsviri maraqlıdır: "Şəhərin özündə kanal vardır. Ona iki yolla enmək olar. Onlardan biri Bab əl-Məqbərə (qəbiristanlıq qapısı) adı ilə məşhurdur, ikincisi isə Bab əl-Bərdə (Bərdə qapısı) adlanır. Əhali suyu Bab əl-Məqbərədən götürür və ipəyi həmin suda yuyurlar. Bundan sonrs həmin ipəyin qiyməti Bab əl-Bərdədən götürülmüş suda yuyulmuş ipəkdən qiyməti daha yüksək olur. Əgər suyu Bab əl-Məqbərədən götürüb, Bab əl-Bərdəyə gətirsək, onda bu ipəkdən heç nə çıxmaz. əgər bu işi əksinə etsələr, onda əla ipək alınar"⁴.

Gəncədən başqa ölkələrə bahalı ipək parçalardan savayı atlas, parça, iplik parça, ipək iplik, xəz çalma, keçə, həmçinin "əl-gənci" (gəncəli) və "əl-kutni" (pambıq) adlanan geyim göndərilirdi⁵.

1221-ci ilin sonunda monqollar özlərinin birinci basqını zamanı Gəncəyə yaxınlaşarkən "öyrəndilər ki, Gəncənin çoxlu cəsur sakinləri var, onların silahları çoxdur. Buna görə də onlar (monqollar) şəhəri mühasirəyə almayaraq, camaata çapar göndərib, pul və geyim tələb etdilər. Bütün bunları onlara verdilər və monqollar şəhərdən getdilər"⁶.

Gəncə yaxınlığında dəmir və mis filizlərinin olması dəmirçilik, metal emalı, silahqayırma, qab-qacaq hazırlanması, metalda naxış açma və başqa sənətlərin inkişafına imkan yaratdı.

Şərqi başqa şəhərlərində olduğu kimi Gəncədə də yüksək dərəcədə inkişaf etmiş saxsı məmulatı sənəti mövcud idi⁷.

Gəncə "əhalisi sıx olan və çiçəklənən şəhər" və ya əyalət mərkəzi olduğu üçün hökumət idarələrinin çoxu burada toplanmışdı. Gəncədə şəhər əyanlarının gözəl mənzilləri var idi⁸. Burada sultan sarayı, yüksək rütbəli məmurların və ruhanilərin saray və mənzilləri yerləşirdi. Belə binaların tikintisi bənnalar,

¹ Zəkəriyyə əl-Qəzvin, səh.522.

² Н.Д.Миклухо-Маклай. Аноним XIII в., стр. 208.

³ Zəkəriyyə əl-Qəzvin, səh.522.

⁴ Zəkəriyyə əl-Qəzvin, səh.522.

⁵ Yəne orada, səh.421; Н.Д.Миклухо-Маклай. Аноним XIII в. Стр. 208; əl-Bakivi, səh.91. Səlcuqilərdə Gəncə parçasından hazırlanmış fəxri geyim haqqında bax: Nizam əl-Mülk, səh.111.

⁶ İbn əl-Əsir, IX, səh.339.

⁷ Gəncədə qazıntılar zamanı əldə edilmiş arxeoloji materiallar bunu sübut edir.

⁸ Zəkəriyyə əl-Qəzvin, səh.522.

dülgərlər, həkkaklar (daş, ağac üzərində naxış açan ustalar) və yüksək ixtisaslı başqa mütəxəssislər tərəfindən icra olunurdu.

Gəncə sənətkarları, yaqın ki, peşələrə görə cəmiyyətlərdə birləşmişdilər. Şəhər əhalisinin mütəşəkkilliyi in gəncəlilərin atabəy

Əbu Bəkrin hökmranlığı zamanı birləşmiş gürcü-Şirvan qoşunlarına qarşı müqavimətinə əsasən mülahizə yürütmək olar. Təsadüfi deyil ki, 1231-ci ildə xarəzmilərə qarşı baş vermiş qüvvətli üsyana sənətkar Bəndər başçılıq edirdi.

Gəncəli tacirlər yerli istehsahn mallarını Şərqi bir çox şəhər və ölkələrinə aparırdılar¹.

Gəncəlilər yay aylarını Xirək (indiki Hacıkənd) dağı yaxınlığındakı yerdə keçirirdilər. Dağın "ətrafında ətirli otlar, sular və bağlar vardır. Yayda orada hava çox gözəldir. Hər bir ailənin burada evi vardır. Gəncəlilər istilər qurtarmayınca orada qalırlar. Gəncə əyanlarının burada əla evləri vardır"².

Gəncə ətrafında "çoxlu bağlar və böyük meşə sahələri, çoxlu dadlı meyvələr, üzüm, əncir, qovun, paxlalı bitkilər və tut ağacları var idi"³. Gəncə ətrafındakı kəndlər gözəldir, hər tərəfdə yaşıllıq və çoxlu axar su vardır⁴.

Atabəy Şəmsəddin Eldənizin hökmranlığı zamanı, 1139-cu il sentyabr ayının 30-da Gəncədə, onun ətrafındakı şəhər və vilayətlərdə zəlzələ baş verdi ki, bunun nəticəsində "Gəncə şəhəri və onun vilayətləri dağıldı (elə bir yerə hopdu). Zəlzələ şəhəri elə viran etdi ki, sanki o heç yox imiş"⁵. Zəlzələnin şahidi, Gəncə sakini, alban tarixçisi və hüquqşünası Mxitar Qoş bu dəhşətli bədbəxtliyi belə təsvir edir: "Areq ayının 18-ci günü, cümə günündən şənbəyə keçən gecə (30 sentyabr 1139-cu il, şənbə günü) Allahın şiddətli qəzəbi dünyaya töküldü. Yer in hiddəti və qüvvətli dağıntı dəhşətli qəzəblə bu Alban torpağına yetişdi. Bunun nəticəsində onun paytaxtı Gəncə də öz sakinlərini udaraq, cəhənnəmə atıldı"⁶.

Gəncəli Kirakos öz "mənəvi babası" Mxitar Qoşun məlumatını təsdiq edir: "Erməni tarixi ilə 588-ci ildə dəhşətli zəlzələ oldu və paytaxt şəhəri Gəncə dağıldı, onun tikililəri əhalinin üstünə uçdu"⁷.

İbn əl-Əsir bu zəlzələ haqqında belə yazır: "534-cü ildə Gəncədə, Azərbaycan və Arranın başqa dairələrində zəlzələ oldu. Lakin ən güclü zəlzələ Gəncədə baş verdi. Orada çoxlu evlər dağıldı və saysız-hesabsız əhali həlak oldu"⁸.

¹ Sibt ibn əl-Cövzi, VIII/1, səh.168-169.

² Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.522; Həmduləh Qəzvini bu yeri Bərdənin ətrafına aid edir.

³ Н.Д.Миклух о-Маклай.Аноним XIIIв., стр 208.

⁴ Yənə orada.

⁵ Əl-Bundəri, səh.109.

⁶ Мхитар Гош, стр. 11-12.

⁷ Киракос Гандзакечи, стр. 63-103.

⁸ İbn əl-Əsir, VIII, səh.368.

Gəncədə zəlzələ zamanı həlak olanların sayı bir məlumata görə, 230 min nəfər¹, başqa məlumata əsasən isə 300 min nəfərə² çatır. Həm İbn əl-Əsir, həm də əl-İsfahani bu dəhşətli zəlzələnin demək olar ki, müasirləri olmuş və hətta onlar əgər həlak olanların sayını ikiqat artırırsalar belə, yenə də rəqəm 150 min nəfərə yaxın olur. Əgər şəhər əhalisinin yarısının həlak olduğunu fərz etsək, onda heç bir şübhə yoxdur ki, Gəncədə həmin dövrdə 300 mindən çox əhali var imiş.

Təbii fəlakətdən və Gəncə əhalisinin çaşqınlığından ("Bütün kişilər inildəyir, qadınlar acı-acı ağlayır, qocalar da, cavanlar da qəmli fəryad edirdilər")³ istifadə edərək, çar Demetre və baş komandan İvane Mxarqrdzəlinin başçılığı ilə gürcü qoşunları şəhərə hücum etdilər. Onlar "rəhmsizliklə və kobud şəkildə rəftar edir, sağ qalanların üstünə hücum edir və onları ya qılıncdan keçirir və ya özlərinə qul edirdilər [satırdılar]. Onlar bu mühüm şəhərin birdən cəhənnəmə çevrilməsini, yığm-yığm qızıl və insan meyitləri qalağının bir-birinə qarışmasını görsələr də, şəhərə qarşı rəhmli olmaq haqqında düşünmədilər, qızıl və gümüş xəzinələrini qazıb apardılar, basqınlar və işgəncələri ilə [camata] zəlzələnin özündən daha çox əzab verirdilər"⁴. Gəncəli Kirakos və əl-İsfahani bunu da əlavə edirdilər ki, gürcülər özləri ilə Gəncənin şəhər darvazasını apardılar⁵.

Sultanın canişini Qara Sunqur tələsik öz qoşunları ilə Gəncəyə yollandı və Gəncə yaxınlığındakı döyüşdə gürcülər məğlub olaraq şəhərdən uzaqlaşdılar. Az müddətdə Qara Sunqur əhalinin köməyi ilə şəhəri "onun bütün gözəlliyi ilə"⁶ bərpa bərpa etdi və "şəhərin dağılmış divarlarını yenidən düzəltdi"⁷. Beləliklə, zəlzələnin zəlzələnin dağıntıları 2-3 il ərzində aradan qaldırıldı. Əgər zəlzələ zamanı Gəncə əhalisinin yarısından çoxu həlak olsaydı, bu bərpa işləri mümkün olmazdı.

Mənbələrdə şəhərin bərpa olunmasında başqa şəhərlərin və vilayətlərin əhalisinin iştirakı haqqında məlumat olmadığına görə, İ.M.Cəfərzadə haqlı olaraq qeyd edir ki, zəlzələnin dağıntıları gəncəlilərin özləri tərəfindən ləğv olunmuşdu və sağ qalanlarını sayı həlak olanların sayından az olmaışdır⁸.

Azərbaycanın ən çox möhkəmləndirilmiş şəhərlərindən biri Naxçıvan idi. Ətrafında möhkəm divar çəkilmiş bu şəhər hərbi istehkama⁹ məlik idi. Şəhər yüksəklikdə tikilmişdi ki, oradan şəhərin kənarında axan Araz çayının mənzərəsi açılırdı. Naxçıvanda gözəl saraylar, mədrəsələr, məscidlər, köşklər, məbədilər və məqbərələr var idi¹⁰. Atabəylərin hakimiyyəti zamanı tikilmiş iki mədrəsə atabey

¹ İbn əl-Əsir, VIII, səh.368; Бар-Эрбей, II, стр.375; Сibt ibn əl-Cövzi, VIII/1, səh.168-169.

² Əl-Bundari, səh.190.

³ Nizami Gəncəvi, səh.23.

⁴ Мхитар Гош. Стр. 12. əl-Fəriqi, vər. 162a-b.

⁵ Киракос Ганзакети, стр. 103. əl-Bundari, səh.190.

⁶ Əl-Bundari, səh.190.

⁷ Мхитар Гош. Стр. 12.

⁸ И.М. Джафарзаде. Историка-Археологические очерк, стр. 15.

⁹ Н.Д.Миклухо-Маклай. Аноним XIII в.стр., 208. əl-Bakuvi, səh. 99.

¹⁰ Yenə orada.

Şəmsəddin Eldənizin arvadı və atabəylərdən Cahan Pəhləvanla Qızıl Arslanın anası Mömünə xatının məqbərəsinin vəqf mülkiyyəti idi. Bu iki mədrəsə vəqfin gəliri hesabına saxlanılırdı¹.

Naxçıvanın görkəmli memarlıq abidələrindən biri məşhur Mömünə xatın türbəsidir. Onun qurşağında aşağıdakı yazı həkk olunmuşdur:

Mərhəmətli və rəhmli Allahın adı ilə!
Bu məqbərəni dünyamın ədalətli hökmdarı,
əzəmətli, qalib Şəmsəddin,
Nüsrot əl-islam vəl-müslim Cahan Pəhləvan
atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn atabəy Eldəniz
Dünyanın və dinin böyüküyü, islamın
və müsəlmanların
paklığı Mömünə xatın [xatirinə] - hər şeydən
yüksək Allah
ona rəhm etsin!
Beş yüz səksən ikinci ilin məhərrəm ayında
(24.03-22.04.1186-cı il) tikilməsini əmr etdi.

Naxçıvan mədrəsəsinin qabaq tağının yuxarı hissəsində belə sözlər həkk olunmuşdur:

Dünyamın ədalətli və ən ulu hökmdarı
atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn
atabəy Eldəniz - Allah onun məzarını əziz tutsun!
Qabaq tağın qapılarında bu sözlər yazılmışdır:
...ən mütəvəlli əmir əl-ümərə' əmir
Nurəddin, atlı qoşunların başçısı və atabəy
dövlətinin vergi yığanı.

Naxçıvanda həmçinin yerli şeyxlərin başçısı Yusif ibn Kəsirin (Qüseyrin) məqbərəsi də yerləşmişdi. O, hicri 557-ci ilin şəvval ayında (13.09-11.10.1162) tikilmişdir.

Mömünə xatın mavzoleyi memar Əcəmi ibn Əbu Bəkr ən-Naxçıvani tərəfindən tikilmişdir. Bu yaxınlarda respublikamızın ictimaiyyəti onun anadan olmasının 850 illiyini qeyd etdi².

Naxçıvanın çoxlu əhalisi və inkişaf etmiş kустar sənayesi var idi. Yerli sənətkarlar daxili və xarici bazar üçün parça, örtük, keçə, çuxa, saxsı və taxta

¹ О.Туран, стр. 57-60; А.Гусейн-заде, стр. 1269-1273.

² Naxçıvan abidələri haqqında bax: В.М.Сысоев, стр.91 və sonrakı səhifə: А.А.Алескер-заде надписи, стр. 158. История архитектуры Азербайджана, стр. 87.

qablar, keramik məmulat və həmçinin misdən, qiymətli metallardan hazırlanmış məmulat istehsal edirdilər¹.

Şəhər atabəy Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründə, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtlarından biri olarkən, özünün ən böyük çiçəklənmə dövrünə çatmışdı. Naxçıvan bağların yaşıllıqları içərisində qərq olmuşdu. Naxçıvan meyvələri və məhsulları isə orta əsrlərdə hər yerdə şöhrət qazanmışdı². Naxçıvan qalasının özünün su mənbəyi var idi. Şəhər tikililəri içərisində yerli gəcdən və kərpicdən tikilmiş mədrəsələr, məscidlər, iki, üç və dörd mərtəbəli qüllələr var idi. Atabəylərin iqamətgahından başqa şəhərdə hökumət idarələri (*dövlətxanə*) də mövcud idi³.

1255-ci ildə Naxçıvana gəlmiş fransız rahibi Qilyom de Rubruk yazır ki, o, Monqolustana səfərindən qayıdarkən "bir çarlığın (yəni Eldənizlərin *-Z.B.*) əvvəllər paytaxtı və ən böyük və ən gözəl şəhər olmuş, sonralar isə tatarların demək olar ki, səhraya çevirdikləri Naksua (Naxçıvan) şəhərinə yetişdi"⁴.

Bu dövrdə Arazın suları küçələr boyu arxlarla axırdı. Burada "dünyada ən yaxşı və ən faydalı üzüm", pambiq və dənli bitkilər becərilirdi⁵. Sənətkarların hazırladıqları məşhur məmulat Beynəlxalq bazarlarda Naxçıvanın şöhrətini təmsil edirdi. Buradan satışı Çin parçaları, gözəl incə örtüklər, saxsı qablar (kasa və pialələr), sənətkarlıqla işlənmiş məmulatlar, xələnc ağacından (dəmir, taxta) qaynalmış fincan və boşqablar aparılırdı⁶.

Naxçıvan sənətkarlarının məhsullarının bu natamam siyahısı onun mallarının zəngin çeşidə malik olmasını və istehsalçıların yüksək sənətkarlığını göstərir.

Naxçıvana girəcək yolları Əlincə (Ələncik), Sürməri, Təqmər və Fəqnən kimi nəhəng qalalar qoruyurdu⁷.

Bu yaxınlaradək bəzi tarixçilər tərəfindən belə bir fikir yürüdülmür ki, guya Naxçıvan Azərbaycan şəhərləri sırasına aid deyil. Buna görə mən belə bir hökmün əsassız və inandırıcı olmamasını sübut edən izahın bu əsərə salınmasını zəruri hesab etdim.

Alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu Məhəmməd ibn Mərvanın başçılığı ilə ərəb qoşunlarının erməni tarixi ilə 146 (05.06.697-04.06.698)-cü ildə Dərbənd üzərinə yürüşü haqqında məlumat verərkən yazır ki, bu səfər zamanı erməni knyazları üsyan etdilər. Buna görə də sərkərdə hərbi əməliyyatı dayandırıb,

Н.Д.Миклухо-Маклай, стр. 209; Həmdullah Qəzvini, səh. 90; Əl-Bakuvî, səh. 99.

² Н.Д.Миклухо-Маклай, стр. 209.

³ Yənə orada.

⁴ Гильом де Рубрук, стр. 188.

⁵ Н.Д.Миклухо-Маклай, стр. 209. Həmdullah Qəzvini, səh. 90. Əl-Bakuvî, səh. 99.

⁶ Н.Д.Миклухо-Маклай, стр. 210. Əl-Bakuvî, səh.99. Xələnc haqqında bax: P.Дози, I, стр. 400, Ибн Фадлан, стр. 137, 244-245; 539-cu qeyd.

⁷ Həmdullah Qəzvini, səh.90.

qiyamçıları yatırtmaq üçün Ermənistana qayıtmağa məcbur oldu. Tarixçi yazır: "Məhəmməd Çoqdan qayıtdı və 3 il ərzində su ilə əhatə olunmuş qalanı -Sevani mühasirə etdi və nəhayət, oranı tutdu və orada kimə rast gəldisə, hamını qılıncdan keçirdi. Oradan Ermənistana gedərkən o, yunan (Vizantiya) və erməni qoşunlarını məğlub etdi. Əsir edə bilmədiyi bütün erməni knyazlarını o, ciddi andla başdan çıxartdı, yalan və xəyanətlə onları bir yerə yığdı. O, knyazları Naxçıvana gətirərək, 800 nəfəri kilsəyə yığdı və diri-diri yandırdı"¹.

Bu məlumata əsasən Ermənistanın orta əsrlər tarixinin tədqiqatçılarının hamısı belə hesab edirlər ki, burada söhbət Arazüstü Naxçıvandan (Muxtar Respublikanın indiki paytaxtı) gedir, bu da indiki tarixi coğrafiyada (məsələn, bax: "Aşxaratuytsq"), hətta Ermənistan və Azərbaycanın mədivist (orta əsr) tarixçilərinin ümumi əsərlərində hər cür anlaşılmazlığa gətirib çıxarı².

Moisey Kalankatukludan gətirdiyimiz hissədə deyilir ki, Məhəmməd ibn Mərvan vizant - erməni qoşununu Ermənistan ərazisində, təqribən Naxçıvan yaxınlığında məğlub etdi. Buna görə də burada söhbətin məhz hansı Naxçıvandan getdiyinin aydınlaşdırılması zəruridir.

Akademik İ.A.Orbeli 1912-1913-cü illərdə Türkiyə Ermənistanı ərazisindəki epigrafik abidələri tədqiq edərkən Qars vilayətinin Kağızman mahalındakı bir neçə yaşayış məntəqəsində oldu, bunların arasında Baqavan, Ələm (Ələmn), Mren və Naxçıvan da var idi³.

Onun oxuduğu epigrafik yazılar içərisində Kamsarakan knyazlarının fəaliyyəti ilə bağlı olan iki inşaat yazısı da vardır. Onlardan biri Naxçıvandakı kilsəyə aiddir. İ.A.Orbeli onun inşasını VII əsrin sonuna aid edir⁴.

İ.A.Orbeli Naxçıvandakı kilsənin qalıqlarını təsvir edərək yazır: "Qədim kilsədən yalnız şimal tərəfdəki divarın şimal-şərq küncünün aşağı hissəsi, qərb tərəfdəki divarın aşağı hissəsinin azacıq sahəsi qalmışdır"⁵. Sonra İ.A.Orbeli aşağıdakı məlumatı verir: "Naxçıvan məbədi xarabalıqlar içərisində qalmışdı, lakin sonradan camaat özlərinin dini ehtiyaclarını ödəmək üçün kilsəni tikmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə əhali uçulmuş divarları sökərək, yalnız yuxanda qeyd olunmuş hissələrə toxunmadılar. O biri divarları yenidən özüldən tikdilər. Bu işlərə rəhbərlik edən bənnə mənə xəbər verdi ki, məbədin daşlarında yangın izləri var idi,

¹ Moisey Kalankatuklu. Albən tarixi, səh.259 (ingiliscə tərcüməsi, səh.207-208). Vardan bu hadisəni erməni tarixi ilə 26.05.702-25.05.703-cü illərə aid edir. Həmcinin bax: Гевонд, стр. 22-24; Киражос Гандзакечи, стр. 40, 45.

² Müxtəlif rütbəli müasir müəlliflərin çoxlu əsərlərini sadalamayaraq yalnız "Erməni xalqının tarixi" (I hissə, Yerevan, 1951 və sonrakı nəşrlər) və "Azərbaycan tarixi" (I hissə, Bakı, 1958, səh.107) kitablarını qeyd etməklə kifayətlənmirəm. Birinci əsrdə Naxçıvan erməni şəhərləri sırasına daxil edilmişdir. İkinci kitabda da Naxçıvan erməni şəhəri kimi təqdim olunur.

³ И.О.Орбели. Баганванская надпись. Избр. Труды. Ереван, 1963. Стр. 371 və sonrakı səhifələr.

⁴ Yənə orada: Надпис о построении церкви в Нахцыване, стр. 430-433,

⁵ Yənə orada, səh.430.

onların üzü tökülmüşdü, buna görə də bütün daşları yenidən yonmaq lazım gəldi"¹.

Yuxarıda gətirilmiş tutarlı dəlillər göstərir ki, burada söhbət məhz Məhəmməd ibn Mərvanın erməni knyazlarını yandırdığı məbəddən gedir. Bu məbəd Türkiyənin Qars vilayətinin Kağızman mahalında yerləşən Naxçıvan şəhərindədir.

Beləliklə, aydın olur ki, ərəb sərkərdəsinin mənbələrdə təsvir olunan əməliyyatının - vizant-erməni qoşunlarının darmadağın edilməsi, erməni knyazlarının əsir edilib, Naxçıvanda məbəddə yandırılması - bütün bunların Arazüstü Naxçıvan ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Naxçıvanla bağlı bütün hadisələri, o cümlədən knyaz Baqratuni, Artsruni və başqalarının fəaliyyətini bundan sonra izah edərək xatırlatmaq lazımdır ki, bu Naxçıvan (həmçinin məbəd) Qars vilayətinin Kağızman mahalının eyni adlı inzibati mərkəzindən bir az aralıda yerləşir (1-ci şəkil). Həmçinin məlumdur ki, Arazüstü Naxçıvanda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı kilsə və başqa xristian tikililərin xarabalıqları heç vaxt tapılmamışdır.

Azərbaycanın ən iri şəhərlərindən biri - **Beyləqan** ticarət və hərbi-strateji yolların kəsişdiyi yerdə yerləşmişdi. Bu şəhərin orta əsr tarixi "nəinki orta əsr Azərbaycan şəhərinin, həmçinin, ümumiyyətlə, feodal Şərqi şəhərinin tarixi problemlərini öyrənərkən bir çox baxımdan etalon (meyar, ölçü) ola bilər"².

"Arran ölkəsində məşhur böyük şəhər olan"³ Beyləqanın Azərbaycanın başqa şəhərləri içərisində mövqeyi bu mənada xüsusi təşkil edirdi. XII əsrin əvvəllərində Səlcuqlar dövlətində ara vuruşmaların qızışdığı bir dövrdə Səlcuq canişinlərinin hakimiyyəti o qədər zəiflədi ki, Beyləqan nəzarət altından çıxdı və demək olar ki, müxtər əyalət şəhəri oldu⁴.

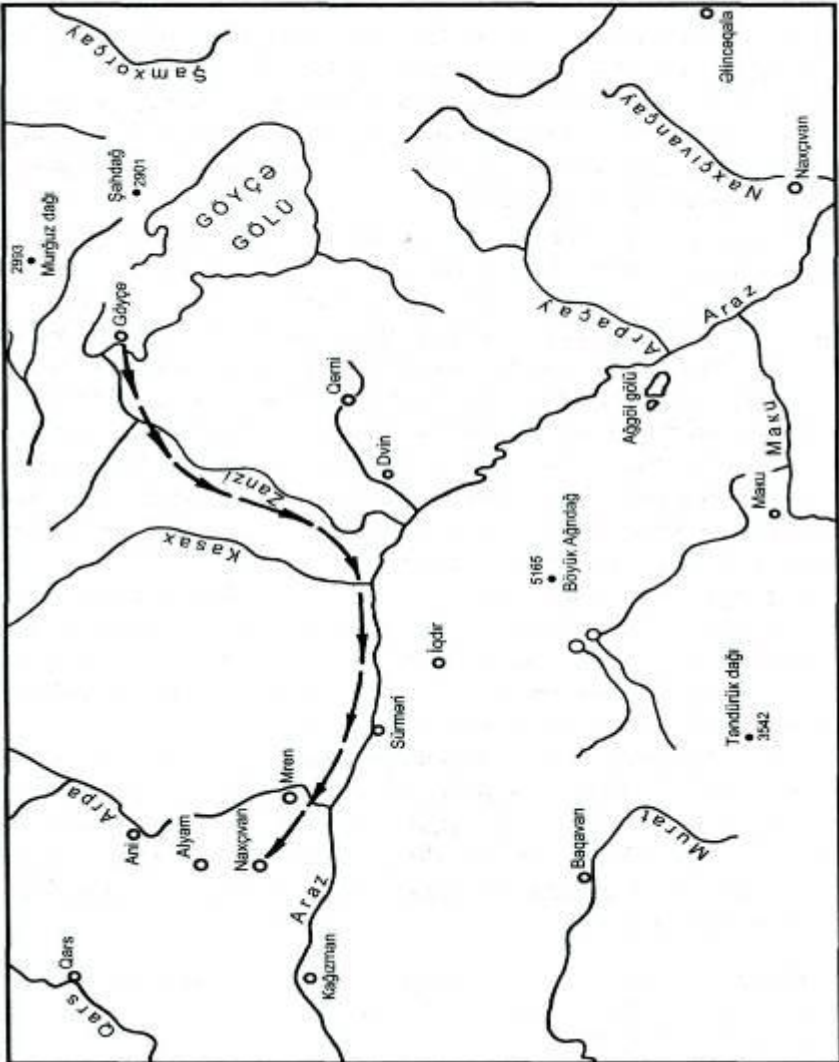
XII əsrin əvvəllərində Beyləqanda vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Şəhərin "azad" vəziyyəti şəhərliləri təmin edirdi və onlarla gah Səlcuq şahzadələrinin iqamətgahı olan Gəncədən və gah da Şirvanşahlar tərəfindən təyin olunan canişinlər arasındakı münasibətlər çox gərgin idi: şəhərin sakinləri başqa tərəfin köməyinə bel bağlaya bilərdilər. Şirvanşah Beyləqanda öz hakimiyyətini qurmaq üçün imkan və vasitələrə malik olsa da, bu niyyətə çatmağa cəsarət etmirdi. Bilavasitə Beyləqanı idarə edən Gəncə divanı isə əksinə, onu özünə tabe etmək üçün kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik deyildi və özgə köməyinə müraciət edirdi. Buna görə beyləqanlılar "heç olmasa nisbi istiqlaliliyyətlərini qorumağa cəhd edərək, həm şəhər hökuməti tərəfindən səlahiyyətin artmasına, həm də hərbi dəstələr və ya bacarıqlı məmurlar tərəfindən Beyləqanda nəzarət yaradılmasına

¹ И.О.Орбели, Надпис о построении церкви в Нахцыване, стр. 430

² Г.М.Ахмедов. Автореф. докт. Дисс., стр. 5.

³ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.513.

⁴ В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 157; В.М.Бейлис, стр.58.

müqavimət göstərdilər"¹. Beyləqan özünün belə yarımüstəqil vəziyyətini Şəm-səddin Eldəniz tərəfindən Arranın tutulmasına qədər saxlaya bilmişdi.

Bir neçə il ərzində Beyləqan gürcülərə xərac verirdi, lakin hicri 556 (1161)-ci ildə onlar atabəy Eldəniz tərəfindən darmadağın edildi və şəhər Azərbaycan Atabəylərinin nəzarəti altına keçdi². Bu vaxt-dan ta hicri 618-ci ildə monqolların ilk hücumuna qədər Beyləqan özünün yüksək çiçəklənmə dövrünü keçirirdi. Düzdür, Cahan Pəh-ləvanın oğlu Əmir Əmiran Ömər öz qardaşı Əbu Bəkrin qoşunları məğlub edərkən, gürcülər şirvanlılarla birlikdə şəhəri tutmağa cəhd göstərdilər, lakin beyləqanlılar öz şəhərlərini qorudular³.

Atabəy Əbu Bəkr və xüsusilə də atabəy Özbəkin hakimiyyəti zamanı Beyləqan "tamamilə inşa edildi - orada çoxlu saray və köşklər tikdilər. Qədimdə bu şəhərdə su yox idi və şəhər camaatı bu cəhətdən korluq çəkirdilər, oraya Arazdan bir neçə arx çəkilibdir. Rəvayət edirdilər ki, bu şəhər onların (Əbu Bəkrlə Özbəkin - Z.B.) uğurlu qədəmlərindən abadlaşdı. [Burada] çoxlu evlər tikdilər və əyanlar onlara köçdülər. Orada (şəhərdə) fırvanlıqdır və çoxlu miqdarda bazar vardır"⁴.

Q.M.Əhmədov tərəfindən aparılmış çoxillik arxeoloji axtarışlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, bu müddətdə Beyləqanda tikinti keramikası (dulusçuluğu), kaşı, kərpic istehsalı inkişaf etmiş və tikinti texnikası da təkmilləşmişdi. Bütün bunlar yuxarıda qeyd olunduğu kimi, "əyanlar yaşayan saray və köşklərin"⁵ - böyük binaların tikilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Bunun nəticəsində şəhərin mərkəzi hissəsində yoxsul şəhərlilər üçün yaşayış evlərinin sayı get-gedə azalırdı. Şəhər meydanlarının və küçələrinin də sahəsi azalmağa başlayırdı.

Beyləqan ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarət idi. Şəhərdə karvansaralar, mədrəsə, məscidlər və bir neçə bazar var idi⁶. Q.M.Əhmədovun hesablamalarına görə, XIII əsrin əvvəllərində Beyləqanda 40 minə yaxın əhali yaşayırmış⁷.

Beyləqandakı sənət və peşə sahələrinin siyahısına 30-dan çox sənət növü daxildir, yəni şəhərdə bütün peşələr mövcud imiş⁸. Mənbələrdə qeyd olunmuş peşələrin müxtəlifliyi bunu bir daha təsdiq edir: toxucular (*xəyyak*), çəkməçilər (*əsakifa*), əczaçılar (*səyadüa*), boyaçılar (*sabbaq*), dabbaglar, şərab düzəldənlər

¹ В.М.Бейлис, стр.52-53.

² Əl-Hüseyni, vər.51a.

³ Yenə orada, vər. 105b-106a.

⁴ Н.Д.Миклухо-Маклай. Аноним XIII в., стр. 201-202.

⁵ Г.М.Ахмедов, стр. 77.

⁶ Məsud ibn Namdar, vər. 118 a, 200a, 231 a, 246 a və s. Н.Д.Миклухо-Маклай. Аноним XIII в., стр.

⁷ Г.М.Ахмедов, стр.84. Beyləqandakı qazıntılar barədə ətraflı məlumat üçün yenə də oraya bax.

⁸ Məsud ibn Namdar, vər. B 1a, 143 a, 145a, 146 b, 147 b, 183 a, 184 b.

(*xəmmar*), yem satanlar (*əllaq*), dulusçular (*xəzzaq*), dülgərlər (*nəccarlar*), inşaataçılar (*bənnalar*) və s.¹.

Yazılı mənbələrlə təsdiq olunmuş arxeoloji qazıntıların verdiyi məlumata əsasən Q.M.Əhmədov bu nəticəyə gəlir ki, "IX-X əsrlərdə Beyləqan artıq nəinki kустar sənaye istehsalı sahəsində, həmçinin ticarət sahəsində də bir feodal şəhəri kimi tam formalaşmışdı; onun sənəti bazar, əmtəə istehsalına çevrilirdi"². Beyləqanda ticarət və ticarət əlaqələri XII əsrdə-XIII əsrin birinci rübündə son dərəcə genişləndi. XII əsrin əvvəllərinə aid mənbə Beyləqanda müxtəlif təbəqəli şəhər tacirlərinin olduğunu xəbər verir³.

Mənbələr Beyləqan malları içərisində ipək parçaların, buğda, pambıq, çəltik, nar, üzüm, kəsilmiş quşların (kəklik, qırqovul), balığın adını çəkirlər⁴. Beyləqan bazarlarında Dərbənddən və Şirvandan gətirilmiş mallar, o cümlədən qunduz, samur, dələ xəzi, qullar və kəməzlər, Şabran ipəyi, Bakı nefti və duzu satılırdı⁵.

Beyləqanın ticarətində əsas pul vahidi Eldənizlərin mis sikkələri idi. Beyləqanda 1500-dən çox mis sikkə tapılmışdır⁶. Bu sikkələrin bir hissəsi Beyləqandakı sikkə sarayında zərb olunmuşdur⁷.

Hicri 618-ci ilin ramazan ayında monqolların Arrana birinci hücumu zamanı Beyləqan dağılmış, talan edilmiş və onun sakinlərinin, demək olar ki, hamısı öldürülmüşdü. Monqollar Beyləqanın ətrafındakı bütün tut və meyvə ağaclarını kəsib, onlardan mancanaqlar üçün qəlib hazırladılar⁸. Monqollar bütün suvarma sistemini dağıtdılar. Bu, Beyləqanın quraqlıq yerlərində yaşayanların məhv olmasına bərabər idi.

Bir ildən sonra monqollar tərəfindən dağıdılmış Beyləqan atabəy Özbəkin şəhərə köməkdən boyun qaçırmasından istifadə edən gürcü qoşunları tərəfindən tamamilə viran edildi⁹.

Xarəzmşah Cəlaləddin Məngüburnu Azərbaycan və Arranı tutduqdan sonra hicri 624 (1227)-cü ildə Beyləqana gəldi, lakin "Beyləqanı [monqollar tərəfindən] qarətdən sonra elə bir vəziyyətdə gördü ki, orada yaşayışın bərpasına ümidi qalmadı. O hətta orada atları üçün yem də tapa bilmədi. Yem ehtiyatı əldə etmək üçün gedənlər də boş kisələrlə qayıtdılar"¹⁰.

¹ Yəne orada, vər. 7a, 210 a, 246 b.

² Г.М.Ахмедов, стр.127-128.

³ Мəсуд ибн Намдaр, вər. 131a, 143 a, 154a, 146a, 147a, 184b.

⁴ Н.Д.Миклухо-Маклай. Аноним XIII в., стр. 202. Нəмдullah Qəzvini, səh.92.

⁵ Мəсуд ибн Намдaр, вər.200a, 207a; Н.Д.Миклухо-Маклай. Аноним XIII в., стр. 202.

⁶ Г.М.Ахмедов, стр. 131.

⁷ Е.А.Похомов, Монетное обращение, стр.92.

⁸ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.513.

⁹ İbn əl-Əsir, IX, səh.349.

¹⁰ Ən-Nəsəvi, səh.175.

Boşalmış Beyləqanı sultanın vəziri Şərəf əl-Mülk tutdu. O, şəhərin daha da dağılmasının və boşalmasının qarşısını almaq qərarına gəldi. Elə həmin 1227-ci ildə vəzir şəhərin dövrəsində kərpic divarlar tikdirdi ki, "təbəələr şəhərə qayıtmağa meyil etsinlər". Tezliklə Beyləqan, şahidin fikrincə, "öz tikilələrinə görə, əvvəlkindən daha yaxşı oldu". Şəhər elə gəlir verməyə başladı ki, "Gəncə və Təbrizdən alınan pullar onunla müqayisədə az görünürdü"¹. Şərəf əl-Mülk tərəfindən bərpa olunmuş divarlar Q.M.Əhmədov tərəfindən qazıntılar zamanı öyrənilmişdir².

Vəzir Şərəf əl-Mülk monqollar tərəfindən dağıdılmış kanallar əvəzinə Beyləqan ətrafında Arazdan üç yeni böyük su arxı çəkdirərək, onları "əş-Şərəfi", "əl-Fəxri" və "ən-Nizami" adlandırdı. O, həmin arxların yanında böyük gəlir verən üç yaşayış məntəqəsi tikdirdi. Kanallardan biri qış vaxtı açıldı. "O əmr etdi ki, camaat yaxındakı meşələrdən ağac gətirib, onları doğrasınlar və onları xətt üzərinə atsınlar. Sonra ağacları yandırdılar, tonqallar altındakı torpağın donu açııldıqdan sonra kanalı qazımağa başladılar. [Onlar] elə bir dərin kanal qazıdılar ki, onun hətta ən dayaz yerindən belə keçmək mümkün deyildi. Onu "Sultancuy" adlandırdılar. O, elə həmin il kanalı 80 min dinara kirayə verdi, lakin bu işi [həmin torpaqda] bir şey əkilməsi xətinə etmədi. Bu məbləğ [yalnız] su arxlarının kirayəsi üçün yığılan gəlir kimi alınmışdı"³.

1235-ci ildə monqollar Beyləqanı ikinci dəfə tutdular. Bundan sonra şəhərin adına bir çox illər ərzində heç bir yazılı mənbələrdə rast gəlinmir.

Təbriz möhkəmləndirilmiş şəhər idi və demək olar ki, Azərbaycanın başqa şəhərlərinə nisbətən daha güclü müdafiə sisteminə malik idi. XIII əsrin naməlum müəllifi yazır: "Təbriz əlahəzrət atabəy Şəmsəddin Eldənizin vaxtında böyüdü, abadlaşdı və [dövlətin] paytaxtı (*dar əl-mülk*) oldu"⁴.

Təbrizdə həmişə çoxlu əcnəbi tacir yaşayırdı, çünki şəhər orta əsrin kустar sənaye məhsullarının demək olar ki, bütün növlərini istehsal edirdi. "Elə bir sənət - peşə yoxdur ki, Təbrizdə olmasın. Onun malları bunlar idi: atlas, yaxşı kaftanlar (*don*), toxunma Çin zər xərarası - parçası (*diba-i xitai*), xalçalar (*nəx*), ipək parçalar (*kimxa*), xəzv parça, örtük (*şar*), zərli tikmələr, möhürlər, həkkaklar (*oyucular*) tərəfindən naxış vurulmuş bədii cildlər"⁵. Təbrizin malları içərisində *əttabi* (dalğalı tafta)⁶, bazarlarda çox tez satılan *siklatun* (zərlə naxışlanmış ipək) geyimi⁷ və iplik

¹ Yəne orada.

² Г.М.Ахмедов, стр.

³ Ən-Nəsəvi, səh.223, 272.

⁴ Н.Д.Миклухо-Маклай, стр.204. Зəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.339; əl-Bakuvi, səh.64.

⁵ Н.Д.Миклухо-Маклай, стр.204.

⁶ Р.Дози, II стр. 93.

⁷ Yəne orada, I, səh.663.

saplar məşhur idi. Təbrizdə həmçinin Eldənizlərin sikkə sarayı yerləşirdi¹. Bütün bu mallar Şərq və Qərb ölkələrinə aparılırdı².

Təbrizdə çoxlu yaşayış binaları və ictimai idarələr tikilirdi. Şəhərdə bir neçə mədrəsə var idi ki, onlardan biri Şəmsəddin ət-Tuğrayinin³ şəxsi vəsaiti ilə tikilmişdi. Şəhərdə və onun ətrafında bir neçə ziyarət yeri mövcud idi, buna görə də Təbrizdə "çoxlu alim və zahid var idi"⁴.

Təbrizin ətraf yerləri bağlar içərisində qərq olmuşdu, onların meyvələri dadı və keyfiyyəti ilə məşhur idi⁵.

Azərbaycanın möhkəmləndirilmiş ən qədim şəhərlərindən biri Ərdəbil idi. Özünlün sənətkarlıq məhsulları ilə - "zərif qara zər-xara parçaları (*came*), xələnc ağacından düzəldilmiş məmulatı (*aləti çubine*), daraqları, fıncanları, saxsı qabları (*kasa*), musiqi alətləri (*saz*), arabaları ilə"⁶ - məşhur idi. Başqa bir mənbədə qeyd edilir ki, şəhərlə Xəzər sahilində "sıx meşəli sahə vardır. Boşqab və qab-qacaq düzəldilməsi üçün istifadə olunan *əl-xələnc* ağacını həmin yerdən kəşib gətirirlər. Şəhərdə qab-qacaq düzəldən çoxlu sənətkar vardır"⁷.

1220-ci ildə Yaqut əl-Həməvinin olduğu Uşnu və Urmiya şəhərləri "böyük" şəhərlər idi. O, burada çoxlu bağ və meyvələrin, xüsusilə də kumməray⁸ növlü armudun bolluğunu qeyd edir. Bu növ armudu o "heç yerdə görməmişdi, onlar korlanmadığı üçün uzaq yerlərə aparılırdı"⁹. Bu şəhərlərdən "xalçalar, balışlar, qoz, qoz, sumax, bal, yağ və fitə ixrac edilirdi"¹⁰.

Urmiya şəhəri atabəy Müzəffərəddin Özbəkin himayəsi altında idi¹¹.

Möhkəmləndirilmiş qalası olan **Sürməri** şəhəri "qədimdən Azər-baycan dairələri tərkibinə daxil idi"¹². Şəhər inkişaf etmiş kустar sənayeyə malik idi. İxrac olunan mallar içərisində sürətlə qaçan əla atları, yəhərləri, oxqabı, silah, xalça (*səcadə*), yaxşı rəngli çullar (*kəfəl-puş*), xırdabuynuzlu mal, öküz, bal və əla çaxırı qeyd etmək olar¹³.

Xoy möhkəmləndirilmiş şəhər idi. Buradan zər-xara (*diba*), fitə, nazik kətandan (*karbas*) hazırlanmış paltar və əla mis qab-qacaq ixrac olunurdu¹⁴.

¹ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.339; Yaqut, II, səh.363; əl-Bakuvi, səh.67.

² Yaqut, II, səh.363.

³ Ən-Nəsəvi, səh.165.

⁴ Н.Д.Миклух о-Маклай.Аноним XIIIв., стр.204.

⁵ Yənə orada: əl-Bakuvi, səh.67.

⁶ Н.Д.Миклух о-Маклай, бэр. 196.

⁷ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.291.

⁸ Р.Дози, II стр.487.

⁹ Yaqut, I, səh.202, 262; müq. et: Həmdullah Qəzvinin, səh.87.

¹⁰ Н.Д.Миклух о-Маклай.Аноним XIIIв., стр.197.

¹¹ Yaqut, I, səh.202-203.

¹² Ən-Nəsəvi, səh.259.

¹³ Н.Д.Миклух о-Маклай.Аноним XIIIв., стр.205.

¹⁴ Yənə orada, səh.206; Yaqut, III, səh.484.

Burada *culah* (hörümçək toruna bənzər toxuma) adlanan ipək parça hazırlayırdılar¹.

Marağa - "Azərbaycanda ən məşhur və ən böyük şəhərdir. Orada çoxlu abidə, tikinti, mədrəsə və ev (*xanəgah*) vardır. Şəhər ədəbiyyatçıların və şairlərin, hədis və fəqih bilicilərinin əsas mərkəzi idi"². Buradan buğda, pambıq, üzüm və müxtəlif meyvələr ixrac olunurdu, bütün bunlar burada olduqca ucuz idi³.

Mənbədə biz həmin dövrün məşhur marağah tacirinin adını aşkar edə bildik: İmadəddin Əbu Məhəmməd Müsafir ibn Musa ibn Əli ət-Təbrizi əl-Maraği. O, "əla və mehriban üzlü tacir idi, ipək, kətan, pambıq parçaları və onlardan hazırlanmış geyimləri gözəl tanıyırdı, onların qiymətlərini çox yaxşı bilirdi"⁴.

XIII-XIV əsrlərin **Bakısı** haqqında yazılı mənbənin verdiyi məlu-mat olduqca maraqlıdır. "Bakı qalasının divarları dəniz sultan ilə yuyulur. Dəniz çoxlu divar qalalarını batırmış və məscidə yaxınlaşmışdır. Oranın torpağı qayalıqdır və evlərin çoxu qayalar üzərində tikilmişdir. Burada əncir, nar və üzüm boldur. Bağlar uzaqda yerləşir və şəhər sakinlərinin çoxu yay vaxtı oraya köçür, bir müddət orada yaşayır, sonra isə geri qayıdırlar. Onlar hər il belə edirlər. Şəhərin daşdan iki möhkəm qalası vardır. Onlar yaxşıca möhkəmləndirilmişdir. Qalalardan biri böyükdür, dənizin kənarındadır. Dənizin dalgaları onun divarlarını döyəcəkdir. Bu, tatarların məğlub edə bilmədikləri qaladır. O biri qala birincidən ucadır"⁵.

Eldənizlər dövründəki Azərbaycan və Arranın başqa şəhərləri haqqında yazılı mənbələrdə məlumat bir qayda olaraq olduqca qısadır. Lakin bu şəhərlərdən hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəfləri və yalnız bir şəhərə xas olan peşə və sənətləri var idi. Məsələn, Bərdədən ipək və nar, Səlmastdan zər-xara, kətan və mis qablar, Şabrandan ipək, Şamxordan gil qab, bıçaq ixrac olunurdu⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Atabəyləri dövründə Dvin şəhəri bu dövlətin tərkibində idi. Ərəb mənbələri Dvinin və onun ətrafının Azərbaycan torpağına mənsub olduğunu qeyd edirlər⁷. Dvin qısa müddətə gürcülərin əlinə keçdi keçdi (1162)⁸. Atabəy Əbu Bəkrin hakimiyyəti dövründə 1203-cü ildə Dvin yenidən gürcü torpaqlarının tərkibinə daxil oldu, lakin tezliklə Xarəzmşah Cəlaləddin Manqburnu şəhəri tutdu⁹.

¹ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.527.

² Yəne orada, səh.562; Yaqut, VIII, səh.4-6.

³ Həmdullah Qəzvini, səh.88.

⁴ İbn əl-Fuvati, IV/2, səh.861.

⁵ Əl-Baküvi, səh.184.

⁶ Н.Д.Миклухо-Маклай.Аноним XIIIв., стр.,201. 206, 207.

⁷ Məsələn bax: Əl-Öməri, səh.114; Əbül-Fida, III, səh.582; əl-Məkrizi, əs-Süluk, səh.I, 40, 42; İbn Xaldun, V, səh.171.

⁸ Vardan, səh.155, 169.

⁹ Ən-Nəsəvi, səh.156, 159.

Dvindəki numizmatika tapıntıları onun Azərbaycan şəhərlərindən olduğunu sübut edir. X.A. Muşeqyanın yazdığı kimi, "Dvində Özbəkdən başqa Eldənilər sülaləsinin bütün nümayəndələrinin pulları və daha çox Eldənilər, Qızıl Arslan və Əbu Bəkrin sikkələri işlənirdi. Eldənilərin sikkələri Dvində geniş yayılmış və şəhərin numizmatik materialında ən böyük qrupu təşkil edir. Başqa cür də ola bilməzdi, çünki XII əsrin ikinci yarısından XIII əsrin əvvəllərində Dvin Eldənilərin bilavasitə hakimiyyəti altında idi"¹.

Orta əsr müəllifləri Azərbaycan şəhərlərinin sənətkarlıq məhsulları və onların başqa yerlərə aparılması haqqında məlumatdan başqa, ölkənin ayrı-ayrı əyalət və vilayətlərində ixrac olunan əşya və mallar barəsində də ümumiləşdirilmiş məlumat vermişlər. Məsələn, Arrandan başqa yerlərə ipək, düyü, xırda və iribuynuzlu mal-qara və çoxlu miqdarda at aparılırdı². Burada, Kür və Araz çayları üzərində satış məqsədilə baliq ovlamaq üçün xüsusi bəndlər tikilirdi³.

Quştəfi vilayətində düyü və buğda becərilirdi. Burada çoxlu su arxları var idi, onlarda saxlanılan su quşları və bəhqlərdən çoxlu gəlir əldə edilirdi. Mənbələr xəbər verir ki, "elə olurdu ki, birdən yüz qaz bir dinara satılırdı"⁴. Orta əsr müəllifi müəllifi Muğan vilayəti haqqında belə yazmışdır: "Dünyanın məskunlaşmış hissəsində Arrandakı qədər tikili (*imarət*) [yo x]dur"⁵.

Bu dövrdə Azərbaycanda möhkəmliliyi və alınmazlığı ilə məşhur olan çoxlu qalalar var idi. Onlar xarici işğalçıların hücumunun qarşısını almaqda böyük rol oynayırdılar. Belə qalalardan Azərbaycan Atabəylərinin xəzinəsi saxlanan Əlincəqalanı, Şutur qalasını (Gəncədən 40 km şərqdə), Ruin-Dej, Tala, Qotur, Dizmar, Dərə-Dej, Nou-Dej, Qəhrəm, Şahi, Şəmiran, Zaris, Mahan, Mərdankini, Firuzabad, Hayzən, Balək, Əliabad, Balduk, Ucan və başqa qalaları göstərmək olar⁶.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin yüksəlişinin ən yüksək zirvə-sində, yəni Atabəy Eldənilər və onun oğlanlarının dövlətə başçılıq etdikləri dövrdə dövlət xəzinəsinə daxil olan gəlir böyük məbləği təşkil edirdi və "Azərbaycan pulları və insanlarla zəngin olan bir ölkə idi"⁷.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tərkibinə daxil olan başlıca əyalətlərdən biri də Fars İraqı idi. Buradan xəzinəyə gələn illik gəlir⁸ 25,2 milyon ilxanilər

¹ X.A. Мушнган, стр. 8, 9, 16, 29, 53, 63, 86-96. 114-151, 150-151.

² Н.Д. Миклух о-Маклай. Аноним XIII в., стр. 199.

³ Əl-Bakvi, səh. 84.

⁴ Ən-Nəsəvi, səh. 222.

⁵ Н.Д. Миклух о-Маклай. Аноним XIII в., стр. 199; Zəkəriyyə əl-Qəzvini səh. 254; Yaqut, VIII, səh. 198-199.

⁶ Bu qalalar haqqında Yaqutun, Zəkəriyyə əl-Qəzvininin, Həmdullah Qəzvininin, əl-Nəsəvinin və başqalarının əsərlərində münasib yerlərə bax.

⁷ İbn əl-Əsir, IX, səh. 367.

⁸ Fars İraqı Azərbaycanla, Ərəb İraqı ilə, Xuzistanla, Farsla, Dəştə Kəbir səhrası ilə, Qumislə və Gilanla həmsərhəd idi.

dinarını təşkil edirdi¹. Azərbaycan Atabəyləri dövründə Azərbaycan əyalətinin verdiyi illik gəlirin məbləği 20 milyona yaxın ilxanilər dinarı və ya 8,57 milyon abbasilər dinarından ibarət idi². Arran və Muğan əyalətlərindən Atabəylərin xəzinəsinə daxil olan illik gəlir 3 milyon ilxanilər dinarı və ya 12,3 milyon abbasilər dinarına bərabər idi³.

Monqol işğalından qabaq Quştəfi vilayətindən ahnan gəlir ildə 1 milyon ilxanilər dinarı və ya 0,5 milyon abbasilər dinarını təşkil edirdi⁴. Təxminən bu qədər məbləğ ildə Şirvanşah xəzinəsinə də daxil olurdu⁵.

Bundan əlavə, Azərbaycan Atabəylərinin xəzinəsi atabəy Eldənizlərin vassallarından - Fars, Mosul, Kirman, Xuzistan və Xilat atabəylərindən alınan gəlir hesabına zənginləşirdi.

XII əsrdə və XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Atabəyləri dövlətində sikkə zərbi və pul tədavülü

Atabəy Qızıl Arslanın hakimiyyəti dövrünə ən yüksək zirvəyə çatan ilk Eldənizlərin hərbi-siyasi müvəffəqiyyətləri, şübhəsiz ki, onlann iqtisadi qüdrəti əsasında qazanılırdı. İqtisadi qüdrətin potensial imkanları isə Azərbaycan Atabəyləri dövlətində, onlann vassallarında, həmçinin Şirvanşahlar dövlətində və vassallarında maliyyə işlərinin vəziyyətini, sikkə kəsilməsinin və tədavülünün xüsusiyyətlərini nəzərə almadan mümkün deyildir.

Monqollara qədərki Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti, qeyd olun-duğu kimi, məhsuldar qüvvələrin artması, ticarətin və əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi ilə səciyyələnir. Lakin bu proses hələ davam etməkdə olan gümüş çatışmazlığı şəraitində gedirdi. Tədiyyə vəsaiti kimi gümüş mislə əvəz olunmuşdu və aydındır ki, bu hal həmin dövrün istehsal və mübadilə xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, hələ Azərbaycanda Atabəylər dövlətinin yaranması ərafəsində maliyyə işlərində, gümüş böhranına görə, bütün Şərqdə sikkə-pul sistemi misə əsaslanırdı, yəni əsas tədiyyə vasitəsi kimi mis sikkələr kəsilir və

¹ Abbasilərin (qızıl) dinar Qazan xanın hakimiyyət dövrünün və ya "Xani əsrinin" (1300-cü ilin əvvəli) 2 V₃ dinarına bərabər idi, yəni 7 ilxanilər dinar 3 abbasilər dinarına bərabər idi. 3 abbasilər dinar 14 dirhəmə bərabər idi. Həmdullah Qəzvini zamanında bu 7 dinar 6 abbasilər dinarına bərabər idi (Həmdullah Qəzvini əsərinin 32-33-cü səhifələrindəki Q.le-Strencin 1-ci qeydinə bax). Beləliklə, Fars İraqından alınan illik gəlir 10,8 milyon abbasilər dinarını təşkil edirdi.

² Həmdullah Qəzvini, səh.78.

³ Yəne orada, səh.91.

⁴ Həmdullah Qəzvini, səh.94.

⁵ Yəne orada, səh.93.

işlənilirdi. Ümumi alıcılıq vasitəsi kimi isə qızıl tətbiq edilirdi. Onu kəsmək ixtiyarı isə yalnız Böyük Səlcuq sultanlarının əlində idi.

Gümüş böhranına məruz qalmış ölkələrin, o cümlədən də Azərbaycanın maliyyə işləri problemi yeni deyildir. Lakin bu məsələyə dair bəzən də ətraflı material verən zəngin tarixi-numizmatik ədəbiyyatın olmasına baxmayaraq, bu problem orta əsr Yaxın və Orta Şərqlinin numizmatikasında mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalır. Bu məsələ müxtəlif izah və şərhləri, bəzən də "yeni problemləri" doğurur. Bununla belə həmin məsələnin tamamilə aydınlaşması inanılmaz görünən belə bir faktın şərhinə kömək edə bilər ki, mis sikkələrin kəsilməsi Azərbaycan tarixinin "qızıl əsrini" ilə eyni zamanda olmuşdur.

50 ildən artıq elmi mübahisəyə səbəb olan bu nadir iqtisadi hadisənin səbəbləri haqqında indi danışmağa ehtiyac yoxdur. Hal-hazırda, yəqin ki, hamı belə bir faktla razılaşırsa ki, Şərqdə gümüşün çatışmamasının əsas səbəbləri onun X-XIII əsrlərdə Şimal ölkələri ilə geniş ticarət əlaqəsində olan müsəlman dünyası ölkələrindən çoxlu miqdarda daşınması, gümüş mədənlərinin tükənməsi, gümüş ixrac edən ölkələrdə bu metal ehtiyatının azalması olmuşdur. Bu isə getdikcə daha çox tədiyyə vasitəsi tələb edən şəhərlərin gələcək inkişafına və əmtəə istehsalının artmasına əks-təsir göstərirdi. Bütün bunlar şübhə doğurmur, lakin gümüş böhranının nəticələri haqqında bunu demək olmaz. Bu məsələ barədə ən yeni tədqiqatlar daxili tədiyyə vasitələri sahəsində misin hökmranlığı dövründə sikkə kəsilməsində və pul tədiyyəsində real vəziyyətin xarakteristikasından hələ çox uzaqdır.¹ Azərbaycan ərazisində XII əsr və XIII əsrin əvvəllərinə aid aşkar edilən ayrı-ayrı sikkələrin və bir sıra sikkə xəzinələrinin haqqındakı topoqrafik məlumatların öyrənilməsi Azərbaycanda və bütün Qafqazda gümüş böhranı dövründə pulkəsmənin və mis sikkələrin tədiyyəsinin bəzi mühüm xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, birincisi, Azərbaycanda, yəni Azərbaycan Atabəyləri və Şirvanşahlar dövlətində mis sikkələrin kəsilməsi hələ əsrimizin əvvəllərində, prof. Y.A.Paxomovun qeyd etdiyi kimi, iki şəkildə - Eldənizlərdə "düzgün" və "düzgün olmayan", Şirvanşahlarda isə "düzgün olmayan" şəkildə icra olunmuşdur.

Az əhəmiyyətli olmayan kiçik bir məsələni də buraya əlavə etmək lazımdır. Əgər Eldənizlərin vassalları (məsələn, Əhərin mülkləri) hər iki növ mis sikkəni kəsirdilərsə, Şirvanşahların şimal qonşuları olan Dərbənd mülkləri isə yalnız "düzgün olmayan" pulkəsmə növü ilə kifayətlənirdilər. İkincisi, mis pulların tədiyyə dairəsi məhəlli xarakter daşıyırdı, yəni bu sikkələr kəsildikləri dövlətlərin ərazisində tədiyyə olunurdu. Mis pulları tədiyyəsinin belə məhdudlaşdırılması tapılmış pullar əsasında düzəldilmiş xəritədə (2-ci şəkil) əyani əks olunmuşdur.

¹ M.Seyfəddini, səh.23 və sonrakı səhifə; P.A.Гусенинов, Из истории, стр. 103-104. 228

Xəritə Y.A.Paxomov tərəfindən "Azərbaycanın və Zaqafqaziyanın digər respublikalarının sikkə dəfinələri" (I və IX buraxılış) əsərində nəşr olunmuşdur.

Bundan əlavə, həmin dövrün pul xəzinələrinin tərkibindən görünməyən kimi, onlarda açıq-aşkar iki növ mis sikkələrin ayrılmasının izləri vardır: qarışıq mis sikkə xəzinələrindən əlavə ("düzgün" və "düzgün olmayan" növ pulkəsmə), onların ayrıca toplanması və torpağa basdırılması halları da az deyildir. Bu iki növ misin tədiyyə vasitəsi funksiyasının praktiki icrasının müxtəlif üsullarını göstərən həmin məsələ ilə əlaqədar olaraq son vaxtlar Talış zonasında tapılmış və Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olmuş iki sikkə xəzinəsi diqqətəlayiqdir.

Astara rayonunun Məşkan kəndində tapılmış birinci sikkə xəzinəsi bütünlüklə "düzgün" kəsilmiş mis sikkələrdən - sonuncu Azərbaycan Atabəyləri və onların əhəli vassallarının adından zərb olunmuş mis dirhəmlərdən ibarətdir. 1974-cü ilin noyabrında Masallı rayonunun Xırmandalı kəndində tapılmış ikinci xəzinədə yalnız "düzgün olmayan"şəkildə eyni hökmdarların adından kəsilmiş balaca mis sikkələr vardır.

Azərbaycanda və Qafqazda gümüş böhranı dövründə dövlət daxilindəki (şəhərdə və şəhərlər arasında) pulla ticarətin tələblərini "pul vahidi" şəklində ödəyən müxtəlif mis sikkələrin kəsilməsində, onların tədiyyə vasitələrində və işlənmə dairələrində dəqiq təsnifat müşahidə olunur. Bu təsnifat Azərbaycan ərazisində həm tək-tək, həm də bütöv şəkildə, bəzən çox böyük xəzinə halında tapılmış XI-XII əsrlərə aid Bizansın qızıl sikkələrinə çox uyğun gəlir.

Bu tapıntılardan görüldüyü kimi, Bizans qızılı Qafqazda çox geniş yayılmış ödəmə vasitəsi qruplarından biri idi və Səlcuqilərin qızıl dinarları ilə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparırdı. Gümüşün (hər yerdə və tam) yox olması nəticəsində burada əmələ gələn boşluq dolur və bununla əlaqədar olaraq həm ümumi ödəmə vasitəsi, həm də beynəlxalq valyuta metalı kimi qızılın əhəmiyyəti artmışdı.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Eldənizlərin və ya Şirvanşahların qızılı indiyədək bizə məlum deyildir. Burada söhbət, şübhəsiz ki, sadəcə təsadüfdən getmir. Əgər belə bir imkanın olmadığını qəbul etsək, onda bu qərara gəlmək lazımdır ki, nə Eldənizlər, nə də Şirvanşahlar heç vaxt qızıl pul kəsməmiş, daha doğrusu, bu hüquqa malik olmamışlar. Qeyd olunduğu kimi, buna yalnız Böyük Səlcuqilərin ixtiyarı var imiş.

Əgər Eldənizlərdən - Azərbaycanın ən nüfuzlu və ən qüdrətli hökmdarlarından biri (məsələn, Qızıl Arslan) nə vaxtsa qızıl pul kəsmişsə də, belə emissiyanı (pul buraxılmasını) Bizans solidləri və Səlcuq dinarları ilə eyni bərabərdə işlənən pul buraxılması kimi yox, donativ hal kimi qəbul etmək lazımdır.

Beləliklə, aydındır ki, gümüşün tədiyyə vasitəsi dairəsindən yox olması Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətlərinin gələcək inkişafı üçün heç də maneəyə çevrilmədi. Tədiyyə vasitəsi, ödəmə vasitəsi və beynəlxalq pul vasitəsi kimi onun funksiyaları müvəffəqiyyətlə mislə və qızilla dəyişildi. Azərbaycan və bütün Qafqaz ərazisində tapılmış çoxlu miqdarda mis və qızıl sikkə xəzinələri bunu sübut edir.

Eldənizlərin və Şirvanşahların daxili və xarici siyasətinin, bütün dövlət fəaliyyətini, onların vassallarla və süzerenlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin ayrı-ayrı cəhətlərini öyrənmək üçün sikkələr üzərindəki yazılarda mühüm mənbələrdən biridir. Ölkənin ictimai, iqtisadi və siyasi həyatında baş vermiş bu və ya başqa dəyişiklikləri yığcam şəkildə özündə əks etdirən sikkələr evristika baxımından çox maraqlı və zəngin sahədir və onun öyrənilməsi xüsusi tədqiqat tələb edir.

Faydalı qazıntılar

Azərbaycanın yeraltı sərvətləri qədimdən öyrənilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Atabəyləri dövlətində faydalı qazıntıların çıxarılması işi demək olar ki, bizim günlərdə eyni mineral və metalların çıxarıldığı yerlərdə aparılmışdır. X əsrdən başlayaraq Əbu Dulafın, əl-Biruninin, Həmdullah Qəzvininin, əl-Bakuvinin və başqa müəlliflərin əsərlərində Azərbaycanda faydalı qazıntıların geniş surətdə çıxarılması qeyd olunmuşdur.

Əl-Bakuvi qeyd edir ki, Azərbaycanda çoxlu mis, dəmir, mala xit, kuporos və lazurit mədənləri vardır¹.

¹ Əl-Bakuvi, səh.62.

Moisey Kalankatuklu yazır ki, Arran (Albaniya) dağlarında, "qızıl, gümüş, mis və oxra tapırlar".¹

Dəmir filizi Gəncə yaxınlığında və Siyahkuh dağı yaxınlığındakı Kələntərdə (Kələnbərdə) çıxarıldı². Civə Urmiya gölünün cənub-şərqində Şizdə çıxarıldı³. Misi Gədəbəy yaxınlığındakı mədənlərdə⁴ və xüsusilə təmiz misi olan Savalan dağının yaxınlığında⁵ çıxarırdılar. Təbriz sakini İmadəddin Əbu Əli və Əbu Nəsr Məhəmməd əl-Həsən ibn Şəmsəddin ibn Əbd əl-Vahid ət-Təbrizi "Təbriz kənarında tapılmış misi ilk dəfə çıxarmağa başladı. Bunun üçün o, burada mədən düzəltdi"⁶.

Bakıda neft çıxarılması və onun ixracı ən qədim zamanlardan məlumdur və bu, bir çox orta əsr mənbələrində göstərilir.

Azərbaycan şəhəri Şiz ətrafında qızıl, gümüş, arsen, civə və qurğuşun mədənlərinin olması bir neçə mənbədə təsdiq olunmuşdur⁷.

Araz yaxınlığındakı Dərman ətrafında, Mərəndlə Biləsuvar arasında dəmir, mis, kupros, lazurit və kolçedan mədənləri olmuşdur⁸.

Bakıda neftdən başqa duz da çıxarılmış. Burada "başqa ölkələrə aparılan əla duz çıxarırlar"⁹. Bakıda həmçinin "suii dərilərindən kisə düzəldir, onlara neft doldurur və gəmilərlə başqa ölkələrə daşıyırdılar"¹⁰.

Təbriz yaxınlığında "duzlu dağ" vardır. Oradan daş duz çıxarırlar. Naxçıvanda da duz çıxarırdılar¹¹.

Dizmərdə yaşıl xalsedon və lyapis-lazur mədəni var imiş¹².

Azərbaycanda uca dağlarda tünd və göyümtül rəngə çalan rubin çıxarılmış¹³.

Bəzddə Vasitə və Yəmənə aparılan qırmızı zəy çıxarılmış¹⁴.

Müalicə suları, otları və bitkiləri

¹ Моисей Каланкатвацци, стр. 5.

² Həmdullah Qəzvini, səh.194.

³ Əbu Dulaf, səh.32; əl-Biruni, səh.18; Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.339.

⁴ Киракос Гандзакци, стр.114,121.

⁵ Həmdullah Qəzvini, səh.194-195.

⁶ İbn əl-Füvəti, IV/2, səh. 710.

⁷ Əbu Dulaf, səh.32; əl-Biruni, səh.18; Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.267; əl-Bakuvi, səh.72.

⁸ Əl-Bakuvi, səh.72.

⁹ Н.Д. Миклухо-Маклай. Аноним XIII в., стр., əl-Bakuvi, ф.89.

¹⁰ Əl-Bakuvi, səh.89.

¹¹ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.227; əl-Bakuvi, səh.68, 69.

¹² Həmdullah Qəzvini, səh.195, 197.

¹³ Yənə orada, səh.196.

¹⁴ Əbu Dulaf, səh.37.

Azərbaycanın müalicə suları çox məşhur idi. Əlbəttə, orta əsr müəllifləri həmin suların real təsiri haqqında öz müşahidələrini təsvir etmir, yalnız müasirlərinin fikirlərini bildirir. Lakin, şübhəsiz ki, onların bir çox məlumatları çoxillik təcrübəyə əsaslanmışdır.

Bəzddə və Ərdəbildə qoturluğu (keçəlliyi)¹ və kök salmış qızdırma xəstəliyini² müalicə edən isti bulaqlar olmuşdur. Səlmastda qoturluğu və cüzamı müalicə edən bulaq var imiş³. Əbu Dulaf və Yaqut belə bulaqlardan biri - Zərəvənd haqqında yazırlar: "Üstü örtülmüş və bitişmiş yarası olan adamı və ya heyvanı həmin bulağa salsalar, altında zəifləmiş sümüklər, gizlənmiş şüşə qırıqları və dərinə batmış tikan olan yaralann ağızları açılır və oradan irin, çirk axmağa başlayır. Təmizlənmiş yaralar qovuşur və insan bu bələdan xilas olur. Mən bir adam tanıyırdım, onu həmin bulağa aparmaq istəyirdim. Onun xəstəlikləri keçəllik, xənazir, sancı, dəmrov, baldırlarında ağrı və daima onu narahat edən və qızdırma gətirən oynaqlarındakı zəiflik idi. Bundan əlavə onun bədənində ox qalmışdı. Onun ucu ətə batmışdı. Biz qorxurduq ki, bir gün səhər və ya axşam ox onun qaraciyərini deşəcək. O, üç gün [bulağın suyunda] oldu və ox onun böyründən çıxdı"⁴.

Əbu Dulaf həmçinin qeyd edir ki, bu bulağın yanından soyuq su axır və "əgər adam onu içsə, özünü boğaz iltihabından, dalağın nazik damarlarının genişlənməsindən təhlükəsizləşdirmiş olar və asanlıqla öd kisəsini yaxşılaşdırar. Əgər görmə qabiliyyəti pis olan adam həmin bulağın soyuq suyu ilə gözlərini islatsa, onda o, yaxşı görəcək, həmin bulağın gilini (palçığını, lilini) iyləyən adamın gözləri isə qar korluğu (qara baxa bilməmə) xəstəliyinə məruz qalmayacaqdır. Əgər bu bulağa heyvan girsə, onda nə o, nə də balaları qoturluq tutmayacaqlar"⁵.

Xoy yaxınlığında Qotur adlı bulaq var idi, onun suyu qızdırma xəstəliyinə kömək edirdi⁶. Burada, Vəşələ kəndi yaxınlığında isə "bulaq vardır, kim onun suyunu içsə, dərhal qarnı işləyər və onun mədəsində nə varsa, hamısı boşalar. Əgər o, hətta azacıq çörək yeyib həmin sudan içsə, yenə də dərhal qarnı işləyəcək"⁷.

Marağada "çoxlu isti bulaqlar vardır, şillər və əlillər çimmək üçün ora gəlirlər"⁸.

Təbrizin yaxınlığında kükürd hamamları vardır ki, onların heyrətamiz faydalı xassələri vardır. Xəstələnlər və xroniki xəstəliyi olan adamlar ora

¹ Əbu Dulaf, səh.37; Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.189; əl-Bakuvi, səh.61.

² Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.344; əl-Bakuvi, səh.90.

³ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.261; əl-Bakuvi, səh.74.

⁴ Əbu Dulaf, səh.39; Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.261; Yaqut, II, səh.922-923.

⁵ Əbu Dulaf, səh.39.

⁶ Həmdullah Qəzvini, səh.297.

⁷ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.381; Həmdullah Qəzvini, səh.277; əl-Bakuvi, səh.100.

⁸ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.378; əl-Bakuvi, səh.80.

gedirlər¹. Təbriz kəndlərindən birində bulaq var imiş. Əgər onun suyunda bir şey bişirib, həlimi içsələr, onda bişmiş suyu işlətmə vəsaiti kimi mədəyə əla təsir edirdi"².

Gəncenin yaxınlığındakı dağlarda *mövz* və ya *xar* [tut] adlanan bitki var idi. O, "Suriya tutuna oxşayır və qaraciyər ağrısını sakitləşdirir. Gəncə və Şirvandan başqa o heç yerdə yoxdur"³.

Şirvanda "tülkü xayası" (enliyarpaqlı səhləb) adlanan qəribə bitki var idi. Bitki iki yumurtacığa (xayaya) oxşayır: biri solğun, digəri təzə. Solğun cinsiyyət potensialını zəiflədir, təzə isə onu qüvvətləndirir⁴.

VII FƏSİL TORPAQ MÜLKİYYƏTİ FORMALARLI VERGİLƏR

Səlcuqilər dövründəki torpaq mülkiyyəti növlərinə - sultan, len (*iqta*), şəxsi və vəqfi - aid bizim məlumatlarımız olduqca müxtəlifdir. *İqta* torpaqları haqqında daha ətraflı məlumat olduğu halda, xüsusi mülkiyyət və başqa torpaq mülkiyyəti növlərinin miqdarına aid biliklərimiz çox azdır. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, bu çatışmazlığın əsas səbəbi yazılı mənbələrdəki materialların müxtəlifliyində, rəqəmi məlumatların, yer adları siyahısının və s. olmamasındadır⁵. Mənbələrin bizə verdiyi həmin cüzi materiallardan istifadə edərək, biz, hər halda, Azərbaycan Atabəyləri dövlətində olan torpaq mülkiyyəti formalarının və dərəcələrini təsvir etməyə və səciyyələndirməyə çalışacağıq.

Tac torpaqları, yaxud seçilmiş (xass) torpaqlar. Sonuncu İraq Səlcuqilərinin və Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövründə xüsusi mülkiyyətə daxil olmayan xass və həmçinin başqa torpaqlar Sultanın və Atabəyin ixtiyarında idi. Onlar həmin torpaqları istədikləri kimi idarə edirdilər. Tac torpaqlarından yalnız hakim sülalənin nümayəndələri *iqta* pay torpağı ala bilərdi. Sultan və Atabəy nəslindən olmayan şəxslərə isə başqa torpaqlardan *iqta* ayrılırdı.

Mənbələrdə tac torpaqları *əmlak* ("mülk"ün cəmi), yəni "torpaq yeri", "gəlib yeri" sözünə *xass* (xüsusi, seçilmiş) sözünü əlavə etməklə *əmlak əl-xass* adlanır.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətində atabəy Şəmsəddin Eldənizin daimi yaşayış yeri olan Naxçıvan vilayətinin torpaqları tac (*xass*) torpağı idi⁶. Atabəyin 555 (1160)-cı ildə hakim İnanədan zəbt etdiyi Rey⁷ öz ətrafı ilə və Həmədan

¹ Əl-Bakuvi, səh.67.

² Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.277; əl-Bakuvi, səh.68.

³ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.351; əl-Bakuvi, səh.91.

⁴ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.404; əl-Bakuvi, səh.95.

⁵ Cl. Cahen. L'évolution, p.49; H.Horst, p.60.

⁶ Əl-Hüseyni, vər.71a; ən-Nəsəvi, səh.208-209.

⁷ Əl-Hüseyni, vər.82b, 86a.

vilayəti¹, Gəncə və "ona birləşdirilmiş Beyləqan, Şəmkur və Şutur"², Beyləqan və Ərdəbil³, Səlmast, Urmiya və Xoy əyalətləri⁴ də onun *xass* torpaqları sırasında idi.

Hökmdarların saraylarına zəruri olan ərzaq və heyvanlarına lazım yem bu *xass* torpaqlarından götürülürdü. Məsələn, 548 (1153)-ci ildən başlayaraq oğuz türkmənlər Sultan Səncərin mətbəxi üçün hər il 24 min qoyun gətirirdilər⁵. Vəzir Şərəf əl-Mülk Beyləqan *xass* torpağından Sultan Cəlaləddin Manqburnun sarayına nələrin gətirildiyini belə göstərir: "Beyləqanın gəlirindən mətbəxə, çörəxanaya və tövləyə min qoyun, min məkkuk buğda, min məkkuk arpa"⁶ verilir.

Yerli hakim sülalələrin qadınlarına və qızlarına evlənməklə də *xass* torpaqlar əldə etmək olurdu. Sultan Cəlaləddin Manqburnu bu cür kəbinləri çox həvəslə kəsdirirdi. 1228-ci ildə o, Azərbaycanda olarkən atabəy Özbəkin arvadı Məlikə xatını aldı və bununla da Xoy, Səlmast və Urmiyanı ətraflan ilə birlikdə *xass* torpaqlarına birləşdirdi⁷. Sonra Cəlaləddin yenə də həmin məqsədlə atabəy Özbəkin oğlu Xamuşun arvadı Sülafə xatm Dej-banunu - Marağanın və ona həmhüddud qalaların (Ruin-Dej, Dərə-Dej) hakimini aldı.⁸

Atabəy Özbəkin bacısı Cəlalyyəni - Azərbaycan Atabəylərinin şəxsi mülkü sayılan Naçıranın hakimini əvvəlcə Cəlaləddinin qardaşı Qiyasəddin Pir şah⁹, sonra isə Cəlaləddin özü aldı¹⁰. Bütün bu evlənmələr mülk sahibləri olan bu qadınların təşəbbüsü nəticəsində baş verirdi, çünki sultan nəslinə kəbinli olmaqla, onlar mülklərinin toxunmazlığını təmin edir, sultan məmurlarının bu mülklərə təcavüz etmələrinin qarşısını alır, onların torpaqları tac (*xass*) torpaqları olaraq qalırdı.

Quştəsfi əyaləti də *xass* torpaqlarına aid idi. Vəzir Şərəf əl-Mülk Şirvanşahın canişinlərini (amillərini) oradan qovub, əyaləti 1225-ci ildə 200 min dinara icarəyə verdi, sonra da Sultan Cəlaləddin oranı *iqta* kimi Şirvanşahın oğlu Cəlaləddin Sultan şaha verdi¹¹.

Sürməri əyaləti də *xass* torpağına çevrildi və Sultan Cəlaləddin oranı keçmiş sahibinə - Hüsəməddin Xızra *iqta* payı verdi¹².

¹ Yenə orada, vər.88b.

² Ən-Nəsəvi, səh.163.

³ Yenə orada, səh.175, 199.

⁴ Yenə orada, səh.200.

⁵ Ravəndi, səh.173.

⁶ Ən-Nəsəvi, səh. 175; Məkkuk - dənli bitkilər üçün ölçü olub, 24,75 litrə bərabərdir.

⁷ Yenə orada, səh.164.

⁸ Yenə orada, səh.204.

⁹ Yenə orada, səh.120.

¹⁰ Yenə orada, səh.229.

¹¹ Ən-Nəsəvi, səh.222.

¹² Yenə orada. səh.252-253.

Len torpaq mülkiyyəti - iqta. İstər sənədli, istərsə də ümumi yazılı mənbələrdə rast gəldiyimiz *iqta* sözünün bir termin kimi bir neçə mənası vardır. Avropa dillərindəki tədqiqat və vəsaitlərdə *iqta*, adətən, "len", "fyef" (lehn, flet) kimi tərcümə edilir. Yaxın və Orta Şərq *iqtasına* və onun təkamülünə aid çoxlu əsər həsr edilmişdir¹. Əvvəlcə, yəni ərəb işğalları qurtardıqdan sonra, *iqta* (sözün ilkin mənası - "paylanmış", "bölünmüş", "ayrılmış", "kəsik", "pay" deməkdir) ərazilərin ayrı-ayrı idarə altına verilməsi demək idi². Sonralar isə, feodal mülkiyyət mülkiyyət formalarının inkişafı ilə bağlı olaraq, *iqta* termininin də mənası dəyişildi. Səlcuqilər dövründə qoşun başçılarına - əmirlərə hərbi xidmətlərinə görə haqq, ödənc kimi *iqta* torpağı verildiyindən, *iqta* buyuruq şəklində çox geniş yayılmışdı³. *İqta* buyuruq torpağı kimi verildikdə ondan gələn gəlir (müəyyən məbləğdə pul şəklində)⁴ və onun sahibinin (*muqta* və ya *iqtadar*) dəstəsində döyüşçülərin sayı müəyyənləşdirilirdi. Vəzir Nizam əl-Mülkün vaxtında *muqta* (*iqtadar*) *iqtasında* olan əyalətdə dövlətin nümayəndəsi hesab edilirdi. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi ilə bağlı olaraq, *muqtanın* müstəqilliyi artırıldı.

Hər hansı bir əmir *iqta* alıb *iqtadar* olanda ona yazılı tapşırıq verilir ki, o, mömin olmalı, təbəələrinə (*rəiyyəti*) ədalətli olmalı, yumşaq və qayğı göstərməli, onların təhlükəsizliyini və əmin-amanlığını təmin etməli, yoxsulları və gücsüzləri varlıqların və güclülərin təqibindən qorumalıdır. *İqtadar* vergilərin alınmasında diqqətli olmalı, vicdanlı və ləyaqətli vergi yığanları (*amilummat*) və maliyyə müfəttişlərini (*mütəsərrif*) təyin etməli idi⁵.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətində *iqtanın* xidmət haqqı kimi verilməsinə aid məlumatımız azdır. Atabəy Eldəniz Rey və onun ətrafını tutandan sonra oranı oğlu Cahan Pəhləvana *iqta* kimi vermişdi⁶. Atabəy Cahan Pəhləvan ölümündən bir az qabaq, demək olar ki, bütün dövlət torpaqlarını özünün 70-ə yaxın məmlükü arasında *iqta* pay torpağı kimi bölüşdürdü. 40 şəhər öz ətrafı ilə Əcəm İraqında, 27-i isə Azərbaycanda yerləşirdi⁷. Sədrəddin əl-Hüseyni yazır ki, Cahan Pəhləvan əvvəllər dövləti öz oğlanları arasında bölüşdürmək istəyirdi, ancaq bu məqsədi ölümünə kimi həyata keçənməmişdi.

Atabəy Qızıl Arslan *iqta* mülklərinin xidmət haqqı kimi əmirlərə verilməsi haqqında bir sıra fərman (*mənşur*) vermişdi⁸.

¹ Əsas ədəbiyyat siyahısına bax: И.П.Пегуршевский. Икта, СИЭ, , cild V, sütun 785-786; Cl. Cahen. *İkta*, EL, II ed. v. III, p.1088 və b.

² C.Becker, p.84.

³ *İqtanın* müxtəlif şəkilləri haqqında bax: A.K.S. Lambton, Landlord, p.60; Eadem.The Internal structure. pp.231-239.

⁴ İstisna hallar haqqında bax: H.Horst, p.63.

⁵ Yenə orada, səh.67.

⁶ Əl-Hüseyni, v.82b.

⁷ Ravəndi, səh.313; Həmdullah Qəzvini, Tehran nəşri, səh.51, 85.

⁸ Ravəndi, səh.333.

Xarəzmşah Cəlaləddin Manqburnu Azərbaycanı tutduqdan sonra həmin torpaqları öz əmirlərinə *iqta* mülkü kimi verdi¹. Daha sonra Xarəzmşah Azərbaycan və Arrandakı *iqta* mülklərinin idarə edilməsi hüququnu vəziri Şərəf əl-Mülkün öhdəsinə buraxdı. Vəzir də "özü istədiyi kimi, lazım gələndə ya bağışlamaqla, ya da geri almaqla, bu mülklərin tam səlahiyyətli sahibi kimi davranırdı"².

İlk əvvəllər atabəy Özbəkin arvadının ixtiyarında olan Səlməst, Urmiya, Xoy kimi *iqta* əyalətləri Xarəzmşah dövründə yenə də onun öz əlində qalmaqda idi, ancaq indi o torpaqlardan Su ltan Cəlaləddin xeyrinə vergi alınır³.

Xarəzmşah Azərbaycanı tutub, "bir sıra *iqta* sahiblərinə öz mülklərinə qayıtmağa icazə verdi"⁴. Sürməri və onun ətrafının sahiblərindən Şərafəddin Uzdərə və Hüsəməddin Xıız da belə iqtadarlardan idilər. Xarəzmşah "onlara hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirib təsdiq edən fərman yazdı"⁵. Vəzir Şərəf əl-Mülk Urmiya və onun ətrafını atabəy Özbəkin məmlüklərindən birinə - Buğdaya *iqta* pay torpağı kimi verdi⁶.

Dərbəndi tutacağına arxayın olan Xarəzmşah "[şəhərin] azyaşlı [hakiminin] atabəyinə ehtiram göstərdi və hədiyyə verdi, onun adına və onun hökmdarı - uşağın adına elə bir *iqta* təyin etdi ki, Dərbənd o iqtanın yanında olduqca balaca görünürdü"⁷.

Xarəzmşahın dövründə Xoy iqtasının (*muqta*) sahibi əmir Təgin Məlikidi⁸.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətindəki **xüsusi torpaq mülkiyyətinin** (*milk*, *mülk*) ölçüsü və xüsusiyyətləri haqqında hələlik əlimizdə kifayət dərəcədə məlumat yoxdur. Xüsusi mülkiyyət növlərinə *əmlak*, *əsbab*, *müstəqallat* və *daiət* anlayışları aid edilir⁹. Əmlaka aid bizdə yalnız bir sənəd vardır, orada göstərilir ki, dönük müsəlman dinsizlərin (*kuffar*) yanına qaçarsa, onun əmlakı müsadirə edilməlidir¹⁰.

Xüsusi torpaq mülkiyyətinin sahibi (*məlik*) onu sata, bağışlaya, dəyişdirə, girov qoya və ianəyə verə bilərdi¹¹. Onun öz mülkü üzərində hüquq və vəzifələri muqtanın (iqtadarn) *iqtası* üzərində olduğu kimi idi. Mülk sahibi öz sahəsində

¹ Ən-Nəsəvi, səh.157, 178.

² Yenə orada, səh.199.

³ Yenə orada, səh.200.

⁴ Yenə orada, səh.202.

⁵ Yenə orada, səh.159, 252.

⁶ Yenə orada. səh.213.

⁷ Ən-Nəsəvi, səh.221.

⁸ Yenə orada, səh.255.

⁹ H.Horst, səh.68.

¹⁰ H.Horst, səh.125, sənəd K2.

¹¹ Yenə orada, səh.68.

dünyəvi məhkəmə işlərinə baxır, vergilərin tam və düzgün yığılmasına, göndərilməsinə məsuliyyət daşıyırdı¹.

Dini müəssisələrin xeyrinə verilən ianələr vəqf adlanırdı. Nəzir və qurbanlıq əmlakları da belə adlanırdı. İanə vermək ianəçinin (*vəqif*) öz şəxsi işi idi. Gəliri məscidlərin, məqbərə, mədrəsə, zaviyə, xanəgah və başqa ictimai tikintilərin, həmçinin onlarla əlaqəsi olan adamların saxlanılmasına xərclənən sahələr dini ianələr idi. İanəçi özünün tikdirdiyi məscidi vəqfə çevirə bilərdi.

Vəqfləri ianəçilərin özləri tərəfindən seçilmiş mütəvəllilər idarə edirdi. Həmin mütəvəllilər vəqfın gəlirindən aylıq alırdılar². Adı sənədlərdə göstərilən ianəçilərdən biri Naxçıvanın şihəsi Seyfəddin Aybəy idi. O, Həccə gedib Məkkədə qayıtdıqdan sonra, Naxçıvanda öz van hesabına məscidlər və zaviyələr tikdirdi, irsən ona yetişən və özünün qazandığı bütün daşınar və daşınmaz əmlakını həmin müəssisələrə ianə verdi.

Seyfəddin Aybəy öz mal və mülkünü vəqfə çevirərkən ona uyğun sənəd də tərtib edilmişdir. Həmin sənəddə belə göstərilir: "Onun zaviyəsində yaşayanların vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün mülk və malikanələri, Naxçıvanda təqaüdü (*idrar*) olduğu təsdiq edilir. Onun özünün tikdirdiyi zaviyəyə xüsusi vəsaitindən xərcləndiyi təsdiq edilir. İanəyə qoyduğu malların idarəsini o, öz üzərinə götürür. Onun ölümündən sonra bu işi onun oğlu, ondan sonra isə oğlunun uşaqları və uşaqlarının uşaqları yerinə yetirməlidir, bu şərtlə ki, ana tərəfindən olan qohumlar bunda iştirak etməməli, uzaq qohumlar təcrid edilməli, iki tərəfdən heç biri üstünlük qazanmamalıdır; bu şərtlə ki, ianənin idarəsində (*təvliyyat*) ən böyüyü, ən bilikli və ən xeyirxahı, sonra ən bilikli və ən böyüyü, sonra ən böyüyü və ən xeyirxahı, sonra ümumiyyətlə ən böyüyü başçı (*müqdam*) olmalıdır ki, varidatın artığı uzaq qohumlar arasında bərabər paylaşırla bilsin!

Nəsil tamamilə kəsiləndən sonra, bu hüquq ana tərəfin qohumlarına, ondan sonra isə ən yaxında yaşayan yoxsul müsəlmanlara keçir.

Hər bir şeyi elə sahmana salmaq lazımdır ki, divanın səlahiyyətli maliyyə müfəttişləri (*mütəsərrifan*) bu ianə yerlərinin (*mavadf əl-vəqfiyaf*) toxunulmazlıq hüququnu (*müsəlləm*) qoruya bilib, ona qarışmasınlar, bu təqaüd (*irrar*)³ və təminat vəsaitlərini (*təsviq*)⁴ etiraf edib, hər il yeni sənəd (*hüccat*) tələb etməsinlər. etməsinlər. Onlar maneələr yaratmamalı, payları (*qisəm*), toplanmış pulları (*avarid*), cari vəsaitləri (*muan*), sərəncamları (*təhəkkümat*), sənədləşdirilmiş bütün ianə və mülklərə aid vergi kağızlarını və ya qəbzləri (*həvalat*) qadağan, ya da ləğv

¹ Yenə orada.

² Vəqf haqqında geniş məlumat üçün bax: H.Horst, səh.68 və sonrakı səhifələr.

³ İdrar - təqaüd, daha dəqiq desək "gəlir" (ərəbcə - "addarra"dan "(südü) gur axıtılmasına nail olmaq, "gəlir, qazanc gətirmək"). İdrar ömürlük və irsi təyin edilir, toplanılmış vergidən ödənilirdi.

⁴ Təsviq (cəmdə "təsviqat") - hərfi mənası "icazə verilmiş" deməkdir. "Təqaüd". "Təminat" sözlərilə də ifadə edilir. Sözü terminoloji mənası haqqında bax: Əbu Əbdullah Məhəmməd əl-Xarəzmi. Məfatih, səh.55.

etməməlidirlər. Sənəddə göstərilmiş həmin ianə və müklərdən hər hansı bir şey, hər hansı bir bəhanəyə görə müsadirə olunmamalı, vəkillər (*vükalə*) və kəndlilər (*əkər*) kömək dilədikdə, imtina edilməməlidir. Elə edilməlidir ki, yoxsullar narahət olmasın və bizə şikayət etməsinlər"¹.

Vergilər. Səlcuqilər dövründəki vergi sisteminin öyrənilməsində qarşıya çıxan çətinliklər haqqında çox yazılmışdır². Bu çətinliklər təkcə mənbə və sənədlərin vergilər barəsində ümumi məlumat verməsində deyil, həm də ayrı-ayrı əyalətlərdə başqa-başqa vergilərə aid onlarda hər hansı bir məlumatın olmamasındadır.

Mənbələrdə vergilərin müxtəlif növünə aid məlumatlar da vardır, ancaq onların təyinedilmə və alınma qaydaları necə olmuşdur? -bu barədə, deməklər ki, heç bir söz deyilmir. Məsələn, Ravəndi bir sıra vergi adlarını sadalayır və əhalinin əməkçi təbəqələrinin ağır vəziyyətindən danışıq. O, Atabəy və sultan Qızıl Arslanın ölümündən sonra Azərbaycan Atabəyləri dövlətində hakimiyyətin Cahən Pəhləvanın məmlüklərinin əlinə keçdiyi vaxtda vergi zülmünün dözülməz olduğunu xüsusilə göstərir. Belə ki, mənbələrin bildirdiyi kimi, "Pəhləvanın ölümü ilə İraq sultanlığında qayda-qanun sona vardı və çətinliklər başladı"³.

Ravəndi yazır ki, kimsənin nəzarət etmədiyi maliyyə məmurları hər hansı bir vergi sənədini özbaşına tərtib edir və onlarda belə göstərilirdi: "Filan kənddən 100 dinar, qəssablardan 50 dinar, baqqallardan 50 dinar, arşın malçılarından (*bəzzaz*) 500 dinar, filandan da nə qədərə alınmalıdır. Bu cızma-qara naməni onlar əmirlərə verib deyirdilər ki, "vurun, ancaq alın!" Bu yolla da onlar adamlardan qanunsuz olaraq, həm mirzələrə mizd, əmirlərə aylıq alırdılar. Buna görə də, müsəlmanlardan qanunsuz pul yağın məmurlarla böyük yolları kəsən quldurlar arasında fərq yox idi"⁴.

Ravəndi maliyyə məmurlarının fəaliyyətini kəskin tənqid edərək yazır: "Hansı bir vilayət hansı əmirə *iqta* kimi verilərkən, həmin əmir mənfur vəzirə yanına çağırır, vilayətin vəziyyətini ondan soruşur. Həmin vəzir yəhudilərdən və *iqta* pay torpaqlarından xərəcənin, cizyənin alınmasına aid [vergi] nizamnaməsini (*qanunu*) hətta ona göstərmir. Məmurular "Zənd Avesta"dan və başqa kafirlərin [kitablarından da] yaramaz olan kitabları əmirə tapıb, deyirlər ki, filankəs nə vaxtsa bir belə məbləğdə "*dəstərçə*", "*nüzf*", "*şərab-baha*", "*mal əs-silah*" və "*nal-baha*" vergisi almışdır və əmir də bu vergiləri əhalidən alırdı. Onlar bütün bunları əmirə qanuni bir iş kimi təqdim edirdilər. 598 (01.10.1201-19.09.1202)-ci ilin ayları ərzində bütün Əcəm İraqında elmə, hədislərə və Qurana aid əsərlər tərəzilərdə çəkilib, batmanı⁵ bir dənqə qiymətinə satılırdı. Alimlər sıxışdırılır, məscidlər və

¹ H.Horst, sənəd V, səh.146-147

² A.Lambton, Contributions, p. 121 və başqaları; H.Horst, p.32, 71.

³ Carbazəqani. Tərcümə, səh.422; Tarix əl-vüzəra, v.219b; bax: K.A.Luther, səh.127-128.

⁴ Ravəndi. səh.32, 36.

⁵ Səlcuqilər dövründə bir batman 260 dirhəmə, daha doğrusu, 812,5 qrama bərabər idi.

mədrəsələr müsadirəyə məruz qalırdı. Mədrəsə alim-lərindən, yəhudilərdən can vergisi alındığı kimi, qızıl alınırdı"¹.

Torpaq vergisinin və başqa vergilərin alınması xüsusi siyahılar əsasında aparılırdı ki, bu siyahılar da ümumiyyətlə yüz illərlə dəyişilməz qalırdı, onlara hökmdarların keçmiş və ya yeni qanunları əlavə edilirdi².

Vilayətlərdən alınan vergilər xüsusi dəftərlər (*dəfatir*) üzrə həyata keçirilirdi.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətində aşağıdakı vergilər yığılırdı:

1. **Xərac** (torpaq vergisi). XII əsrdə və XIII əsrin başlanğıcında və onlardan qabaqkı dövrlərdə xərac əsas vergi kimi öz əhəmiyyətini saxlayırdı. Onu pul, ya da natura şəklində alınırdı³. Bizim mənbələrdə xərac haqqında az məlumat verilir, ancaq bu heç də o demək deyildi ki, həmin vergi az gəlir gətirirdi. Araşdırdığımız dövürün mənbələri Azərbaycanda iki dəfə xərac alındığını göstərmişdi.

Qiyasəddin Pir şah Naxçıvana gəldiyi vaxt orada vergi əsasnaməsi (*qanunu*) əsasında və dəftərlərə (*dəfatir*) sandıqdan sonra yalnız müsəlmanlardan torpaq vergisi alınmışdır⁴. İkinci hadisə Xarəzmşah Cəlaləddin Mənbətinin hakimiyyəti dövründə qeyd alınmışdır. Xarəzmşah vəzir Şərəf əl-Mülkün maliyyə məmurlarının başdan-başa bürün mülkləri müsadirə etməklə və ağır vergilərlə Xoy və Təbriz əhalisini incitdiklərini eşidəndə əmr verdi ki, pul yığan bütün qulamları həbs etsinlər. Qulamlar yaxalanmış, yığılqları pullar onlardan alınmışdı. "Sultan Təbrizin və onun əkin yerlərinin ağır vəziyyətini gördükdə, oranı vergilərdən qurtarmaq və onun çöllərindən fəlakətin kökünü kəsmək qərarına gəldi. Bunun üçün də o, xəracı üç il müddətinə Təbrizin üzərindən gördürdü və bu haqda əmr (*tövyə*) yazdı"⁵. Mətnəndən aydın olur ki, Xoy və Təbrizdən xərac pulla alınmış.

2. Cizyə (can vergisi). Bu vergi zimmilərdən, yəni müsəlman olmayanlardan alınır. Ravəndi göstərir ki, İraq sultanlığında can vergisi yəhudilərdən alınır. O yazır: "Yəhudilərdən alınan cizyə və başqa dindən olan adamlardan alınan baş vergisi (*sərgəzif*) padşahlar üçün qurban ətidən də halal idi"⁶.

Beyləqan yəhudilərindən cizyə alınması mənbədə qeyd edilmişdir⁷. Qiyasəddin Pir şah Naxçıvana gələndə, cizyə müsəlman olmayanlardan (*əhl əz-zimmə*) toplanmış, həm də ki, Naxçıvan vəziri Sədrəddin Əbül-Bərkət əl-Osmaniyə "*əhli əz-zimmədən* kimsənin islam vilayətlərindən çıxıb getməsinə

¹ Ravəndi, səh.33; Başqa mənbələrdə də bax.

² H.Horst, səh.72-73.

³ Xərac haqqında bax: И.П.Петрушевский. Земледелие, стр. 369-372.

⁴ H.Horst, səh.124, sənəd K-1.

⁵ Ən-Nəşəvi, səh.218-219.

⁶ Ravəndi, səh.32, 33, 357.

⁷ Məsud ibn Nəmdar, vər.209.

imkan olmaması üçün yolları mühafizə etmək və keçidləri mühasirəyə almaq"¹ üçün göstəriş verilmişdi. Bu yolla da cizyədən alınan pulların başqa yerlərə aparılmasının qarşısı kəsilmişdi.

3. **Uşr** (onda bir). Bu vergi *xass* torpaqlardan və *iqta* sahiblərindən alınır: Xarəzmşah Cəlaləddin Xoy, Səlmast, Urmiya şəhərlərini atabəy Özbəkin keçmiş qadını Məlikə xatının ixtiyarına verəndə, vəzir Şərəf əl-Mülk əz-Zeynə əl-Bahərzini ona vəzir. həm də onun yanında özünün naibi təyin etdi və göstəriş verdi ki, onun başqa *iqta* vilayətlərindəki naibləri kimi, o da Məlikə xatının vilayətlərindən hər ay *uşr* vergisi yığmalı və xəzinəyə verməlidir².

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərəf əl-Mülk Sultanın vəziri kimi, eyni vəzifəni onun yeni arvadının da yanında görməli idi. Ancaq bu ona başqa cür baxırdı. Ona görə ki, vəzir Məlikə xatma sultan tərəfindən verilmiş torpaqlara *iqta* kimi baxır və onu *iqta* sahibi sanırdı, ancaq onun torpaqlarının əslində sultanın xüsusi torpaqları (*xass*) saymırdı.

Ən-Nəsəvi yazır: "Sultan görəndə ki, Təbriz onun atlarını yemlə təchiz edə bilmir və onun şəxsi mülklərində (*xass*) taxıl yoxdur, vəzir Şərəf əl-Mülkün taxıl anbarlarını açmaq, oradakı taxılı çörək-xanalar və atlar üçün istifadə etmək qərarına gəldi.

Vəzir Şərəf əl-mülk keçmiş vəzirlərin etdiyi kimi, vilayətlərdəki *iqta* (*muqta*) sahiblərindən və *xass* torpaqlarından keçmiş illərin hesabına *uşr* yığırdı.

Fərq bunda idi ki, keçmişdəkilər bunu gizli etdikləri halda, o, bunu öz hakimiyyəti gücünə, sultanın əmri olmadan, [açıq] şəkildə edirdi. Bununla yanaşı, hər hansı bir şəxs ona vergi verməkdən imtina edərkən, vəzir Şərəf əl-Mülk də bunu tələb etmirdi. Çünki Sultan ona vergi yığmağı tapşırmaşdı.

Lakin elə bu zaman bütün vilayətlərdə *xass* torpaqlardan və *iqta* sahiblərindən *uşr* vergisinin alınması haqqında sultanın əmri verildi. Bundan sonra, Şərəf əl-Mülk yalnız İraq uşrundan hər il 70 mindən çox dinar qazanırdı. *İqta* torpaqlarına gəldikdə isə, onun sahibləri vəziri razı salmaq üçün gəliri onunla yarı bölür, buna görə də onlardan heç birinin ondan şikayət etməyə cəsarəti çatmırdı. Buna görə də vəzir hər bir sultan divanı ilə yanaşı, bütün vilayətlərdən *uşr* vergisi almaq üçün öz xüsusi divanını yaratmışdı"³. *İqta* torpaqlarından və sultanın xüsusi mülklərindən (*xass*) *uşr* vergisi yığan vəzir Şərəf əl-Mülkün özbaşmalığı göz qabağındadır.

4. Haqq (cəm halında - *hüquq*) - divanın nəfinə yığılan dövlət rüsumu və ya vergisidir (*haqq* və ya *hüquqi divani*). Əsasən köçərilərdən (elatlardan) otlaqlardan

¹ H.Horst, səh.124, sənəd K-1.

² Ən-Nəsəvi, səh.200.

³ Ən-Nəsəvi, səh.219-220.

istifadəyə görə yığılan (*hüquqi mard*) vergilər də mövcud idi. Ən-Nəsəvi bu vergi növünün alınmasına aid bir hadisəni öz əsərində xatırladır.

Vəzir Şərəf əl-Mülk 1227-ci ildə Muğanda olarkən öz məmurları (*ummal*) mükəlləfiyyətləri (*hüquq*) yığmaq üçün türkmən qəbilələrinin yanına göndərdi.

Əs-Sirac əl-Xarəzmi adı ilə tanınmış bir adam yaramazlar dəstəsini özü ilə götürüb Gücət-Arslan tayfasının yanına yola düşdü. O, türkmənlərdən tələb etdi ki, onlar qonaqlıq üçün hər gün 30 baş heyvan kəsməlidirlər. Buna başqa ağır xərclər də (*təkalif*) əlavə edilmişdi ki, türkmənlər ona dedilər: "Sən gəl, öz ağanın yanına qayıt xəzinəyə borclu olduğumuz vergiləri biz özümüz gətirərik və onları sənin yığmağına ehtiyac yoxdur"¹.

Ancaq Şərəf əl-Mülk öz xidmətçilərini cəzalandırmaq əvəzinə "türkmənlərin obalarını mühasirəyə aldı və onların mal-qarasını Beyləqana apardı. Qaramalın sayı 30 min idi"².

5. **Aləf** (*ulufə* - ərəbcə hərfi tərcümədə "qida", "yem", "aləf") - qarovulda duran dəstəni və ya rəsmi şəxsi təmin etmək üçün qida və başqa təbii rüsumlar vergisi³. Hər iki termin mənbələrdə qoşa (yanaşı) işlədilər⁴.

İsmaililərin atabəy Özbəklə dostluq münasibətlərində olan başçısı Cəlaləddin III Həsən (1210-1221) İraqın hakimi məmlük Menqliyə qarşı onunla saziş bağladı. 1213-1214-cü illərdə Cəlaləddin III Həsən Menqliyə qarşı müharibədə Özbəkə yardım göstərmək üçün Azərbaycana gəldi. "Cəlaləddin III Həsənin onun (Özbəkin) məmləkətində olduğu il yarımliq müddətdə atabəy ona çox böyük iltifat göstərmiş və onların arasında qardaşlıq duyğuları yaranmışdı. Atabəy adətən ona külli miqdarda ərzaq, artıqlaması ilə pul göndərirdi, belə ki, *ənzal* və *ulufətin* bütün növlərini vermək yolu ilə Cəlaləddinin tələblərini qane etdikdən sonra, onun təkcə tanınmış əyanları arasında deyil, həm də qoşununun əksəriyyəti arasında paylaşırdığı hədiyyə və fəxri geyimləri göndərəndən sonra, onun xəzinəsinə cari xərclər (*həva'ic-baha*) üçün gündəlik olaraq 1000 *par-para* qızıl dinar yollayırdı"⁵.

6. **Nüzil** (cəm halda - *nüzul*, əksər halda *ənzal* formasında) - mənzil pulunun növü (oturaq mükəlləfiyyəti). Təbəələr hakimiyyətin hər cür nümayəndəsini atlan və nöqərləri ilə birlikdə yerləşdirib, qeyri-müəyyən müddətə saxlamağı öz üzərlərinə götürməli idilər. Bu əhali üçün ən ağır mükəlləfiyyətlərdən biri idi⁶. Rəşidəddin qeyd edir ki,

¹ Ən-Nəsəvi, səh.207.

² Hüquq haqqında bax: H.Horst, səh.78.

³ Cüveyni, II, səh.599, 609.

⁴ Ə.Ə.Əlizadə, səh.233.

⁵ Cüveyni, II, səh.701.

⁶ Ə.Ə.Əlizadə, səh.236, 241.

mönqollar 1221-ci ildə Şirvandan şimala doğru gedəndə, Dərbəndin sakinləri onlara *nüzl* (*tuzqü*) gətirdilər¹.

7. **Məunə** (cəm halda - *maunət*, *mriari*) - "ərzaq-müavinət" -aləf kimi, o da bir növ "yaşayış yardımı" idi. Qanunsuz vergilərin bir növüdü².

8. **İnam** - xeyirxahlıq ifadə edir. Hökmdann (sultanın) göstərişi əsasında təbəələrdən *haqla* (*hüquq*) birlikdə yığılan ödənc növlərindən biri idi. Xarəzmşah Cəlaləddinin qardaşı Qiyasəddin Pir şah təbəələri biyara (*biqar*)³, məcburi əməyə (*şahkar*) cəlb etməyi, tamahkarlıq (*nəhməi*) göstərməyi, rüşvət (*rüşvət*) və hədiyyə (*cilat*) tələb etməyi qadağan edən bir əmr vermişdi. Ancaq "təbəələr öz xeyirxahlığını (*iriam*) göstərməli və onlardan tələb ediləcək haqqı (*hüquq*) gətirməli idilər"⁴.

9. **Mənəl** - "qazanc" (həmçinin - "gəlir" və s.). *İqta* sahibinin xeyrinə yığılan qeyri-müəyyən xüsusi bir vergi. Qiyasəddin Pir şahın bir əmrində *iqta* sahibinin öz xeyrinə təbəələrdən "bütün vergiləri, o cümlədən *marafiq*, *mənəl*, *əvariz*, *təyyarət*, *mrian* və *qismət*"⁵ yığımaq hüququ haqqında danşılır.

10. **Marafiq** - (*mirfaq*, *marfiqin* cəm şəkli) - "əmlak". Təbəələr onu *iqta* sahibinə ödənc şəklində verirdilər⁶.

11. **Avariz** - fəvqəladə vergi. *İqta* yiyəsi bunu təbəələrdən müəyyən hadisələr baş verdikdə yığırdı⁷.

12. **Qismət** - (cəm halda *qisəm*) - "qisim", "hissə", "bölmə". *İqta* ağasının öz xeyrinə yığıdığı xüsusi bir vergi növü idi⁸.

13. **Təyyarət**- "uçaqan". E.Lambtona görə, "şəhər qapılarından alınan fəvqəladə vergi, ya da gömrük növlərindən biri" idi⁹.

14. **Təhəkkümat** ("*təhəkkümün* cəm şəkli - "mühakimə", "nəzarət"). Elə bir vergi növü idi ki, dini müəssisələr və mülklər onu ödəməkdən azad idilər. Gömrük (*bac*) və gözlətmə haqqı (*bədraka*) da bu vergilərə aid idi. Qiyasəddin Pir şahın əmrlərində bu vergilərdən bəhs edilir¹⁰.

15. **Dəraib** (ərəb sözü daribatın cəm şəkli - "gömrük", "bac", "təzminat"). Bəzən *təyyarəta* tay turulan xüsusi vergidir¹¹. Bəzən də bu sözün altında bir neçə

¹ Rəşidəddin, 1/1, səh.195.

² H.Horst, səh.80.

³ Biyar haqqında bax: Ə.Ə.Əlizadə, səh.228-231.

⁴ H.Horst, səh.79, 170, sənəd Ee-3. Müasir dövrdə inam İranda bəxşiş - "çay pulu" dur.

⁵ H.Horst, səh.80, 81. 140, sənəd S-6.

⁶ Yənə orada.

⁷ Yənə orada, səh.77-78.

⁸ Yənə orada, səh.81, 140.

⁹ A.K.Lambton, Landlord, 441. Bu vergi haqqında məlumat üçün İbn əl-Bəlxinin "Fərsnamə" əsərinə (1106-1116-cı illər arasında yazılıb) bax: Q. le Strenc bu əsərin tərcüməsinə yazdığı şərhində həmin verginin torpaq vergisi və əlavə gəlir vergisi kimi mənalandırır. İqta ağaları bu verginin təbəələrdən öz xeyrinə alırdılar. İbn əl-Bəlx. səh.132; H.Horst, səh.81-82, 140, sənəd S-6.

¹⁰ H.Horst, səh.146-147. Sənəd V, səh.7; 167-168; Sənəd Uu (TsTs)-2.

¹¹ Yənə orada. Sənədlər I-5, L-1, L-2. N-4.

vergi növü gizləndirdi. Ola bilsin ki, şəhərlərdən alman xüsusi vergilər (*dəraibi-şəhr*) və qəsəbə vergiləri (*dəraibi-qəsəbə*) dəraibin müxtəlif növləri idi. Bu son iki vergi haqqında məlumatı biz yalnız sultan Səncərin əmrlərindən götürsək də, hər halda tam qətiyyətlə demək olar ki, belə vergilər Səlcuqilər dövründə hər yanda yığılırdı¹.

Çoxlu vergi, rüsum, bac və mükəlləfiyyətlər bir hakim tərəfindən tətbiq edilir, başqa bir hakim tərəfindən isə ləğv olunurdu, ancaq qeyd etmək lazımdır ki, məmurlara aylıq vermək üçün əhalidən yığılan vergilər böyük məbləğə çatırdı. Ravəndi qanunsuz və ağır vergilər sırasına *dəstərçə* (hədiyyə şəklində götürülən rüsum), *şərab-baha* (şərab içkiləri əldə etmək üçün yığılan pul), *nal-baha* (nal pulu), *mal əs-silah* (silah almaq üçün vəsait) və s. daxil edir².

Ağır töycülərdən biri də *şir-baha* (süd və cehiz pulu) idi. Feodal toylarının bürün haqq-hesabı təbəələrin hesabına ödənilirdi. Ravəndi göstərir ki, feodallar *şir-baha* adı altında əhalidən çox böyük məbləğ toplayırdılar³.

Yuxarıda göstərilən vergi və töycülərdən başqa, əhalinin müəyyən təbəqəsi dini xarakterli müxtəlif töycülər ödəyirdi. Ancaq araşdırılan dövrə aid mənbələrdə məlumatların olmaması Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövründə əhali üzərinə qoyulan vergilərin xüsusiyyətlərini tam açıb göstərməyə imkan vermir⁴.

VIII FƏSİL ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNDƏ MƏDƏNİ HƏYAT HAQQINDA OÇERKLƏR

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin hakimiyyət dövrü mədəni həyatın yüksəlməsi ilə səciyyələnir. Bu zaman dünya mədəniyyətinə görkəmli dahilər bəxş etmiş Azərbaycan poetik məktəbi yaranır və ən yüksək çiçəklənmə dövrünə çatır. Parlaq poetik məktəbin inkişafı, şübhəsiz, əlamətləri hələ də lazımi səviyyədə öyrənilməmiş ümumi mədəni yüksəlişlə əlaqədar idi. Bu baxımdan haqqında danışdığımız dövrü Azərbaycan intibahı (renessansı) adlandırmaq olar.

XII və XIII əsrin əvvəllərinin Azərbaycan poetik məktəbi orta əsrlər üçün yalnız bir çox şairlər yetişdirdiyi üçün deyil, eyni zamanda həmin şairlərin hər

¹ İbn əl-Əsir hicri 501-ci ilin hadisələrindən danışarkən, Sultan Məhəmməd ibn Məlik şahın başlıqlamasına görə rüsumlardan (*dəraib və-l-məkus*) azad olunmanı da xatırladır.

² Ravəndi, səh.33; Müq. et: Ə.Ə.Əlizadə, səh.246, 248, 249.

³ Ravəndi, səh.266-267; bax: Ə.Ə.Əlizadə, səh.249-250.

⁴ Səlcuqilər dövründəki vergi və töycülərin başqa növləri haqqında bax: H.Horst. Göstərici üzrə.

birinin ayrılıqda yaratdıqları orijinal və parlaq ədəbi nümunələr baxımından ən yüksək mədəni inkişaf mərhələsini təşkil edir¹.

Bu zaman fəaliyyət göstərən İsfahan poetik məktəbi Azərbaycan poetik məktəbi ilə sıx əlaqədə idi və birincinin nümayəndələrinin çoxu özlərini ikincinin kiçik qardaşları hesab edirdi. Tədqiq olunan dövrdə görkəmli şairlər dəstəsi bu məktəbi təmsil edirdi: yaxın və uzaq qonşularda yalnız bir neçə onillikdən sonra Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Fələki Şirvani və başqa bu kimi böyük sənətkarlara təqlidçilər meydana çıxır.

Bu dövrdə fars dili özünün inkişafı və təkmilləşməsində məhz Azərbaycan poetik məktəbinin nümayəndələrinə borcludur. Söz ehtiyatı, sintaktik ifadələrin zənginliyi, məcəz və tərkiblərin ifadəliyi və orijinallığı - poetik formanın bütün bu əlamətlərinə görə XII əsr Azərbaycan şairləri müasirləri və sonrakı şairlər nəslində seçilirdi. Məzmun zənginliyinə görə isə Nizami və Xaqani yaradıcılığı insan düşüsməsinə son dərəcə gözəl nailiyyətləri sırasındadır.

Fars dilinin Azərbaycan hökmdarlarının, Şirvandan başqa, ana dili olmamasına baxmayaraq, Azərbaycan poetik məktəbinin Nizamidən başqa bütün nümayəndələri Səlcuq sultanlarının, sonralar isə Azərbaycan Atabəylərinin saray şairləri olmuşlar: Səlcuq sultanları, eləcə də sonralar onları əvəz edən Atabəylər qəbilə quruluşunu mühafizə edən və yazısız türk dillərində danışan köçərilərin nümayəndələri idilər.

Səlcuq hökmdarlığı fars dilinin Xorasandan tutmuş Kiçik Asiyaya qədər yayılmasına görə zəmin yaradırdı ki, bütün sultanlar savadsız idilər² və öz sələflərinin yalnız farslardan ibarət məmurlarına arxalanırdılar. Türk əmirləri yalnız yürüşlər və vergi toplamaq qayğısına qalırdılar. Dövlət yazışmasına, vergi siyahısının tərtibinə və başqa dəftərxana işlərinə gəldikdə isə bunların hamısı İran mənşəli vəzir və katiblərin ixtiyarında idi. Ənənəyə görə, bərməkilərdən tutmuş məşhur Nizam əl-Mülk və onun sələflərinə qədər vəzir rütbəsini tutmaq İran mənşəli məmurlara nəsis olurd.

Tədqiq olunan dövrdə yalnız Şirvan hakimləri farsdilli olduqlarından fars dili sarayda hakim dil idi. Bu dövrdə Azərbaycan poetik məktəbinin Şirvan dəstəsini təmsil edən bir çox böyük şairlər yetişir. Mənşəcə Sasanilərdən olduqlarını iddia edən Şirvanşahlar böyük həvəslə farsca yazan şairləri himayələrinə götürürdülər.

Bu dövrdə Şirvan şairlərinin başçısı III Mənuçöhrün saray şairi Nizaməddin Əbül-Ülə Gəncəvi (1159-cu ildə ölmüşdür) idi. Xaqani və Fələki onun şagirdləri olmuşlar. Məhz Əbül-Ülə Xaqaninin böyük istedad sahibi olduğunu aşkara çıxarıb Şirvanşahların sarayına cəlb edir. Müasirləri Əbül-Üləm "şairlər ustadı"

¹ Bu haqda ətraflı məlumat üçün bax: Е.Э.Бертельс. Низами и Физули; Yan Rıpkə. Fars və tacik ədəbiyyatı tarixi.

² Məlum olduğu kimi, əl-Hüseyninin dediyinə görə, Mahmud ibn Məhəmməd (1118-1131) ərəb dilini mükəmməl bildiyi üçün müstəsnalıq təşkil edir.

adlandırıldı. Yazdığı "*fəxriyyə*"lərinin birində isə Əbül-Üla özünü Şirvan şairlərinin başçısı adlandıraraq deyir: "Bütün həmyaşlarına üstün gələn mənim kimi adamla Gəncə əhli fəxr edirsə, haqları var"¹.

Əbül-Üla Gəncəvinin müasiri İzzəddin Şirvani barəsində mənbələrdə demək olar ki, heç bir məlumat verilmir. Lakin onun bizə çatmış yarımçiq qəsidəsində Şirvanşah Axsitanın (Əbül Müzəffər) künyəsinə rast gəlirik². Görünür, şair məhz bu hökmdarın məddahı olmuşdur.

Şirvan şairləri dəstəsinin ən böyük nümayəndəsi, tam mənasında fəlakətli həyat yolu keçmiş Əfzələddin Bədil ibn Əli Xaqanidir (təxminən 1121-1199-cu illər). Babası Osman toxucu, atası Əli xarrat, əmisi Ömər ibn Osman həkim və alim, anası Mesti (Kiçik Asiya) şəhərindən gəlmiş, yunan - nəsturi təriqətinə sitayiş edən evdar qadın olmuşdur. Şairin anası müsəlmanlara əsir düşmüş, islam dinini qəbul etmişsə də, oğluna bir növ xaçpərəstliyə rəğbət bəsləməyi təlqin etmişdir. Çünki sonralar Bizans şahzadəsi Andronik Komnenə həsr etdiyi qəsidəsində ondan havadarlıq istəyən Xaqani nəsturi təriqətinə öz münasibətini ifadə edir³.

Xaqaninin tərbiyəsi ilə əmisi məşğul olmuşdur⁴. Əbül-Üla Gəncəvi şairə qəyyumluq və müəllimlik etmiş, himayəsi altına alaraq öz qızını ona əvə vermişdi, Xaqanini şöhrətləndirmək arzusu ilə Şirvanşaha təqdim etmişdi. Xaqaninin mövqeyi sarayda möhkəmləndikdən sonra o, öz müəlliminə həcv yazır. Naşükürlüyü barəsində müəllimi tərəfindən məzəmmətlənən Xaqani müəllimini ismailiyə təriqətinə və onun başçısı Həsən əs-Səbbaha rəğbət bəsləməkdə təqsirləndirir ki, bu da həmin dövr üçün ən təhlükəli ittiham sayılırdı. Xaqaninin həcvi bu mənada "çuğulluq vasitəsilə müəllimindən birdəfəlik xilas olmaq təşəbbüsü idi"⁵.

Xaqaninin bədrəftar, qıhqsız xasiyyəti Mücirəddin Beyləqani və Rəşidəddin Vətvat kimi görkəmli şairlərlə arasının dəyməsinə və nəhayət, Şirvanşah Axsitanın narazılığına və onun əmri ilə Xaqaninin uzun müddət həbsxanada saxlanması səbəb olmuşdur⁶. Şirvanşah tərəfindən ədavəti hiss edən Xaqani bir neçə dəfə Şirvandan mühacirət etmək fikrinə düşür. Bu ona yalnız 1184-cü ildə Təbrizə getdiyi, ya da Cahan Pəhləvanın himayəsi altına qaçdığı zaman nəsib olur. Xaqani 1199-cü ildə Təbrizdə vəfat edir və Sürxab qəbiristanlığında dəfn olunur.

Xaqani fəlsəfi məzmunlu qəsidənin ən böyük ustası, eləcə də mahir məddah - şair idi. Tarixçi üçün, hər şeydən əvvəl, Xaqaninin əsərləri ona görə qiymətlidir ki, burada tədqiq olunan dövrün on hökmdarının adı və titulu çəkilir.

¹ Əbül-Üla Gəncəvi barəsində bax: E.Э.Бертельс. стр. 35-44. Orada da müvafiq ədəbiyyat verilir.

² E.Э.Бертельс, стр. 42-44.

³ В.Ф. Минорский. Хакани и Андроникос Комненус, стр. 550. Və s. E.Э.Бертельс, стр. 58

⁴ О.Л. Вильчевский. Хакани, стр. 74-75.

⁵ E.Э.Бертельс, стр.55. Yan Rıpkа, səh. 570. Y. Yasın, Researches, pp. 19-20.

⁶ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh. 601; bax: E.Э.Бертельс, стр.59.

Onların arasında Şirvanşah II Mənuçöhr və I Axsitan, Xarəzmşah Atsız və Təkiş, Səlcuq sultanlarından Məsud və III Toğrul, atabəy Qızıl Arslan və b.

Şirvanşah III Mənuçöhrün saray şairlərindən biri Şamaxı şəhərinin sakini Əbül-Nazim Məhəmməd Fələki Şirvani idi (1107-1147 - ?). Bir sıra bədii əsərləri ilə onu Xaqaninin şagirdi kimi qələmə verirlər¹. Lakin ehtimal ki, Fələki Əbül-Üla Gəncəvinin şagirdi olmuş, Xaqani isə onu Şirvanşaha təqdim etmişdir.

Fələki nücum elminin (astrologiya), (buradan da onun *təxəllüsü* meydana çıxır), riyaziyyat, xəttatlıq (kalliqrafiya) və ərəb dilinin gözəl bilicisi idi. Bütün yaradıcılıq həyatını o, III Mənuçöhrün sarayında keçirmiş və bütün qəsidələrini də hamisinə həsr etmişdir. Xaqani və Mücirəddin Beyləqani kimi, çox güman ki, Əbül-Üla Gəncəvi də, Fələki də öz vəzifəsinə və Şirvanşaha xidmətdə laqeydlik göstərməkdə ittiham edilmiş və uzun müddət Şirvan həbsxanasında saxlanılmışdır. Şirvanşah sonralar Fələkini həbsxanadan azad edərsə də, artıq şairin səhhəti pozulmuş və o, 40 yaşında vəfat etmişdir².

Fələkinin bizə çatmış poetik divanında tarixçi üçün qiymətli məlumatlar vardır ki, onların vasitəsi ilə rəvayətvari abidələrdə olan boşluqları doldurmaq mümkün olur. O, Şirvanşah III Mənuçöhrün qırpaqlar və alanlar üzərindəki qələbəsini qeyd edir. Gürcüstan və çar Demetrenin hakimiyyəti haqqında gürcü salnamələrində belə olmayan dəqiq məlumatlar verir, Şirvanşahların vəzirləri və başqa tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti barəsində danışır, Şirvanşahın şəhərlərinin tikilməsi və məskunlaşması, Şirvanşahların *ləqəbi, künyəsi və titulları* və s. haqqında xəbər verir. Bütün bu qiymətli material tədqiqatlarda poetik materialların istifadə olunmasının vacibliyini bir daha sübut edir.

Məlik əş-şüəra Əbül Məkarini Mücirəddin əl-Beyləqani (ölümü təxminən 1197-1198-ci il) - Xaqaninin ən istedadlı şagirdlərindən biridir. O, bir müddət Şirvanda yaşayıb, sonra oranı tərk edərək bütün ömrü boyu Azərbaycan Atabəylərinin saray şairi olmuşdur.

¹ H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.52-56.

² H.Həsən. Fələki Şirvani, səh.50-52; Е.Э.Бертельс стр.44-50; Ян Рипка, səh. 575-576.

Qəsidələrinin əksəriyyətini həmin sülalənin nümayəndələrinə və sultan Arslan şah ibn II Toğrula həsr etmişdir¹.

Sultan əl-füzəla (nəciblərin Sultanı) Əsirəddin Əbül-Fəzl Məhəmməd ibn Tahir əl-Əxsikəti (ölümü 1184?) - əslən orta asiyalıdır (Əxsikət şəhəri), Azərbaycan Atabəylərinin saray şairi olmuşdur. O, Xaqani səpkisində yaradan poetik formanın görkəmli ustasıdır. Xaqani intiqam hissi ilə onu "poeziya karvanının qarətçisi"² adlandırır.

Malik əl-Kəlam (sözün Hakimi) Zəhirəddin Tahir ibn Məhəmməd əl-Fəryabi (təxm. 1160-1202), əslən Orta Asiyadandır. 1189-cu ildə Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan və Əbu Bəkrin himayəsinə keçir. Təbrizdə əl-Fəryabi Xaqani ilə dostlaşır və mədhiyyədə onu təqlid edir. O, Təbrizdə vəfat edir və qəbri də Xaqaninin qəbri ilə yanaşıdır³.

Azərbaycan atabəylərinin sarayında Seyyid Zülfüqar Şirvani, Qivami Mütərrizi, Fərrux Şirvani, Cövhəri, Yusif Füzuli, Kəmaləddin Naxçıvani, Seyyid İzzədin əl-Ələvi və başqa bu kimi şairlər yaşayırdı ki, onlar haqqında da hələlik heç bir məlumat yoxdur.

Bu dövrün ən dahi epik-romantik şairi, "dolğunluğunu və böyüklüyünü dil və sözlə təsvir etmək mümkün olmayan"⁴, Gəncə şəhərinin sakini Camal (Nizam) əd-Din Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami (1140-1241) olmuşdur.

Nizami Qum şəhərində doğulmuşdur ("Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qərq olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərindəyəm"). Qum kəndi hazırda Azərbaycan Respublikasının Qax rayonunda yerləşir. Nizaminin İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır. Eyni zamanda məlumdur ki, Nizami heç bir vaxt öz vətənini tərk etməmişdir⁵.

Elmin müxtəlif sahələrində dərin biliyinə əsasən demək olar ki, Nizami hərtərəfli təhsil görmüşdür. Bu isə varlı ailələrin nümayəndələrinə nəsib ola bilərdi. Nizaminin yüksək təhsilə malik olması təsvir etdiyimiz dövrdə Gəncənin çiçəkləndiyinə bir sübutdur.

Nizaminin "Məxzənül-əsrar" poemasını yaradana qədər necə həyat tərzi keçirdiyi barəsində əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Sonralar, həyatının sonuna qədər o, abidliyə üstünlük vermiş, təam məhdudluğuna

¹ Dövlətşah Səmərqəndi, səh.115-118; Ravəndi, səh.286-362; E.Эбертлиц сип,65-70; Yan Rıpkə, səh.576.

² Dövlətşah Səmərqəndi, səh.121-126.

³ Dövlətşah Səmərqəndi, səh.109-114; bax: Yan Rıpkə, səh.575; B.Q.Quliyev. Fəryabın həyat və yaradıcılığı.

⁴ Dövlətşah Səmərqəndi, səh.127.

⁵ Nizami yalnız bir dəfə - 1185-ci, ya da 1187-ci ildə, o da iradəsindən asılı olmayaraq Gəncədən kənara çıxır.

diqqət yetirmiş və həyat nemətlərindən özünü məhrum etmişdir. Lakin onun şeirlərindən məlum olur ki, zahidlik vəziyyətinə, arpa çörəyi ilə dolandığına baxmayaraq o, saray qulluğunu da yerinə yetirmişdi. Belə ki, "Xosrov və Şirin" poemasında Qızıl Arslanı tərifləyərkən Nizami deyir: "Mən bir müddət qulluqdan kənar qalsam da, hökmdara xidmət göstərməkdən tamam azad deyildim"¹.

Nizami birinci əsəri olan "Məxzənül-əsrar"ı (1178 və ya 1179) Ərzincan hakimi Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda (1162-1225) həsr etmiş və əvəzində 5000 dinar, beş at və beş qatır yükü fəxri geyim mükafatı alır. Bu barədə İbn Bibi yazır:

"Bu ildə (hicri 574) söz sərrafı Xoca Nizami Gəncəvi ali həzrətin adına şeirlə, sanki iri mirvarilərdən ibarət "Məxzənül-əsrar" kitabını düzür və bəxşiş olaraq ali həzrətin hüzuruna göndərir. Şah mükafat olaraq şairə beş min dinar qızıl, yüklənmiş beş at, beş qatır və zinətlə tikilmiş fəxri geyimlər göndərir. O, bu kitabı çox tərifləyərək deyir: "Mümkün olsaydı, şeirlə mirvari kimi düzülmüş bu kitaba mükafat və bəxşiş olaraq böyük xəzinə göndərərdim. Çünki həmin kitabın sayəsində mənim adım dünyada daimi yaşayacaqdır"².

Nizami poemanı Ərzincana aparıb Fəxrəddin Bəhram şahı özü təqdim etmək istəmiş, lakin yollar təhlükəli olduğundan fürsət tapan kimi başqası ilə yolla mağa məcbur olmuşdur.

1180-1181-ci illərdə bitirdiyi ikinci poemasını - "Xosrov və Şirin" əsərini Nizami sonuncu İraq Səlcuq sultanı III Toğrula həsr edir. Lakin bu, bir növ rəsmi ithaf idi. Əslində isə poema atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd Cahan Pəhləvana həsr olunmuşdur. Cahan Pəhləvan 1186-cı ildə öldüyü üçün poemanın mədhi onun qardaşı atabəy Qızıl Arslanın adına yazılır.

Nizami sultan və atabəyin sarayına dəvət olunur. Lakin Nizami doğma Gəncəni heç bir zaman tərk etmək istəmədiyindən onun yanına çapar göndərüb Gəncənin 30 fərsəngliyindən sultan düşərgəsinə gəlməsi xahiş olunur. Düşərgəyə gələn Nizamini Qızıl Arslan öz çadırında qəbul edir. Poemanın müqabilində Qızıl Arslan bəxşiş olaraq Nizamiyə Həmdünyan kəndini və fəxri geyim təqdim edir³.

Üçüncü əsəri olan "Leyli və Məcnun" poemasını Nizami Şirvanşah I Axsitanın sifarişli ilə yazır və 1188-ci il sentyabr ayının 24-də bitirir⁴.

¹ E.Э.Бертельс стр. 131.

² İbn Bibi, səh.22; eləcə də bax: M.T.Houtsma, La Dynastie, p.279; Ahmed Ates. Nizami, p.318; F.Sumer, Mengüçukler; E.Э.Бертельс стр,дп. 123 və sonrakı səhifələr.

³ Dövlətşah Səmərqəndi, səh.128-129; bax: E.Э.Бертельс стр, p.128-139. Yan Rıpkə, səh.578; Ahmed Ates. Nizami, p.320.

⁴ E.Э.Бертельс стр140-146; Yan Rıpkə, səh.580-581.

Nizami dördüncü poemasını - "Yeddi gözəl" əsərini 1197-ci il iyulun 31 -də bitirir, ədəbiyyat və incəsənətə böyük qiymət verən Marağa hakimi Ağ-Sunqur Əlaəddin Körpə Arslana (1174-iyun, 1208) ithaf edir¹.

Nəhayət, beşinci poemasını - "İskəndərnamə"ni Nizami ölümindən bir qədər qabaq 1196 və 1200-cü illər arasında bitirir və Əhər hakimi Nüsrətəddin Piş Təkin ibn Məhəmmədə (1155-1210) ithaf edir².

Nizaminin müasirləri və yaşdıları (İ.A.Orbelimin təbiri ilə) "böyük və gözəl şəhər" Gəncənin sakinləri Mxitar Qoş (1130-1213), onun şagirdi Vanakan və onun şagirdləri Gəncəli Kirakos (1200-1271) və Vardan (1271-ci ildə ölmüşdür) olmuşlar. Mxitar Qoş "Alban nəslə kəlisələrinin nəcib başçısı" Albaniya katolikosu III Stepannosun (1155-1195) təkidli xahişi ilə yazılmış məşhur "Qanunnamə" ("Sudebnik") əsərinin müəllifidir. "Qanunnamə"yə heç bir sistem gözlənilmədən Şərqi Roma imperiyasının qanunları ilə yanaşı, Alban kilsəsinin qanunları, "Musa qanunları", kilsə (Aqven, Bardis) qanunları daxil edilmişdir. Sonralar "Qanunnamə"yə Mxitar Qoşun özünü yazmadığı bəzi fəsillər əlavə edilmişdir.

XIII əsrdə "Qanunnamə" Kilikiyə hakimləri tərəfindən qanun qüvvəsinə mindirilir. XVI əsrdə "Qanunnamə" Polşa kralı Siqizmund tərəfindən Lvov, Kamenets və Reçi Pospolitanın başqa şəhərlərində yaşayan erməni kolonistləri üçün rəsmi olaraq qəbul edilir. XVIII əsrdə "Qanunnamə" gürcü çarı Vaxtanqın Gürcüstanın Rusiyaya birləşməsindən sonra da fəaliyyətdə olan "Qanunlar məcmuəsi"nə daxil edilir.

Mxitar Qoş Albaniyada (Arranda) İraq Səlcuqlərinin 1130-1162-ci illərdə hakimiyyəti dövründə cərəyan edən hadisələrin təsvirini verən "Alban salnaməsi" əsərinin də müəllifidir.

Gəncəli Kirakos Cənubi Qafqazda monqol işğalı ərəfəsində və həmin dövrlərdə baş verən hadisələri izah edən "Tarix" adlı əsərin müəllifidir.

Gəncəli Kirakosun məktəb dostu Vardan da "Ümumi tarix" əsərində monqol işğalına qədər və işğaldan sonrakı dövrdə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrin təsvirini verir. Vardan öz əsərində sələfləri - Vanakan və Kirakosun əsərlərini xüsusi qeyd edir: "Hazırda, 1256-dan 1265-ə qədər, yaşadığımız dövrdə, atıcılar (monqollar) tayfasının Böyük (Kaspi) dənizinin bu tərəfində yerləşən ölkə və hakimiyyətlərin: İran və Albaniya, Ermənistan və İberianın, eləcə də ermənilər, suriyalılar, yunanlar, taciklər və türkmənlərin yaşadıkları ölkələrdə törətdikləri [bütün] hadisələr atamız

¹ Ravəndi, səh.42-43; E.Ə. Бертельс стр 146-151; Yan Rıpkə, səh.581-582.

² Poemanın kimə ithaf olunması barəsində dəqiq olmayan mülahizələr haqqında bax: E.Ə. Бертельс стр.151.

vardapert Vanakan və onun kimi əziz dostumuz vardapert Kirakos tərəfindən ətraflı təsvir olunmuşdur"¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Atabəyləri (xüsusilə Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan) şairlərə, memar, mühəndis və inşaatçılara, həkim və elm nümayəndələrinə hamilik edirdilər. Təsadüfi deyildir ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz məşhur şairlərin demək olar ki, hamısı Azərbaycan Atabəylərinin sarayında fəaliyyət göstərirdi. Onların bəziləri Orta Asiyadan gəlir, bir neçəsi Şirvandan, şairlərin yaradıcılığı üçün dözülməz mühiti olan saraydan (xüsusilə I Axsitən dövründə) qaçaraq Atabəylərə pənah gətirir. Atabəylər qaçqın şairləri öz himayəsinə götürür, onlara sığmacaq verir və yaşayış yaratmaqları üçün bütün imkanları yaradırdılar².

İncə söz sərtafi sayılan Azərbaycan Atabəylərinə müasirləri olan müəlliflərin çoxusu öz əsərlərini ithaf etmişdir. Bu yaxınlarda Britaniya muzeyində rəvayətlər, aforizmlər, hekayə və lətifələr toplusundan ibarət "Munisnamə" adlı bir almanax aşkara çıxarılmışdır³. Atabəylərdən Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan və Əbu Bəkrin müasiri olan müəllif Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad, əsərin müqəddiməsini hakimiyətdə olan hökmdar atabəy Nüsrətəddin Əbu Bəkr ibn Məhəmməd ibn Eldənizin mədhi ilə başlayaraq qeyd edir ki, atabəy şərin nəsrədən üstün olduğunu çox gözəl bilirdi. Bunu sübut etmək üçün müəllif Rəşidəddin Vətvat və Sənaidən misallar gətirir və özünün "Nüzhət əl-məcalis" əsərindən bir neçə şeir verir.

"Munisnamənin 2b vərəqində Eldənizlərin adı ilə bağlı yazdığı əsərlərindən altısının adını çəkir:

1. *Kitab-isanəmi Əcəm* ("Əcəm sevgilisinin kitabı"). Əsər şeirlə yazılıb və atabəy Qızıl Arslana ithaf olunmuşdur.

2. *Nakiday-i kitab-i əlfiyə və şəlfiyə* ("Pornoqrafiya kitabı"na zidd). Əsər atabəy Qızıl Arslana ithaf edilmişdir. Kitab Əzrakinin həmin adda yazdığı aşiqanə əsərinə sərt cavabdır.

3. *Mehrü Müştəri*. Şeirlə yazılmış tamamlanmamış romandır. Əssar Təbrizinin həmin adda yaratdığı məşhur əsərinin sələfidir, atabəy Qızıl Arslana ithaf olunub.

4. *Rahət ər-ruh* ("Ruhun dincəlməsi, rahatlığı"). Əsər şeirlə yazılıb, atabəy Nüsrətəddin Əbu Bəkrə ithaf edilmişdir.

5. *Nüzhət əl-məcalis* ("Məclislərin ləzzəti"). Nəsrə yazılıb. Əsər gənc bir oğlanla qız arasında mübahisəyə həsr olunmuş və atabəy Nüsrətəddin

¹ Vardan, səh.180.

² Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.198.

³ G.M.Meredith-Ovens. An Early Persian Miscellany, p.435-441.

Əbu Bəkrə ithaf edilmişdir.

6. *Dastan-i Mənsurü Mərçan* ("Mənsur və Mərçan haqqında"), mərhum atabəy Cahan Pəhləvana ithaf olunmuşdur.

Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad yazır ki, o, "Munisnamə"ni daimi (*yadigar*) olaraq atabəy Əbu Bəkrə həsr etmək fikrindədir. Həmin əsərin fəsilələrindən birinə - "Böyük adamların kəlamları və nəsihətəməz həqiqətlər barəsində hekayələr" bəhsinə bir növ yerli xüsusiyyət baxımından maraqlı doğuran "Əbül-Üla Kirmani və onun oğlu və onların Naxçıvana səfəri haqqında hekayə" (vər. 309a-320 a) daxil edilmişdir. Mifiki tarixi məcmuələr toplusuna bu növ hekayətlərin daxil edilməsi, şübhəsizdir ki, gürcü çarlarının əleyhinə olaraq, islamı müdafiə edən xaçpərəst Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyət sürən nümayəndələrinin ünvanına poetik yaltaqlıqdan başqa bir şey deyildir¹.

Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövründə ölkədə bir çox görkəmli həkimlər fəaliyyət göstərirdi. Bunların bəziləri barəsində mənbələr çox maraqlı məlumatlar mühafizə edib saxlamışdır. Onlardan biri, islam dinini qəbul etmiş Samuil ibn Yəhya ibn Abbas əl-Məqrubi əl-Əndəlusidir. "O və onun atası Şərqə (Bağdada) gəlir və orada müvəffəqiyyətli həkimlik edir. Samuil tibbə aid kitablar müəllifidir. Sonralar o, Azərbaycana köçür və Pəhləvanın sarayına və onun dövlətinin əmirlərinə xidmət göstərir. O, Marağa şəhərində yaşayır, ailə qurur və uşaqlar törədir. O, 570 (1174)-ci ilə yaxın Marağada vəfat edir"².

Görkəmli həkimlərdən biri də Cəlaləddin Təbib idi. O, dünyanın misilsiz həkimlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan və Arranın atabəyi Özbək ibn Məhəmməd ibn Eldənizin yanında xidmət edir və heç vaxt ondan ayrılmır. Özbək deyirdi:

"Mənim həyatımı saxlayan bu adamdır. O yalnız xəstələnlərin möcüzəli şəfəvericisi deyil. O, xəstəliyi əvvəlcədən təyin edir və o dərəcədə dava-dərman hazırlayır ki, onlar tam mənasında müalicə edir". Onun varlığı insanlara hədsiz xeyir verir və sonralar ona bənzər heç bir həkim yetişməmişdir"³.

O zamanın görkəmli həkimlərindən biri də Bağdaddan Azərbaycana köçmüş, İbn Habal adı ilə məşhur olan Əli ibn Əhməd Əbdül-Hüseyn idi. O, 619 (1222)-cu hicri ilində vəfat etmişdir⁴.

¹ Məsələn oğlanın xaçpərəst qızına olan məhəbbəti barəsində hekayə və əfsanələrə bir çox xalqların folklorunda rast gəlinir.

² Əl-Kifti, səh.209; İbn əl-İbri, səh.217.

³ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.257.

⁴ İbn əl-İbri, səh.230-231; Bar Ebrej, II, səh.494-495.

Bu zaman Naxçıvanda məşhur həkim Fəxrəddin Əbu Abdulla Əhməd ibn Ərəbşah ibn Əli ibn Cəbrail ən-Naxçıvani fəaliyyət göstərirdi¹. Xaqanini müalicə edən həkimin də adı məlumdur - Xoca Həkim Fazil Rəşidəddin Məcd əl-Hükəmə Şərəf əş-Şirvan Mahmud ət-Təbib².

Ən görkəmli həkimlərdən biri də mövlana Cəlaləddin ər-Ruminin yaxın dostu və müalicə həkimi Əkmələddin ən-Naxçıvani idi. Orta əsrdə yaranmış əsərlərdən birinin müəllifi onu "Müdrüklərin ağası, dünya həkimlərinin rəisi" və bir çox başqa təmtəraqlı ləqəblərlə adlandırır³.

Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövründə ölkənin bir çox şəhərlərində müxtəlif səciyyəli binaların intensiv inşası aparılırdı. Mənbələrin birində qeyd edilir ki, Azərbaycan Atabəyləri mədrəsə, məscid və sarayların tikintisinə xüsusi fikir verirdilər⁴. Mədrəsə və başqa təhsil ocaqlarının tikintisi Atabəylər dövlətinin elm və maarifin inkişafına olan qayğısının təzahürüdür. Mənbələr Azərbaycan şəhərlərində mədrəsələrin əsasını qoyan bəzi şəxslərin adlarını mühafizə edib saxlamışdır. Sonralar həmin mədrəsələr əsasını qoyanların adları ilə məşhurlaşmışdır. Belə ki, Xoyda 1127-ci ildə əsası qoyulmuş əl-Fərəc əl-Hüvəyyi mədrəsəsi məşhurdur. Həmin mədrəsəni əl-Fərəc ibn Abdallah ibn Xələf əl-Hüvəyyi tikdirmişdir⁵. Marağada 1134-cü ildə tikilmiş Əhməd-apa mədrəsəsi məşhurdur⁶. Yenə Marağada alim qazı Kəmələddin Əbu Abdallah Məhəmməd əl-Qəzvinini əl-Maraqi tərəfindən əsası qoyulmuş "Atabəkiyyə" mədrəsəsi⁷ və onun 1208-ci ildə tikdiriyi "əl-Qazi" Qazi" mədrəsəsi⁸ məşhur olmuşdur.

Mənbələr Azərbaycandan çıxmış çoxlu alimin adını mühafizə edib saxlamışdır. Həmin alimlər nəinki Azərbaycan şəhərlərində, bugünkü təbirlə desək, Bağdadda, Qahirədə, Dəməşqdə və başqa şəhərlərdə də fəaliyyət göstərmişlər. Adlarını müəyyənləşdirmək bizə nəsib olan bir neçə alim haqqında məlumat verərək qeyd edək ki, mənbələr əsasən ilahiyyat, hüquq və ənənə mütəxəssislərinin adlarını çəkir.

1. Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Müsənnə ət-Təbrizi. Bağdadın "ən-Nizamiyyə" mədrəsəsində mühazirələr oxuyur. O, "Azərbaycan tarixi" əsərinin müəllifidir. Lakin çox təəssüf ki, bu əsər bizə qədər gəlib

¹ İbn əl-Fuvati, IV/3, səh.95.

² Əsnad, səh.133.

³ Əbu Bəkr ibn əz-Zəki. Raudat al-Kuttab və Xadikat al-albab. Əli Sevimin nəşri, Ankara, 1972, səh.23-28, 111-115, 117-119

⁴ Cüzcani, I, səh.171, 173.

⁵ Əs-Əsnəvi, I, səh.482.

⁶ Naci Mərif. Üləma ən-Nizamiyyat, səh. 111.

⁷ İbn əl-Fuvati, V, səh.260-261.

⁸ Yenə orada, IV/1, səh.27-28.

çatmamışdır. İbn əl-Müsənnə hicri 580 (1185)-ci ildə Təbrizdə vəfat etmişdir. Görkəmli şəxsiyyətlərin kartotekasını tərtib edən İbn əl-Fuvati yazır: "Mən Təbrizdə tam mənasında gör-kəmli şəxsiyyətlər barəsində soruşanda mənə İbn əl-Müsənnənin adını çəkdiilər. Mən soruşdum: "Ona bənzər ikincisi varmı?" və mənə cavab verdilər: "O, təkdir və ikincisi yoxdur"¹.

2. Əbülfəzl Mahmud ibn Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbili. Bağdadda "ən-Nizamiyyə" və "əl-Kamaliyyə" mədrəsələrində dərs deyib. Hicri 625 (1228)-ci ildə vəfat edib².

3. Əbdülxəhq ibn Əbül-Məali ibn Məhəmməd əl-Arrani. Mosulda və Xilatda qanunşünaslıq (hüquq fənnindən) dərs deyib. Hökmdarlar yanında hörməti var idi. Dəməşqdə 15 şəvval 633 (20.06.1236)-cü hicri ilində vəfat edib³.

4. Əz-Zəki ibn əl-Hüseyn ibn Ömər əl-Beyləqani. Hüquqşünas və tacirdir. 582-ci hicri ilində Dəməşqə köçür, 636-cı hicri ilində Yəmənə gedir. 676 (1277)-ci hicri ilində Ədəndə vəfat edir⁴.

5. Əminəddin Müzəffər ibn Əbu Məhəmməd ibn İsmayıl ibn Əli ət-Təbrizi. Hüquqşünas alimidir. 588 (1163)-ci hicri ilində doğulmuşdur. Bağdadda "ən-Nizamiyyə" mədrəsəsində dərs deyib, oradan Qahirəyə köçərək "ən-Nasiriyyə əs-Salixiyyə" mədrəsəsində müəllimlik edir. Üçcildlik "Səkt əl-fəvaid" və "əl-Müxtəsər" əsərinin müəllifidir (ər-Razinin "əl-Vaciz" əsərinin "Xülasəsi"). Şiraza köçür, 621-ci hicri ilin zilhiccə ayında (yanvar, 1225) orada vəfat edir⁵.

6. Tacəddin Əbülfəzail Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Abdulla əl-Urməvi. Fəxrəddin ər-Razinin böyük tələbəsi olmuşdur. Bağdada köçərək "ən-Nizamiyyə" mədrəsəsində dərs deyib. Hicri 653 (1225)-cü ildə vəfat edib. "Əl-Hasil" əsərinin əlyazması Paris Milli kitabxanasında saxlanılır (№ 61, kat. 385/1)⁶.

7. Ümdətəddin Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Əsəd ibn Məhəmməd ibn İmadəddin Əbdül Həmid ibn Məhəmməd ət-Təbrizi. Hicri 486 (1093)-cü ildə doğulmuşdur. Əbu Həmid əl-Qəzzali, Məhəmməd ibn Mənsur əs-Samani və əl-Hüseyn ibn Məsud əl-Baqavinin müəllimi olmuşdur. Bağdadda müəllimlik etmişdir. Hicri 573-cü ilin rəcəb ayında (yanvar, 1178) Təbrizdə vəfat

¹ İbn əl-Fuvati, IV/3, səh.117-118.

² Əl-Əsnəvi, I, səh.136.

³ Yəne orada, I, səh.139.

⁴ Yəne orada, I, səh.279.

⁵ Əl-Əsnəvi, I, səh.314-315; İbn əs-Sabuni, səh.53-55.

⁶ Əl-Əsnəvi, I, səh.451-452.

etmişdir¹.

8. Əbu Həfəs Ömər ibn Osman ibn Şüəyb əl-Cənzi - ədəbiyyatçı alim. Bağdadda "ən-Nizamiyyə" mədrəsəsində Əbül Müzəffər əl-Əbivərdiyə mühazirələr oxumuşdur. Həmədanda və dövlətin başlıca şəhərlərində müəllimlik etmişdir. Hicri 555 (1160)-ci ildə Mərvdə vəfat etmişdir².

9. Əbülfəzl İsmayıl ibn Əli ibn İbrahim əl-Cənzəvi. Dəməşqdə məhkəmə hakimi olmuşdur. Bağdadda Əbül-Bərəkət Hitəbullah əl-Buxari, Əbu Nəsr Əhməd ət-Tusi və başqalarından dərs almışdır. Hicri 588 (1192)-ci ildə vəfat etmişdir³.

10. Həddad ibn Asim ibn Bəkran Əbülfəzl ən-Naxçıvani - Gəncədə kitabxana (*dar əl-kütüb*) qoruyucusu olmuşdur⁴.

11. Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli ibn Malikdad ət-Təbrizi (1247-ci ildə ölmüşdür) - məşhur qələndər və dərviş Şəms Təbrizi təxəllüsü ilə, səyahətlərinə görə isə Şəms Parəndə adı ilə daha məşhurdur. Mövlana Cəlaləddin ər-Ruminin həyatına, nəzəriyyəsinə, təliminə, dünyagörüşünə və şair kimi yetişməsinə böyük təsir göstərmiş bir şəxsiyyətdir⁵.

12. Şeyx Əbu Həmid Tacəddin əl-Urməvi. Görkəmli ədib və müsəlman qanunlarının bilicisidir⁶.

13. Qazı Şəmsəddin əl-Hüvəyyi - hüquqşünas. Monqol işğal ərzində Dəməşqə qaçır. Hicri 640 (1242)-ci ilə yaxın vəfat etmişdir⁷.

14. Qəvəməddin Əbu Nəsr Yunis ibn Mənsur ibn İbrahim əş-Şirvani. Bağdada köçərək "ən-Nizamiyyə" mədrəsəsində dərs deyir. Tarixçi Əbdürəhman ibn əl-Cövizinin dostu olub. Monqollar Bağdadı işğal etdikləri zaman, 1258-ci ildə öldürülüb⁸.

15. Kəmaləddin Əbu Abdulla Əbu Məhəmməd ibn İmaməddin Əbdülhəmid ibn Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd Əbu Musa ət-Təbrizi - qazı. Alim, qazı və rəis nəslindəndir. Kəmaləddinin özü qardaşlarının ən böyüyü və ən savadlısıdır. Marağa şəhərinin qazısı olub, "əl-Atabəkiyyə" mədrəsəsində müdərrişlik etdiyi üçün "əl-müdərriş" ləqəbini almışdır. Azərbaycan Atabəyləri və sultanlarının yanında böyük hörmət və mərhəmət sahibi olmuşdur. O, Sultan Cəla-ləddin Xarəzmşahın yanına gəldikdə, sultan

¹ İbn əl-Fuvati, IV/2, səh.890-891.

² Yaqr, III, səh.151.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, IX, səh.289.

⁵ Daha müfəssəl bax: Əhməd Əflaki. Mənaqib əl-arifin, səh.85; Təhsin. "Yazıçı", səh.99-103; X.Ritter, p.53-59.

⁶ Zəkəriyyə əl-Qəzvini, səh.495.

⁷ Yenə orada, səh.527-528.

⁸ İbn əl-Fuvati, IV/4, səh.879-880.

onu ən hörmətli adam kimi qəbul edir və taxtda öz yanında oturdurdu. Omrünün axırında İrbilə köçür və 628 (09.11.1230-28.10.1231)¹-ci ildə vəfat edib.

16. Müəyyinəddin Əbu Məhəmməd İsmayıl ibn Məhəmməd ibn İsmayıl ət-Təntərani əl-Maraqı - ədib. Görkəmli ədib və nadir alimlərdəndir. Çox alicənab alim, ərəb və fars şeri və nəsrinin nadir bilicilərindəndir. Sədrəddin əl-Maraqı və onun oğlu qazi Mühiyyəddinin yaxın adamlarından olub, 613-cü ildə (20.05.-17.06.1216) Saararda vəfat edib².

17. Mühiyyəddin Əbu Məhəmməd əl-Həsən ibn Sədrəddin Məhəmməd ibn Abdulla əl-Maraqı Marağa qazısı olmuşdur. Gözəl həyat keçirib, ibrətamiz tərəcəyi-halı vardır. Mədrəsə açıb, şafi-fəqihlərə mənsub şairlərə fiqh fənnindən dərs deyib. Müəyyinəddin ət-Təntərani yan fars-yan ərəb dillərində yazdığı qəsidəsində Mühiyyəddini mədh edir³.

¹ İbn əl-Fuvati, V cild.

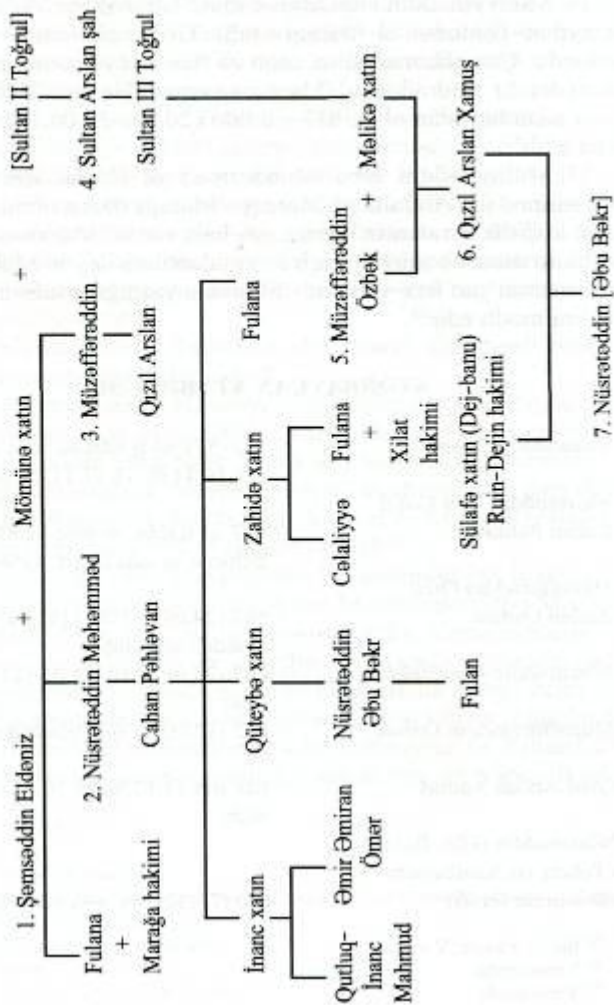
² Yenə orada.

³ Yenə orada.

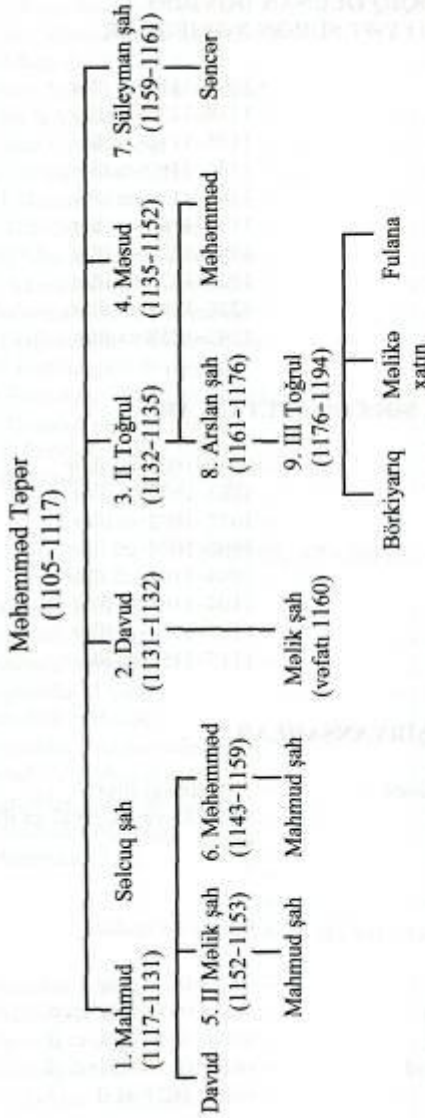
AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ

1. Şəmsəddin Eldəniz 531-571-ci il rəbi əs-sani ayında (19.10.1136-16.11.1175) ölmüşdür.
2. Nüsrətəddin Əbu Cəfər Cahən Pəhləvan 517-ci il rəbi əs-sani - 581-ci ilin zilhicə ayında (mart, 1186) ölmüşdür.
3. Müzəffərəddin Qızıl Arslan Osman 587 (24.08.-21.09.1191)-ci ilin şaban ayında öldürülüb.
4. Nüsrətəddin Əbu Bəkr 607 (25.06.1210-14.06.1211)-ci ildə ölüb.
5. Müzəffərəddin Özbək 622 (1225)-ci ildə ölmüşdür.
6. Qızıl Arslan Xamuş 628 (09.11.1230-28.10.1231)-ci ildə ölüb.
7. Nüsrətəddin (Əbu Bəkr?) (Təbriz və Azərbaycan türməninin əmiri) 640 (?) (1240) (?) -ci ildə vəfat etmişdir.

AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİNİN NƏSİL ŞƏCƏRƏSİ

İRAQ SÖLCUQLARININ NƏSİL ŞƏCƏRƏSİ

GÜRCÜ ÇARLARI

- IV David – 1089-1125-ci illər
- Demetre – 1125-1156-cı illər
- V David – 1156-cı il
- III Georgi – 1156-1184-cü illər
- Tamar – 1184-1213-cü illər
- IV Georgi Laşa – 1213-1222-ci illər
- Rusdana – 1222-1245-ci illər

TƏDQIQ OLUNAN DÖVRDƏ HAKİMİYYƏT SÜRƏN XƏLİFƏLƏR

1. Əl-Müstəzhir	1094-1118-ci illər
2. Əl-Müstərşid	1118-1135-ci illər
3. Ər-Rəşid	1135-1136-cı illər
4. Əl-Müqtəfi	1136-1160-cı illər
5. Əl-Müstəncid	1160-1170-cı illər
6. Əl-Müstədi	1170-1180-ci illər
7. Ən-Nasir	1180-1225-ci illər
9. Əz-Zəhir	1225-1226-cı illər
10. Əl-Müstənsir	1226-1242-ci illər
11. Əl-Müstəsim	1242-1258-ci illər

BÖYÜK SƏLCUQ SULTANLARI

1. I Təğrul bəy	1040-1063-cü illər
2. Alp Arslan	1063-1072-ci illər
3. I Məlik şah	1072-1092-ci illər
4. Mahmud	1092-1094-cü illər
5. Bərkiyarıq	1094-1104-cü illər
6. II Məlik şah	1104-1105-ci illər
7. Məhəmməd Təpər	1105-1117-ci illər
8. Səncər	1117-1157-ci illər

ŞİRVANŞAHLAR

1. Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani	799-808-ci illər
2. Xəlid ibn Yəzid illər	820-835 və 841-845-ci
3. Xəysam ibn Xəlid	861-?
4. Məhəmməd ibn Xəysam	?
5. II Xəysam ibn Məhəmməd	?
6. Əli ibn Xəysam	917-ci ilə qədər
7. I Yəzid ibn Məhəmməd ibn Yəzid ibn Xəlid	917-948-ci illər

8. II Məhəmməd ibn I Yəzid	vəfatı 04.06.956-cı il
9. Əhməd ibn II Məhəmməd	vəfatı 06/07.981-ci il
10. III Məhəmməd ibn Əhməd	vəfatı 03/04.991-ci il
11. II Yəzid ibn Əhməd	vəfatı 1027-ci il
12. I Mənuçöhr ibn II Yəzid	1034-cü ildə öldürülüb
13. Əbu Mənsur Əli ibn II Yəzid	vəfatı 1043/44-cü il
14. Qubad ibn II Yəzid	vəfatı 28.07.1049-cu il
15. Buxt Nəssar Əli ibn Əhməd ibn II Yəzid	1049/50-ci il
16. Salar ibn II Yəzid	vəfatı 20.02.1063-cü il
17. I Fəriburz ibn Sallar	1096-cı ilə qədər
18. II Mənuçöhr ibn I Fəriburz	1106/07-ci ilə qədər
19. I Əfridun ibn I Fəriburz	11.1120-ci ildə öldürülüb
20. III Mənuçöhr ibn I Əfridun	1160-cı ilə qədər
21. I Axsitan ibn III Mənuçöhr	1196/97-ci ilə qədər
22. Şahənşah ibn II Mənuçöhr	1198/99-cu ilə qədər
23. II Əfridun ibn III Mənuçöhr	1198/99-cu ilə qədər
24. II Fəriburz ibn II Əfridun	1198/99-cu ilə qədər
25. I Fərruxzad ibn III Mənuçöhr	1203/4-cu ilə qədər
26. I Quştəsb ibn I Fərruxzad	1225-ci ilə qədər
27. III Fəriburz ibn I Quştəsb	1243/44-cu ilə qədər
28. II Axsitan ibn III Fəriburz	1260-cı ilə qədər

MOSUL ATABƏYLƏRİ

1. İmadəddin Zəngi	1127-1146-cı illər
2. Seyfəddin I Qazı	1146-1149-cu illər
3. Qütbəddin Mədud	1149-1170-cı illər
4. Seyfəddin II Qazı	1170-1176-cü illər
5. İzzəddin I Məsud	1176-1193-cü illər
6. Nurəddin I Arslan şah	1193-1211-ci illər
7. İzzəddin II Məsud	1211-1218-ci illər
8. Nurəddin II Arslan şah	1218-1219-cu illər
9. Nəsirəddin Mahmud	1219-1222-cü illər
10. Bədrəddin Lülü	1222-1233-cu illər

XARƏZMŞAHLAR

1. Əlaəddin Atsiz	1127-1156-cı illər
2. Əbülfəth İl Arslan	1156-1172-ci illər
3. Əlaəddin Təkiş	1172-1200-cü illər
4. Əlaəddin Məhəmməd	1200-1220-ci illər
5. Cəlaləddin Məngburnu	1220-avqust, 1231-ci il

FARS ATABƏYLƏRİ

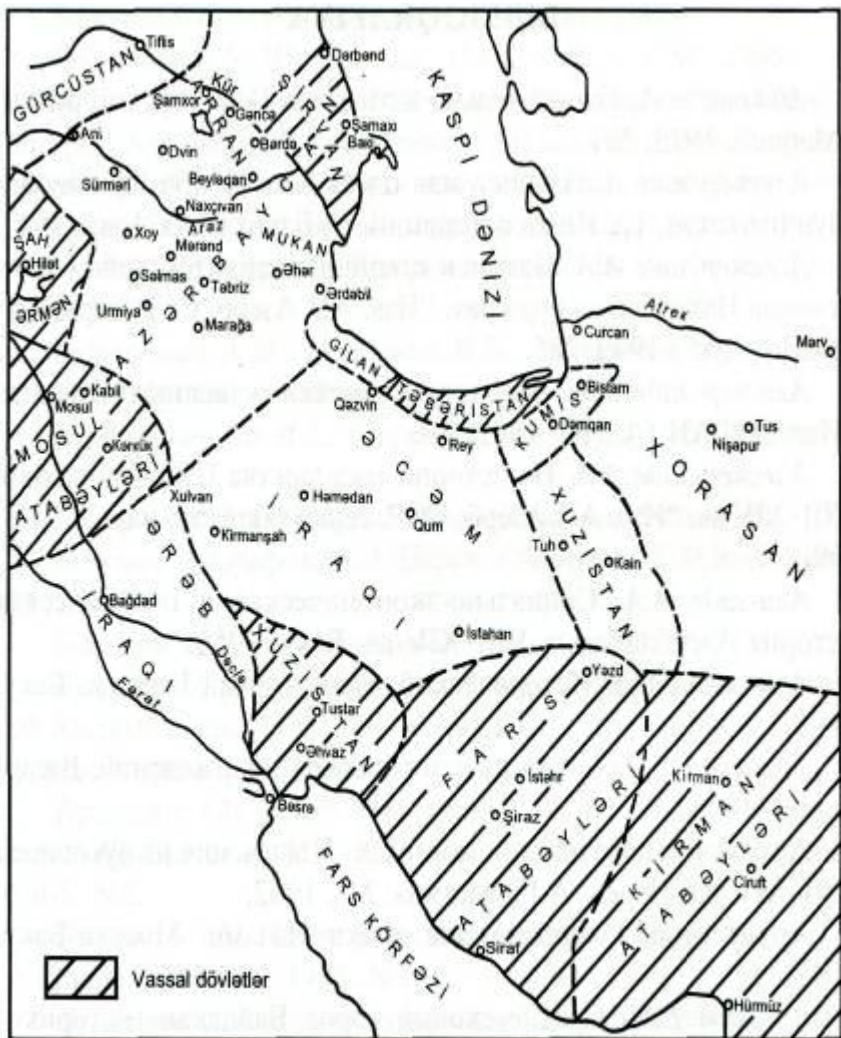
1. Sunqur	- 1148-1161-ci illər
2. Zəngi ibn Sunqur	- 1161-1175-ci illər
3. Təklə ibn Zəngi	- 1175-1194-cü illər
4. Səd ibn Zəngi	- 1194-1226-cı illər

MARAĞA VƏ RUİN-DEJ HAKİMLƏRİ

1. Ağ Sunqur əl-Əhmədili	- 1131 -1134-cü illər
2. Nüsrətəddin Arslan-Apa	- 1134-1174-cü illər
3. Ələəddin Körpə Arslan	- 1174-05/06.1208-ci illər
4. Əhməd	- 1208-ci ildə ölüb
5. Süləfə xatın (Dej-banu)	

MƏMLUKLƏR - İRAN İRAQININ HAKİMLƏRİ

1. İzzəddin Gögcə	- 1204-cü ildə öldürülüb
2. Şəmsəddin Aydoğmuş	- 05/06.1213-cü ildə öldürülüb
3. Nəsirəddin Menqli	- 09.1215-ci ildə öldürülüb
4. Seyfəddin Oğlaş	- 1218-ci ildə öldürülüb

Şəkil 3. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225)

BİBLİOQRAFIYA

Абдаладзе А. Относительно датировки Шамхорской битвы, "Мацне", 1973, №1.

Алескерзаде А. Надписи мавзолеев Юсифа ибн Кусайира и Мумине-хатун. Тр. Инта истории им. А.Бакиханова. Баку, 1947.

Алескерзаде А.А. Надписи старинных архитектурных памятников Нахичеванского края. "Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ, наук", 1949, №5.

Алескерзаде А.А. Некоторые заметки о надписях Ханака. "Изв. АзФАН СССР", 1942, №6.

Алескерзаде А.А. Из истории государства Ширваншахов в XIII-XIV вв. "Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ, наук", 1948, № 9.

Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956.

Альтман ММ. Исторический очерк города Гянджи. Баку, 1949.

Анийский С. Сборник из исторических произведений. Вагаршапат, 1893.

Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв. Перев. А.Г.Галстяна. М., 1962.

Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Баку, 1947.

Ахмедов Г.М. Средневековый город Байлакан (историко-археологическое исследование). Автореф. докт. дис. Баку, 1972.

Ашурбейли СБ. Очерк истории средневекового Баку. Баку, 1964.

Бабаян Л.О. Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII-XIV вв. М., 1969.

Бакиханов А. Гюлистан-Ирам. Баку, 1926.

Ал-Бакуви. Талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. Перевод с арабск. З.М.Буниятова. М., 1970.

Баратов С История Грузии. СПб., 1865-1871.

Бартольд В.В. Дербенд. Соч., т. III, М., 1966.

Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Соч., т. II, ч. I, М., 1965.

Бартольд В.В. Ширван. Соч., т. III, М., 1966.

Бартольд В.В. Ширваншах. Соч., т. II, ч. I, М, 1965.

Бейлис В.М. Сочинение Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII века и памятник средневековой арабской литературы. Автореф. докт. дисс, Баку, 1975.

Бейлис В.М. Масуд ибн Намдар и городское население Байлакана. "Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права", 1966, №3.

Беленицкий А.М., Бентович Н.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973.

Бердзенишвили И.А. и др. История Грузии, т. I, Тбилиси, 1962.

Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. М., 1962.

Битлиси. Шарафнаме, I. Перев. с персидск. Е.И.Васильевой. М., 1967.

Босворт К.Э. Мусульманские династии. М., 1971.

Буниятов Д.З. Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини об Азербайджане. "Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, филологии и права", 1976, №3.

Буниятов З.М. Некоторые дополнения к генеалогии ширваншахов Кесранидов. "Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ. наук", 1965, №6.

Буниятов З.М. Некоторые сведения Садр ад-Дина ал-Хусайни о Грузии. "Мацне", 1971, №1.

Буниятов З.М. Новые материалы о землетрясении в Гяндже в 1139 г. "ДАН Азерб. ССР", т. XXI, 1965, №1.

Буниятов З.М. Новые материалы по генеалогии ширваншахов Кесранидов. "ДАН Азерб. ССР", 1971, №1.

Буниятов З.М. и *Нейматова М.Х.* Новый документ по истории Ширвана начала XII в. "ДАН Азерб. ССР", т. XXIX, 1973, №11-12.

Вардан. Всеобщая история. Перев. с древнеармянск. Н.Эмина. М., 1862.

Вильчевский О.Л. Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта. "Сов. востоковедение", 1957, №4.

Гандзакеци Киракос. История. Перев. с древнеармянск. Т.И.Тер-Григоряна. Баку, 1946.

Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М., 1957.

Гордлевский В. А. Государство Сельджукидов Малой Азии. Избр. соч., т. I, М., 1960.

Гош Мхитар. Албанская хроника. Баку, 1960.

Гусейнзаде А. Ильханидский фирман о Нахичеванских медресе, "ДАН Азерб. ССР", т. XVI, 1960, №12.

Гусейнов Р.А. Из истории денежного обращения в Передней Азии XI-XII вв. Нумизматика и эпиграфика, т. XI, 1971.

Гусейнов Р.А. Институт атабеков. Палестинский сборник, вып. 15, 1966

Гусейнов Р.А. Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды и Закавказье. Палестинский сборник, вып. 21, 1970.

Гусейнов Р.А. Титулатура и тамга Ильдегизидов. "Сов. тюркология", 1970, №4.

- Гюзальян Л. Т.* Персидская надпись Кей Султана Шаддадида в Ани. Сб. АН СССР академику Н.Я.Марру. М., 1935.
- Джафарзаде ИМ.* Археологические раскопки 1946 г. в Бакинской бухте. "Изв. АН Азерб. ССР", 1947, №7.
- Джафарзаде ИМ.* Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку, 1949.
- Джидди Г.А.* Крепость Гюлистан. Баку, 1967.
- Древнетюркский словарь. Л., 1969.
- История архитектуры Азербайджана. М., 1963.
- История и восхваление венценосцев. Перев. с груз. К.С.Кекелидзе. Тбилиси, 1954.
- Какантакваци Моисей.* История албан. Перев. с древнеармянск. К.Патканова. СПб., 1861.
- Кикнадзе Р.К.* Еще один грузинский источник по истории Георгия Лаша. В сб.: "Грузия в эпоху Руставели". Тбилиси, 1966.
- Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 г. Харьков, 1956.
- Коран. Перев. И.Ю.Крачковского. М., 1963.
- Крачковская В.А.* Изразцы мавзолея Пир-Хусейна. Тбилиси, 1946.
- Кулиев Б.Г.* Жизнь и творчество Захира Фарйаби. Автореф. канд. дисс. Баку, 1967.
- Левиатов В.И.* Керамика старой Гянджи. Баку, 1940.
- Лордкипанидзе М.Д.* История Грузии XI - начала XIII века, Тбилиси, 1974.
- Лэн-Пуль С.Т.* Мусульманские династии. Перев. с англ. с примечаниями и дополнениями В.Бартольда. СПб., 1899.
- Мамедов Р.А.* Очерк истории города Нахичевана в период средневековья (X-XIV вв.). Автореф. канд. дисс. Баку, 1965.
- Миклухо-Маклай Н.Д.* Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. "Уч. зап. ИВАН СССР", т. IX, 1954.
- Минкевич-Мустафаева Н.В.* К изучению ремесленного квартала Байлакана. "Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ, наук", 1959, №3.
- Минкевич-Мустафаева Н.В., Рагимов А.В.* Перстни с печатями из Байлакана. "ДАН Азерб. ССР", т. XXI, 1965, № 9.
- Минорский В.Ф.* История Ширвана и Дербенда. М., 1963.
- Мушегян Х.А.* Денежное обращение Двина по нумизматическим данным. Ереван, 1962.
- Ан-Насави.* Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перев. с арабск. и коммент. З.М.Бунятова. Баку, 1973.

- Низам ал-Мулк*. Сийасатнаме. Перев. с перс. Б.Н.Заходера. М.-Л., 1949.
- Низами Гянджеви*. Искендер-наме. Перев. К.Липскерова. Баку, 1963.
- Орбели И.А.* Избранные труды. Ереван, 1963.
- Памятники армянской агиографии, вып. 1. Перев. с древне-армянск. К.С.Тер-Давтяна. Ереван, 1973.
- Пахомов Е.А.* Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, вып. I. Баку, 1938.
- Пахомов Е.А.* Краткий курс истории Азербайджана с приложением экскурсии по истории Ширваншахов XI-XIV вв. Баку, 1923.
- Пахомов Е.А.* Монетные клады Азербайджана и Закавказья, вып. I. Баку, 1926.
- Пахомов Е.А.* Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. Баку, 1940-1966.
- Пахомов Е.А.* Монетные находки в Азербайджанской ССР в 1924 г. ИААК, вып. I. Баку, 1925.
- Пахомов Е.А.* Монеты по раскопкам городища Оленкала. Тр. Азербайджанской (Оренкалинской) археол. экспедиции, т. III. М., 1965.
- Пахомов Е.А.* О Дербендском княжестве XI-XIII вв. Баку, 1930.
- Пахомов Е.А.* Старинные оборонные сооружения Апшерона. Тр. Института истории им. А.Бакиханова, т. I. Баку, 1947.
- Пахомов Е.А.* Уточнение даты крепости Бакинской бухты. "Изв. АзФАН СССР", 1942, №1.
- Пахомов Е.А.* Ширваншах Шаханшах. "Изв. Азерб. археол. ова", вып. I. Баку, 1925.
- Петрушевский И.П.* Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XVI вв. М.-Л., 1960.
- Рагимов А.В.* Клад ильдегизидских монет XII-XIII вв. (Агдамский район) "ДАН Азерб. ССР", т. X, 1954, №3.
- Рахмани А.А.* "Муджмал ат-таварих вал-кисас" и его сведения по истории Азербайджана. "Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права", 1966, №1.
- Рахмани А.А.* "Сельджукнаме" Захир ад-Дина Нишапури как источник по истории Азербайджана. "Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ, наук", 1963, №3.
- Рашид ад-Дин*. Сборник летописей, т. I, кн. 2. Перев. с перс. О.И.Смирновой. М.-Л., 1952.
- Рашид ад-Дин*. Сборник летописей, т. II. Перев. с перс. Ю.П.Верховского. М.-Л., 1960.

Розен В.Р. Арабские сказания о поражении Романа Диогена Алп-Арсланом. П. Имад ад-Дин Исфahanский. ЗВОРАО, I, вып. II, СПб., 1886.

Строева Л.В. Движения истаилитов в Исфahanе в 1100-1107 гг. "Вест. ЛГУ", 1962, №14.

Строева Л.В. Последний хорезмшах и истаилиты Аламута. Сборник в честь акад. И.А.Орбели. М.-Л., 1960.

Сысоев В. Древности в Ханака близ села Наваги. ИААК, 1925, №1.

Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему. М., 1970.

Хронографическая история, составленная отцом Мехитаром Айриванским. Перев. с древнеармянск. К.Патканова. ТВОРАО, т. XIV, СПб., 1869.

Цибульский В.В. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1964.

Чалоян В.К. Армянский ренессанс. М., 1963.

Чайкин К.И. Ильдегизиды, Аксонкориды, Манкуджакиды. Тр. НИИ Кавказоведения, I, 1935.

Шарифли М.Х. Относительно [имени] "Элдегез". Тр. Азерб. ГПИ, т. I. Баку, 1946.

Шенгелия Н.Н. Сельджуки и Грузия в XI в. Тбилиси, 1968.

Шихсаидов А.Р. Новые данные по средневековой истории Дагестана. "Уч. зап. ИИЯЛ Даг. ФАН СССР", т. IX, 1961.

Щеблыкин И. П. Памятники азербайджанского зодчества эпохи Низами. Баку, 1943.

Абу-л-Фида. Ал-Мухтасар фи ахбар ал-башар, III-IV. Каир, 1907.

Абу Шама. Ар-Равдатайн фи ахбар ад-давлатайн, т. I, ч. 1-2, изд. Мухаммада Ахмада. Каир, 1956.

Ал-Айни. Икд ал-Джуман, т. IV. Рукоп. ЛО ИВАН СССР, С. 350.

Амин Хусайн. Тарих ал-Ирак фи-л-аср ас-салджуки. Багдад, 1965.

Арабский аноним. Рукоп. ЛО ИВАН СССР, Д-173.

Аснад ва намехайи тарихи талиф Сеййид Али Сабити. Тегеран, 1346.

Ал-Аснави. Табака таш-Шафи'ийа, ч. I. Багдад, 1390.

Афлаки Ахмад. Манакиб ал-'арифин, ч. I, Анкара, 1959.

Ал-Багдади. Ат-Тавассул ила-т-тарассул. Изд. Ахмада Бах-манйара. Тегеран, 1315.

Ал-Байдави. Низам ат-таварих. Изд. Шамсаллаха Кадири. Хайдарабад, б/д.

Ал-Джамали Рашид. Давла ат-Атабика фи-л-Маусил ба'да Имад ад-Дин Занги (541-631). Бейрут, 1970.

Джафарзакани. Тарджамаи Тарихи Ҷамини, ба индимами хатимаи ҷавадиси аййам (дар сали 603) аз Абуш-Шараф Насих ибн Зафар Джафарзакани, ба ихтимами Джафар Шиар. Тегеран, 1340.

Ибн ал-Адим. Зубдат ал-халаб фи тарих ал-Халаб. Дамаск, 1954.

Ибн ал-Адим. Тарих ал-Муслимин. Лейден, 1925.

Ибн ал-Асир. Ал-Камил фит-тарих. Каирское изд.

Ибн ал-Асир. Тарих ал-бахир фид-давла ал-атабакийя. Каир, 1963.

Ибн ал-Варди. Татиммат ал-мухтасар фи ахбар ал-башар, I-III, Каир, 1285.

Ибн Басил. Муфарридж ал-куруб фи-ахбар бани Аййуб, I-III, Каир, 1953-1960.

Ибн ал-Джаузи. Ал-Мунтазам фи тарих мулук вал-умам, IV-X. Хайдарабад, 1359.

Ибн ал-'Ибри. Тарих мухтасар ад-дувал. Бейрут, 1958.

Ибн Исфандийар. Тарих-и Табаристан. I-III. Тегеран, 1320.

Ибн ал-Каланиси. Зайл тарих Димашк. Бейрут, 1908.

Ибн Касир. ал-Бидайа ва-н-нихайа, XII. Бейрут, 1966.

Ибн Са'и. Ал-Джами' ал-мухтасар. Багдад, 1934.

Ибн Тагриберди. ан-Нуджум аз-захира фи мулук Миср ва-л-Кахира, V. Каир, 1935.

Ибн ал-Фувати. Талхис Маджма ал адаб фи муджам ал-алкаб, т. IV (1-4). Дамаск, 1962-1965.

Ибн ал-Фурат. Тарих. Басра, 1967.

Ибн Халдун. Ал-Ибар ва диван ал-мубтада ва-л-хабар, V, 1961.

Ибн Шаддад. Сират Салах ад-Дин. Изд-е ал-Му'аййад, 1317.

Икбал А. Визарат дар аҳди салатини бузурги Салджук. Тегеран, 1333.

Ал-Исфохани (ал-Бундари). Зубдат ан-нусра ва нухбат ал-усра. Лейден, 1899.

Ал-Исфохани. Ал-Фатх ал-кусси фил-фатх ал-Кудси. Каир, 1965.

Ал-Ҷазди. Ал-Урада фил-хикаят ас-салджукийя. Лейден, 1909.

Ал-Каззаз. Ал-Хайат ас-сийасийя, фил-Ирак, фи-л-аср ал-Аббаси ал-ахир (512-656), ан-Наджаф, 1971.

Ал-Казвини Закарийя. Асар ал-билад ва ахбар ал-ибад. Бейрут, 1960.

Казвини Хамдаллах. Тарих гузида. Изд. Э.Брауна. Лондон, 1913.

Ал-Калкашанди. Субх ал-аша фи марифат ал-инша, V, Каир, 1914.

Ал-Кифти. Тарих ал-хукама'. Лейпциг, 1903.

Ал-Макризи. Китаб ас-сулук ли-ма'рифат дувал ал-мулук, т. I, ч. I, Каир, 1934.

Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Издание В.М.Бейлиса, М., 1970.

- Мирхонд*. Равдат ас-сафа, IV. Лакнау, 1307.
- Муджмал ат-таварих ва-л-кисас*. Издание М.Казвини, 1937.
- Мухаммад ибн Ибрахим*. Салджукийан ва гузз дар Кирман. Тегеран, 1931.
- Ар-Руайишди Суади*. Имарат ал-Маусил фиахд Бадр аддин Лулу (1209-1261). Багдад, 1971.
- Румлу Хасан*. Ахсан ат-таварих. Издание Седдона, Барода, 1931.
- Ас-Самарканди*. Тазкират аш-шуара. Лондон, 1901.
- Сибт ибн ал-Джаузи*. Мир'ат аз-заман фи тарих ал-айан, VIII.I. Издание Джеветта. Чикаго, 1907.
- Сибт ибн ал-Джаузи*. Мир'ат аз-заман фи тарих ал-айан, VIII/2. Хайдарабад, 1952.
- Ас-Суйути*. Тарих ал-хулафа. Каир, 1932.
- Тулаймат Абд ал-Кадир*. Музаффар ад-Дин Кук-Бури - амир Ирбил. Каир, 1963.
- Ал-Умари*. Асар ал-джалийя. Рукоп. Британского музея, № 6300.
- Ал-Фараки ибн ал-Азрак*. Тарих Майафарикин. Рукоп. Британского музея, №5803.
- Хакани*. Диван. Тегеран, 1316.
- Ал-Хамави Йакут*. Муджам ал-Булдан. Каирское изде.
- Ал-Хамави Мухаммад*. Тарих ал-Мансури. М., 1960.
- Ал-Ханбали ибн ал-Имад*. Шазарат аз-захаб фи ахбар ман захаб. Каир, 1350.

- Хасанайн Абд ал-Мун'им*. Саладжика Иран ва-л-Ирак. Каир, 1959.
- Хондемир*. Хабиб ас-сийар. Тегеран, 1333.
- Ал-Хорезми*. Мафатих ал-'улум. Лейден, 1825.
- Ал-Хусайни Садр ад-Дин*. Ахбар ал-Даула ас-Салджукийя. Рукоп. Британского музея. Стове, Ор. 7.
- Abu Hamid Muh ibn Ibrahim*. Dhail-i Saljug-nama. Tehran, 1954.
- Aflaki Ahmad*. Manak ibal'Arifin, I, nsr. Tahsin Yazici. Ankara, 1959.
- Aksara'i*. Musamarat al-Ahbar. Ankara, 1944.
- Ates Ahmed*. Nizami. İslam Ansiklopedisi, c. IX.
- Vrosset M.F.* Les Ruines d'Ani, I, StP, 1860.
- Cahen Cl.* Atabak, EI, NE, vol. 1.
- Cahen Cl.* Historiography of Seljukid Period, in "Historians ou the Middle East". Lond., 1962.
- Cahen Cl.* L'Eevolution de l'iqta du IX au XIII siecle, Annales (Economics, Sociales, Civilisation), t. VIII, №1, Paris, 1953.
- Cahen Cl.* Pre-Ottoman Turkey. N. Y., 1968.
- Defremery M.* Recherches sur quatre princes d'Hamadan. JA, IV ser., t. IX, 1847.
- Dorn B.* Beitrage zur geschichte der Kaukasischen Lander und Volker. I, Memoires de l'Acad. Imp. des Scienses, VI ser., StP, 1840.
- Dozy R.* Supplement aux Dictionnaires Arabes, vol. I-II. Leide-Paris, 1927.
- Duda H.* Die Seltshukengeschichte des ibn Bibi. Copenhagen, 1959.
- Fischel W.J.* Azerbaijan in Jewish History. Proceedings of the American Academy for Jewish Research, vol. XXII, 1953.
- Gottschalk H.L.* Al-Malik al-Kamil von Egypten und Seine Zeit. Wiesbaden, 1958.
- Gregory Abu'l-Farac.* (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, türkceye ceviren Omer Riza Dogrul. Ankara, c. I, 1945; c. II, 1950.
- Hamdallah Mustaufi.* The Geographical Part of tne Nuzhat al-Qulub compiled in 740 (1340), translated by G. le Strange Lond., 1919.
- Hasan H.* Falaki-i Shirwani. Diwan. Lond., 1920.
- Hasan H.* Falaki-i Shirwani, his times, life and works. Lond., 1929.

- Hasan H.* Researches in Persian Literature. Hyderabad, 1958.
- Histoire de la Georgie, I, trad. par M.F.Brosset. StP, 1850.
- Histoire des Seldjoukides d'Asie Mineure par une Anonime, texte persan publié par F.N.Uzluk. Ankara, 1952.
- Histoire de la Siounie par St.Orbelian, trad. par M.Brosset. StP, 1864.
- Horst H.* Die Staatverwaltung der Grosselguquen und Horazmsahs (1038-1231). Wiesbaden, 1964.
- Houtsma M. Th.* La Dynastie des Benu Mangucek, Keleti Szemle. Budapest, vol. V, 1904.
- Houtsma M. Th.* Historie des Seldjoucides d'Asie Minoire d'apres, l'abrege du Seldjouknames d'İbn Bibi, texte turc. Leyden, 1902.
- İbn al-Balkhi.* Fars-nama, ed. G. le Strange and R.A.Nicolson. Lond., 1921.
- İbn İsfandiyar.* An Abridged Translation of the History of Tabaristan compiled about A.H. 613 (A.D. 1216), transl. E.G.Browne. Lond., 1905.
- İbn Khallikan's Biographical Dictionary, transl. from the Arabic by Mc. G. de Slane, vv. I-IV, Beirut, 1842-1843.
- Jahn Karl.* Die Geschichte der Oguzen des Rasid ad-Din. Wien, 1969.
- Juwaini.* The History of the World-Conqueror, transl. from Persian by J.A.Boyle, vv. I-II. Manchester, 1958.
- Juzjani.* Tabakat-i Nasiri, transl. from persian by H.G.Raverty, vv. I-II. Calcutta, 1881.
- Kafesoglu I.* Herezmsahlar devleti. Ankara, 1956.
- Köymen M.A.* Büyük Selcuklu İmparatorlugu tarihi, c. II, Ankara, 1954.
- Köymen M.A.* Kirman Selcuklulari tarihi, Ankara Univ. Dil ve Tarih-Cografiya Fakültesi Dergisi, c. II, sayi I, 1943.
- Khanikov N.* Lettre a Dorn, Bull Hist.-Phil., vol. XIV. StP, 1857.
- Köprülü M.F.* Alınca, İslam Ansiklopedisi, c. I.
- Köprülü M.F.* Ata, İslam Ansiklopedisi, c. I.
- Lambton A.K.S.* Contributions to the Study of Seljuq Institutions, Thesis for Degree of Ph. D., Lond., 1939.
- Lambton A.K.S.* Landlord and Pessant in Persia. Lond., 1953.
- Lane-Poole St.* Catalogue of Oriental Coins in the British Museum. III, Lond., 1877.

- Luther K.A.A.* New Source for the History of the İraq Seljuqe. The Tarikh al-Wuzara, Der İslam, Bd. 45, H. 1-2, 1969.
- Mason H.* Two Statesmen of Medieval İslam. Hague, 1972.
- Masquti.* Az. Salajıqa ta Safawıyya. Tehran, 1343.
- Mercil Erdogan.* Fars atabegleri. Salgurlular. Ankara, 1975.
- Meredith-Owens G.M.* An Early Persian Miscellany, İnan and İslam, ed. C.E.Bosworth. Edinburg, 1971.
- Mkhitar d'Airivank.* Historie Chronologique, trad. par M.F.Brosset. StP, 1869.
- Minorsky V.F.* II-Deniz, İslam Ansiklopedisi, c. V/2.
- Minorsky V.F.* Khaqani and Andronicus Comnenus, BSOAS, vol. XI/3, 1945.
- Minorsky V.F.* Özbek, İslam Ansiklopedisi, c. IX.
- Minorsky V.F.* Studies in Caucasian History. Lond., 1953.
- Minorsky V.F.* Tebriz, İslam Ansiklopedisi, c. XII/1.
- Nisapuri Zahir ad-Din.* Saljuq-nama. Tehran, 1954.
- Rasid ad-Din.* Cami at-Tawarih (metin), II cild, 5 cuz, Selçuklular Tarihi yayınlayan A.Ates. Ankara, 1960.
- Ravendi.* Rahat-üs-sudur ve Ayet-üs-Sürur, türkçeye çeviren Ahmed Ates, c. I, 1957; c. II, 1960, Ankara.
- Ritter H.* Calaleddin Rumi, İslam Ansiklopedisi, c. III.
- Rypka J.* Poets and Prose writers of the Late Saljuq and Mongol Periods, The Cambridge History of İnan, vol. 5. Cambridge, 1968.
- Sanaullah M.* The Decline of the Seljuqid Empire. Calcutta, 1938.
- Sibtibnül-Cevzi.* Mir'atu'z-Zaman fi Tarihi'l-a'yan, yayınlayan Ali Sevim. Ankara, 1968.
- Sümer F.* Kizil-Arslan, İslam Ansiklopedisi, c. VI.
- Sümer F.* Mengücükler, İslam Ansiklopedisi, c. VII.
- Sümer F.* Pehlivan, İslam Ansiklopedisi, c. IX.
- Turan O.* Selçuklular tarihi ve türk-islam medeniyeti. Ankara, 1969.
- Turan O.* Türkiye Selçuklulari hakkında resmi vesikalar. Ankara, 1958.
- Urfali Mateos.* Vekayi-Namesi (952-1136) ve papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), türkçeye çeviren H.D.Andreasyan. Ankara, 1962.
- Yazici Tahsin.* Tebrizi, İslam Ansiklopedisi, c. XII/1.

GÖSTƏRİCİLƏR

1. ŞƏXS ADLARI

A

Abbas, əmir	– 37-39, 206, 257
Adamış, əmir	– 88
Ağ Quş Nüsrətəddin	– 112
Axaltsixeli Şalva	– 138
Axsitan I, Şirvanşah	– 106, 108, 173, 175, 176, 178, 189, 255
Axsitan II, Şirvanşah	– 188, 189
Aqsartan II	– 156, 157, 173
Al-Çiçək	– 179
Aleksis	– 163
Alp Arqun	– 52, 53
Alp Arslan ibn Zəngi	– 194
Alp Arslan, sultan	– 5, 6, 156-158, 167, 194
Alp Quş əl-Kəbir	– 33
Alp Quş Gün-Xur	– 39, 40, 43
Andronik Komnen	– 174, 175, 250
Arqun, əmir	– 141
Əl-Arrani Əbdülxalıq	– 259
Arslan şah ibn Toğrul II	– 9, 27-29, 49, 89, 190, 193-195, 252
Arslan şah II (Kırman)	– 16, 19, 56, 57, 73, 150, 227
Əl-Atabəyi İzzəddin	– 87
Atasız, Xarəzmşah	– 27, 251
Avaq	– 145
Ay-Apa Cuyuş bəy	– 17, 20, 21
Aydoğmuş Şəmsəddin	– 88, 114, 116, 120, 121

B

Əl-Bağdadi Bəhaəddin	– 12
Əl-Bahərzi əz-Zeyn	– 243
Əl-Baqavi əl-Hüseyn	– 259
Baqrat IV	– 156
Bavəndi Şərəfəddin	– 188
Bazdar Yürün-Quş	– 27, 29
Bertran	– 70

Əl-Beyləqani Əminəddin	- 206
Əl-Beyləqani əz-Zəki	- 259
Əl-Beyləqani Müciroddin	- 13, 248, 250, 251
Bədrəddin Qaragöz	- 91
Bədrəddin Lülü	- 14, 131
Bəhaəddin Əla əd-Dövlə	- 90
Bəhaəddin ibn Bəşir	- 148
Bəhaəddin ibn Şəddad	- 64, 81
Bəhaəddin Sunbat	- 112
Bəhrüz Mücahidəddin	- 20
Bəndər	- 149, 209, 211
Bəşir	- 87
Boz-Apa, əmir	- 38, 39
Börkiyarıq ibn Toğrul III	- 9, 10, 74, 75, 77, 78, 80, 83-95, 98-103, 105, 135, 176, 251, 253
Börkiyarıq, sultan	- 17, 92
Əl-Buxari Əbül-Bərəkət	- 260
Buqday	- 88
Əl-Bundari Qəvaməddin	- 9, 22, 72

C

Cahan Pəhləvan, atabəy	- 11, 44, 49, 51, 53, 55, 61, 65, 68, 71, 73-85
Cebe-noyan	- 125, 129
Cəlaləddin Həsən III	- 245
Cəlaləddin Manqburnu	- 11, 132, 134, 140, 144, 152, 184, 186, 187, 198, 209, 221, 225, 236, 238, 242
Cəlaləddin Sultənşah	- 184, 187
Cəlaləddin Təbib	- 257
Cəlaləddin Übeydullah	- 92
Cəlalyyə	- 84, 88, 132, 143, 200, 201, 236
Cəmaləddin Ay-Aba	- 87, 90, 110-113, 139
Cəmaləddin Məhəmməd ibn Ağ Quş	- 56
Cəmaləddin Öz Aba	- 87
Cəmaləddin, vəzir	- 169
Əl-Cənzəvi Əbülfəzl	- 260
Əl-Cənzi Əbu Həfs	- 259
Əl-Cənzi Fəlakəddin	- 206
Əl-Cidari Qəvaməddin	- 139
Cövhəri	- 252
Cuyuş bəy	- 17, 20, 21

Ç

Çağan, əmir	- 113
Çavlı ət-Toğrulu	- 37
Çavlı, əmir	- 37, 38
Çingiz xan	- 134
Çormağun-noyan	- 149

D

David IV	- 21, 163, 166, 173
David Soslan	- 106-108
Davud ibn Mahmud	- 24, 25, 27, 28, 32, 33
Demetre	- 163, 166, 172, 173, 212, 251
Demnə	- 60, 61
Əl-Dərkazini Əbül Qasim	- 20
Dizməri Bədrəddin	- 88
Dübeys Seyfəddin	- 21
Dükək	- 194

E

Eldəniz Şəmsəddin	- 42-45, 48-52, 55-57, 62, 67, 70-72, 74, 98, 140, 175, 190-194, 197-199
Elikum	- 61
Eltuqz, b a x: Eldəniz	

Ə

Əbd əl-Cabbar, əmir	- 161
Əbd əl-Məcid ibn Məsud	- 180
Əbdürrəhman ibn əl-Cövzi	- 8, 260
Əl-Əbhəri Əlaəddin	- 206
Əl-Əbivərdi	- 259
Əbu Bəkr, atabəy	- 101, 106, 107, 109, 110, 112-115, 118-120, 177, 178, 195, 199, 211, 219, 225, 252, 255, 256
Əbül Haye əs-Samin	- 111
Əcəmi ibn Əbu Bəkr	- 71, 214
Əfridun I, Şirvanşah	- 162-164
Əfridun II, Şirvanşah	- 179, 180
Əfzələddin, qazi	- 250

Əl-Əhəri Qütbəddin	– 197
Əl-Əhmədili Ağ Sunqur	– 25, 26, 28, 31, 45, 52, 119, 168
Əl-Əhmədili Arslan Aba	– 168
Əxrasi Əminəddin	– 170
Əxsikəti Əsirəddin	– 252
Əlaəddin Key-Qubad	– 135, 146, 173
Əlaəddin Məhəmməd III	– 141, 147
Əlaəddin Məhəmməd, Xarəzmşah	– 112, 124, 125, 132, 133, 181
Əl-Ələvi Seyyid	– 252
Əli Bar	– 20
Əmir Əmiran Ömər	– 84, 85, 89, 96, 98, 101, 105, 106, 177-179, 219
Ənuşirvan Xosrov	– 155
Ənuşirvan ibn Xalid	– 8, 18-20
Əl-Ərdəbili Fəlakəddin	– 205
Ərjəng	– 175
Əl-Əşəll Sədəddin	– 197, 198
Əl-Əyyubi Səlahəddin	– 79-81
Əl-Əziz Osman	– 146
Əzraki	– 256

F

Fəxrəddin Bəhram şah	– 253
Fəxrəddin Qutluq	– 94, 98
Fəxrəddin Sərvər	– 105
Fəxrəddin, rəis	– 74, 91, 105, 139
Fəxrəddin Toğan Yürək	– 18, 38-40
Fəlakəddin Əhməd	– 80
Fəlakəddin Sunqur	– 96
Fələki Şirvani	– 13, 167-172, 248, 251
Fəriburz I	– 155-162
Fəriburz II	– 180
Fəriburz III	– 181, 184-189
Fəriburz, I Axsitanın oğlu	– 178
Fəridun	– 171
Əl-Fərrazi Cəmaləddin	– 87
Fərrux şah	– 194
Fərruxzad I	– 180
Fəryabi Zəhirəddin	– 252
Fəzlun IV	– 64
Füzuli Yusif	– 252

G

Georgi III	- 58-60, 62, 65, 66, 172, 173, 175, 176
Georgi IV Laşa	- 124, 125, 127, 185, 186
Georgi Rus	- 95
Gəncəvi Əbül-Ülə	- 167, 249-251
Göğcə İzzəddin	- 112
Göy-Böri Müzəffərəddin	- 114, 115, 121

H

Harun ibn əl-Müqtədi	- 32
Həsən əs-Səbbah	- 250
Hülakü xan	- 189
Hüsaməddin Əbu Yaqub Yusif	- 169
Hüsaməddin Əli	- 142-145
Hüsaməddin Xızr	- 138, 144, 237, 238
Hüseyn ibn Əli (Pir Hüseyn)	- 160, 188
Əl-Hüvəyyi əl-Fərəc	- 258, 260

X

Xaqani	- 13, 154, 155, 159, 162, 167, 170, 171, 174, 175, 178, 179, 248-252, 257
Əl-Xalxali, b a x: İzzəddin Balban	
Xamuş, b a x: Qızıl Arslan Xamuş	
Əl-Xarəzmi əs-Sirac	- 244
Xass-bəy ibn Pələng-Ari	- 38-43, 191
Əl-Həzi Kəmaləddin	- 35
Əl-Xocəndi Sədrəddin	- 95
Xumar-Təkin	- 29

İ

İbn Borsuk, əmir	- 33
İbn Dübeyş	- 21
İbn əl-Qəssab	- 75, 103-105
İbn əl-Müsənnə	- 258
İbn Həbil	- 257
İbn Hübeyrə, vəzir	- 44, 46, 52, 192
İbn Sadak, vəzir	- 23
İbn Şirgir, əmir	- 29
İbn Toğan Yürək	- 18, 29, 38, 39

İbn Zeynəddin	- 44, 82, 112
İbrahim, Sürməri hakimi	- 64
İğan-Taisi	- 132, 133
İl-Arslan, Xarəzmşah	- 67-69
İl-Kəfşut	- 90, 99
İl-Təkin, əmir	- 40
İnanc xatın	- 53, 84, 85, 87, 89, 90, 94, 96-98, 100
İnanc, Rey hakimi	- 37-39, 53, 69, 84
İsa, fəqih	- 82
İshat İbn Kakuya	- 180, 181
İsmətəddin Səfvət əl-İslam	- 162, 177
İvane, Liparitin oğlu	- 60, 61
İvane, Smbat Orbelinin oğlu	- 60
İzz əl-mülk Tahir	- 36
İzzəddin Balban	- 88, 143-145
İzzəddin Həsən ibn Qıpçaq	- 93, 94
İzzəddin Məsud I	- 81
İzzəddin, vəzir	- 91

J

Joslen de Kurtney	- 70
-------------------	------

K

Əl-Kakuyi Bəhaəddin	- 159
Əl-Kakuyi Əbül Fərəc	- 159
Əl-Kaşğari Yabğu bəy	- 195
Kata	- 163
Kəmaləddin əl-Mustovfi	- 201
Kərqub	- 40
Kirmani Əbül-Üla	- 256
Körpə Arslan Əla əd-Din	- 90, 92, 114, 115, 119, 140, 254
Kumaç, əmir	- 27

Q

Qaqik, hakim	- 156
Qara Sunqur	- 25, 35-37, 212
Qara Təkin	- 156
Qaragöz əl-Atabəyi	- 87, 89, 103
Qay-Aba	- 88
Qazan xan	- 226

Qeyser Bəhaəddin	- 39
Əl-Qəzzali Əbu Həmid	- 259
Qıpçaq ibn Arslan-Daş	- 25
Qır Xan, əmir	- 30, 31
Qivami Mütərrizi	- 252
Qiyasəddin Pir şah	- 132, 198, 203, 236, 242, 243, 246, 247
Qızıl Arslan Xamuş, atabəy	- 140, 200
Qızıl Arslan, atabəy	- 11, 49, 51, 53, 61, 67, 71, 77, 80-82, 84, 85, 87-98, 140, 175-177, 192, 193, 197, 199, 200, 213, 227, 238, 241, 251-256
Qızıl, əmir	- 27, 29
Qord-Boz Şərafəddin	- 51
Əl-Qumi Cəmaləddin	- 139, 205
Əl-Qumi Şəmsəddin	- 199
Quş-Teymur, əmir	- 133, 134
Qaş-Qara, əmir	- 131-142
Quşəsb (Gərşəsb) I, Şirvanşah	- 130
Qutluq-İnanc Mahmud	- 105, 177, 195, 200
Qutluq, əmir	- 37, 94, 105
Qutluq, təştdar	- 74
Qütbəddin Mədud ibn Zəngi	- 44, 55, 74
Qüteybə xatın	- 97

L

Liparit	- 60, 61
---------	----------

M

Mahmud Anas oğlu	- 87, 94, 98
Mahmud ət-Təbib	- 257
Mahmud şah ibn Məhəmməd	- 53
Mahmud şah ibn Məlik şah	- 52
Mahmud, sultan	- 18-23, 25, 26, 49, 50, 68, 164-166, 194
Əl-Mahmudi Bəy-Apa	- 30, 31
Əl-Mahmudi Tarıntay	- 40
Əl-Maraği İmaməddin, qazı	- 206
Əl-Maraği İmaməddin, tacir	- 224
Əl-Maraği Kəmaləddin	- 207
Əl-Maraği Qütbəddin	- 206
Əl-Maraği Müəyyinəddin	- 261
Əl-Maraği Mühiyyəddin	- 261
Əl-Maraği Sədroddin	- 80, 261

Mayaçuq, əmir	– 103-105
Mənqli Nəsirəddin	– 88, 120-122, 245
Məhəmməd ibn Ağ Quş	– 55, 56
Məhəmməd ibn Əbu Bəkr	– 160
Məhəmməd ibn İbrahim Sökmən	– 81
Məhəmməd ibn Mahmud, şahzadə	– 52
Məhəmməd ibn Mənqli	– 121
Məhəmməd ibn Mərvan	– 215-217
Məhəmməd ibn Toğrul II	– 89
Məhəmməd Təpər	– 17-20, 43, 108, 209
Əl-Malik əl-Əşraf	– 126, 135, 142, 146, 148
Əl-Malik əl-Kamil	– 135, 153
Əl-Malik əl-Müəzzəm	– 134, 135
Məlik şah ibn Mahmud, şahzadə	– 40, 41, 52
Məlik şah, sultan	– 8, 158, 159
Məlikə xatın	– 236, 243
Məngübars	– 35
Əl-Mənsur İbrahim Şirkuh	– 146
Mənuçöhr I, Axsitanın oğlu	– 179
Mənuçöhr II, Şirvanşah	– 159, 161, 162, 251
Mənuçöhr III, Şirvanşah	– 22, 164-173, 179, 180, 189, 249, 251
Əl-Mərəndi İzzəddin	– 206
Məsud ibn Namdar	– 155, 157-159, 161, 162
Məsud Qəznəvi sultanı	– 5
Məsud, səlcuq sultanı	– 8
Mxarqrdzeli İvane	– 109, 127, 137, 212
Mxarqrdzeli Zakare	– 116, 117
Mil-Təkin	– 134
Mömünə xatın	– 49, 64, 70, 71, 190, 194, 201, 213, 214
Muxtarəddin, vəzir	– 197
Muin əl-İslam, vəzir	– 197
Münqə-kəon	– 189
Mücahidəddin Xalis əl-Xass	– 93
Mücahidəddin Qaymaz	– 81
Müəyyid Ay-Aba	– 67, 68
Əl-Müqtədi, xəlifə	– 32, 159, 161
Əl-Müstə'sim, xəlifə	– 185, 189
Əl-Müstədi, xəlifə	– 75, 79, 133, 176
Əl-Müstənsir, xəlifə	– 185
Əl-Müstərşid, xəlifə	– 8, 18-20, 23-32
Əl-Müstəzhir (əl-Müqtəfi), xəlifə	– 17, 34, 160, 162

Mütəllib	- 97
Müzəffərəddin ibn Şimla	- 104
Müzəffərəddin Sunqur	- 121
Əl-Müzəffərəddin Şihabəddin, qazı	- 146

N

Ən-Naxçıvani Əkmələddin	- 257
Ən-Naxçıvani Fəxrəddin	- 197, 257
Ən-Naxçıvani Həddad	- 260
Ən-Naxçıvani Kəmaləddin	- 252
Ən-Nasir, xəlifə	- 75, 79, 81, 86, 91-95, 97, 101, 103, 111, 120, 122, 133, 134, 176, 185, 259

N

N	Y	
N		
N		
N	Yavaş, əmir	- 113
N	Yəzid ibn Məzyəd	- 155
N	Əl-Yıvayi Mahmud	- 92
N	Yunis xan	- 99, 103-105
N	Yusif Çavuş	- 27
N	Yusif ibn Kəsir (Qüseyr)	- 214

Z

Z		
Z		
Z	Zahidə xatın	- 84, 98, 116, 143
Z	Zeynəddin Əli Kiçik	- 44
Z	Zeynəddin Yusif	- 82
Z	Zəhirəddin Sökmən I	- 164
Z	Əz-Zəkəvi Yürün Quş	- 23
Z	Zəngi Fəxrəddin	- 43
Z	Zəngi ibn Mədud	- 44, 54
Z	Zəngi İmadəddin	- 25, 26
Z	Zəngi İmadəddin II	- 131

C

C

C

C

2. COĞRAFİ ADLAR

A

Abxaziya, bax: Gürcüstan	
Ağaraki-Dzor, kənd	- 67
Ağsəhər	- 64, 65
Ağdam	- 149
P Ahar (Əhər)	- 123, 197, 207, 228, 254
P Axal-Kalaki	- 65
Axsikat (Əxsikət)	- 252
Alamut (Əlamut)	- 141
Anadolu	- 16, 19
Anapat, qala	- 67
Ani	- 58, 64-66, 172
Araz (Aran)	- 45, 187, 213, 215-217, 219, 222, 225, 232
Arciş (Ərciş)	- 114
Arran	- 17, 21, 24, 28, 37-39, 42, 43, 45, 49-51, 57, 58, 73, 76, 77, 83, 84, 87, 95-98, 101, 106, 107, 118, 119, 122, 123, 125, 126, 129, 131, 132, 140, 141, 143, 147-151,

	154, 156-158, 167-169, 175-177, 182, 183, 186, 187, 190, 191, 193-195, 200, 202, 206, 208, 209, 212, 217, 219, 221, 224-226, 231, 238, 255, 257
Asiya	- 5, 11, 146, 149, 227, 249, 250, 252, 255
Astara	- 230
Ave	- 18
Azərbaycan	- 6-13, 15, 17, 19-21, 25-28, 33, 35-39, 43, 45, 50, 55, 57, 58, 62, 64, 66, 67, 69, 70, 72-78, 81-84, 86, 87, 91, 93, 95-98, 101, 105, 106, 109, 112-116, 118-123, 125, 127, 131-133, 135, 137, 138, 140, 141, 143, 144, 146-148, 150-152, 154, 235, 236, 238, 239-242, 245, 247-249, 251, 252, 255-258, 260, 261

B

Əl-Bab (Bab əl-Əbvab), bax: Dərbənd	
Bab əl-Bərdə	- 210
Bab əl-Məqbərə	- 210
Bağdad	- 5, 17, 19, 20, 23, 25-28, 30-34, 38, 40, 41, 43-47, 52, 56, 68, 73-76, 78-81, 91-94, 104, 111, 120, 121, 133-135, 137, 150, 169, 190, 192, 257-260
Bakı (Bakuya)	- 169, 172, 175, 183, 186, 188, 221, 224, 232
Baqavan	- 186, 216
Balakən	- 156
Baldük, qala	- 226
Bələk, qala	- 226
Behistun (Bisütun), dağ	- 29
Beyləqan	- 23, 62, 107, 118, 122, 128, 129, 131, 139, 154, 157, 166, 177, 182, 186, 206, 208, 217, 219-222, 236, 243, 245
Bəkilani	- 170, 171
Böksə	- 134
Bəndə-Şahu (Bəndişah), çay	- 143
Bənyəs	- 146
Bərdə	- 49, 134, 156, 210, 225
Bərkəri	- 143

Bərucird	– 55
Bəsrə	– 56, 134
Bəzz	– 232, 233
Bistam	– 67, 68, 83, 104
Bitlis	– 95, 168, 169
Bizans	– 5, 9, 55, 167, 175, 230, 250
Bolnisi	– 145
Buqurd, qala	– 166

C

Cəlilabad	– 154
Cərəbörd, qala	– 142
Cəzirə	– 17, 19, 21, 55, 80, 121, 135
Cibəl	– 19, 25, 27, 57, 73, 83, 114
Culfa	– 61, 116
Curcan	– 104
Cüvaşir (Güvaşir)	– 56

C

Çoq	– 215
-----	-------

D

Dağıstan	– 152, 154, 157, 176, 183
Dakuk	– 81
Day-Mərc	– 92
Deyləm	– 5, 19, 155, 159, 197
Dəməşq	– 8, 55, 134, 135, 146, 194, 258-260
Dəmçan	– 83
Dəndənəkən	– 5
Dərbənd	– 123, 129, 130, 145, 153-155, 157, 158, 161, 162, 164, 173-175, 181-183, 215, 220, 228, 239, 245
Dərbənd keçidi	– 129, 130, 186
Dərə-Dej, qala	– 142, 226, 236
Dərədüz dərəsi	– 116
Dərman	– 232
Deryal	– 145
Diyar-Rəbiu	– 19
Diyarbəkr	– 17, 55, 65
Diyar-Mudar	– 19

İbn Zeynəddin	- 44, 82, 112
İbrahim, Sürməri hakimi	- 64
İğan-Taisi	- 132, 133
İl-Arslan, Xarəzmşah	- 67-69
İl-Kəfşut	- 90, 99
İl-Təkin, əmir	- 40
İnanc xatın	- 53, 84, 85, 87, 89, 90, 94, 96-98, 100
İnanc, Rey hakimi	- 37-39, 53, 69, 84
İsa, fəqih	- 82
İshat İbn Kakuya	- 180, 181
İsmətəddin Səfvət əl-İslam	- 162, 177
İvane, Liparitin oğlu	- 60, 61
İvane, Smbat Orbelinin oğlu	- 60
İzz əl-mülk Tahir	- 36
İzzəddin Balban	- 88, 143-145
İzzəddin Həsən ibn Qıpçaq	- 93, 94
İzzəddin Məsud I	- 81
İzzəddin, vəzir	- 91

J

Joslen de Kurtney	- 70
-------------------	------

K

Əl-Kakuyi Bohaəddin	- 159
Əl-Kakuyi Əbül Fərəc	- 159
Əl-Kaşğari Yabğu bəy	- 195
Kata	- 163
Kəmaləddin əl-Mustovfi	- 201
Kərqub	- 40
Kirmanı Əbül-Üla	- 256
Körpə Arslan Əla əd-Din	- 90, 92, 114, 115, 119, 140, 254
Kumaç, əmir	- 27

Q

Qaqik, hakim	- 156
Qara Sunqur	- 25, 35-37, 212
Qara Təkin	- 156
Qaraqöz ol-Ataböyi	- 87, 89, 103
Qay-Aba	- 88
Qazan xan	- 226

Girdiman	- 170
Girdiman, çay	- 126
Gülüstan, qala	- 166, 170
Gürcüstan	- 11, 58-63, 66, 67, 72, 124-127, 129, 135, 138, 140, 145, 149, 152, 153, 157, 163, 164, 167, 173, 176, 177, 184, 186, 191, 251, 254
Gürgən (Qorqan)	- 117
Gürgənc	- 100

H

Hayzən (Xayzan), qala	- 226
Heydəriyyə, qala	- 119
Hələb	- 81, 121, 146
Həmdünyan, kənd	- 254
Həmədən	- 17, 19, 25-30, 35, 36, 38, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55-57, 59, 62, 64, 68, 70, 73, 74, 76, 77, 82, 83, 85, 89-96, 98-100, 102-105, 110-115, 120, 121, 123, 127, 133, 134, 192, 199, 200, 202, 235, 259
Hərək, qala	- 142
Hillə	- 20
Hims	- 146
Hindistan	- 133, 150
Hüvər	- 123

X

Xaçen	- 124
Xalxal, qala	- 143
Xarəzm	- 68, 100, 112, 115, 148
Xeyli-Buzurq	- 123
Xilat	- 53, 57-59, 65, 73, 77, 81, 82, 114, 115, 126, 142, 147, 164, 227, 259
Xirək (Hacıkənd)	- 211
Xırmandalı	- 230
Xorasan	- 16-19, 27, 28, 68, 78, 118, 125, 188, 249
Xoy	- 17, 93, 128, 136, 141-143, 204, 224, 233, 236, 238, 239, 242, 243, 258
Xudagəray	- 37
Xulvan keçidi	- 26, 43, 104
Xuzistan	- 19, 35, 37, 56, 57, 73-77, 96, 104, 227

i

- İraq – 5, 7, 9, 10, 14, 16-21, 23-27, 29, 30, 32, 33, 35, 39, 40, 42, 44, 45, 48-51, 53, 57, 62, 63, 67-69, 73, 76-78, 83-89, 91, 95, 99, 101, 103-106, 110-114, 116, 118-125, 132, 134, 135, 143, 150, 159, 167, 168, 175-177, 190-193, 195, 197, 200, 202, 226, 235, 238, 241-245, 253, 255
- İran – 5, 10, 11, 14, 16, 17, 29, 37, 56, 77, 99, 104, 105, 110-118, 120-122, 124, 125, 132, 144, 183, 249, 252, 255
- İran (İraqi Əcəm) – 238, 242
- İrbil – 82, 93, 111, 114, 115, 121, 261
- İsfahan – 27, 33, 46, 57, 61, 96
- İsfid-Dəc – 36
- İstəhr – 52

K

- Kağızman – 216, 217
- Kaxetiya – 95, 156
- Kamenets – 254
- Karapetin Sığıncığı, qala – 37
- Kəbə – 159, 179, 205
- Kələntər – 231
- Kərkük – 94
- Koşan – 111
- Kiçik Asiya – 5, 11, 146, 149, 249, 250
- Kirman – 16, 19, 56, 57, 73, 150, 227
- Kirmanşah – 24, 104
- Koniya – 135, 146, 149
- Kotman, bax: Girdiman
- Kür, çay – 143, 154, 167, 170, 174, 187, 225
- Kürdəvan – 164

Q

- Qafqaz – 10-13, 16, 17, 129, 132, 155, 175, 183, 186, 208, 228, 230, 231, 255
- Qafqaz dağları – 5, 56, 182
- Qahira – 258, 259

Qax	- 154, 156, 252
Qaladzor, qala	- 163
Qarabağ	- 124
Qarac	- 87, 121
Qarqarçay	- 149
Qars	- 216, 217
Qaşqar	- 5, 88
Qatif	- 54
Qəbələ	- 130, 164, 186
Qəhrəm, qala	- 94, 142, 226
Qəmi	- 138
Qəzvin	- 19, 28, 33, 52, 53, 61, 83, 87, 99, 111, 117, 123, 156
Qırxsu, çay	- 142
Qotur, çay	- 141
Qotur, qala	- 141, 226
Qotur, tar.	- 233
Qum, kənd	- 252
Qum, şəh.	- 53, 111, 252
Qumis	- 123
Quştəfi (Quştəspi)	- 226, 236
Quzekunan, kənd	- 205

L

Lahıc	- 164
Ləmbəran	- 174
Lix dağları	- 173
Lori	- 60, 65
Luristan	- 6
Lvov	- 254

M

Mahan	- 226
Malazgirt	- 167
Maluq, qala	- 156
Marağa	- 25, 30, 31, 38, 42, 45, 52, 53, 57, 59, 68, 80, 90, 92, 114, 115, 119, 120, 127, 132, 135, 136, 148, 168, 199, 206, 224, 234, 236, 254, 257, 258, 260, 261
Masallı	- 230
Mazandaran	- 18, 57, 67, 73

Mexeti	- 173
Mestiya	- 250
Mədino	- 152
Məkkə	- 122, 152, 239
Məkran	- 57, 73
Mərdankim, qala	- 226
Mərdokan, kənd	- 176, 180
Mərənd	- 116, 118, 142, 143, 206, 232
Mərv	- 5, 260
Məşkan, kənd	- 230
Məvərənnəhr	- 157
Məyanic	- 38, 123
Məyyofəriqin	- 146, 149
Mingoçevir	- 154
Misir	- 55, 80, 135
Miyəne	- 61, 116
Monqolustan	- 215
Mosul	- 6, 8, 14, 20, 21, 25, 26, 33, 35, 44, 55, 57, 69, 70, 73, 74, 77, 81, 82, 121, 131, 190, 194, 195, 227, 259
Mren	- 216
Muğan (Mukan)	- 125, 143, 146, 157, 186, 187, 200, 225, 226, 244
Müşkuyə	- 102
Müşkür	- 174
N	
Naçarmagevi	- 145
Naxçıvan	- 21, 42, 45, 61, 62, 64, 65, 70, 73, 84, 94, 98, 101, 107, 109, 110, 116, 118, 128, 132, 140, 142, 143, 191, 197-200, 202-204, 208, 213-217, 232, 235, 236, 239, 240, 242, 243, 252, 256, 257, 260
Nətonz	- 87
Nihavənd	- 75
Nişapur	- 67, 68
Nou-Dej, qala	- 226
O	
Odessa	- 70
Orta Asiya	- 252, 255
Orta Şərç	- 5-7, 184, 195, 208, 227, 237

P

- Pir-e Siddiq – 189
Pişkin – 232

R

- Rey – 24, 26-28, 37-39, 45, 46, 51-53, 57, 61,
68, 69, 73, 83, 84, 86, 87, 95, 96, 98-104,
110-112, 114, 120, 123, 132, 159, 198,
200, 202, 235, 238
Ruinas (Sari), ada – 174
Ruin-Dej, qala – 28, 80, 127, 140, 142, 226, 236
Rum – 6, 14, 19, 58

S

- Saarar – 261
Sakurabad, könd – 207
Samur, çay – 154
Savalan – 231
Savə – 18, 102, 111, 121
Semnan – 101, 105, 123
Səduñ – 170
Səfidrud, çay – 17
Səlmas – 93, 139, 204
Səncər – 131
Sərab – 128, 206
Sərcahan, qala – 76, 89, 99
Sərxas – 5
Siyahkuh, dağ – 231
Suriya – 5, 13, 16, 17, 19, 33, 80, 92, 127, 146,
194, 234
Sünik – 67
Sürməri – 64, 138, 143, 147, 215, 223, 237, 238

Ş

- Şabran, qala – 166, 174
Şahi, qala – 143, 226
Şam – 19
Şamaxı – 22, 23, 129, 153, 160, 161, 164-166, 170,
173, 175, 177, 179, 181-183, 189, 208, 251
Şamxor – 39, 106, 107, 139, 151, 154, 164, 178, 225
Şəhrəzur – 25

Şəki	- 154, 156, 157, 164, 186
Şəmiram, qala	- 143, 226
Şiraz	- 37, 76, 259
Şirvan	- 146, 145, 152-156, 158, 161-167, 169, 172, 173, 176-178, 180-186, 188, 189, 206, 249, 250
Şiz	- 231, 232
Şutur, qala	- 226

T

Tala, qala	- 142, 226
Talış	- 230
Ət-Tavana, kənd	- 82
Təpxis	- 21
Təbərək, qala	- 83, 99, 100
Təbriz	- 22, 25, 80, 99, 101, 105, 110, 114-117, 123, 125, 127, 128, 131, 135-139, 141-143, 148, 199, 204-206, 208, 221-223, 232, 234, 242, 243, 250, 252, 258-260
Təqmər, qala	- 215
Tiflis	- 21, 56, 62, 73, 126, 138-140, 145, 146, 164, 166, 186, 187
Tiqva	- 173
Tovuz	- 37, 151
Trablis	- 70
Trialeti	- 65
Türkiyə	- 12, 216, 217

U

Ucan	- 117, 135
Urmiya, göl	- 143, 231
Urmiya, şəhər	- 38, 93, 115, 139, 204, 223, 236, 238, 243
Uşnu	- 93, 115, 223

V

Vahan, kənd	- 28
Van, göl	- 95
Varzuqan	- 207
Vasit	- 40, 56, 76, 232
Volqa	- 174

Y

Yaxın Şərqi	- 150
Yevlax	- 154
Yəmən	- 5, 232, 259
Yəssə-Çəmən	- 147
Yunanıstan	- 163

Z

Zaqafqaziya	- 5, 11, 163, 228
Zaqatala	- 154, 156
Zaris, qala	- 226
Zoncan	- 18, 19, 38, 74, 90, 99, 101, 102, 104, 111, 115, 117
Zəravənd, tar.	- 233
Zirehgöran	- 153, 154
Zülar, kənd	- 158

3. SÜLALƏLƏR, XALQLAR, QƏBİLƏLƏR, TƏRİQƏTLƏR VƏ S.

A

Abbasilər (Əbbasilər)	- 10, 31, 185, 189, 191
Abxazlar, bax: gürcülər	
Alanlar	- 174, 182, 251

B

Bərməkilər	- 249
Burilər	- 194
Buveyhilər	- 5, 6

D

Dərbəndlilər	- 155, 157
--------------	------------

E

Eldonizlər	- 6, 58, 83, 84, 88, 113, 209, 215, 221, 223-225, 227, 228, 230, 231, 256
Ermənilər	- 144, 225

	Ə
Örtuqilər	- 6
Öyyubilər	- 80, 111
	F
Firənglər (səliblər)	- 70
	G
Gürcülər	- 10, 21, 22, 28, 39, 58-65, 70, 78, 95, 106-110, 114, 116-118, 120, 125-127, 129-132, 135, 137, 146, 156-158, 164, 165, 181, 183-186, 192, 199, 212, 219, 225
	X
Xarəzmilər	- 103
Xarəzmşah (Xarəzmşahlılar)	- 6, 10-12, 14, 15, 27, 67-69, 73, 78, 79, 86, 97, 99-105, 109, 110, 112, 113, 18, 122-125, 132-134, 140, 144, 146, 147, 181, 184, 186, 187, 198, 209, 221, 225, 238, 239, 242, 243, 246, 260
Xəzərəsbilər	- 6
	İ
İsmaililər	- 31, 122, 147, 168, 245
	K
Küçət Arslan, qəbilə	- 143
Kürdlər	- 23, 126, 149
	Q
Qıpçaqlar	- 130, 131, 167
	L
Ləzgilər (lakzlar)	- 131, 183

4. TERMİNLƏR

A

Aləf (ulufə)	- 245, 246
Amid	- 32
Amil	- 187, 203, 236, 237
Arid	- 202
Atabəy (atabəylər)	- 6-9, 57, 75, 81, 86, 120, 141, 194, 195, 197, 199, 209, 213, 227, 252
Atabəy əl-özəm	- 57, 193
Avarid	- 240
Avariz	- 246
Aznavur (aznavur)	- 60, 65

B

Bac	- 124, 152, 247
Baqqal	- 241
Batman	- 242
Bədraka	- 247
Bəzzaz	- 241
Biyar	- 246

C

Ci'lat	- 246
Cizyə	- 241, 243

Ç

Çavuş	- 86
-------	------

D

Dai'ət	- 239
Daman	- 187
Dar əl-əziz	- 79
Dar əl-hərb	- 203, 204
Dar əl-islam	- 203
Dar əl-kütüb	- 260
Dar əl-mülk	- 209, 222
Dəfatir	- 242
Dəra'ib	- 247

Dərgah (bargah)	- 199
Dərviş	- 161, 260
Dəstərçə	- 241, 247
Dəstur	- 196, 197
Dəvat	- 197
Dinar	- 18, 20, 22, 24, 30, 32, 40, 59, 74, 90, 92, 96, 108, 119, 122, 156, 158, 166, 186-188, 222, 225, 226, 230, 231, 237, 241, 244, 245, 253
Dirhəm	- 90, 108, 226, 230, 242
Divan	- 12, 20, 31, 78, 91, 93, 149, 197, 199, 200, 219, 240, 244, 251
Divan əl-ard	- 202
Divan əl-ə'la	- 200, 201
Divan əl-xass	- 199, 200
Divan əl-inşa	- 201
Divan əl-istifa'	- 201
Divan ət-tuğra'	- 201
Diya	- 199

Ə

Əgər	- 24, 38, 42, 48, 65, 74, 76, 162, 168, 170, 204, 210, 212, 233
Əma'im	- 210
Əmir (əmirilər)	- 17, 24, 27-29, 32, 33, 35-43, 46, 47, 49-51, 54, 57, 59, 62-64, 72-74, 77, 78, 81, 84, 85, 89-92, 101-106, 109, 110, 112, 113, 115, 118, 119, 146, 164, 191-195, 202, 237, 238, 241, 249, 257
Əmir əl-möminin, bax: xəlifə	
Əmir-bar	- 87, 94
Əmir-sipəhsalar əl-kəbir	- 192, 193
Əmir-hacib	- 51, 191, 192
Əmlak əl-xass	- 235
Əmlak xalisat əd-divan	- 199
Əmma	- 205
Ənzal-i u'lufət	- 245
Ərzaq	- 106, 122, 196, 236, 245, 246
Əsbab	- 239
Əsbab əl-xass	- 199
Əshab əd-divan	- 196
Əshab əz-zimmə, bax: zimmilər	

F

Fəqih	– 82, 108, 224, 261
Fərsəx	– 40
Fidyə	– 116

H

Hacib (<i>əl-Hicab</i>)	– 18, 38, 39, 51, 54, 98, 101, 118, 142-145, 162, 191, 192, 197-199, 201, 203
Hakim	– 5, 6, 11, 15-17, 19-21, 25, 27, 29, 30, 33, 35-39, 41-43, 45-47, 50-59, 64-70, 73-84, 86-88, 90-93, 96, 99, 101, 102, 104, 110-112, 114-119, 121-126, 128, 130, 131, 134, 135, 138, 144, 146-150, 152-160, 162-164, 168, 169, 173, 174, 177, 182-184, 187, 188, 191, 195, 198, 200-202, 205, 235, 236, 239, 245, 247, 249, 253, 254, 260
Haqq (hüquq)	– 244, 246, 259
Hədis	– 224, 242
Həva'ic-baha	– 245
Həvalat	– 240
Hüccat	– 240

X

Xaqan	– 77, 83, 100, 118, 172, 173
Xanəgah	– 161, 224, 239
Xass	– 124, 235-237, 243, 244
Xədim	– 119
Xəlifə	– 57, 134
Xərac	– 18, 22, 53, 62, 100, 106, 107, 152, 156, 158, 160, 178, 186, 187, 198, 219, 241-243
Xətib	– 207
Xəzinət əl-xass	– 200
Xilafət	– 8, 10, 14, 15, 41, 74, 75, 152
Xütbə	– 6, 17-19, 21, 24-29, 32-34, 40-44, 46, 47, 51-53, 55-57, 67, 68, 70, 74, 77, 80, 82, 88, 89, 92, 93, 96, 100, 120, 120, 122, 123, 148, 160, 181, 187, 192, 193

i

İdrar	- 240
İqta'	- 6, 16-21, 24, 27, 29, 32, 38, 42, 45, 49, 53, 54, 56, 57, 70, 71, 78, 80, 86-88, 95, 101, 110, 111, 131, 133, 186, 187, 191, 193, 195, 198, 200, 202, 235, 237-239, 241, 243, 244, 246
İmam	- 80, 97, 119, 202, 205
İmarət	- 226
İmperator	- 9, 163, 167, 173
İn'am	- 246
İnşa	- 20, 71, 216, 219, 258
İslam	- 150, 169

K

Kalansuv	- 102
Katalikos	- 37
Katib	- 11, 166, 249
Kəan (xaqan)	- 189
Köşk	- 213, 219, 220
Künyə	- 167, 249, 251

Q

Qanun	- 241, 242
Qazı	- 202, 205
Qənimət	- 30, 58, 59, 63, 64, 92, 95, 99, 105, 117, 124, 163, 164, 204
Qəsəbə	- 183, 247
Qəsida	- 13, 157, 167, 169, 249-251, 261
Qismət, qisəm	- 246
Qulam	- 54, 64, 69, 71, 87, 96, 97, 101, 103, 107, 111, 118, 123, 158, 173, 242

L

Ləqəb	- 20, 42, 43, 77, 88, 116, 119, 162, 163, 166, 167, 190, 192, 193, 201, 251, 257, 260
-------	--

M

Mal əs-silah	- 241, 247
Marafiq	- 246
Mə'unə (mu'an)	- 240, 246

Mədrəsə	– 119, 202, 213, 214, 220, 223
Məkkük	– 236
Məlik	– 6, 17, 19, 32, 116, 141, 144, 160, 189, 193, 195, 200, 228, 239
Məlik əl-üməra	– 87, 112
Məlikə	– 200
Mömlük (mömlüklər)	– 6, 11, 42, 45, 49–51, 54, 63, 71, 74, 78, 82–84, 86–91, 93, 96, 98, 101, 110–115, 119–121, 126, 133, 141, 143–145, 182, 183, 199, 238, 241, 245
Mənəl	– 246
Mənşur	– 19, 67, 93, 95, 101, 111, 194, 238
Mətbəx	– 49, 190, 199, 205, 236
Məvacib	– 196
Milk (mülk, cəmi: əmlak)	– 239
Muqta	– 237, 239, 244
Mustovfi	– 201, 203, 207
Müdəbbir	– 110–112, 114
Müdərris	– 41, 260
Müqəmə	– 240
Münşi	– 201
Müridlər	– 161
Müstəcərat	– 193
Müstəqəllat	– 199
Müşrif	– 157, 207
Mütəsərrif	– 240
Mütəvəlli	– 214, 239

N

Na'l-baha	– 241, 247
Nahiyyə	– 55, 118, 121
Naib	– 81, 122, 142, 193, 243
Nəhmət	– 246
Nöübe	– 52, 91, 96
Nüzl (ənzal)	– 182, 241, 245

P

Paşah	– 77, 79, 80, 83, 116, 118, 124–126, 163, 170, 172–176, 185, 188, 243
Parpara	– 122, 245
Paysza	– 128

R

- Röis – 74, 75, 91, 95, 96, 105, 116, 127, 128,
135, 136, 139, 148, 154, 157, 169, 170,
191, 200-202, 204, 205, 207, 257, 260
- Rüşvət – 60, 246

S

- Seyid – 202
- Sədr – 188, 197
- Sərgezit – 243
- Sicill – 67
- Sipohsalar (spasalar) – 60, 169, 180, 192, 193
- Sultan – 5-10, 15-57, 59-63, 65, 67-78, 80,
83-103, 108, 112, 113, 118, 120, 123,
132-135, 137-146, 148, 150, 156-160,
162, 164-167, 169, 176, 177, 181, 182,
186-195, 197-201, 209, 210, 221, 227,
235-238, 241, 243, 244, 246, 247, 249,
251-254, 260
- Sultanlıq – 6, 17, 22, 23, 38, 41, 43, 52, 72, 100,
108, 160, 175, 191, 192

Ş

- Şah – 9, 16, 25-27, 35, 40, 41, 43-47, 51-53,
55-57, 65, 67, 72, 74, 75, 85, 105, 118, 132, 146,
158, 159, 171, 172, 175, 177, 185, 186, 192-194,
197, 198, 203, 242, 243, 246, 252, 253
- Şahkar – 246
- Şeyx – 71, 160, 188, 197, 202, 214
- Şərəb-baha – 241, 247
- Şihno – 20, 30-32, 34, 40, 96, 121, 134, 136,
190, 239
- Şir-baha – 247

T

- Tamqa (damğa) – 128
- Təhəkkümat – 240
- Təxəllüs – 251, 260

Təkalif	– 244
Təsviq	– 240
Təvliyyat	– 240
Təyyarət	– 246, 247
Təzminat	– 30, 125, 127–129, 131, 132, 148, 247
Titul	– 13, 77, 176, 189, 193–195, 197, 199, 251
Tövqi'	– 243
Tuğra	– 20, 61, 67
Tuğrayı	– 201

U

Ustad	– 201, 249, 250, 252
Uşr	– 243, 244

Ü

Ünvan	– 96, 97, 123, 144, 256
-------	-------------------------

V

Vaqif	– 239
Vali	– 8, 29, 56, 61, 98, 190, 195, 202–204
Vardapert	– 255
Vəqf	– 88, 161, 213, 235, 239, 240
Vəzir	– 6, 8, 18–23, 25, 26, 35, 36, 38–41, 44, 46, 47, 49, 52, 69, 75, 82, 91, 92, 94, 102–105, 112, 123, 137–143, 145, 147, 148, 159, 165, 166, 169, 170, 186, 187, 192, 195–198, 201, 203–205, 207, 221, 238, 241–244, 249, 251
Vilayət	– 19, 35, 51, 55, 61, 65–67, 72, 75, 80, 81, 83–88, 96, 98, 103, 104, 106, 110–112, 114, 117, 118, 121, 130, 131, 133, 143, 145, 150, 153, 154, 156, 159, 168, 182, 187, 189, 191, 198, 200, 202–204, 211, 213, 216, 217, 225, 235, 241, 243, 244

Z

Zaviyə	– 239, 240
Zimmilər	– 198, 243

MÜNDƏRİCAT

<i>Giriş</i>	
Mənbə və ədəbiyyatın qısa xülasəsi	5
<i>I fəsil</i>	
Azərbaycan atabəyləri dövlətinin yaranması ərəfəsində sələuq imperiyasında siyasi şərait	16
<i>II fəsil</i>	
Azərbaycan atabəyləri dövlətinin yaranması və çığəklənməsi	48
<i>III fəsil</i>	
Azərbaycan atabəyləri dövlətinin süqutu.....	125
<i>IV fəsil</i>	
Şirvan XII əsrdə və XIII əsrin birinci yarısında	152
<i>V fəsil</i>	
Atabəylər dövlətində inzibati idarə	190
<i>VI fəsil</i>	
Şəhərlər, sənətkarlıq, pul tədavülü və faydalı qazıntılar	208
<i>VII fəsil</i>	
Torpaq mülkiyyəti formaları. Vergilər	235
<i>VIII fəsil</i>	
Atabəylər dövlətində mədəni həyat haqqında oçerklər	248
<i>Nəsil şəcərəsi (geneoloji cədvəllər)</i>	262
<i>Bibliografya.....</i>	268
<i>Göstəricilər.....</i>	279

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Ələkbər Kərimov</i>
Korrektor:	<i>Pərinaz Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 25.07.2006. Çapa imzalanmışdır 02.02.2006.
Formatı 60 x 90 V₁₆. Fiziki çap vərəqi 19,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 14.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.